Snježana Kordić

Jezik i nacionalizam

Jezični purizam • Mit o propadanju jezika • Purizam i nacizam • Policentrični standardni jezik • Sociolingvistički kriteriji • Nacionalni identitet i jezik • Mit o iskonskom postojanju nacije • Kulturni identitet je konstrukcija • Prepravljanje povijesti • Mit o paćeništvu

Rotulus Universitas
DURIEUX

Rotulus Universitas

Urednik: Nenad Popović

Snježana Kordić

Jezik i nacionalizam

Durieux 2010.

Sadržaj

Nacija, identitet, kultura, povijest

JEZIČNI PURIZAM

Zadnjih dvadesetak godina u Hrvatskoj je čistoća jezika ili *jezični purizam* postao velika tema, prisutna na svakom koraku. Izišlo je mnoštvo jezičnih savjetnika koji hvale purizam, na njega se pozivaju autori brojnih razlikovnih rječnika, autori pravopisa, lektori i učitelji, njega zahtijevaju pisci jezičnih kolumni po novinama, njime se rukovode urednici raznih emisija o jeziku na radiju i na televiziji.

Kako bi pridobili čitatelje i slušatelje za purizam, ujednačeno ga predočavaju kao nešto pozitivno, o čemu ovisi opstanak naroda i svakog pojedinca. Upada u oči da se u agitatorskom diskursu puristički orijentiranih autora ponavljaju sljedeće stereotipne tvrdnje: »Jezik je duša naroda i njegovo ogledalo, koje prenosi i čuva njegovu jedinstvenost i autentičnost. [...] U jeziku se odražava kulturna i civilizacijska razlika naspram Srba; jezične razlike su samo izvedenice dubljih razlika. [...] U doba I i II Jugoslavije hrvatski jezik je bio posrbljivan, a narod odnarođivan. Veličaju se razdoblja cvjetanja hrvatske nacionalne misli i političke autonomije, a leksikografski radovi objavljeni u tim razdobljima proglašeni su vodećim jezikoslovnim djelima. [...] Starinski hrvatski leksemi nisu ustaški [...]. Hrvatski jezik teži (sam od sebe, prirodno) čuvanju čistoće. [...] Proizvoljna kodifikacija (puristička jezična politika) opravdana je i prirodna. [...] Ikone purizma su osobe, ljudi iz javnog života koji se bore za čišćenje jezika od nepoželjnih elemenata. Njihova imena su pohranjena u nacionalno orijentiranome diskursu i prizivaju se prilikom ozakonjivanja promjena u jeziku. Taj hrvatski uzor su: Bogoslav Šulek, László Bulcsú,

Stjepan Babić, Dalibor Brozović, Mate Šimundić, Mile Mamić i drugi« (Czerwiński 2005: 131).

U takvom uvjerenju odrastaju čitave nove generacije u Hrvatskoj jer purizam je uvršten ne samo u fakultetski program studija kroatistike, nego i u nastavne programe svih srednjih škola. Svatko mora već od mladosti biti upućen u purizam. Istovremeno, nitko ne smije znati što je purizam u stvari. S tim ciljem se ujednačeno ponavljaju gore citirane tvrdnje, i jednako ujednačeno se prešućuju spoznaje koje bi purizam pokazale u sasvim drugom svjetlu.

Purizam i nacizam

Purizam se javlja kao posljedica nacionalističkog shvaćanja jezika (Gardt 2000: 263), on je »jezični ekvivalent ksenofobiji i pretjeranoj društvenoj potrebi za razgraničavanjem« (Coulmas 1996: 83). Istraživanja pokazuju da »je jezični purizam oruđe koje služi rasističkoj i nacionalističkoj ideologiji« (Milroy 2005: 328).

Ne iznenađuje što »puristički stavovi znaju biti otvoreno rasistički ili ksenofobični« (*ibid.*) kad se zna da zastupnici purizma »čišćenje« primjenjuju na jezik i na ljude: »'Etničko čišćenje' se uvijek prvo odvija u glavama, tj. na području jezika i simbola« (Altermatt 1996: 125). Tako »su od starog jezičnog patriotizma u općem obrazovanju nacionalno nastrojenih građana i intelektualnih propagandista preziranje i odbijanje svega *'stranog'* i *'miješanog'* te prenaglašavanje jezičnog principa porijekla (etimologije) do u 20. st. ostali omiljena argumentativna sredstva koja se i izvan jezika mogu primijeniti na ljude« (Polenz 1998: 62). Zato porivi koji navode pojedince da se zalažu za tzv. čistoću jezika »nemaju nikakve veze s govorenjem, pisanjem, razumijevanjem ili s duhom književnosti« (Hobsbawm 1991: 133).

Nadalje, »postoje dokazi da je jezik u totalitarnim sredinama ’purističkiji’ nego u demokratskim sredinama. To je jedan od prostora ideološkog reguliranja. U slučaju nekih fašističkih režima poput nacionalsocijalizma u Njemačkoj, to je rezultat rasističke ideologije« (Clyne 1997: 490). U Njemačkoj je purizam najviše cvjetao u doba Trećeg Rajha (Härle 1996: 29–30). Tada je »čišćenje jezika«, tj. »lov na strane riječi« već »u prvim godinama vladavine nacionalsocijalizma dosegao svoj vrhunac« (Polenz iz Härle 1996: 29–30).

Jezični purizam je u Njemačkoj »uvijek iznova imao značajnu ulogu kao sredstvo i pokazatelj radikaliziranja njemačkog nacionalizma« (Polenz 1998: 62), a »za vrijeme nacističkog razdoblja u Njemačkoj je jezična politika bila glavni dio oblikovanja identiteta Rajha, bila je usko povezana s ksenofobičnim nacionalsocijalizmom [...]. Najočiglednija manifestacija toga bila je jezična reforma s ciljem uklanjanja stranih leksičkih posuđenica i osiguravanja korištenja ’izvornog’ jezika« (Ager 2001: 57).

Dvije godine nakon što je Hitler došao na vlast osnovana je u Njemačkoj 1935. državna institucija za brigu o jeziku: Njemački ured za njegovanje jezika (Plümer 2000: 75). Purizam je podupirao nacizam: »Nacistički val jezičnog purizma imao je već u prvim godinama nacizma svoj učinak, ne toliko na jezik koliko na političko raspoloženje širokog kruga nacionalno usmjerenih ’ljubitelja jezika’ iz kulturnopolitički važnih oblasti škole, novina i uprave. Ti ’ljubitelji jezika’ su 1933. samoinicijativno ponudili vlastima svoje usluge jer su vjerovali da su im ciljevi jednaki. Vlasti su prvo prihvatile njihove usluge kako bi nacionalističku euforiju isticanja nijemstva iskoristile za opću političku nahuškanost, koja je potrebna za uspostavljanje diktature« (Polenz 1967: 139).

Puristički program iz 30–ih godina izgledao je ovako: »dopisi ureda i suda trebaju ubuduće biti na ’narodu bliskom’ jeziku bez stranih riječi, osobe na radiju koje koriste previše stranih riječi potrebno je ’poučiti’ ili ’u protiv-

nom slučaju otpustiti’, njemačka roba treba biti patentirana i nuđena samo s njemačkim oznakama, nenjemački natpisi nad prodavaonicama i strani nazivi na jelovnicima moraju nestati, imena restorana i oznake mjesta u kazalištima trebaju biti ponjemčeni, sportska udruženja ’koja ne žele govoriti njemački ne smiju dobivati novčanu potporu’. Za sve to i još mnogo više zahtijevalo je Društvo za njegovanje jezika donošenje propisa i nudilo za to besplatno svoje jezično upućene pomoćnike. Eho od strane oslovljenih mjesta došao je brzo i bio je isključivo pozitivan, što se redovito može vidjeti u godištima [časopisa Društva] 1933. i 1934. u izvještajima o službenim mjerama i novinskim člancima« (*ibid.*: 124).

U svojoj opširnoj i zaokruženoj analizi purizma u Njemačkoj 30–ih godina Polenz (1967) opisuje kako izgleda puristički pristup jeziku: »Prema shvaćanju iracionalnog nacionalizma jezik ’nije sredstvo za sporazumijevanje, nego nacionalni idol, kojemu čovjek treba što upadljivije iskazivati čast’ i kojeg se ’opterećuje zahtjevima za nekakvom ’izvornošću’ koja nema veze s ljudskim potrebama i koja se u svako doba može zanemariti a da pritom ne nastane nikakva šteta ni za govornika ni za slušatelja’. Čistači jezika su vjerovali — slično kao još i danas mnogi kritičari jezika — da jezik moraju štititi od upotrebe, od jezične zajednice kao korisnika, kao da je jezik nekakvo apsolutno biće kojemu govornici moraju služiti. Prije svega bili su naviknuti vrednovati riječi prema njihovom porijeklu. Objašnjenje za tu naviku nije samo nacionalistička antipatija prema stranim jezicima, nije nekakvo isključivo laičko shvaćanje jezika; jer pravi ’laici’ — normalni govornici koji ne razmišljaju o jeziku — ne misle na izvedenice i etimologiju kad koriste jezik. Budući da je većina ’ljubitelja jezika’ prošla barem za vrijeme gimnazije kroz školu tradicionalne filologije, radi se kod purističkog vrednovanja jezika o populariziranoj, premda pervertiranoj znanosti« (*ibid.*: 141–142).

Kao što se danas hrvatski jezikoslovci bave pohrvaćivanjem gramatičkih termina i to uvode u škole, tako su činili i nacistički njemački puristi. Polenz (1967: 125) govori o ondašnjem »ponjemčivanju znanstvene terminologije iz oblasti njemačke gramatike, prvenstveno u udžbenicima za nastavu njemačkog na školama. Jedna lista stručnih gramatičkih izraza Klaudiusa Bojunga pripremana od 20–ih godina objavljena je kao dodatak ministarskoj uredbi 1938. godine. Otad su sva nova izdanja njemačkih udžbenika jezika morala koristiti samo ponjemčene stručne riječi«.

Polenz (1967: 126–127) kao lingvist osuđuje to ponjemčivanje: »Takvo izvana u lingvistiku unošeno ponjemčivanje htjelo je gramatičke termine izmijeniti samo zbog ponjemčivanja, samo zbog neodobravanja stranog porijekla. Pritom se događalo da uvedu ponjemčene termine koji su, za razliku od semantički najvećim dijelom nemotiviranih termina stranog porijekla, vodili u pogrešno ili jednostrano shvaćanje gramatičkih kategorija [...]. Tvorcima je bilo svejedno što će ponekad neophodno korištenje odgovarajućih pridjeva ili glagola dovesti do tvorenica koje će biti znatno nezgrapnije ili neobičnije od oprobanih termina stranog porijekla [...]. Takvo mijenjanje isključivo formalnog izgleda gramatičke terminologije nije bilo lingvistički opravdano«.

Budući da je među njemačkim purističkim aktivistima bilo i sveučilišnih profesora, »ostaje još da se zapitamo kako je došlo do toga da su — kao što smo vidjeli — i neki malobrojni stručnjaci i sveučilišni profesori znatno sudjelovali u jezičnopurističkoj opijenosti prvih godina nacizma, umjesto da je snagom svoje stručne kompetencije od početka zaustave« (*ibid.*: 143). Odgovor nije teško naći: »sve to se može objasniti osobnim političkim stavovima ili djelovanjem 'duha vremena'« (*ibid.*).

Naime, »sigurno nema razloga za zaključak da lingvistika uživa bilo kakvu posebnu autonomiju ili privilegije u vezi s ideologijom. Jedna od ključnih ideologija na-

cionalsocijalizma bila je ideologija o materinskom jeziku, a ona je bila izrazito povezana s lingvistima i lingvistikom. [...] Nacizam je bio ideološka koalicija, a jedan od osnovnih elemenata u toj koaliciji bio je zaštita prava materinskog jezika: nacizam je bio pokret za jezična prava« (Hutton 1999: 4).

U službi nacističke ideologije »lingvisti su vjerovali da je njihova sveta dužnost štititi i čuvati materinski jezik« (*ibid.*: 6). Kod lingvista u službi nacizma »'materinski jezik' je uzdignut na prijestolje kao božanstvo, kao objekt snažnog poštovanja ('nesalomljive ljubavi'), iz kojeg zrači životna snaga« (*ibid.*: 7). Takav odnos prema jeziku vlada danas u Hrvatskoj. Primjer iz prošlosti Njemačke i sadašnjosti Hrvatske pokazuje da se lingvisti »mogu povezati s društveno–političkom stvarnošću na politički radikalan način. To može biti u obliku obožavanja usklađenosti, čistoće, ujednačenog mišljenja, pojmovnog sklada i jezičnog reda. Jezična pravila mogu se gledati kao društvena pravila, a značenja riječi kao ideološka značenja. U takvim okolnostima totalitarni lingvist može koncipirati jezični sistem na isti način na koji totalitarni pravnik može koncipirati zakone: kao autonomna snaga koja određuje granice prihvatljivosti. Lingvist je čuvar jezika kao što je pravnik čuvar zakonskih odredbi« (*ibid.*: 8). Zbog simbioze jezikoslovaca i nacionalizma postao »je jezik toliko prirodni element nacionalizma i rasizma da mi termini kao jezični nacionalizam ili lingvicizam izgledaju suvišni jer su tautološki« (Fritsche 1992: 86–87).

Kad su vremenom puristi u nacističkoj Njemačkoj počeli prigovarati i ministrima da ne koriste dovoljno izvorne njemačke riječi, onda se »Goebbelsovo ministarstvo okrenulo protiv pretjeranog isticanja nijemstva i protiv oživljavanja starih njemačkih riječi s tajanstvenim zvukom« (Polenz 1967: 140). Polenz (1967: 140–141) citira Goebbelsovo ministarstvo: »Jasno se mora ustvrditi da naš pokret ne želi imati nikakve veze s

tim igrarijama s riječima. U to spada i upotreba navodnih starogermanskih naziva mjeseci kao *Lenzing* [=ožujak] itd., koje njemačke novine odsad trebaju prestati koristiti. Riječi kao *Thing, Kult* podsjećaju na one narodske proroke o kojima naš Vođa u svojoj knjizi *Mein Kampf* kaže da bi oni najradije ponovo hodali obučeni u medvjeđe krzno, i koji uostalom tvrde da su četrdeset godina prije njega izmislili nacionalsocijalizam. Nacionalsocijalistički pokret je isuviše blizak stvarnosti i životu a da bi mu bilo potrebno vaditi iz prastarih vremena prevaziđene i mrtve pojmove, koji ni na koji način ne mogu pomoći teškoj političkoj borbi danas, nego je naprotiv samo opterećuju«.

Nakon desetak godina vladavine purizma u Njemačkoj, ukinute su purističke aktivnosti. Do toga je došlo zato što su dušebrižnici jezika u svom časopisu »*Materinski jezik* stalno iznosili kritiku ravnodušnosti vlastodržaca prema pitanju stranih riječi«, pa je to izazvalo nesimpatije kod dotičnih vlastodržaca, Goebbelsa i Hitlera (Plümer 2000: 76). Stoga je »Hitlerova uredba donešena 1940. godine okončala purističke aktivnosti *Društva za njegovanje jezika*: 'Nakon dopisa ministra Rajha i državnog kancelara zapazio je Firer više puta u zadnje vrijeme — također i na službenim mjestima — kako se riječi stranog porijekla koje su odavno preuzete zamjenjuju izrazima dobivenima najčešće pomoću prevođenja, koji su zato po pravilu ružni. Firer ne želi takvo nasilno ponjemčivanje i ne odobrava umjetno zamjenjivanje stranih riječi odavno udomaćenih u njemačkom jeziku'« (*ibid.*: 76–77).

Vrijeme jezičnog purizma u Njemačkoj od početka 30–ih do početka 40–ih godina nazvano je u lingvističkoj analizi »groteskno–tragičnom zadnjom fazom njemačkog jezičnog purizma« (Polenz 1967: 113). Nakon tog razdoblja se već 60–ih godina u Njemačkoj konstatira da »danas više nema javnog jezičnog purizma« (*ibid.*).

Na osnovi podataka o Njemačkoj 30–ih godina vidljivo je da kod teme purizma nije opravdano prešutjeti informaciju kako analiza purizma pokazuje »povezanost čišćenja jezika s rasističkim ludilom« (*ibid.*: 130). I priziva u sjećanje »vulgarnoznanstvene grijehove i nesreće tridesetih godina kao primjer za opomenu« (*ibid.*: 160).

Hrvatsko kopiranje nacističkog purizma

Već početkom 90–ih hrvatska jezična politika počela se »orijentirati prema jezičnopolitičkim mjerama fašističkog ustaškog režima iz 1940–ih godina. U ono doba, za vrijeme NDH, donošeni su jezični zakoni i osnovana je državna služba za hrvatski jezik da bi se osigurala ’čistoća hrvatskoga jezika’, koji je — kako piše u zakonu o jeziku iz 1941. — ’po svom izgovoru, svojim gramatičkim pravilima i značenju riječi izvorni jezik hrvatskoga naroda’ i ’niti je jednak nekom drugom jeziku niti je dijalekt nekog drugog jezika’. Odmak od srpskoga i čišćenje hrvatskoga od srbizama bili su osnovna tema ustaške jezične politike. Ta jezična politika propagirala je uklanjanje internacionalnih riječi, koje su žigosane kao srbizmi« (Busch 2004: 205).

Godine 1992. je u Hrvatskoj »po uzoru na spis što ga je 1933. sročio Goebbelsov bibliotekar Wolfgang Hermann, pod nazivom ’Principijelno o čišćenju javnih knjižnica’« napravljen »Naputak o postupku prema knjižničkoj građi u školskim i dječjim knjižnicama«, a »u godinama što su slijedile više stotina tisuća knjiga koje su napisali srpski autori ili objavili srpski izdavači uklonjene su iz hrvatskih knjižnica, najčešće tako što su spaljene ili bačene na periferijska smetlišta« (Ivančić 2007: 29).

Čišćenja takvog tipa dovela su sredinom 90–ih do stanja u jeziku koje se opisuje na sljedeći način: »Unazad pet godina se tu riječi muče i proganjaju, objavljuju se

’razlikovni rječnici’. Sprovodi se nekakvo ’desrbiziranje’ ili ’dekroatiziranje’ jezika, uklanjaju se iz knjižnica knjige pisane na ćirilici, prijevodi klasika proglašavaju se nevažećima. Otpuštaju se učitelji i lektori samo zato što potječu iz nepoželjne zemlje. Izlaze novine s jezičnim savjetima, u kojima se stotine samozvanih jezikoslovaca javljaju za riječ. Hrvatskom saboru se uručuje prijedlog zakona koji predviđa jezičnu policiju. Istovremeno jedna jezična škola u Zagrebu prodaje diplome za ’ovjerene prevoditelje srpskog jezika’; nekakav ispit, međutim, kandidati ne moraju polagati« (Gudžević 1996: 982).

Posvuda »na radiju, televiziji, u uredništvima i učionicama odvijaju se punom parom kampanje za uvođenje novih jezičnih oblika i za kontrolu ’čistoće’ vlastitog jezika. Doduše, još se ne zna koji to treba biti, ali važno je da je drukčiji od dosadašnjeg, drukčiji od fonema, naglaska i zvuka koji je dosad gledan kao zajednički jezik« (Altermatt 1996: 125). Usađivanje jednog »rogobatnog jezika kojim nitko ne govori« moguće je samo uz kontrolu i ispravljanje, pa zato »Hrvatska je sa Tuđmanom postala ’zemlja lektora’ u kojoj [...] svatko, od blagajnice do policajca, svakoga ispravlja zato što ne govori ’ispravnim’ jezikom« (Lucić 2009).

Dominacija purizma znak je dominacije nacionalizma u Hrvatskoj jer je poznat »purizam kao popratna pojava nacionalizma« i utvrđena je »srodnost nacionalizma i purizma« (Thomas 1989: 6). Purizam povećava nacionalizam jer uči da se sve klasificira kao hrvatsko ili nehrvatsko, i da se sve što navodno dolazi iz vlastite nacije proglašava dobrim, dok se ono što dolazi iz drugih nacija proglašava štetnim i zlim.

S obzirom da »se nacionalizam i purizam obično pojavljuju zajedno, jednakog intenziteta, i odgovaraju na utjecaje iz istog izvora« (*ibid.*), ne iznenađuje što je hrvatski purizam usmjeren protiv navodno srpskih riječi jer je i hrvatski nacionalizam usmjeren protiv Srba. Uostalom, u Hrvatskoj je i prije »antisrpski purizam služio

kao precizan barometar hrvatskih nacionalističkih osjećaja« (*ibid.*).

Uzimajući za uzor taj raniji antisrpski purizam oponaša se u suvremenoj Hrvatskoj »ekstremno nacionalistički sužena jezična ideologija *Nezavisne Države Hrvatske*« (Blum 2002: 135). Desetljećima najutjecajniji hrvatski jezikoslovac Stjepan Babić (2001: 232) bez sustezanja navodi da neku riječ smatra hrvatskom ako se ona naziva ustaškom riječju.

Nacionalizam i purizam su u Hrvatskoj toliko nerazdvojni da je na osnovi jezika hrvatskih medija 2002. utvrđeno sljedeće pravilo: »Što je izvor koda nacionalističkiji, to je veća vjerojatnost realizacije purizma u jeziku« (Czerwiński 2005: 257). Drugim riječima, analizom novije jezične prakse hrvatskih medija se »potvrdila teza da je radikalna realizacija jezične politike potpuno proporcionalna s nacionalnim radikalizmom izvora jezika« (*ibid.*).

Tko forsira purizam

Odgovor na pitanje tko stoji iza purizama lako je naći jer, »kao što je mnogo puta isticano, purizam često ide ruku pod ruku s nacionalističkom ideologijom« (Elspaß 2005: 24). Tako je i istraživanje današnjeg hrvatskog purizma pokazalo da »puristička jezična politika i planiranje jezika u Hrvatskoj [...] izrasli su u općoj nacionalističkoj atmosferi, kojom je bila zahvaćena intelektualna elita« (Czerwiński 2005: 15). Istraživanje je utvrdilo i da izvor purizma nisu prosječni govornici: »Izvor purizma mora se tražiti u krugu jezikoslovaca« (*ibid.*: 256). Povezanost jezikoslovaca s nacionalizmom ne čudi ako se ima u vidu da »nacionalisti su često jezični aktivisti, i većina jezičnih aktivista su nacionalisti« (Ager 2001: 38).

Budući da je cilj purizma »ispuniti očekivanja nacionalizma, političke ideologije« (Czerwiński 2005: 39), hr-

vatski jezikoslovci su kod širenja purizma imali podršku političkih krugova: »naivno bi bilo misliti da je jezična politika u tom razdoblju bila isključivo djelo jezikoslovaca. Stranka HDZ s neograničenom vlašću 90–ih godina i njen osnivač predsjednik Franjo Tuđman bili su vatrene pristalice purističkih novina u jeziku i javno su pokazivali svoje sklonosti korištenjem oblika proglašenih hrvatskijima, a zahvaljujući vlastitoj popularnosti proširili su ih među drugim korisnicima. Širenje ideje purizma može se, osim toga, povezati s bliskim kontaktima lingvista i političara, povećanim financiranjem znanstvenih projekata ili kontrolom državnih medija« (*ibid.*: 90). Na taj način su političke vlasti u Hrvatskoj podupirale stvaranje novih riječi (Jacobsen 2006: 318). Sve to znači da jezični purizam u Hrvatskoj »forsiraju prvenstveno određeni politički krugovi i samozvani zaštitnici jezika u obrazovanju i medijima« (Busch 2004: 206).

Poznata »spremnost akademičara u doba nacizma da stave svoje vještine u službu države« (Hutton 1999: 9) ponavlja se danas u Hrvatskoj. U takvoj koaliciji »državne ideološke preferencije mogu biti spremno poduprte i legitimizirane aktivnostima eksperata, a država može osigurati da eksperti ostanu unutar određenih granica pri izboru tema istraživanja i pristupa, npr. dodjeljivanjem novčanih podrški« (Blommaert 1999: 430).

Hrvatski jezikoslovci pokazuju vlastitim primjerom kako »lingvistički rad, tj. jezgrene aktivnosti ’znalaca’ jezika mogu biti politizirane i čitane kao političke izjave« (*ibid.*). Ispolitizirani lingvisti mogu imati čak veći utjecaj na ljude od nekih političara jer djeluju uvjerljivije zato što se za jezikoslovca uključenog u politiku »pretpostavlja da ’zna’ bolje, dokumentarnije nego što obično vjerujemo za političara da ’zna’ stvari« (*ibid.*). Drugim riječima, »njegova publika ga smatra intelektualcem, tj. misliocem, a ne političkim šarlatanom, i to daje njegovim riječima težinu« (Benda 1978: 68–69). Povjerenje koje mu se automatski poklanja jer nosi titulu znanstvenika

zloupotrebljava u političke svrhe: »Osnovno je ovdje prenošenje nečijeg identiteta koji ima kao lingvist, pisac, prevodilac na polje javne debate i političke aktivnosti, pa lingvisti, pisci, prevodioci (i čak misionari) onda produciraju *politički diskurs o jeziku*. [...] sažeto rečeno: postoje stručnjaci čija stručnost je ugrađena kao podtekst u drugi tip diskursa, ne tehničkog diskursa (dakle, ne 'stručnog' diskursa), nego političkog diskursa, koji je ponekad teško razlikovati od diskursa 'pravog' političara« (Blommaert 1999: 429–430).

Smjena vlasti u Hrvatskoj 2000. godine nije ništa promijenila na planu purizma, kako se vidi iz analiza jezika medija: autor analize (Czerwiński 2005: 257) ističe da je njegovo »istraživanje jezika sprovedeno 2002. godine, to znači nakon dolaska na vlast političke elite koja je deklarativno odbacivala nacionalizam koji je vladao Hrvatskom demokratskom zajednicom (HDZ). Usprkos primjetnim promjenama na razini diskursa, državni mediji ostali su vjerni purističkim inovacijama«. Nakon 2000. godine puristička jezična politika je dodatno institucionalno podržavana: donešeno je više zakona koji uključuju i jezik, osnovani su u ministarstvu vijeće za jezik i komisija koja, među ostalim, puristički regulira upotrebu jezika u udžbenicima (*ibid.*: 83–91), »nekoliko pravnih odredbi tiče se čišćenja od stranoga, 'nehrvatskoga' u administrativnom diskursu« (*ibid.*: 256), Ministarstvo prosvjete i športa donijelo je Udžbenički standard, prema kojem »se u udžbenicima izbjegavaju nepotrebne tuđice i tzv. internacionalizmi« (*ibid.*: 88) itd. Do danas je »trajno najgora posljedica [...] jedna potpuna idiotizacija jezika, okivanje jezika preko kojega onda možeš porobiti i sve drugo kreativno u čovjeku« (Lucić 2009).

Strategije purista

Budući da purizam traži neprirodno mijenjanje vlastitog jezika, moraju se široke mase u Hrvatskoj pomoću određenih strategija pridobijati da bi ga prihvatile: »Kako bi izgradila povjerenje u purističke novine, ideologija je reproducirala nacionale osjećaje i koristila niz propagandno–agitatorskih strategija« (Czerwiński 2005: 139). Za tu svrhu iskorišteni su »prvenstveno udžbenici, jezični savjetnici, normativni rječnici, rubrike o pravilnoj upotrebi jezika objavljivane u medijima, didaktičkim i znanstvenim časopisima, a također i propagiranje određenih oblika proglašenih boljima zbog njihove velike učestalosti u prestižnim diskursima koji podliježu kontroli (npr. u javnim medijima, jeziku administracije, jeziku obrazovanja)« (*ibid.*: 36).

Brojni puristički jezični savjetnici i razlikovni rječnici u Hrvatskoj »konzerviraju u društvu nacionalističko shvaćanje«, a »većinu njih povezuje činjenica da su ih financirale državne institucije, što dokazuje da su političke grupe koje su vladale u tom razdoblju odigrale određenu ulogu u procesu planiranja jezika« (*ibid.*: 130).

Analiza pokazuje da »agitatorski diskurs u rječnicima — osim što se pojavljuje u raznim oblicima — ustvari je vrlo ujednačen i usklađen. Sadrži određenu matricu koja se ponavlja i koja je s malim iznimkama oponašana u svim izvorima. Autori svakog od opisanih radova koriste slične argumente i stereotipne jezične izraze s ciljem ozakonjivanja promjena u jeziku i poticanja korisnika rječnika da upotrebljava te a ne druge leksičke oblike« (*ibid.*).

Kao prvo, nastojeći prikriti svoju ulogu u konstruiranju purizma autori ponavljaju da »jezik teži (sam od sebe, prirodno) čuvanju čistoće« i da »proizvoljna kodifikacija (puristička jezična politika) opravdana je i prirodna« (*ibid.*: 131). Te tvrdnje kroatista nisu točne, naprotiv: »purizam je pokušaj interveniranja u ’prirodni’ raz-

voj jezika pomoću identificiranja, cenzure, istrebljivanja, sprečavanja, zamjenjivanja« (Thomas 1989: 6). Purizam je kao pojava »umjetan i u njega su uključeni učenjaci, a ne prosječni govornici« (Brincat 2003: 155).

Kao drugo, autori jezičnih savjetnika i razlikovnih rječnika ujednačeno koriste sljedeće strategije: »U uvodima rječnika izraz *tuđica*/*tuđa riječ* ima uvijek negativnu konotaciju i nalazi se u suprotstavljenom odnosu prema pozitivno vrednovanom izrazu *dobra*/*lijepa hrvatska riječ*. Namjerna i u cijelom diskursu vrlo postojana kategorija 'tuđa riječ' nikad se ne pojavljuje u obliku *posuđena riječ*. To je uzrokovano činjenicom da *posuđena riječ*/*posuđenica* pojmovno nema tako negativna obilježja kao *tuđa riječ*/*tuđica* jer *posuđena* znači da je uzeta od nekoga i korištena (možda čak samo jedno vrijeme), dok *tuđa* implicira nešto što ne pripada nama, nego drugima. Zahvaljujući tako domišljatoj strategiji konstruiranja uključujućeg i isključujućeg 'mi' pojačava se i paradigma 'mi' — 'vi'. U svim tekstovima je hrvatski jezik povezan s pridjevima *čist, jasan, osebujni, lijep, razumljiv* i s posvojnom zamjenicom *naš*. Modalnost u bezličnom obliku (bezličan glagolski izraz) *neophodno je, mora se, valja, treba, nužno je* omogućava autorima da skrenu pažnju sa sebe kao konstruktora stava i da pojačaju uvjerenje kod čitatelja da su propagirani postulati apsolutni i da ne podliježu diskusiji« (Czerwiński 2005: 131–132).

Kao tipičan primjer takvih autora naveden je Stjepko Težak, jedan od čestih savjetodavaca, i opisane su tehnike kojima se on služi: »Slične metode agitacije nalazimo u sljedećim izrazima: *treba, valja, valja dati prednost, zamijeniti dobrom hrvatskom riječi*. Struktura radikalnijih izjava je tako konstruirana da je bilo kakva diskusija nemoguća, a čitatelj prisiljen da prihvati 'činjenice', na primjer: *pravilan oblik je 'vozačka iskaznica', a ne 'vozačka dozvola'; u hrvatskome standardnom jeziku ne postoji pridjev 'vjerovatan'*« (*ibid.*: 138).

Sastavni dio hrvatskih jezičnih savjetnika je hvaljenje purizma, npr.: »Jezični je purizam u hrvatskome jeziku u prvome redu pozitivno nastojanje koje je, tijekom duge i teške prošlosti hrvatskog naroda i jezika u kojoj je bio izložen snažnim utjecajima drugih kultura i jezika (turskomu, njemačkomu, mađarskomu, talijanskomu, srpskomu, engleskomu), uspjelo sačuvati hrvatski jezični identitet. [...] Težnja za čistoćom trajno je obilježje hrvatskog jezika« (Frančić/Hudaček/Mihaljević 2005: 191). I drugi kroatisti pokušavaju zamaskirati svoju ulogu u širenju purizma tako što ponavljaju »da je jezični purizam oduvijek bio glavnim obilježjem hrvatskoga jezika« (Tafra/Košutar 2008: 190–191; slično i Turk/Opašić 2008: 83). Međutim, purizam nikad nije svojstvo jezika, nego određenog broja ljudi. Već i zbog toga se ne može reći da je tradicija ovog jezika puristička, nego su postojali puristički nastrojeni pojedinci. Oni nisu ovdašnja specifičnost jer takvih pojedinaca je bilo u svim jezičnim zajednicama. Koliko god autori savjetnika tvrdili suprotno, činjenica je da je utjecaj purista na jezik bio i ostao neznatan. Dokaz tome je ogroman broj riječi stranog porijekla u ovome jeziku, koje su koristili preci i koje koristimo mi a da pritom uopće nismo svjesni da su u prošlosti preuzete iz drugih jezika. Stoga dominantno obilježje tradicije nije purizam, nego otvorenost prema drugim jezicima, jednako kao i danas. A puristički nastrojeni pojedinci lansiraju priče o ugroženosti jezika i o navodnoj purističkoj tradiciji čiji su oni nastavljači. Tako skreću pažnju društva na sebe i prikazuju se kao spasitelji jezika i naroda. Zbog toga dobivaju razne tipove materijalnih nagrada ako im njihova okolina povjeruje da je spašavaju od propasti.

Autorima savjetnika i drugim puristima u Hrvatskoj je pozivanje na izmišljenu purističku tradiciju potrebno da bi opravdali svoje sadašnje purističke intervencije. Jer kako im prigovarati što danas sprovode purističko nametanje ako sebe predstavljaju kao nastavljače ve-

ličajne purističke tradicije, za koju još usto tvrde da je »osnovno svojstvo hrvatskoga naroda i njegova jezika«. Takvom dosjetkom postižu da svatko mora prihvatiti njihove purističke intervencije jer odbaciti purizam značilo bi, po njihovome, odbaciti hrvatski narod i njegov jezik.

Dosjetka je i tvrdnja o jeziku u Hrvatskoj da »radije se služi tvorbom s pomoću vlastitih tvorbenih sredstava [...] nego posuđivanjem« i da je to »u skladu s pripadnošću srednjoeuropskomu civilizacijskom krugu« (HAZU 2007: 50). Time se reklo da je jezik u Hrvatskoj puristički, da je srednja Evropa puristička i da je purizam znak pripadnosti srednjoj Evropi i civilizaciji. Međutim, nijedna od tih tvrdnji nije točna. Kao prvo, srednja Evropa nije puristička jer svaki srednjoevropski jezik sadrži mnoštvo riječi iz drugih jezika. Nadalje, purizam nije znak civilizacije, ili jezične kulture koju mu pripisuju kroatisti (npr. Turk/Opašić 2008: 85), naprotiv, »purizam često funkcionira kao simbolizacija nacionalizma«, »nacionalistički sklone vlade podupiru odnosno čak inzistiraju na zamjenjivanju stranih riječi kao dijelu svog nacionalističkog programa« (Thomas 1989: 7). Kao drugo, purizam u Hrvatskoj nije svojstvo jezika nego kroatista, koji to svoje svojstvo žele nametnuti drugim govornicima u Hrvatskoj. A kako bi im nametanje imalo uspjeha, lažno prikazuju purizam kao svojstvo srednje Evrope. Znaju da hrvatski govornici žele biti dio srednje Evrope, pa im kažu: budite puristi pa ćete biti dio srednje Evrope.

Među čestim purističkim strategijama nalazi se i sljedeća: kad neku riječ žele zamijeniti drugom a praksa u Hrvatskoj se tome opire, onda kažu da otpori postoje zbog ugledanja u srpsku jezičnu praksu. No kad bi ugledanje u srpsku jezičnu praksu bilo uzrok današnjim opiranjima, onda bi s obzirom da je u srpskoj jezičnoj praksi *hleb, šargarepa, pirinač* trebali danas u Hrvatskoj postojati znatni otpori prema *kruhu, mrkvi, riži*. Ali takvih ot-

pora nema, što znači da uzrok opiranja očito nije srpska jezična praksa nego hrvatska, koju kroatisti žele nasilno promijeniti. Svjesni su da je najlakši način za prihvaćanje njihove bezrazložne promjene da dosadašnju praksu neistinito proglase srpskom: zna se da svaki dobar Hrvat mora zazirati od svega što bi moglo biti srpsko, pa makar to bio i vlastiti jezik. Tako će zazirati i od *oca, majke, brata, sestre* čim se kroatisti dosjete da su i te riječi dio srpske jezične prakse.

Iz zahtjeva za nacionalnim pedigreom riječi vidi se da je u Hrvatskoj na djelu »propagiranje odabira 'jedinoga' modela jezika«, što »ide zajedno s pokušajima maksimalne homogenizacije društva oko zajedničkih mitova, s borbom za odbacivanje heterogenog karaktera društva, s nametanjem određenih ograničenja i s prisiljavanjem društva da izabere jedan nazivnik kulture« (Czerwiński 2005: 130). Budući da takve purističke prisile nisu spojive s demokratskim principima, ne čudi što izazivaju otpor. Npr. u knjizi M. Czerwińskog je kao protivnik purističkih nametanja posebno istaknut »Vladimir Anić, čiji radovi su (među njima poznati rječnik) kao i sam autor bili često brutalno napadani od strane purista« (*ibid.*: 76).

Puristi vlastitim intervencijama u jeziku uništavaju pravilnosti koje su nastajale stoljećima, a svoje razaranje nazivaju »skrb o jeziku«. Oni infantilno produciraju novotvorenice, a o toj svojoj aktivnosti, koja je inače karakteristična za predškolski uzrast, kažu da zahtijeva velika znanja: »potrebno je stvoriti hrvatske riječi i izraze što zahtijeva jezično znanje i aktivan odnos prema jeziku« (Frančić/Hudaček/Mihaljević 2005: 191). Za riječ koju su upravo izmislili kažu da je »dobra domaća riječ«, »dobra standardnojezična riječ«, iako ona ne može biti ni domaća ni standardnojezična kad nije u upotrebi udomaćena. Tvrdnjom da je standardna riječ ona koju nameću, a nestandardna ona koju zabranjuju, pokazuju kako ne znaju da je u demokratskom društvu standar-

dno ono što je u općoj upotrebi prošireno i neutralno (Ammon 1995: 476–477). Riječi koje forsiraju puristi imaju najčešće suprotna svojstva: nisu proširene u općoj upotrebi i nisu neutralne, nego su politički obilježene. Tek ako se jednoga dana uspiju osloboditi političke obilježenosti i proširiti u općoj upotrebi, moći će se smatrati dijelom standarda. Naime, »bitan indikator jezične norme je prihvaćenost i s time povezana učestalost upotrebe neke konstrukcije« (Hundt 2005: 25).

Zadnjih desetljeća se u Hrvatskoj učestalo koriste brojne riječi iz engleskog jezika, što je dokaz njihove prihvaćenosti. Puristi to proglašavaju nečim najgorim mogućim na svijetu, iako se radi o posve prirodnoj i razumljivoj pojavi, o preuzimanju riječi iz prestižnijeg jezika. Suvremeni prestižni status engleskog jezika vidi se iz niza podataka, npr. engleski jezik se povezuje s tehnologijom, internacionalnošću i konzumom, ima nadnacionalni status na području kulture i znanosti (Mackey 1989: 12), ima simboličku vrijednost u označavanju kozmopolitskog stila života, shvaća se kao znak modernosti npr. u Japanu i u Njemačkoj (Haarmann 1989: 187, 189, 191), širom svijeta postao je osnovnim jezikom znanosti, dok drugi jezici imaju sasvim marginalnu ulogu (Michels 1992: 408). Skudlik (1992: 392) navodi kako i znanstvenici kojima engleski nije materinski jezik smatraju da je svaka znanstvena komunikacija u osnovi međunarodna i da se zato mora odvijati na međunarodnom jeziku našeg vremena, a to je engleski. Ammon (1992: 422) prikazuje pomoću dijagrama kako je engleski već od 19. st. vodeći u znanosti i kako je njegova uloga stalno rasla, dok je zastupljenost njemačkog jezika u znanosti već od 1. svjetskog rata stalno znatno opadala.

Rukovodeći se prestižom engleskog jezika, Hrvati samoinicijativno i dobrovoljno koriste engleske riječi. Nisu, dakle, one sebe nametnule, nego ih domaći govornici uzimaju, i korištenjem prihvaćaju kao svoje. A puristi pišu kao da jezik postoji odvojeno od svojih govornika i

kao da ima volju nezavisnu od onih koji se njime služe. Međutim, jezik nije biće koje može imati svoju volju: jezik postoji samo kroz svoje govornike, i ulazak riječi iz engleskog, njemačkog, turskog, talijanskog itd. odvija se isključivo po volji mase govornika.

Mit o propadanju jezika

Pod purističkim utjecajem se u Hrvatskoj kao zamjena za navodne srbizme, za engleske riječi i za sve što puristi po svom subjektivnom ukusu proglase nevaljalim »forsiraju dijalektalne riječi, reaktiviranje arhaizama i pravljenje vlastite terminologije, npr. kompjutorske. Kao sredstvo za sprovođenje nove norme služi administrativna praksa, izdavanje novih udžbenika i mediji« (Busch 2004: 206–207).

Kako bi javnost pridobili za sebe, puristički kroatisti pomoću medija šire »mit o ’propadajućem standardu’« (Cameron 1995: 40) predstavljajući sebe i svoje represivne mjere kao spas. Metoda kojom se služe poznata je u znanosti kao pravljenje »moralne panike«: »Moralna panika nastaje kada se nekoj društvenoj pojavi ili problemu iznenada posvećuje velika pažnja u javnom diskursu i o tome se diskutira na opsjednuti, moralizirajući i alarmantan način, kao da nagovještava neku nadolazeću katastrofu« (*ibid.*: 82).

Pravi se panika o propasti jezika, nacije, kulture pred stranom invazijom, a »da li se takva strana invazija ili opće kulturno opadanje zaista događa, nebitno je — važno je da utjecajni članovi društva *vide* da se to događa; oni će zatim upotrijebiti emocionalne faktore i simboličke vrijednosti kako bi izrazili svoju zabrinutost« (Langer/Davies 2005: 5–6).

Kao pojava, »’moralna panika’ opisuje ’slučajeve kada je javna reakcija potpuno nesrazmjerna sa stvarnim problemom’. U moralnoj panici se veličina problema preuveličava, njegovi uzroci se analiziraju na pojednostav-

ljujući način, zabrinutost zbog njega raste do nepodnošljivih visina, a mjere koje se predlažu za njegovo ublažavanje su obično ekstremne i kaznene« (Cameron 1995: 82). Štoviše, »moralna panika ima potencijal da dovede do tako ekstremnih oblika represije kao što su lov na vještice i pogrom, a u nekim slučajevima se čak i napravi s tim ciljem« (*ibid.*: 83).

Istraživanja moralne panike pokazuju da »se za nju ne može reći da jednostavno 'izbije', nego se *konstruira* na točno određeni način, prvenstveno pomoću medija« (*ibid.*). Kroatisti za svoje svrhe koriste razne medije — televiziju, novine, radio — lansirajući u njima o jeziku »apokaliptične vizije, izmiješane s paranojom, što je oduvijek svojstvo tradicije nezadovoljstva« jezikom (Milroy/Milroy ^{3}1999: 43). »Taj paranoidni scenario je takav da u njemu nekolicina grandioznih određuje razvoj čitavog jezika bez obzira na jezičnu upotrebu milijuna izvornih govornika, dok snažni neprijatelji vječno kuju zavjere da pokvare jezik« (*ibid.*). Točno takav paranoidni scenario iskorišten je nebrojeno puta u kroatističkim tekstovima i u hrvatskim medijima zadnjih dvadesetak godina.

Od tvrdnje da jezik ne valja, da propada i da ga treba popravljati neki izvlače direktnu materijalnu korist: na tome zarađuju »izdavači novih rječnika, autori normativnih gramatika, kolumnisti koji napadaju jezične inovacije i tuže se da jezik propada, autori knjiga o jezičnoj etiketi, učitelji instruktori i učitelji koji podržavaju normativne oblike [...] svi oni su primjeri osoba koje direktno profitiraju od planiranja jezika i koje zato podupiru njegovo nastavljanje« (Cooper 1989: 82).

U takvoj atmosferi pojedinci ili institucije poput akademija, katedri, instituta i sl. proglašavaju sebe nadležnima za jezičnu normu pa dolazi do sljedećeg problema: »Te institucije prave norme bez dovoljno teoretske analize i prema neodređenim kriterijima ili cirkularno prema tekstovima već vjernima normi. Njihove kriterije i odlu-

ke govornici slijepo prihvaćaju i ne kontroliraju. A jedan veliki dio govornika koji pobožno sluša norme tjera institucije pomoću stalno novih pitanja zbog straha od propasti jezika i zbog vlastitog društvenog samopotvrđivanja na stalno umnažanje normi« (Polenz iz Jung 1974: 41).

Nisu svjesni da je sve to skupa posve nepotrebno: puristički nadzor od strane institucija i jezičnih aktivista nedjelotvoran je i suvišan jer »jezik ima izvanredan osjećaj za samoočuvanje. On sadrži ugrađena samoregulativna sredstva koja uređuju narušene obrasce i sprečavaju dezintegraciju. Točnije rečeno, govornici su, naravno, ti koji izvode spomenuta sređivanja reagirajući na urođenu potrebu za strukturiranjem informacije koju trebaju upamtiti. [...] Jezik nikad ne dopušta narušavalačkim promjenama da unište sistem. Kao odgovor na narušavanje pojavljuju se terapeutske promjene i uređuju narušene obrasce« (Aitchison [3]2001: 169, 197). Ne postoji nikakav objektivan razlog za strahovanja da jezik propada jer »kad se maknu religijske i filozofske predrasude, nema dokaza da jezik bilo napreduje bilo propada. Narušavanje i terapija, izgleda, drže jedno drugo u ravnoteži stalne pat pozicije. Te dvije suprotne sile su osnovno svojstvo jezika« (*ibid.*: 260).

Dakle, »jezik ne propada« (Jung 1974: 41), a neposredan dokaz za to je činjenica da usprkos svim promjenama korisnici jezika komuniciraju efikasno. Zato Reichmann (2000: 464–465) naglašava da je potrebno kritički reagirati kad tzv. zaštitnici jezika pristupaju jeziku kao da postoji »njegova vremenska konstantnost, njegova datost bogom [...]. Kritički imenovati treba, nadalje, gledanje jezika kao homogenog umjesto strukturno heterogenog, opredmećivanje jezika u nešto nezavisno postojeće, povijesno i društveno konstantno«. Budući da jezik nije ni povijesno ni društveno konstantan, apsurdno je kad kroatisti neku riječ koju su upravo iskopali u dalekoj prošlosti proglašavaju hrvatskijom od one riječi koja se koristi u Hrvatskoj. A čak i njihov vođa Babić (2004:

91) zna da »jedan je od aksioma suvremene lingvistike: prošla stanja ne mogu biti mjerilom za suvremeno stanje«.

Kad se kroatisti bave planiranjem jezika, trebali bi se odreći svoje sentimentalne vezanosti za davna vremena: »što je najvažnije, lingvist mora u problematiku planiranja jezika unositi realizam bez nazadne sentimentalnosti« (Valdman 1990: 23). Spomenuta »velika doza realističke distance posebno je potrebna kad se planiranje jezika odvija u situaciji otvorenog političkog konflikta« (*ibid.*), kakav je vidljiv kod nas. Realistička distanca purističkim kroatistima nije poznata, a definicija da je cilj planiranja jezika smanjivanje »društvenog cijepanja i političkog konflikta« (*ibid.*) također im nije poznata jer oni djeluju sa suprotnim ciljem. Zaboravljaju da se jezik nužno izmijenio od 19. stoljeća i da te »promjene u jeziku često odražavaju pragmatičku želju za društvenom mobilnošću i poboljšanjem životnog standarda, a tu želju ignoriraju jezični aktivisti, što im se razbija o glavu« (Edward iz Valdman 1990: 23).

Kroatisti potpuno zanemaruju suvremenu proširenost upotrebe neke riječi, a istovremeno se pozivaju na proširenost upotrebe druge riječi u prošlosti kako bi je danas nametali. Ponašaju se kao da postoji neko idealno stanje jezika u prošlosti koje danas treba nasilno uspostaviti. Međutim, staro stanje jezika očito se pokazalo neidealnim za sadašnjost jer ga u sadašnjosti nema. Promijenilo se zajedno s mijenjanjem svijeta u kojem čovjek živi: »Jezik se poput svega drugog postepeno mijenja kroz stoljeća« (Aitchison ³2001: 4). Svako stanje jezika je idealno samo za ono vrijeme u kojem se govori: u prošlosti je jezik bio idealan za potrebe ondašnjeg vremena, a kad su se potrebe dijelom izmijenile, s njima se izmijenio i jezik da bi ih zadovoljio pa je stoga opet idealan. U budućnosti će također dolaziti do promjena i jezik će se razlikovati od današnjega kako bi bio što bolje prila-

građen potrebama novog vremena. To znači da ne postoji stanje jezika idealno za sva vremena.

Tvrdnja da suvremeni jezik u Hrvatskoj ne valja te da je prije stotinjak godina bilo neko zlatno doba »pravog hrvatskog« bez »srpskih riječi« kojemu se treba vratiti nije ni istinita jer u ono vrijeme se u Hrvatskoj koristio niz riječi koje se danas pripisuju srpskoj varijanti (više o tome v. na stranicama 313–316 poglavlja *Prigovori Rječniku...*). Puristička tvrdnja da suvremeni jezik naspram prošloga ne valja temelji se na nepoznavanju činjenica i na emocijama: »Većina samozvanih 'eksperata' koji tvrde da jezik propada nije razmatrala složenost činilaca koji su uključeni u jezične promjene. Oni glasno izražavaju čisto emocionalne izljeve svojih vlastitih nada i strahova. Veći uvid u jezične promjene pokazuje da su one prirodne, neizbježne i kontinuirane« (Aitchison [3]2001: 249).

Općenito »se puristi ponašaju kao da je postojala jedna odabrana godina kada je jezik dosegao stupanj savršenstva za koji bismo se svi trebali boriti da ga sačuvamo. A ustvari takva godina nije nikad postojala. Jezik Chaucerovog ili Shakespeareovog vremena nije bio ni bolji ni gori od našega — bio je samo drugačiji« (*ibid.*: 13). Puristi »podsvjesno reagiraju na brzo mijenjanje svijeta u kojem živimo i zato se ljute na promjene u bilo kojem području života [...]. Osjećaj da 'stvari nisu više ono što su bile' i pokušaj da se sačuva neizmijenjenost života su, izgleda, prirodne reakcije na nesigurnost, to su simptomi starenja« (*ibid.*: 7–8).

Purizam je tipičniji za pretprošlo stoljeće: »ne smije se zaboraviti da prerevno propagiranje jezičnih posebnosti kao nacionalnih obilježja znači korak nazad u jezično orijentirani nacionalizam 19–og stoljeća« (Pohl 1997: 72). »Mnogi znanstvenici iz 19. st. bili su [...] uvjereni da je jezik propadao naspram prošlog stanja savršenstva. Ponovno uspostavljanje tog prvotnog savršenstva smatralo se jednim od osnovnih ciljeva usporedne povijesne

lingvistike [...]. To kvazi–religijsko uvjerenje u postepeno propadanje nije nikad sasvim izumrlo« (Aitchison ^{3}2001: 251). Istrajnost uvjerenja o kvarenju jezika uzrok je za primjedbu Hansa Weigela »sigurno su se ljudi već u brončano doba žalili da jezik više nije ono što je bio u dobro staro kameno doba« (iz Zybatow 2000: 3).

Kako bi svoje današnje purističke intervencije prikazali kao nužne i korisne, kroatisti tvrde da sprovode standardizaciju. No, purističko »vraćanje zastarjelih domaćih oblika nije dio procesa standardizacije« (Milroy 2005: 329). Naprotiv, suprotno je od standarda jer standard je ono što je već najviše prošireno u upotrebi, što je neutralno, obično i što omogućava nadregionalno sporazumijevanje.

Pozivanje na druge

Kroatisti nastoje hrvatsku publiku pridobiti za purizam tako što se pozivaju na neke druge zemlje, najradije na Njemačku jer ona kod čitatelja ima prestižan status kao najveća i ekonomski najjača evropska država. No »upućivanje na Njemačku je potpuno promašeno« (Gröschel 2009: 166) jer Njemačka je već više od pola stoljeća među onim državama u kojima puristička jezična politika ne postoji. Suprotno od kroatističkih tvrdnji, Njemačka nema ni nekakav zakon za zaštitu jezika.

Hrvatski filolozi se pozivaju i na to da Njemačka mijenja svoj pravopis. Pritom prešućuju da ga mijenja tako što odbacuje ono što je činilo posebnost njemačke tradicije, npr. u nizu riječi odbacuje slovo ’ß’, koje je bilo specifičnost Njemačke čak i naspram Švicarske. A kroatisti (npr. Babić i njegovi sljedbenici) čine suprotno: oni se pri mijenjanju pravopisa u Hrvatskoj pozivaju na nekakvu posebnu hrvatsku tradiciju koju žele ponovo uspostaviti. Prešućuju i da Njemačka mijenja pravopis u dogovoru s Austrijom i Švicarskom. To znači, ako kroatisti uzimaju Njemačku za uzor, onda bi trebali mijenjati pravopis u

dogovoru sa Srbijom, Crnom Gorom i Bosnom i Hercegovinom.

Kroatisti se pozivaju i na Francusku, prešućujući da »se ne može govoriti o nekakvom uvjerljivom uspjehu suvremene francuske jezične politike« jer »u današnje brzo doba multimedija i neograničene komunikacije pomoću interneta gotovo je nemoguće jezik sasvim zatvoriti pred utjecajima drugog jezika. Čak ni nekakav zakon protiv anglicizama ne može zaustaviti taj razvoj [...]. 'Rat' protiv anglicizama — da upotrijebim tu metaforu često korištenu u diskusiji o anglicizmima — može zbog gore navedenih razloga samo biti osuđen na neuspjeh« (Plümer 2000: 274, 276). Jezik je presuptilan da bi se dao ograničiti pravnim restrikcijama (Cooper 1989: 133–134). Stoga »većina stručnjaka gleda izuzetno kritički na zakon o jeziku koji je donešen 1977.« u Francuskoj (Plümer 2000: 1).

Kao navodni čuvar jezika od stranih utjecaja nastupa akademija, no njeni napori imaju ništavne rezultate, »npr. jezične akademije stalno objavljuju liste novih termina, od kojih mnogi znaju biti ignorirani od strane javnosti kojoj su namijenjeni« (Cooper 1989: 145). Takva francuska jezična politika »precjenjuje učinkovitost svojih bespomoćnih prijedloga« i istovremeno »preuveličava opasnost koja je za francuski jezik ustvari neznatna« (Plümer 2000: 1). Francuski primjer se u svijetu ne uzima kao uzor za suvremeni pristup jeziku: »status francuskog kao kulturnog jezika bez konkurencije u Francuskoj je društvenopolitički fosil koji odražava stanje centralističke jezične politike« (Haarmann 1997: 280).

Sa svojom jezičnom politikom protiv anglicizama Francuska je usamljena među zapadnoevropskim državama, npr. Njemačka »odbija službeno donošenje zakona o jeziku i prepušta razvoj jezika slobodnoj igri snaga« (Plümer 2000: 2). »Već 1973. izjasnio se ondašnji predsjednik Gustav Heinemann protiv nekakvog državnog zahvata u razvoj jezika: 'U svijetu koji se sve više

razvija u jednu cjelinu bilo bi svakako bez izgleda na uspjeh i besmisleno odupirati se načelno jezičnim utjecajima izvana’. [...] Deset godina kasnije izjasnio se tadašnji ministar za istraživanje i tehnologiju, Heinz Riesenhuber, također odrično o donošenju nekakvog jezičnog zakona« (*ibid.*: 2–3).

Ponavljanje da nitko ne zna standardni jezik

Od početka 90–ih godina filolozi u Hrvatskoj šire uvjerenje da je hrvatskija ona propagirana riječ koju zna što manji broj Hrvata, a najhrvatskija je ako ju nitko ne koristi. Nastoji se uvesti pravilo da je ispravno govoriti ne onako kako govori većina govornika, nego onako kako jezični aktivisti kažu da treba govoriti. Anić (1998: 38, 56, 70) zapaža da su izvorni govornici u Hrvatskoj izloženi apsurdnoj situaciji kakva vjerojatno ne postoji nigdje drugdje u svijetu: uslijed potpune dominacije jezične cenzure došlo je do toga da se adekvatnim jezikom smatra ne ono kako se najbolje i najprikladnije izražava, nego ono kako se najčešće ispravlja.

Osnovna teza kroatista glasi da nitko u Hrvatskoj ne zna standardni jezik (Frančić/Hudaček/Mihaljević 2005: 19, 23, 28). No, predodžba da preko četiri milijuna Hrvata ne zna svoj jezik mora svakom objektivnom promatraču biti vrlo čudna. Osim toga, ako ga nitko ne zna, onda taj jezik i ne postoji. Tvrdnju da nitko ne zna standardni jezik lansira se s ciljem da bi se uzdrmalo povjerenje govornika u vlastita jezična znanja, uvjerilo ih se da su takva znanja data samo izabranoj kasti jezikoslovaca, pa da se onda izvorni govornici u Hrvatskoj ne bune kad im ta kasta svaki dan dolazi s novosmišljenim ili davno zaboravljenim »pravim hrvatskim« riječima i zadatkom da te riječi trebaju koristiti jer to je navodno hrvatski »standard«. Sve to je, međutim, suprotno od standarda jer standard je, kako je već rečeno, ono što je

najviše prošireno u upotrebi, što je neutralno, obično i što omogućava nadregionalno sporazumijevanje.

S obzirom da je standardizacija nadregionalno ujednačavanje (Cooper 1989: 132), a današnje intervencije kroatista prave nadregionalno razjednačavanje, one su suprotne od standardizacije, iako kroatisti svoje intervencije žele prikazati kao standardizaciju. Suprotne su i od lingvističke definicije planiranja jezika. Naime, jezično planiranje je u lingvistici »pokušaj da se riješe komunikacijski problemi« (Crystal 2003: 258), »da se poboljša komunikacija, i unutar nacije i među nacijama« (Rubin/Jernudd 1971: xviii), pa stoga »najvišlje načelo svakog normativnog zahvata u jeziku trebalo bi biti poboljšavanje mogućnosti komunikacije« (Plümer 2000: 67). A hrvatski jezikoslovci svojim zahvatima prave komunikacijske probleme.

Njihovi zahvati doveli su do stanja u Hrvatskoj koje Anić (2000) opisuje u intervjuu pod rječitim naslovom »Govorite li idiotski?«: »U nas postoji poluidiotizirana, artificijelna verzija jezika, koja je stvorena u nekim lektorskim sobama. Tamo priučeni ljudi izmišljaju svoje konvencije koje su potpuno protivne svemu što je stručno rečeno o pojedinim jezikoslovnim pitanjima. Nameće se jedan potpuno neistiniti jezik«. Ta pojava je toliko neobična i toliko izražena da je zapažaju i inozemni znanstvenici: »Za stranog promatrača jedna od primjetnih stvari kod jezičnih promjena u Hrvatskoj je da taj novi jezik predstavlja udaljavanje od svuda proširenih standardnih riječi« (Bellamy 2003: 143–144).

Posljedice

O takvoj jezičnoj politici u Hrvatskoj uočava se da »dok je jezična politika s kraja 19. stoljeća još imala za cilj opismenjavanje pretežno nepismenog stanovništva, danas joj nedostaje bilo kakva funkcionalnost. Još gore, čak i

obrazovane građane čini nesigurnima kod upotrebe službenog jezika jer uvodi jezične komisije koje stalno propisuju novotvorenice ili arhaizme kao novu leksičku normu umjesto poznatih riječi« (Riedel 2005: 258). To se sprovodi »u Hrvatskoj od njene nezavisnosti 1991. godine« (*ibid.*). Tako je u Hrvatskoj »jezična politika u službi identiteta već dosegla stupanj na kojem se radi o ograničavanju slobodnog korištenja jezika i naposljetku o direktnoj manipulaciji jezičnim sadržajem« (*ibid.*).

Ograničavanje slobodnog korištenja jezika i nametanje riječi je u suprotnosti s demokratizacijom i liberalizacijom koje su zahvatile druge slavenske jezike nakon otvaranja prema Zapadu (više o tome v. u Popp 1997: 184–186; Kostomarov 2000: 503; Ohnheiser 2000: 48; Ermakova 2000: 65–66; Nicolova 2000: 266, 271, 279). Za slobodu je potrebno da jezik »smije biti i individualan i eksperimentalan, a da time nije ugrožena njegova tobožnja 'supstancija'« (Buden 2005: 14–15). U slobodi prevladava »želja za što je moguće širom komunikacijom i za svrhovitom jednostavnošću jezika« (*ibid.*: 15).

Pokušavajući nametati riječi i oblike za standard kroatisti gube iz vida da time »standardi mogu postati regulativom koju pojedinac osjeća kao teret« jer se oblikuju na račun slobodnog prostora individue i previše zadiru u privatnu sferu (Haarmann 1997: 259–260). Nasuprot demokratskom oblikovanju jezičnih normi, koje se zasniva na proširenosti i poznatosti riječi, u Hrvatskoj »promjena jezičnih normi nije po pravilu legitimirana proširenošću i poznatošću neke riječi« (Riedel 2005: 256).

Uslijed nedemokratske jezične politike u Hrvatskoj — kako N. Opačić (2006) izvještava pod naslovom »Politički strah diktira jezične norme« — Hrvati danas »u strahu su od standardnoga jezika zato što je u njemu, i to najviše u leksiku, došlo do mnogih promjena koje nisu bile lingvistički, nego politički motivirane. Te su promjene počele mijenjanjem mnogo toga što je u jeziku posto-

jalo prije 1990. godine. Ono što se govorilo i pisalo prije, u tom je trenutku postalo nepoćudno. Zašto je, recimo, riječ *cjenik* loša? Poput mnogih drugih riječi, doživjela je sasvim nepotrebnu promjenu, u *koštovnik*. U nekoliko navrata zatekla sam se tako u restoranu, pa bih upitala konobare: 'Zašto piše *koštovnik*?' Na to bi me oni uputili svojim šefovima, koji bi mi kratko objasnili kako 'su tako u Općini rekli da se mora pisati'. Isto je objašnjenje bilo i kad sam ih upitala zašto na vratima piše *djelatno*, a ne *radno* vrijeme. Naravno, administracija je mnogima najčešće prvi kontakt s vlašću, i kako kaže 'vlast' tako mora biti. Slična stvar je s našom policijom — mogu navesti primjer jedne kolegice s fakulteta: ako napišete *molba*, a ne *zamolba*, predmet vam neće primiti. Kao da je *molba* gora riječ od *zamolbe*. A *tužba* i *žalba*, načinjene po istom obrascu kao i *molba*, mirno žive i dalje. Mene nitko ne može uvjeriti da je bilo nužno promijeniti npr. *domaću zadaću* u *domaći uradak*, nitko mi ne može reći kako je *zbornica* loša riječ te da se smije reći samo *vijećnica*. Ta je priča ponekad išla tako daleko da su me neki prodavači iz susjedstva jednom pitali zašto se oni više ne zovu *prodavači* a njihove mušterije *kupci*. Kad sam ih pitala što su oni sada, odgovorili su mi: *prodavatelji* i *kupitelji*. A sve se to događalo zato što je sufiks *–telj* proglašen hrvatskijim od svih drugih. Zato su se neki, naravno anonimno, jedno vrijeme bunili i protiv *novinarke*, tražeći navodno hrvatskiju *novinaricu*. Međutim, kada sam im skrenula pažnju na *kršćanku*, riječ koja se tvori istim sufiksom — brzo su ušutjeli«.

Forsirane promjene nailaze na neodobravanje unutar Hrvatske, ali i izvan nje: u inozemstvu su se »mnogi iseljenici iz Hrvatske tužili kako ne razumiju novi hrvatski jezik i da osjećaju odbojnost prema inzistiranju iz Zagreba da se jezik čisti od srbizama« (Greenberg 2001: 26). Općepoznato je da »su se u Hrvatskoj nakon 1991. internacionalizmi poput *avion, aerodrom* gledali kao srbizmi i zamjenjivali« (*ibid.*: 27). Kilian (1995: 384–388)

analizom članaka hrvatskih autora iz 90–ih godina pokazuje da u njima vlada puristička linija i zaključuje na primjeru purističkog pristupa Stjepana Babića da to nije »demokratsko ponašanje prema jeziku«.

Anić (1998: 27–28) navedenu opsjednutost pitanjem »koja je riječ više hrvatska ili samo hrvatska ili koja je više srpska ili samo srpska« smatra uzrokom nazadovanja lingvistike u Hrvatskoj. Hrvatski puristi žele isključiti iz jezika općeproširene riječi i umjesto njih nametnuti navodno izvorne hrvatske lekseme. Međutim, »nepostojanje bilo kakvog objektivnog kriterija za leksičku izvornost uzrokuje određenu proizvoljnost pri odabiru što će se isključiti iz jezika« (Thomas 1989: 10). Zato »u svemu tome postoji nešto što liči na paradoks jer kad se jedna upotreba prihvaća [...], a druga odbacuje [...], nema razumnog lingvističkog kriterija za takvu odluku niti unutrašnjeg lingvističkog argumenta koji bi za jednu upotrebu mogao pokazati da je 'čistija' od druge« (Milroy 2005: 325). Drugim riječima, sasvim »proizvoljno je u lingvističkom smislu koji jezični oblik ili svojstvo se protežira ili proganja« (Langer/Davies 2005: 5). Zato puristički pristup nema lingvističku osnovu.

Usprkos tome, po njemu se ravnaju mediji u Hrvatskoj. U znaku proizvoljnosti »sve ide u jednom smjeru — jedan čovjek određuje što je hrvatsko, a što nije. [...] Razlika između tog jezika koji se sada silom nameće i hrvatske književne tradicije je velika« (Raecke iz Okuka 1998: 119). O razmjerima jezične cenzure na hrvatskoj televiziji izvještava Kristina Štrkalj (2003: 174–185) na osnovi iskustva koje je stekla obavljajući i sama tu funkciju na televiziji. Svaki prilog na hrvatskoj televiziji podvrgava se jezičnoj cenzuri, koja se sprovodi prema jednoj crnoj listi, na kojoj stoje brojne proizvoljno odabrane riječi. Štrkalj opisuje proteste autora priloga protiv crne liste jer autorima nije jasno zašto određene riječi bezrazložno bivaju uklonjene iz njihovih tekstova. Jezični cenzori nisu u stanju uvjeriti autore da neku riječ zamijene dru-

gom jer — kako Štrkalj (2003: 174) priznaje — za tu zamjenu ne postoje logični i gramatički razlozi. Zato često dolazi do svađe između autora priloga i jezičnog cenzora. Poznato je da purizam proizvodi konflikte jer »jezični puristi tvrde da znaju što je ispravan jezik. [...] To je sasvim sigurno opasan stav. On dijeli ljude u dvije grupe: insajdere i autsajdere, prijatelje i neprijatelje. Kao rezultat toga najvjerojatnije slijede konflikti« (Janicki 1993: 106).

Zbog jezične cenzura vlada u medijima priličan kaos. Pravila po kojima se jezični cenzori ravnaju su, kako Štrkalj (2003: 176) navodi, diletantska, subjektivna i šovinistička. Svaka riječ ili sintagma može biti pogođena jezičnom cenzurom. Dovoljna je već i sumnja da ima srpsko, rusko, crkvenoslavensko, slavensko, tursko, njemačko, englesko, romansko ili internacionalno porijeklo, ili da je iz razgovornog jezika (Štrkalj 2003: 176).

Ne čudi što novinari, prevodioci i drugi autori imaju odbojnost prema jezičnoj cenzuri i prema kvazistandardnom jeziku koji cenzura propagira (*ibid.*: 174, 183). Neki zbog toga čak napuštaju svoju profesiju. Tako npr. filozof, esejist i prevodilac iz Hrvatske Boris Buden (2005: 10–11) piše da su devedesete godine u Hrvatskoj »značile kraj moje prevodilačke karijere. [...] Stara 'hrvatska straža' zauzela je ponovo svoju poziciju, ali ovaj puta s demokratski legitimiranom državnom vlasti i s klerikalno–nacionalistički nahuškanom većinom iza sebe. Prvo na čemu se ta nova kulturna i ideološka hegemonija okušala bio je jezik. Najhitniji zadatak bio joj je radikalno odvajanje hrvatskog od srpskog — koji su doduše lingvistički jedan te isti jezik, ali su se kulturno, povijesno i politički razvijali kao dva samostalna jezika. (Ova tvrdnja je sporna u političkim i ideološkim okolnostima koje danas vladaju u Hrvatskoj. Ja se osobno kod tog pitanja držim jedne vrlo mudre definicije 'hrvatskog odnosno srpskog' jezika, koju je svojedobno dao hrvatski književnik Miroslav Krleža: 'Hrvatski i srpski su jedan

te isti jezik, koji Hrvati nazivaju hrvatski, a Srbi srpski.’). Radilo se o akciji čišćenja velikih razmjera, koja se sprovodila na dvije razine. Kao prvo je institucija jezičnog lektorstva, koja je korištena u svim medijima i izdavačkim kućama, uzdignuta u neku vrstu ’političkog komesarijata’ jezika i opskrbljena sveobuhvatnim ideološkim autoritetom. Ni jedna jedina riječ nije više smjela dospjeti u javnost bez odobrenja tih čuvara čistoće hrvatskoga jezika, koji su jedan tip pretorijanske garde. Kao drugo, nastala je masovna jezična histerija u populistički obilježenoj političkoj situaciji. Jezik odnosno način izražavanja svakog pojedinog čovjeka postao je izvrgnut kontroli od strane drugih ljudi u svim dijelovima svakodnevnog života. U tramvaju, kod mesara, na plaži pa čak i među rođacima se non–stop svaka izgovorena riječ provjeravala da li je dovoljno hrvatska. Svatko se odjednom osjećao pozvanim da se brine o čistoći jezika i da ’zagađivače jezika’ što je moguće brže — i što je moguće glasnije — identificira, javno žigoše i spriječi u njihovim ’pokušajima sabotaže’. Tražiti umjesto deset deka (hrvatski) sto grama (srpski) salame moglo je biti vrlo neugodno, a ponekad i opasno. Tako je svaki oblik društvene jezične prakse postao podložan totalitarnom sistemu nadgledanja jezika.«

Izuzevši jezične cenzore, svima drugima u Hrvatskoj se odriče znanje vlastitog jezika, čak i doktorantima, npr. sinopsisi disertacija iz psihologije koji se podnose Filozofskom fakultetu u Zagrebu prethodno moraju proći jezičnu cenzuru. Čak i sveučilišni profesor lingvistike u Zagrebu Dubravko Škiljan, autor tridesetak lingvističkih knjiga, kad daje intervju za novine, mora moliti urednike novina da mu ne cenzuriraju jezik: »Zato bih i Vama i redaktorima i lektorima *Jutarnjeg lista* bio silno zahvalan kad ne biste moje odgovore podvrgnuli dodatnoj jezičnoj cenzuri: moja je autocenzura, vjerujem, sasvim dovoljna« (*Jutarnji list* 20.1.2006.). U istom intervjuu Škiljan opisuje kako u Hrvatskoj »se autocenzura i

cenzura (koju lektori ponegdje provode dok im je u rukama sasvim doslovno neki Index verborum prohibitorum) ukazuju kao vrhunski dokazi jezične lojalnosti, a posljedica je toga da se raznolikosti naših iskaza sve više uniformiraju i svode na unaprijed zadan model«.

I sveučilišnom profesoru kroatistike Ivi Pranjkoviću lektoriraju tekstove ne pitajući ga za dopuštenje, što je nezamislivo bilo gdje dalje u svijetu. Kad jedan od tih tekstova ponovo objavljuje u svojoj knjizi, naglašava: »ali, naravno, bez uvažavanja Babićevih (odnosno babićevskih) lektorskih zahvata koje je provelo uredništvo *Jezika*« (Pranjković 2008: 10). Kod jednog drugog teksta je izrazio optimizam »nadajući se da mi uredništvo *Foruma* ovaj put neće lektorirati tekst kao što je učinilo s prethodnim« (*ibid.*: 107). No nada se pokazala uzaludnom jer uredništvo *Foruma* je taj puta tekst odbilo objaviti.

Kao što se u prethodnom odlomku vidi, zadiranje u jezik autora odvija se pod nazivom *lektoriranje*, pa je potrebno istaknuti da to nije ispravan naziv za dotičnu praksu. Lektori, naime, uopće nemaju pravo raditi s jezikom to što rade. U drugim zemljama u izdavačkim ili medijskim kućama koje imaju lektora (časopisi ga najčešće ni nemaju) lektori obavljaju sasvim drugi posao od onoga u Hrvatskoj: njihov osnovni zadatak je dati prijedloge za poboljšanje jasnoće pojedinih rečenica, a autora se pita za dopuštenje kod svakog pojedinog prijedloga. Ni u kojem slučaju lektori u inozemstvu ne vrše odstrijel riječi navedenih na nekakvim listama nepodobnosti, a upravo to čine hrvatski lektori. Knjige u Hrvatskoj koje se nazivaju *savjetnici* tumače se od strane domaćih lektora kao liste propisa za uklanjanje riječi, premda se čak ni nominalno ne radi o propisu, nego o savjetu. A savjet je uvijek fakultativan i njegovo prihvaćanje mora ovisiti o želji autora, a ne da bude bez pitanja nametnut svima.

Jezična cenzura je postala toliko sveprisutna u Hrvatskoj da čak i njen idejni vođa Babić (2004: 21) o ak-

tualnoj situaciji kritički priznaje: »Razvilo se opće pravilo da se svi tekstovi jezično dotjeruju s autorovim znanjem i dopuštenjem ili češće bez toga, čak i protiv njegove volje, da sve dolazi pod lektorsko pero kao pravoga jezičnoga cenzora, bez obzira što neki tekstovi iz toga izlaze unakaženi ili bar neautentični«. Priznaje da se »time stvaraju nepovoljne pa i apsurdne prilike za našu jezičnu i književnu kulturu«.

Današnji purizam u Hrvatskoj smanjuje konkurentnost jezika i ima niz drugih posljedica: »Upravo jednom malom jeziku poput srpskohrvatskog prijeti opasnost da izgubi na važnosti zbog usitnjavanja, razmjena misli je otežana, produkcija knjiga je skuplja i manja, broj prijevoda je opao« (Blum 2002: 152). Osim toga, »manjak stručne literature na malim jezicima ionako zahtijeva od njihovih govornika stalni dodir s proširenijim jezicima znanosti. Pitanja prestiža i identiteta pojedinih jezičnih zajednica mogu tako doći u konflikt s praktičnim komunikacijskim potrebama« (*ibid.*: 78).

Nadalje, umjetno mijenjanje jezika »donosi sa sobom nenormalne troškove« (Buchler 2002: 126). Pravljenje razlika, istjerivanje navodno nehrvatskih izraza i izbacivanje internacionalnih riječi vodi u jezičnu izolaciju, a poznato je da sa sobom povlači »velike ekonomske nedostatke ako bi se stanovništvo internacionalno jezično izoliralo« (*ibid.*). Stoga djelatnosti kroatista samo potvrđuju da »u mnogim nacionalizmima sadržano razgraničavanje prema 'drugima' ima važniju ulogu nego smisao za realnost« (*ibid.*).

Nedostatak smisla za realnost vidi se i u tome što su »prevođenja u opisanim političkim okolnostima u Hrvatskoj većinom postala 'pohrvaćivanje'. I to do bolesnih razmjera. Naprimjer, prvi srpski film koji je nakon rata došao u Hrvatsku također je preveden na hrvatski. To si čovjek mora ovako predočiti: glas u filmu kaže 'Dobar dan', a titlovani tekst ponavlja 'Dobar dan'. Glas nastavlja 'Kako ste?', a titlovani tekst ponavlja 'Kako ste?' — i

tako dalje, ne računajući one sasvim malobrojne različite riječi, koje ionako svatko u publici razumije. Misao Waltera Benjamina [...] da u prijevodu treba odzvanjati eho originala ostvarena je ovdje u obliku parodije. U tami kinodvorana pozdravila je pretežno mlada publika taj veličanstveni prevodilački podvig salvama smijeha. Međutim vani, na svjetlu političke stvarnosti, taj prijevod je sve drugo samo ne smiješan« (Buden 2005: 13).

Budući da se puristi samovoljno suprotstavljaju jezičnoj upotrebi, a nju su oblikovali općeljudski principi kakvi su lakoća pamćenja, analogija, ekonomičnost itd., purističke intervencije krše navedene principe. Time umjetno otežavaju služenje jezikom. To otežavanje služenja jezikom odnosi se i na internacionalnu, znanstvenu i drugu komunikaciju jer puristi u Hrvatskoj proglašavaju nepoželjnim sve što navodno nije izvorna hrvatska riječ. Zato Schubert (1997: 90–91) kritički podsjeća »da su internacionalizmi neophodni za komunikaciju izvan državnih granica i u stručnom jeziku, koji koristi jednoznačno definirane i internacionalno upotrebljavane stručne termine« te da »je problematično, osim toga, uklanjanje internacionalizama i s obzirom na ujedinjavanje Evrope, za koje internacionalizmi imaju veliku praktičnu vrijednost«.

Zbog svega toga ne čudi što u Hrvatskoj postoji velik broj govornika koji se ne slažu s purizmom. Uostalom, »jezični purizam ima samo onda nekakav motiv kad se jedan dio društva — najčešće je to čak veći dio — ne ponaša u skladu s njim. Jezični puristi žele te nepokorne dijelove društva privesti ’čistoj’ upotrebi jezika odnosno varijante« (Ammon 1995: 185). Oštrina sukoba između purista i drugih članova društva vidljiva je iz Ammonovih riječi da »je puristički rat unutar nacionalne varijante u osnovi građanski rat jer se u prvom redu odvija između članova iste nacije« (*ibid.*: 186).

Czerwiński (2005: 65) podsjeća da demokratski državni sistem ne znači automatski da je i jezična politika

u toj državi demokratska, i obrnuto. Citira kako Vladimir Anić smatra da »uzrok dogmatskog hrvatskog purizma leži u nacionalnoj i jezičnoj iskompleksiranosti« (*ibid.*: 76). Osim Anića, »protiv agresivnog jezičnog purizma istupaju i druge osobe iz javnog života: pisci, umjetnici i neki političari« (*ibid.*: 78).

Vidljivo je da »protiv pretjeranih, zadnjih godina jako forsiranih jezičnopurističkih nastojanja, koja su često bila praćena izrazitom strašću za neologizmima s ciljem razgraničavanja prema srpskom i općenito pravljenja jednog što 'čistijeg' hrvatskog jezika, a koja su nerijetko išla na štetu razumljivosti i zato često nailazila na odbijanje umjesto na prihvaćanje, protiv tih nastojanja javlja se sve više otpor i u samoj Hrvatskoj« (Ressel 2000: 233). Völkl (1999: 330) primjećuje »da većina Hrvata nije spremna slijediti ekstremne puriste. Na mnogo mjesta čuju se prigovori, a pogotovo se slobodni tisak (*Feral Tribune* i dr.) osvrće na takve novotvorenice i ne oklijeva s kritičkim komentarima«. Dąbrowska (1998: 22, 28–29) također ističe kritičke komentare u *Feralu* i citira ih. Busch (2004: 208, 228) naglašava da pojedini »mediji koji se nisu osjećali vezanima za nacionalistički projekt razlikovali su se i po svojoj jezičnoj praksi«, navodeći također da »satirični tjednik Feral Tribune redovito je oštro kritizirao jezični purizam«.

Ispitivanja izvornih govornika pokazuju da postoji »'znatan stupanj otpora prema promjeni' i da 'je hrvatska jezična reforma još posao u toku, i potrajat će dok budemo vidjeli što je postalo dio standardnog jezika, a što je odbijeno'« (Busch/Kelly–Holmes 2004: 10). Ustanovljeno je da purističke aktivnosti uzrokuju da se npr. u Istri »'ljudi osjećaju jezično nesigurni' i nastoje izbjeći standardni jezik kad god mogu« (*ibid.*: 9–10). Tako da »do kojeg stupnja jezična reforma koju sprovodi obrazovni sistem i javna sfera stvarno utječe na jezičnu upotrebu u raznim situacijama i u različitim podgrupama, ostaje otvoreno pitanje« (*ibid.*: 9). A »mnogo upućuje na to da

postjugoslavenski (re)kroatizirajući program nije naišao na dovoljan odjek kod većine govornika« (Gröschel 2009: 172).

Npr. uočljivo je »da se govoreni jezik kod većine Hrvata nije izmijenio« i da »većina djece govori jezik svojih roditelja radije nego 'čisti' hrvatski standard kojemu ih podučavaju u školi« (Bellamy 2003: 142, 143). Ideolozi jezika prave rascijepljenost u društvu, koja se očituje i u sljedećem: »Prvo, kao što smo vidjeli, postoji neznatna komunikacija između intelektualnih elita koje 'odbijaju i samu pomisao na upotrebu crtice' i većine ljudi koji u društvenoj praksi koriste uobičajeni govoreni jezik. Nadalje, dok nacionalistički orijentirane novine poput *Vjesnika* i *Večernjeg lista* pokušavaju u svoje novinarstvo uključiti nova jezična pravila, dotle neke druge novine kao što su *Feral Tribune, Novi list* i *Jutarnji list* pokazuju sklonost prema govorenom jeziku koji je jako udaljen od službenog pravopisanja. To znači da se hrvatski jezik kojeg predlaže časopis *Jezik* znatno razlikuje od jezika govorenog vani po ulicama« (*ibid.*: 145).

O jeziku medija, usprkos jezičnoj cenzuri koja u njima vlada od početka 90–ih godina, istraživanja za razdoblje od 1985. do 1997. pokazuju da se i »u stvarnoj upotrebi jezika u medijima, ako se izuzme administrativna terminologija, promijenilo relativno malo toga« (Busch 2004: 227). Takav »zaključak da su jezične promjene u medijskoj svakodnevici između 1985. i 1996./97. bile relativno male pokazuje kako je diskursna razina, javno i pomoću medija vođena diskusija o razgraničavanju i novom standardnom jeziku, doduše bila efektivna na simboličkoj razini, ali da mijenjanje jezika u medijima, čak i u doba institucionalno podupiranog jezičnog purizma, sporo ide« (*ibid.*: 209).

Anić (1998: 42) upozorava puriste u Hrvatskoj da jezik »ne može se ograničiti vidicima ureda za jezik i cenzorskih propisivanja ili zabranjivanja riječi«, i da društvo »ima budućnost samo u slobodnom razvijanju jezika kao

dijela ukupnih građanskih sloboda«. Purističke aktivnosti nisu karakteristične za naprednija građanska društva jer »naprednija građanska društva su više orijentirana prema komunikativnoj funkciji u duhu tolerancije i razlika, dok nacionalno zasnovana društva koja nastoje ojačati svoj nacionalni identitet inzistiraju na simboličkoj funkciji, na povećavanju razlika, isključivanju, odvajanju« (Richter Malabotta 2004: 78).

Pokušaji purističkog uniformiranja u Hrvatskoj potpuno su u suprotnosti sa suvremenim kretanjima u brojnim drugim jezicima, koja Dunn (2000: 99) na primjeru ruskoga ovako opisuje: »Standardni jezik se prije barem djelomično definirao pomoću oblika koji se isključuju iz njega. Konzervativci u lingvistici nisu u stanju odustati od tradicionalnog modela standardnog jezika s njegovim zahtjevima za isključivanjem. Za razliku od njih, moderni lingvisti kreiraju novi model, koji je inkluzivan. [...] U njemu se bitno umanjuje autoritet službenih tijela koja stražare nad jezikom i vode skrb o njemu. Dosadašnja jedina norma, obavezna za svu javnu upotrebu jezika, zamjenjuje se nizom mikronormi, čija prihvatljivost se određuje prema kontekstu«.

Uostalom, službena tijela koja stražare nad jezikom imaju slab učinak: poznato je da »oblikovanje jezičnih normi izmiče kontroli čovjekovog djelovanja jer je rezultat mnogo činilaca« (Czerwiński 2005: 257). Zato čak i »veliki napori oko planiranja jezika ne garantiraju da će se preferirana norma proširiti u jeziku jer uzus (kolektivna upotreba) je rezultat mnogo faktora« (*ibid.*: 16). Tako se i u našem slučaju zapaža da kolektivna upotreba ne prati aktivnosti jezičnih planera (Kristophson 2000: 185). Puristički jezični planeri s državnom podrškom nemaju dakle specijalan učinak na jezik, ali njihovo uvjeravanje govornika da ne koriste ispravan jezik ima posljedice na jednom drugom planu: »danas znamo da *represivno* i *misionarski* vođena jezična i kulturna *politika*

može proizvesti kolektivnu neurozu kao posljedicu osjećaja krivnje« (Goebl 1988: 857).

Uzrok

Što je uzrok takve jezične politike? Richter Malabotta (2004: 80) definira ga na sljedeći način: u Hrvatskoj se »u potrazi za legitimiranjem na svakom polju posegnulo za arhaizmima, kovanjem novih riječi, radi se što god je moguće kako bi se iz jezika izbrisalo sve što bi moglo podsjetiti na zajedničku prošlost južnih Slavena. Pitanje jezika postaje pitanje države, naroda, njegovog identiteta i čak njegovog opstanka. Novi aksiom glasi: hrvatski i srpski su različiti jezici, a ako ta razlika nije vidljiva, treba je napraviti«.

Dakle, želi se po svaku cijenu pobjeći od policentričnog statusa standardnog jezika. Budući da će se o policentričnosti detaljno govoriti u poglavlju *Policentrični standardni jezik*, ovdje ćemo samo kratko reći da policentričnost znači da jednim jezikom govori nekoliko nacija u nekoliko država, i da svaka od tih država ima svoju nacionalnu varijantu, koja ima barem nekoliko vlastitih kodificiranih normi različitih od normi u drugim varijantama (Clyne/Fernandez/Muhr 2003: 95). Policentričnost je česta pojava: »skoro svi veći evropski jezici i brojni izvanevropski jezici razvili su policentrične standarde« (Blum 2002: 124). Uslijed toga, »činjenica da i jako normirani jezici imaju različite standardizacije više je normalno stanje nego iznimka« (*ibid.*). U slučaju srpskohrvatskog počivaju do danas sve varijante (hrvatska, srpska, bosanska i crnogorska) na štokavskoj osnovici, i razlika između njih nije veća nego između varijanata drugih policentričnih jezika (*ibid.*: 134). Tako da »usprkos pokušajima 'čišćenja' hrvatske varijante [...] većina stanovnika Srbije, Crne Gore, Hrvatske i Bosne i Hercegovine govori isti jezik« (Sofos 1996: 277).

S obzirom da postojeće razlike pokazuju da se radi o jednom policentričnom jeziku a ne o nekoliko zasebnih jezika, hrvatski lingvisti nastoje umjetno povećati razlike. Najutjecajniji kroatist Stjepan Babić (2001: 94) priznaje o svojoj djelatnosti unazad nekoliko desetljeća: »jasno da mi je u podtekstu bilo da [...] povećam razlike prema srpskome«. Također priznaje (2004: 91) da u prvoj polovini 20. stoljeća »mnoge riječi nisu bile još nabijene polarizacijskim oznakama«, što potvrđuje da se u novije vrijeme ciljano radi na pravljenju razlika. Kroatisti istjeruju riječi koje su uobičajene kod većine hrvatskog naroda samo zato da bi pravili razlike prema jeziku u Srbiji. Pritom znaju da riječi koje zabranjuju proglašavajući ih srbizmima ustvari nisu srbizmi. Naime, i glavni predstavnik takvog pristupa, Babić (2004: 208), priznaje da ako pogledate tekstove s kraja 19. stoljeća »pomislit ćete da su već onda Hrvati upotrebljavali tolike srbizme. Ali to tada nisu bili srbizmi«.

Iako je poznato da »umjetno povećavanje hrvatsko–srpskih jezičnih razlika« je »politička, gotovo bih rekao politikantska rabota« i »ne bude li se naša struka oslobodila takva politikantstva, sigurno joj se ne piše dobro« (Pranjković 2008: 34, 36), hrvatski jezikoslovci prave umjetne razlike jer imaju niz prednosti od takve svoje djelatnosti. Kao prvo, jezično cenzuriranje (koje se odvija pod pogrešnim imenom »lektoriranje«) je dobro plaćen posao i predstavlja dodatni izvor zarade npr. za djelatnike kroatistike na fakultetima, u Institutu za hrvatski jezik, na Hrvatskim studijima itd. Kao drugo, cijeni ih se u javnosti jer se predstavljaju kao jedini koji znaju »ispravnu« verziju jezika. U medijima je njihovo mišljenje traženo, oni pišu kolumne u novinama, nastupaju na televiziji i na radiju. Treće, ministarstvo financira njihove projekte, knjige, putovanja, nova radna mjesta jer su u ministarstvu uvjereni da je različitost jezika od životne važnosti za opstanak države.

Kad bi kroatisti prestali naređivati ljudima kako da govore i umjesto toga opisivali jezik kakav on jest a ne kakvim bi ga željeli vidjeti, onda bi društvu današnji broj »jezikoslovaca« u Hrvatskoj postao nepotreban, i mnogi kroatisti bi ostali bez posla. No, jezik čitavog društva bi ipak trebao biti nadređen financijskim interesima određene fahovske grupe ljudi. Uostalom, ima mnogo drugih stvari osim normativnog nametanja i jezičnog cenzuriranja kojima bi se kroatisti mogli i trebali baviti, i kojima se bave drugi lingvisti u svijetu.

Kad u Hrvatskoj zadnjih dvadesetak godina »patriotic makers of newspeak«, kako ih Richter Malabotta (2004: 81) naziva, proglašavaju razne riječi srbizmima, čine to bez jasnih kriterija. Nepostojanje jasnih kriterija ne čudi s obzirom da hrvatska i srpska varijanta najvećim dijelom imaju isto rječničko blago (Laškova 1996: 236; Škiljan 2002a: 129–130; Thomas 2003: 314–315). Čak i Babić priznaje kako »ne da se jednostavno odsjeći: srpsko jedno, a hrvatsko drugo jer je mnogošta prepleteno, uostalom većina je zajednička« (2004: 200). Ali to ga ne sprečava da prijeti kako riječi proglašene nepoćudnima koristiti »može samo onaj koji nema pravi hrvatski osjećaj, ni jezični ni nacionalni« (2001: 241). Komentirajući rezultate takvih zastrašivanja, Babić (2004: 173) sa zadovoljstvom primjećuje da »mnogi se boje da ne bi upotrijebili koji srbizam, što je dobro«.

Pritisak da se ne upotrebljavaju uobičajene riječi je velik jer »je pomoću političkog i medijskog diskursa stvoren takav ambijent u kojem se upotreba ’dobrog’ i ’čistog’ hrvatskog povezivala s izražavanjem lojalnosti hrvatskoj državi, a ’pogrešna’ jezična upotreba žigosala kao izdaja i ’jugonostalgija’« (Busch/Kelly–Holmes 2004: 9). Zato se »neki ljudi sami cenzuriraju: kad pogriješe i izgovore ’zabranjenu’ riječ, odmah sami sebe ispravljaju. Mnogi paze da ne upotrijebe riječi koje su do prije samo par dana bile dio njihovog svakodnevnog jezika« (Richter Malabotta 2004: 80).

Izbacivanjem uobičajenih riječi i upotrebom forsiranih izraza nastaje »jezik koji se koristi za dokazivanje čistog hrvatstva govornika. Ali to je i jezik koji je jako udaljen od onog jezika koji koristi većina Hrvata« (Bellamy 2003: 146). Sve to je pokazatelj »da se nacionalizam ne susteže ni pred jezikom, da se srpskohrvatski ovisno o teritoriju 'čisti' od navodno stranih riječi i time mu se oduzima raznovrsnost izražajnih sredstava i poetska snaga« (Fienbork 1996: 7).

Opisana situacija potvrđuje poznatu činjenicu da purifikacija ne poboljšava komunikaciju, nego služi »legitimaciji novih elita, diskreditiranju starih, mobilizaciji političke podrške« (Cooper 1989: 154). Stoga današnja »jezična politika prema srpskohrvatskom standardnom jeziku pokazuje vrlo zorno kako se ključne društvene pozicije na području medija i školstva koriste da bi se tek napravila ona kulturna razlika na koju se politički akteri pozivaju i na kojoj grade svoju vlast« (Riedel 2005: 63). Nasuprot ovakve situacije na Balkanu, Blum (2002: 15–16) ističe primjer jednog drugog policentričnog jezika, malajskog u Indoneziji i Maleziji, kod kojeg »zato što se jezik nije ideologizirao, nadvladali su uglavnom komunikativni činioci«.

Za one koji smatraju da će purističke intervencije dokazati da se radi o zasebnom standardnom jeziku, potrebno je napomenuti da »puristička revizija kanona normi nekog već standardiziranog idioma (poput hrvatske varijante) ne dovodi do nastanka novog i time zasebnog standardnog jezika« (Gröschel 2009: 130).

Purizam je suprotan od znanosti

U suvremenoj lingvistici purizam ima »pejorativne konotacije« i upotrebljava se kao »pogrdna riječ« (Olt 1991: 6). Purizam je »termin koji se u lingvistici koristi pejorativno za karakteriziranje načina razmišljanja koji jezik

gleda kao nešto što je potrebno čuvati od vanjskih procesa koji ga zahvaćaju i mijenjaju, npr. od pritisaka iz drugih dijalekata i jezika (npr. od posuđenica) i od varijacija koje unosi razgovorni jezik. Tu 'purističku' brigu lingvisti smatraju neumjesnom, naglašavajući neminovnost jezičnih promjena kao odraza društvenog, kulturnog i psihološkog razvoja« (Crystal [4]1997: 316). Lingvistima je poznato da je purizam suprotan od znanstvenog pristupa jeziku i da »je termin 'purist' opterećen emocionalnim asocijacijama. Kao podrugljiv naziv ima danas samo negativno značenje« (Olt 1991: 6).

Utoliko više zabrinjava što na čelu purističke jezične politike u Hrvatskoj stoje baš tamošnji lingvisti (Leto 2001: 65). Utvrđeno je da purizam nema podlogu u znanstvenom pristupu jeziku niti proizlazi iz samog jezika: »Purizam se ne pojavljuje automatski za vrijeme određenog stadija jezičnog razvoja, nego je uzrokovan laičkim uvjerenjima o jeziku, npr. da će jezik propasti ili da se kvari« (Langer/Davies 2005: 3). Neupućeni gledaju jezik kao nešto »što je postojalo u čistom i neiskvarenom obliku jednom u povijesti, usprkos činjenici da se oni koji bi morali znati, naime obrazovani lingvisti čiji posao je da znaju sve o jeziku, s time ni u najmanjoj mjeri ne slažu« (*ibid.*: 9).

Profesionalni lingvisti odbacuju puristička uvjerenja o navodnoj nekadašnjoj čistoći jezika i o njegovom kvarenju »kao kriva shvaćanja i iz temelja pogrešna, nastala uslijed nedostatka razumijevanja kako jezik funkcionira« (*ibid.*: 1). Budući da je puristički pristup jeziku znak neznanja, lingvisti promatraju »jezični purizam kao najupadljiviji primjer narodske lingvistike« (*ibid.*). U Hrvatskoj su, nažalost, baš jezikoslovci nosioci tog neznanja.

Umjesto da poput profesionalnih lingvista ukazuju na neutemeljenost purizma, oni svom snagom proizvode purizam šireći dva tipa purističke ideologije: »Prvi bismo mogli nazvati *sanitarnim purizmom*. Njegov cilj je či-

šćenje jezika, ili kako je istaknuto kod Cameron (1995), sprovođenje 'jezične higijene'. Taj purizam govori o čistoći i uređivanju — eliminirajući ono za što se misli da je *kvarenje* ili greška u upotrebi, i čisteći ili purificirajući postojeće zapise jezika, a time i opise jezične povijesti koji su zasnovani na tim zapisima. Metafora je to fizičke čistoće ili urednosti: povezuje implicitno jezik s fizičkim objektima i materijom. Kao što fizička materija može postati prljava, zagađena ili nečista, tako — vjeruje se — može i jezik u upotrebi postati zagađen ili nečist, a kao što se fizička materija može očistiti ili purificirati, tako se korišteni jezik može čistiti ili purificirati. Međutim, bitno je imati na umu da je ovo zaista samo metafora jer jezik ni u kojem slučaju *nije* fizički objekt ili materija. On je apstraktan entitet, i kao takav ne može biti nečist ili pokvaren« (Milroy 2005: 325).

Na osnovi neznalačkih uvjerenja »purizam se bavi ne samo uklanjanjem (nepoželjnih) jezičnih svojstava nego i očuvanjem poželjnih elemenata. Ovdje zapažamo važnost subjektivnog vrednovanja jezičnih elemenata od strane (utjecajnih) članova ili grupa u jezičnoj zajednici: tko će reći što je poželjno ili nepoželjno?« (Langer/Davies 2005: 3). Uvid u više definicija purizma pokazuje da se »navedene definicije velikim dijelom slažu oko toga što je purizam: jedan (utjecajni) dio jezične zajednice izražava prigovore zbog prisutnosti određenih jezičnih svojstava i namjerava ih izbaciti iz jezika. Obrazovani lingvisti smatraju takav postupak problematičnim jer nijedan jezik nije precizno definirani entitet s jedinstvenom poviješću niti zatvoreni skup jezičnih svojstava. Zato svaki pokušaj čišćenja jezika mora biti pogrešan jer nijedan jezik nije nikada bio čist« (*ibid.*: 4).

Pored sanitarnog purizma postoji i »drugi, donekle različit tip purizma, koji možemo zvati *genetičkim purizmom*. Prema genetičkopurističkom pristupu tobožnje kvarenje je rezultat isključivo utjecaja drugih jezika« (Milroy 2005: 326). Taj vid purizma je svojim aktivnosti-

ma usmjeren »eksterno (ili ksenofobično)« (Geers 2005: 98). Njegova bit je »'borba' protiv vanjskih utjecaja kakvi su strane riječi, posuđenice, kalkovi, internacionalizmi« (*ibid.*). Međutim, za lingviste je neosporno da »ne postoje 'čisti' jezici [...] Na razini jezika nikad nije postojala 'netrpeljivost prema stranome', jezični dodiri i razmjena jezičnog materijala uvijek su bili nešto prirodno, spontano, dok je jezično razgraničavanje prema susjedu koji drugačije govori ili čak isključivanje njega uvijek neprirodno i abnormalno« (Pohl 1992: 24). Zato »lingvisti vjeruju da je svaki jezik produkt jezičnog kontakta i da ne postoji nešto što bi bilo čisti jezik« (Langer/Davies 2005: 11).

Tako npr. »njemački je kao i svi drugi jezici *produkt* jezičnog kontakta« (*ibid.*: 6). Proces jezičnih kontakata neprestano je u toku, što se vidi i iz novih izdanja rječnika njemačkog jezika: »najnovije izdanje ortografskog *Dudena* (2000), kojeg većina Nijemaca gleda kao glavni rječnik koji obuhvaća sve njemačke i samo njemačke riječi, uključilo je znatno povećan broj anglicizama — jer su se pojavljivali dovoljno često u autentičnim njemačkim tekstovima« (*ibid.*: 8). Glavni rječnik njemačkog jezika Duden ravna se uvijek prema upotrebi, i »cilj Dudena je pružiti pomoć kod korištenja normi inherentnih jezičnoj upotrebi (*jezičnoimanentnih normi upotrebe*)« (*ibid.*). Duden dakle opisuje upotrebnu normu, a ne pokušava joj puristički nametati jer bi to bilo u suprotnosti s lingvistikom.

Ovdje se ponovo vidi koliko su kroatisti zastranili: umjesto da opisuju upotrebu, oni joj puristički nameću. Ne opisuju stvarni jezik nego onakav kakvim ga zamišljaju. To je privlačna pozicija jer se ne moraju držati jezične stvarnosti nego u mislima kreiraju vlastitu stvarnost. Problem je samo ako ih netko povuče za rukav i pokaže u kolikoj mjeri su se odvojili od zemlje. Jer jezik nije ono što pojedinac ide zamišljati u svojoj glavi, nego ono što je vidljivo u upotrebi. Pogrešno je i nerealistično

ako pojedinac umišlja da je potrebno popravljati upotrebu i da će on to učiniti. Naime, sve što postoji u upotrebi ima svoju funkciju jer inače ne bi postojalo. A lingvist opisuje upotrebu i osvještava kakvu funkciju ima korištenje pojedinih jezičnih sredstava. Samo osoba neupućena u funkcioniranje jezika može umišljati da je u stanju praviti jezik savršenijim nego što to upotrebom čine milijuni korisnika kroz dugačko vremensko razdoblje.

Puristi se bore protiv egzistencijalne stvari kod jezika — protiv njegove upotrebe: »Kao što knjižničaru može biti najvrednija knjižnica ona koja je zaštićena od korištenja, tako je jezičnom ideologu onaj jezik najsavršeniji koji se ne koristi. Upotrebu svakako smatra štetnom za ispravnost, čistoću i analogiju« (Reichmann 2000: 454). Iza izraza *čistoća* skriva se, prema Reichmannu, shvaćanje da jezik ima tim veću vrijednost za nacionalnu identifikaciju što je manje 'onečišćen' utjecajima iz drugih jezika, iz razgovornog jezika itd. Ali da takvi utjecaji u stvarnosti ne ugrožavaju nacionalnost, pokazuje i tekst Berlinske akademije znanosti iz 1918. u kojem se kritizira purizam nekih njemačkih filologa i navodi da engleski jezik ima mnogo više stranih riječi nego njemački, pa da zbog toga ipak nikad nije patio inače senzibilni nacionalni osjećaj Engleza (Gardt 2000: 265). U tekstu se ističe da su strane riječi »važni svjedoci kulturnog života jednog naroda, spomenici njegove povijesti oformljivanja, njegovih dodira s drugim narodima, od kojih je primao vrijedan duhovni i tehnički dobitak. Bogatstvo stranim riječima je štoviše obilježje razvijenog kulturnog jezika, ono je neophodno obogaćivanje i čak profinjavanje mogućnosti izražavanja« (iz Gardt 2000: 265).

Polenz (1967: 150–151) obrazlaže zašto su purističke aktivnosti neopravdane i znanstveno neutemeljene: »Kao što je pogrešno i opasno određivati strukturu društva prema porijeklu osoba, tako je lingvistički pogrešno

i beskorisno strukturu rječničkog blaga živog jezika raščlanjivati prema porijeklu riječi. Čitav jezični purizam počiva na metodološki pogrešnom miješanju dijakronije i sinkronije. [...] Kod sinkronijskog promatranja jezika, koje istražuje stanje i unutarnju strukturu živog jezika, kategorije 'riječ stranog porijekla' i 'posuđenica' imaju samo podređenu ulogu, kako je već de Saussure spoznao. Ovdje vrijede drugačija grupiranja: semantička, stilistička i jezičnosociološka. [...] Kod suvremenog stanja nekog jezika je bitno tko koristi neku riječ, pred kime je koristi, u kakvoj situaciji, na koju temu, u kakvom kontekstu, s kakvom stilskom obojenošću i prvenstveno s kakvim značenjem naspram značenja drugih riječi unutar skupine u kojoj je posuđena riječ našla svoje mjesto. Često se dogodi da mnogi govornici neke riječi stranog porijekla ne razumiju ili pogrešno razumiju, ali uzrok tome nije toliko strano porijeklo tih riječi ili njihovih sastavnih dijelova, nego njihova jezičnosociološki i stilski vezana upotreba. Takvu jezičnosociološki i stilski vezanu upotrebu imaju i mnoge takozvane 'domaće riječi', pa je stoga kriterij porijekla neosnovan«.

Kad bi prema purističkim zahtjevima sve riječi sadržavale samo 'domaće osnove', »prema tom principu bi se, međutim, sve novo uvijek izvodilo samo od starog sastava«, a posljedica bi bila da bi »stare osnove riječi zbog toga i zbog prenesene upotrebe postale preopterećene stalno novim značenjima« (*ibid.*: 157). Neosporno je da »se nijedan suvremeni kulturni jezik ne može kod daljnjeg razvoja svog rječničkog blaga zadovoljiti tradicionalnom zalihom osnovnih leksema« (*ibid.*).

To potvrđuje i primjer danas najprestižnijeg jezika na svijetu, engleskog, jer engleski se 70–80% sastoji od stranih elemenata: »Ono što engleskom jeziku daje bogatstvo i uglađenost, to su svi oni strani elementi koji su se u njemu stopili. Engleski jezik je postao svjetski jezik ne samo po tome što se proširio po velikom dijelu svijeta,

nego i po tome što je duhovno bogatstvo drugih naroda primio u sebe« (Horak 2001: 178).

Nekima je to bilo jasno i 40–ih godina u Njemačkoj, pa tako npr. Wehmeyer 1942. piše protiv protjerivanja riječi stranog porijekla, i govoreći o njemačkom jeziku »dokazuje da je broj riječi stranog porijekla u engleskom, francuskom, španjolskom, nizozemskom i ruskom jeziku barem jednako toliko velik« (iz Polenz 1967: 137). On pravilno utvrđuje i da »pitanje stranih riječi predstavlja umjetan problem, koji su njemački lovci na strane riječi preuveličali tako što su se zatvorili pred kulturnim utjecajem koji je normalan u suvremenim jezicima« (*ibid.*).

Purizam je u suprotnosti s temeljnim lingvističkim pravilom da »na početku svakog promatranja jezika okrenutog sadašnjosti stoji — kako je već i u staroj filologiji pri ophođenju s tekstovima bilo normalno — ne jezični osjećaj obrazovanog promatrača jezika, nego pažljivo prikupljanje i interpretacija izvornog materijala iz stvarne jezične upotrebe govornika danas i ovdje. Tko usprkos tome misli da uz riječi ipak treba u svakom slučaju, u svakom kontekstu, ići njihovo porijeklo i onda kad te dijakronijske činjenice govornici ni pri upotrebi jezika nisu svjesni, taj veliča jedan mit koji je pogotovo u Njemačkoj djelovao i — kao što smo vidjeli — napravio mnogo zla« (Polenz 1967: 160).

Uvid u stavove profesionalnih lingvista prema purizmu daje jednoznačan rezultat: »pokazali smo kako lingvisti gledaju purizam kao općenito ništavne napore, zasnovane na naivnom i potpuno pogrešnom shvaćanju jezika« (Langer/Davies 2005: 11). Imajući to u vidu, možemo se zapitati zar je moguće da u 21. stoljeću u kroatistici, dakle na području koje bi trebalo biti lingvističko, neznalački pristup potpuno potisne znanost? Moguće je jer »naravno da se napredak ne odvija stalno, nego se izmjenjuju unapređivanje i unazađivanje. Ima regionalno i vremenski ograničenih padova unazad« (Dawkins 2007:

376). Takav pad unazad može se danas promatrati u hrvatskoj filologiji.

Uzrokovan je time što je od 90–ih godina »obnovljeno inzistiranje na političkim kriterijima za napredovanje na poslu, poput 'dobar sin nacije'. Naravno da to ne pomaže porastu profesionalizma, koji bi zaista bio koristan za rješavanje problema« (Schöpflin 1995: 65). Aktualno »političko i ukupno društveno raspravljanje u najvećoj mjeri određuju one elitne grupe čiji utjecaj se zasniva prvenstveno na važnosti i mobilizirajućoj snazi društvenokulturnih (nacionalističkih, etničkih, religijskih itd.) sistema uvjeravanja, a ne one elitne grupe koje se odlikuju posebnom stručnom kompetencijom« (Sterbling 1998: 44). To je jedan od razloga zašto na južnoslavenskim prostorima vladaju »anakronistički kaos mafije i manchersterskog liberalizma, desničarskog populizma i etnonacionalizma« (Altermatt 1996: 14).

Etnonacionalizam je omogućio da se razmaše jezični purizam. Budući da »jezični purizam ima veliku sklonost prema pisanim normama, preskriptivnim gramatikama i prisiljavajućim jezičnim programima« (Wildgen 2003: 23), on znatno narušava slobodu korištenja jezika. Zato ne iznenađuje zapažanje kako uslijed purizma »na području kulturne politike« u Hrvatskoj od 90–ih godina vlada »jedan novi oblik ropstva« (Werner 2008: 27).

Purizam i preskriptivizam

Purizam ide ruku pod ruku s preskriptivizmom, dakle s propisivanjem i nametanjem. Poznato je da »su purizam i preskriptivizam usko povezani pojmovi jer svaki pokušaj čišćenja jezika ima oblik propisivanja što je ispravan ili bolji jezični izraz. Premda je termin *preskriptivizam* općiji od *purizma*, koriste se često jedan umjesto drugoga kad se primjenjuju na narodskolingvističku aktivnost određivanja i borbe za bolji varijetet nekog jezi-

ka« (Langer/Davies 2005: 7). Hohenhaus (2005: 204–205) je »prikazao od čega se sastoje tradicionalni purizam i preskriptivizam pomoću sljedeće liste karakterističnih lajtmotiva, tj. dubinskih postavki koje su osnovna svojstva preskriptivizma:

a) subjektivna vrednovanja jezika su moguća i poželjna: postoji ’dobra’ i ’loša’ upotreba;
b) govornici trebaju savjetnike (po mogućnosti nekog autoriteta): normativna pravila moraju informirati ljude kako bi *trebali* govoriti/pisati;
c) uzor tradicije (uključujući u najekstremnijoj verziji pojam jezičnog *savršenstva*): ’starije’ = ’bolje’;
d) primarnost pisanog jezika nad govorenim: jezik = pisanje;

[...]

g) jezik književnosti kao ideal: književni jezik je ’uzorit’, on je ’najviši’ oblik jezika (= tradicija ’najboljih pisaca’, pogotovo iz 18. stoljeća)«.

Komentirajući te lajtmotive Hohenhaus (2005: 205) kaže: »Od svih njih a) je očito ključna postavka o (ne)pravilnosti jezične upotrebe i služi kao opravdanje za b). U c) prepoznajemo karakteristično interpretiranje jezične promjene kao propadanja, a ono uključuje puristički mit o ’zlatnom dobu’ [...]; d) i njegov ekstremni oblik g) su ne samo svojstvo preskriptivizma (pogotovo u 18. st.), nego su pisani književni tekstovi bili omiljeni objekt i deskriptivnih gramatičara — sve dok strukturalizam nije počeo naglašavati suprotni aksiom: ’jezik je govor, a ne pisanje’ (ili preciznije: govor je *primarni* sistem)«.

Preskriptivizam je suprotan od znanosti

Znanstveni pristup jeziku odbacuje preskriptivizam: »Postoje dva razloga za znanstveno odbacivanje pre-

skriptivizma. Kao prvo, smatra se da je u osnovi pogrešno primjenjivati na jezik emocionalne izraze poput *dobar, loš, racionalan, lijep* itd. Lingvisti namjeravaju razumjeti, objasniti i opisati jezik, oni ga ne vrednuju — jednako kao što zoolog neće klasificirati i uspoređivati različite vrste na osnovi njihove ružnoće ili prijateljskog ponašanja« (Langer/Davies 2005: 7).

Nadalje, »ovo je drugi glavni prigovor preskriptivizmu: lingvisti odbacuju proizvoljnost odabiranja oblika koji će biti protežirani i onih koji će biti žigosani. To je vrlo jasno izrekao u definiciji preskriptivizma Trask, čiji cilj je lingvistički obrazovati: '*Preskriptivizam* — Nametanje proizvoljnih normi jeziku, često suprotnih od uobičajene upotrebe. [...] Preskriptivizam se sastoji od pokušaja učitelja i književnika da zaključe neslaganje [oko toga koji oblici bi trebali biti dio standardnog jezika] inzistiranjem na upotrebi oblika koje oni osobno protežiraju, i osuđivanjem oblika koji se njima osobno ne sviđaju. [...]' Osnovni pojmovi u ovoj definiciji su *proizvoljnost* norme i *osobno* sviđanje i nesviđanje određenih oblika« (*ibid.*: 7–8).

Odbacujući proizvoljnost i osobno sviđanje, u suvremenoj lingvistici »sudovi tradicionalnih gramatičara da je upotreba ili 'ispravna' ili 'pogrešna' zamijenjeni su nastojanjem da se opišu vidljive činjenice jezične upotrebe, bez vrijednosnih sudova, i da se zamijeni apsolutni pojam ispravnosti pomoću naglašavanja kontekstualne primjerenosti jezika« (Crystal 2003: 112). Zato su »lingvistička pravila popis kako ljudi koriste jezik, a ne propis kako bi ga trebali koristiti« (Cullen 2001: 58). I zato »je jako važno shvatiti da se lingvisti bave deskripcijom, a ne preskripcijom« (*ibid.*), tj. da »je lingvistika deskriptivna, a ne preskriptivna« (Cameron 1995: X).

To bi moralo biti poznato i hrvatskim jezikoslovcima s obzirom da »svi standardni udžbenici uvoda u lingvistiku tvrde da je lingvistika deskriptivna disciplina, a ne preskriptivna« (Milroy/Milroy ³1999: 4). Morali bi to

znati i stoga što se radi o jednoj od temeljnih odrednica koje lingvistiku i čine znanošću: »lingvistika je znanost (povezana kao što i jest s antipreskriptivnim i antivrednujućim pojmovima)« (*ibid.*: 5). Naime, »iz znanosti doduše proizlaze vrijedne *deskriptivne* postavke, ali ne i *preskriptivne*. To znači: znanost može stvarnost *opisati*, ali ne može *propisati* kako bi stvarnost idealno trebala izgledati« (Schmidt–Salomon 2006: 39).

Kod deskriptivnosti se nastoji dati objektivan, sistematičan, precizan i obuhvatan uvid u stvarnu upotrebu jezika: »naglasak na objektivnosti, sistematičnosti itd. dovodi je [deskriptivnost] u opreku s preskriptivnim ciljevima mnogo tradicionalnije gramatike: cilj deskriptivne lingvistike je opisati činjenice upotrebe jezika onakve kakve jesu, a ne kakve bi trebale biti prema nekom zamišljenom idealnom stanju« (Crystal 2003: 133).

A preskriptivisti »pokušavaju propisati pravila ispravnosti kako bi jezik trebalo koristiti. Navodeći kriterije poput čistoće, logičnosti, povijesti ili književne uzvišenosti preskriptivizam nastoji sačuvati imaginarne standarde« (*ibid.*: 369). Zbog toga se »lingvistika općenito odnosi kritički prema preskriptivnom pristupu, naglašavajući važnost deskriptivno egzaktnog istraživanja upotrebe«, i zato u lingvističkom rječniku piše o terminu *preskriptivan*: »taj termin je općenito pejorativan u lingvističkom kontekstu« (*ibid.*).

Jer »ako želimo znati više o jeziku kao pojavi i o općoj ljudskoj sposobnosti da ga koristi, onda moramo pokušati bazirati našu znanost na promotrivim činjenicama (koliko god je moguće), a sigurno ne na predrasudama. Na kraju krajeva (tako se argumentira) bilo bi apsurdno da fizičar odbije proučavati neku molekulu zato što osjeća da je 'neurednija' nego neka druga molekula, ili da zoolog klasificira životinje na osnovi njihove 'ružnoće' ili 'umiljatosti' a ne na osnovi njihove pripadnosti vrsti itd.« (Milroy/Milroy ^{3}1999: 4–5).

Odbacivanje predrasuda i vrednovanja je jedno od svojstava koje lingviste razlikuje od laika: »Pitanja laika o jeziku tiču se najviše toga što je pravilno a što pogrešno, što je dobro a što loše [...]. Ta velika zaokupljenost vrednovanjem je najznačajnije svojstvo koje razdvaja laičko bavljenje jezikom od stručnog bavljenja lingvista. Kao znanstvenik, profesionalni lingvist teži ka objektivnosti, a ne ka moralnim ili estetskim prosudbama« (Cameron 1995: X). Zato u očima lingvista »termin 'preskriptivizam' ima određeno vrednovanje koje mu se pridružuje, negativne konotacije koje je gotovo nemoguće izbjeći« — »preskriptivizam je negativan za lingviste« (*ibid.*: 3).

Kao što je već spomenuto, povezan je s purizmom. Opisujući gramatiku jednog purista Aitchison (^{3}2001: 14) joj suprotstavlja lingvističke gramatike i kaže da je gramatika purista, »koja zadaje umjetna pravila kako bi nametnula proizvoljni standard 'ispravnosti', *preskriptivna* gramatika jer propisuje kako bi ljudi, prema mišljenju autora, trebali govoriti. [...] Nasuprot tome, gramatike i pravila lingvista nisu preskriptivni nego *deskriptivni* jer opisuju kako ljudi zaista govore. Za lingviste pravila nisu proizvoljni zakoni zadati od strane vanjskog autoriteta, nego kodifikacija podsvjesnih principa ili konvencija kojima se rukovode govornici. Osim toga, lingvisti gledaju govoreni i pisani oblik jezika kao odvojene, povezane sisteme, i govoreni smatraju primarnim«.

Za razliku od lingvista, hrvatski jezikoslovci govoreni jezik smatraju sekundarnim. A »općeprihvaćeno je u suvremenoj lingvistici da je pisani jezik naspram govorenoga sekundarni sistem. [...] Primat govorenoga jezika kao predmeta istraživanja u lingvistici temelji se na njegovom prioritetu i u filogenetskom i u ontogenetskom pogledu« (Gröschel 2009a: 291). Razlog zanemarivanja govorenog jezika od strane hrvatskih jezikoslovaca je, među ostalim, i taj što samo pisani jezik mogu kontrolirati pomoću jezične cenzure. Kad svoje preskriptivne

zahvate nazivaju standardizacijom, zaboravljaju da »preskripcija norme, bilo pomoću publiciranih gramatika i rječnika bilo pomoću proglasa izdavača, učitelja, kritičara, pisaca ili drugih čuvara jezika, ne čini standardizaciju. Kodifikacija i proglasi mogu biti ignorirani ili odbijeni. Norma mora biti 'široko prihvaćena'« (Cooper 1989: 134).

Ako nije široko prihvaćena, to ne znači da stanovništvo ne zna standardni jezik, kako vole reći kroatisti, nego znači da dotična norma još uopće ne postoji i da ju preskriptivisti pokušavaju nametnuti. Tvrdnja da stanovništvo u Hrvatskoj ne zna standardni jezik nije održiva jer izvorni govornici znaju svoj jezik i raspolažu podsvjesnim znanjem njegovih pravila: »Premda ljudi koriste ta pravila čitavo vrijeme, najčešće ih nisu u stanju opisati kao što nisu u stanju navesti mišiće koje koriste kad voze bicikl« (Aitchison [3]2001: 15). Njihovo podsvjesno znanje pravila je čak opširnije od pravila koja im nude lingvisti u gramatikama: »Svaki normalni izvorni govornik ima mnogo opsežniji skup pravila nego što je bilo koji lingvist dosad bio u stanju da opiše, iako onaj prvi ne zna svjesno da posjeduje neku posebnu vještinu. Nijedan lingvist nije dosad uspio napisati potpunu gramatiku — sveobuhvatan sažetak principa kojima se rukovode govornici nekog jezika« (*ibid.*: 16).

Kroatisti se teško mire i sa sljedećom činjenicom: »Najopćija gramatička pravila jezika ili nekog dijalekta naučili su izvorni govornici u djetinjstvu bez eksplicitnog podučavanja; to su pravila govorenja. Krivo je vjerovati da se glavnina jezika nauči u školi: djeca u školi uče *čitati* i *pisati*. Osnovna gramatika govorenog jezika već je usvojena prije nego što krenu u školu, tj. djeca 'znaju' glavne konvencije i sastavljaju govorene rečenice prema 'ispravnim' sintaktičkim pravilima« (Milroy/Milroy [3]1999: 61).

Za znanje jezika nisu presudne norme koje kroatisti pokušavaju nametnuti, nego norme proizišle iz upotre-

be. U svakom jeziku je tako, npr. »za razvoj gramatike njemačkog standardnog jezika presudne su redovito konvencionalne norme. Pod time se misli na norme koje su proizišle iz jezične upotrebe, kao nenamjerni rezultati istih radnji mnoštva jezičnih korisnika. Konvencionalne jezične norme mogu se shvatiti kao 'djelovanje nevidljive ruke' u smislu Kellera (1994). Korisnici jezika ne dogovaraju se eksplicitno oko jezičnih normi. One nastaju kao sporedni efekti stvarnoga cilja jezičnih korisnika, a to je glatka, efektivna i uspješna komunikacija« (Hundt 2005: 22).

Do nastanka jezičnih normi dolazi na isti način kao što dolazi do nastanka utabanih prečica po parku (Weinberger 2005: 21). Prečice po parku nastaju ljudskom djelatnošću, tako što veći broj pojedinaca gazi travu po istim mjestima. Međutim, nijedan od tih pojedinaca nije gazio travu s ciljem da nastane prečica, nego s ciljem da u konkretnoj situaciji što brže dođe do odredišta, skraćujući sebi put. Rukovodio se u konkretnoj situaciji maksimom uštede energije, i nastanak prečice je nenamjeravana posljedica »ekonomije (ili lijenosti) ljudi« (*ibid.*).

Još jedan primjer istog tipa je nastanak zastoja na cesti (*ibid.*: 21–22). Auti voze jedan iza drugoga relativno ustaljenom brzinom. Iznenada jedan vozač, nije bitno zbog čega, smanji brzinu svog auta. Vozač iza njega će naravno također kočiti, ali kasneći u tome djelić sekunde i ne znajući koliko će onaj ispred smanjiti brzinu, kočit će zbog sigurnosti radije nešto jače. Na isti način postupit će i sljedeći vozač iza njega itd., pa će naposljetku deseti auto u nizu potpuno stati. Zastoj je, dakle, nenamjeravana posljedica čovjekove potrebe za sigurnošću.

Svim tim primjerima je zajedničko da oslikavaju pojave koje nastaju kao rezultat istih radnji većeg broja ljudi, a te radnje proizlaze iz nekih općih principa kakvi su potreba za sigurnošću, za uštedom energije, za uspjehom u vlastitoj sredini i sl. (*ibid.*: 22). Većina pojedinaca rukovodi se u konkretnoj situaciji prema istim principima,

njihova namjera ne ide dalje od zadovoljavanja aktualnog principa određenom radnjom, ali niz jednakih radnji većeg broja pojedinaca ima i nenamjeravanu posljedicu.

Norme u jeziku i promjene u jeziku također su nenamjeravane posljedice: »Do jezičnih promjena dolazi tako što niz govornika postupa prema maksimama važećim u konkretnoj situaciji, a sve one su podvrste glavne maksime, koja glasi: govori tako da postigneš što je moguće veći društveni uspjeh« (*ibid.*: 23).

Navedeni principi jači su od nastojanja preskriptivista da 'odozgo' dirigiraju normama ili promjenama. O pokušajima jezičnog diktata od početka 90–ih godina na južnoslavenskom prostoru Zybatow (2000: 22) kaže da »politički djelotvorna grupa u tim državama sprovodi novi jezični standard u državno organiziranom obliku (sabor, ustav) u najvažnijim nadregionalnim komunikacijskim područjima (poput školskog i obrazovnog sistema, novina, državne uprave, prava i dr.). Tu se pokušava takoreći silom doći do cilja mijenjanja jezika na osnovi teritorijalnih i/ili socijalnih varijeteta. No, da li će to zaista i uspjeti, treba tek pričekati da se vidi jer kao što Coseriu piše: 'nijedna pogonska sila izvana bilo kakvog tipa ne može djelovati na jezik a da ne prođe kroz slobodu i inteligenciju govornika'. To znači da ni svjesna jezična politika 'odozgo' ne može staviti izvan snage proces nevidljive ruke [korisnika]. Jer svaki jezični proces mora proći dugački put ostvarivanja kroz korisnike jezika, samo pomoću njih može biti realiziran i samo primjenom od strane tih korisnika može biti priznat. Primjera za proturječnosti između deklariranog jezičnopolitičkog cilja i stvarnog jezičnog razvoja ima dovoljno u ovom zborniku«.

Preskriptivno nametanje počiva na tome »da se ne prizna autoritet jezika u svom njegovom opsegu i da se na njegovo mjesto stavi ona naređivačka kontrola koja, ne znajući množinu i slojevitost jezičnih mogućnosti, dopušta kao normu samo svoju vlastitu jezičnu upotre-

bu. A ta vlastita jezična upotreba je često samo ona koja je naređena, koja je u skladu s propisanim odredbama, što su nekritički preuzete. Rezultat takvog ograničenog razmišljanja je učitelj kao programirani programer« (Jung 1974: 5).

Uslijed toga danas u hrvatskim školama »postoji pseudojezični autoritet učitelja jezika, koji ustvari manje ovisi o njihovoj jezičnoj kompetenciji nego o nepromišljenom korištenju knjiga o jeziku koje često ne vode računa o autoritetu jezične upotrebe« (*ibid.*: 9). Knjige kroatista pokazuju da oni ne vode računa o jezičnoj upotrebi, nego izmišljaju subjektivne norme predstavljajući ih kao obavezne za sve. Takvo »zavaravanje sebe i drugih pomoću ’obmanjivanja lažnim činjenicama’, pomoću stvrdnjavanja vlastitog stajališta i autoritativnog prenošenja tog stajališta vodi u jezičnu ideologiju, kad se jezično neopravdana i kriva fiksiranja normi proglašavaju obaveznima za sve« (*ibid.*).

Time se jezičnoj upotrebi nameće uniformnost, štoviše »uniformnost se dovodi do ekstrema koji se može zvati ’hiperstandardizacija’: manija nametanja pravila na svaku točku upotrebe, na način koji pokazuje nepoznavanje onoga što je potrebno da se osigura uspješna komunikacija« (Cameron 1995: 47). Budući da tako nametana pravila smanjuju uspješnost komunikacije i ne mogu se logično i lingvistički obrazložiti, kroatistima ne preostaje ništa drugo nego zahtijevati slijepu poslušnost, čime nanose dodatnu štetu u Hrvatskoj jer sprovode »dresiranje mozga autoritativnim naredbama o jeziku« (Jung 1974: 5). Njihov navodni ’jezični odgoj’ traži odbacivanje razmišljanja, pa je stoga otkazivanje poslušnosti na tom području jedini način »sprečavanja zaglupljivanja koje nastaje ’jezičnim odgojem’« (*ibid.*).

Preskriptivistički pristup standardnom jeziku je u suprotnosti s tokovima u svijetu: Mattheier (1997: 2, 7–8) ističe da već od 60–ih godina razni lingvisti u svijetu govore »o stalnom liberaliziranju normi standardnog je-

zika pod utjecajem govorenog jezika kao karakteristici mnogih evropskih standardnih jezika«. Također ističe da je uočeno kako već desetljećima »u raznim evropskim jezicima postoji razvojni smjer koji krutu orijentiranost standarda prema pisanom jeziku zamjenjuje orijentiranošću prema govorenom jeziku«.

Pokušavajući nametati općeproširenoj standardnoj upotrebi, kroatisti su suprotstavljeni »suvremenim tendencijama ka raznovrsnosti i demokratizaciji« u jeziku (Cameron 1995: 29). U svijetu je postalo realnost »opće slabljenje normi i postmodernistička sklonost inovacijama umjesto konzervativnosti (što u jeziku često znači sklonost prema najšire govorenom jeziku [...])« (*ibid.*: 28).

Nasuprot tome, preskriptivistička praksa u Hrvatskoj potvrđuje zapažanje o »općoj sklonosti ka autoritetu kod konzervativaca« (*ibid.*: 98). Zbog te sklonosti ka autoritetu »je pojam deskriptivne gramatike konzervativcima prokletstvo jer uništava vezu između gramatike i autoriteta« (*ibid.*). Izvorni govornici znaju pravila upotrebe, no kroatisti to odbijaju priznati jer »ako se gramatička pravila nalaze 'unutar' izvornih govornika, a ne u nekom vanjskom autoritetu, onda je očito mnogo teže primijeniti uniformne standarde pravilnosti« (*ibid.*). A »sugestija da ne postoje apsolutni standardi ispravnosti i apsolutno vrednovanje odbojna je konzervativnom načinu razmišljanja« (*ibid.*).

Autoritet žele kroatisti osigurati i pomoću uredbi iz ministarstva, premda je poznato da »uredbama iz ministarstva nije u prvom redu stalo« do rada na jeziku i da nemaju »za cilj poboljšavanje komunikacije ili uklanjanje jezičnih barijera« (Plümer 2000: 67). Ta posezanja za pravnim i političkim sredstvima pokazuju da jezik Hrvata ima slab demografski, ekonomski i kulturni status. Poznato je, naime, da oni jezici koji imaju dobar demografski, ekonomski i kulturni status nemaju nikakvu po-

trebu za nekakvim pravnim ili političkim utvrđivanjem statusa (Mackey 1989: 5).

Spomenuto »veliko bavljenje vlade jezikom, koje se očituje u stvaranju tijela za nacionalno planiranje jezika sa širokim područjem ovlasti, prvenstveno je karakteristično za nacije u nastajanju i nove nacije. Taj 'politički pristup' jeziku i razvoju komunikacije u suprotnosti je s 'kultiviranim pristupom' mnogih zapadnih nacija, kod kojih se jezični problemi rješavaju pomoću raznih javnih i privatnih ustanova, a ne pomoću administrativnog okvira« (Rubin/Jernudd 1971: xiv).

Preskriptivno proglašavanje nepravilnima onih svojstava koja su proširena u upotrebi slabo utječe na samu upotrebu. Tako Elspaß (2005: 23) pomoću niza primjera ilustrira kako »svojstva koja su dva i pol stoljeća proglašavana 'nepravilnima' pojavljuju se u suvremenom standardnom njemačkom, pokazujući da je preskriptivizam na njemačkom govornom području imao mali ili nikakav utjecaj na jezičnu upotrebu«. U Elspaßovoj analizi »iznešeni su podaci o raznim svojstvima koja imaju dugačku tradiciju u njemačkoj gramatici i koja su sva proglašavana 'nepravilnima' za vrijeme preskriptivističke djelatnosti u 18. i 19. stoljeću. Međutim, nijedno od tih svojstava nije nikad sasvim nestalo iz jezične upotrebe« (*ibid.*: 41). Stoga »na osnovi rezultata empirijskog istraživanja 'stvarnog' jezika korištenog od strane velike većine njegovih govornika i pisaca, izgleda da preskriptivističke jezične norme ponekad primjenjuje samo relativno mali broj korisnika tog jezika« (*ibid.*: 42).

Slab učinak preskriptivizma na jezičnu upotrebu razumljiv je kad se ima u vidu da »preskriptivni gramatičari koji postavljaju ili kodificiraju norme za standardni ili prestižni jezik često nisu imali mnogo kontakta s 'normalnim' korisnicima jezika, i preskriptivne gramatike i savjetnici su obično knjige koje se mogu naći na policama u svakoj kući, ali se rijetko uzimaju s polica i čitaju« (Langer/Davies 2005: 9).

Preskriptivizam nema uvid u svojstva jezika i upotrebe pa zato osim što »sprečava fleksibilnost u prenošenju značenja, preskriptivna ideja ispravnosti može biti u suprotnosti s govornikovim smislom za prikladnost jezika u različitim situacijama i kontekstima. Nema govornika koji ne varira svoju upotrebu ovisno o situaciji: izvorni govornik koji bi ograničio svoju upotrebu na jedan (formalni) stil djelovao bi neprirodno i čudno. Svi normalni govornici posjeduju ono što se naziva *komunikacijska kompetencija*« (Milroy/Milroy [3]1999: 63). Preskriptivisti pokušavaju zabraniti varijacije proširene u upotrebi proglašavajući ih neispravnima, no analiza preskriptivnih zabrana pokazuje »da se za varijacije koje se stvarno koriste ne može tvrditi da su *negramatične* ni u kojem smislu« (*ibid.*).

S obzirom da u lingvistici funkcionira »jezična upotreba kao jezični autoritet«, preskriptivistički kroatisti bi trebali spoznati da »je jezična upotreba pravilo nad svim pravilima« (Jung 1974: 17). I pomiriti se sa činjenicom da jezik »nije isključivo vlasništvo vlada, profesora ili preskriptivnih gramatičara, i arogantno je vjerovati da jest« (Milroy/Milroy [3]1999: 45).

POLICENTRIČNI STANDARDNI JEZIK

Što je standardni jezik

Kao što je iz prethodnih poglavlja vidljivo, kroatisti i drugi južnoslavenski filolozi pozivaju se često na pojam *standardnog jezika*, tumačeći njegovo značenje na neispravan način. Budući da je to jedan od ključnih pojmova u njihovoj argumentaciji a prikazuju ga tako što skrivaju njegova glavna svojstva i pripisuju mu suprotna, potrebno je pokazati kako se on u (socio)lingvistici definira.

Standardni jezik je nadregionalni jezik svih slojeva društva (Stedje ^{5}2001: 222). Nadregionalnost je njegovo osnovno svojstvo i istovremeno glavni motiv njegovog nastanka (Daneš 1988: 1507). Svojom nadregionalnošću standardni jezik se razlikuje od *dijalekata*, koji su regionalni jezici. A svojstvom da obuhvaća sve slojeve društva standardni jezik se razlikuje od *sociolekata*, koji su jezici pojedinih slojeva društva. U definicijama standardnog jezika navodi se stoga da on natkriljuje dijalekte i sociolekte (Lewandowski ^{5}1990: 1096).

To drugim riječima znači da standardni jezik ima šire područje prostiranja od dijalekata, jer oni su ograničeni na regije, i od sociolekata jer oni su ograničeni na grupe. Navedena svojstva nalazimo kod svakog standardnog jezika, npr. o njemačkom standardnom jeziku navodi se da »za razliku od prostornih, grupnih ili funkcionalnih varijeteta njemačkog jezika (Becker/Hundt 1998) ima najšire područje prostiranja, funkcionalno se odnosi na svakodnevnicu i neutralan je socijalno i grupno« (Hundt 2005: 18).

Zašto je potreban standardni jezik

Jasno je da između jezično različitih regija ili jezično različitih slojeva društva postoje poteškoće u komunikaciji: čakavac s nekog otoka će se na čakavskom teško sporazumjeti sa stanovnikom nekog kajkavskog sela; štokavskom seoskom stanovništvu će biti dijelom teško razumljiv pripadnik višeg sloja društva koji bi se služio jednim oblikom rusko–štokavske mješavine.

Kad se takve poteškoće u komunikaciji između jezično različitih regija i slojeva društva žele ukloniti, dolazi do standardizacije jezika. Tada se odabire jedan jezik za nadregionalni, i regije koje ga dotad nisu govorile i slojevi društva za koje dotad nije bio karakterističan pristaju na njegovo korištenje.

Tako su u 19. stoljeću jezično različite kajkavska, čakavska i štokavska regija odlučile uzeti štokavski za nadregionalni jezik. I na teritoriju ondašnje Srbije odlučeno je da se ukloni jezična raslojenost koja se sastojala u tome što su niži slojevi društva govorili štokavski, a viši slojevi društva pisali slavjanoserbski. Prelaskom i viših slojeva društva na štokavski potisnuta je sociolekatska podvojenost. Štokavski jezik je tako postao standardni jezik jer svojom nadregionalnošću natkriljuje dijalekte i svojim obuhvaćanjem svih slojeva društva natkriljuje sociolekte.

S obzirom da je štokavski ionako bio najrasprostranjeniji na teritoriju o kojem je riječ, razumljivo je što je upravo on uzet za nadregionalni jezik. Kajkavski se govorio samo u Zagrebu i njegovoj okolini, a čakavski uglavnom na obali Jadranskog mora. Kod odlučivanja koji jezik će postati nadregionalni, tj. standardni jezik, uzimale su se dakle u obzir izvanlingvističke okolnosti: premda su lingvistički gledano glasovi, riječi i rečenice kajkavskoga i čakavskoga ravnopravne štokavskima, nije uzet ni kajkavski ni čakavski zbog izvanlingvističkih razloga, tj. zbog toga što su se govorili na mnogo manjem

području od štokavskoga. Budući da se pomoću nadregionalnog jezika željelo ekonomski, administrativno itd. povezati što veći teritorij, odabran je teritorijalno najprošireniji štokavski. U tom smislu su izvanlingvistički činioci prisutni kod standardnog jezika.

Prije standardizacije nije postojala »jezična zajednica« s opsegom koji joj kroatisti pripisuju iz današnje perspektive, nego je postojalo nekoliko jezičnih zajednica: kajkavska, čakavska i štokavska. U 19. st. su čakavska jezična zajednica i dio kajkavske jezične zajednice koji se nalazi na prostoru današnje Hrvatske prihvatili da koriste štokavski. Potaknute prednostima nadregionalne komunikacije čakavska i kajkavska jezična zajednica su postupile kao i brojne druge jezične zajednice u svijetu, a o poticaju kojim su se rukovodile Kloss (1976: 306) kaže da je »u mnogo slučajeva doveo do toga da su se čitave jezične zajednice dobrovoljno uključile u narode drugih jezika, odrekavši se toga da njihov vlastiti jezik bude u upravi, novinama, školama itd. priznat i njegovan«.

Uzimanjem štokavskoga za nadregionalni jezik svih slojeva društva premošćene su ne samo jezične razlike između kajkavske, čakavske i štokavske regije nego i jezične razlike između višeg i nižeg društvenog sloja koje su postojale u ondašnjoj Srbiji. Tako da se o nadregionalnoj jezičnoj zajednici može govoriti tek od druge polovine 19. stoljeća, a ni tada ona nije postala hrvatska jer je obuhvatila sve one Slavene koji su se u 20. stoljeću oformili u hrvatsku, srpsku, bošnjačku i crnogorsku naciju.

Tvrdnja da je stoljećima prije 19. st. »jezik franjevaca« bio standardni jezik nije točna jer, kao prvo, taj jezik nije obuhvaćao kajkavsko područje, a kao drugo, tim jezikom su pisali franjevci, što znači da se u neštokavskim regijama radilo o sociolektu jer se njime služio samo jedan sloj društva a ne čitavo stanovništvo, npr. čakavsko stanovništvo se nije služilo njime bez obzira na to što je neki franjevac čakavac znao štokavski. Standardni jezik je postao moguć tek s uvođenjem obaveznog školovanja

za široke mase jer jedino obaveznim školovanjem se moglo obične ljude kojima je materinski čakavski ili kajkavski navesti da svi nauče i nadregionalni jezik.

Uzimanjem štokavskoga za standardni jezik čakavski i kajkavski su dodatno izgubili na značaju. Ali nemoguće je uzeti jedan jezik za nadregionalni, a da samim tim činom oni jezici koji su regionalni ne izgube na značaju. Uvijek je tako: npr. kad je za nadregionalni tj. standardni talijanski uzet toskanski, izgubili su rimski, milanski i drugi regionalni jezici na značaju; kad je pariški jezik postao nadregionalni francuski, marginalizirani su valonski, normanski, burgundijski i drugi regionalni jezici. I kad je štokavski uzet za nadregionalni jezik, to je automatski značilo da kajkavski i čakavski gube na značaju. Jednako kao i slavjanoserbski pa su se zato pristalice slavjanoserbskog u Srbiji na čelu s pravoslavnom crkvom borile protiv štokavskoga i njegovog zagovornika Vuka Karadžića. Dakle, uzimanje jednog jezika za nadregionalni, tj. standardni, uvijek znači potiskivanje regionalnih jezika. Usprkos tome, svuda imamo nadregionalne jezike jer su prednosti nadregionalne komunikacije očito toliko velike da se isplati usvajanje jednog zajedničkog jezika.

Jezik koji postaje nadregionalni dobiva status standardnog jezika, a regionalni jezici na teritoriju koji opslužuje taj standardni jezik dobivaju status dijalekata. Time što su se u 19. stoljeću zagrebački filolozi samoinicijativno odlučili za štokavski, iako se štokavski nije govorio u Zagrebu i njegovoj najbližoj okolini, učinili su odlučujući i daleko najveći korak na planu koji današnji kroatisti proglašavaju »jezičnim unitarizmom«. Stoga, »zanimljivo je s tim u vezi napomenuti da su ujednačavanje inicirali i u početku na njemu puno više od Srba insistirali Hrvati« (Pranjković 1997: 51). Tekstovi zagrebačkih filologa u 19. st. svjedoče da je njihov odabir štokavštine iskaz uvjerenja da je štokavština najprihvatljivija za standardni jezik »na cijelom južnoslavenskom

teritoriju, od Slovenije do Bugarske, zacijelo i zbog toga što se na njoj zasnivaju (ako zanemarimo ostatke čakavske literature) sve književne *koine* osim slovenske i kajkavske 'horvatske'« (Škiljan 2002: 268). Taj stav o pogodnosti štokavštine za standardni jezik čitavog južnoslavenskog prostora vidljiv je i u gramatici Vjekoslava Babukića iz 1836., gdje Babukić želeći da njegova štokavska gramatika bude prihvaćena na što većem teritoriju kaže u poglavlju o fonologiji i fonetici sljedeće: »Mi *Iliri* (Serblji, Horvati, Slavonci, Bosanci, Cernogorci, Hercegovci, Dalmatinci, Dubrovčani, Bugari, Istrianci, Štajerci, Krajnci i Korušci) imademo 29. glasov, ...« (iz Škiljan 2002: 268).

Širenje standardnog jezika u svim regijama i slojevima društva, njegova *implementacija*, omogućeni su time što je prije više od sto godina uvedeno da je on obavezan u školama. Da bi se standardni jezik lakše učio, nastajala su *kodificirajuća* djela (gramatike, rječnici, pravopisi) koja su opisivala njegove *upotrebne norme*. Kodifikacija, dakle, nije izmišljanje i nametanje normi, kako tvrde kroatisti, nego »u normalnom slučaju je kodificiranje jezičnih normi zapisivanje zbroja onoga što je već prihvaćeno« (Hundt 2005: 22).

Korištenje standardnog jezika u najraznovrsnijim područjima društvenog života, npr. u znanosti, novinstvu, administraciji, književnosti, svakodnevnoj komunikaciji itd., pokazuje da je on naspram dijalekata i sociolekata *polivalentan* i *polifunkcionalan*. Značenje tih termina dodatno ćemo objasniti analizirajući usput jednu čestu tvrdnju kroatista. Naime, većina kroatista tvrdi da razgovorni jezik nije dio standardnog jezika. Pritom su svjesni da je razgovorni jezik »jezik kojim se služimo za neposredno sporazumijevanje u svakidašnjim životnim prilikama: kod kuće, na ulici, na tržnici, u razgovoru s članovima obitelji, s rođacima, prijateljima i znancima« (Samardžija 2006: 19–20). Već iz tog citata se vidi da preko 90% našeg služenja jezikom otpada na razgovorni je-

zik. Također se vidi da standardni jezik bez razgovornoga ne bi mogao služiti za neposredno sporazumijevanje u svakidašnjem životu. Kakav bi to onda bio standardni jezik ako ne može opsluživati najznačajnije područje ljudske komunikacije? Bio bi u tolikoj mjeri defektan da ne bi ispunjavao polivalentnost i polifunkcionalnost, a one su bitna svojstva standardnih jezika. *Polivalentnost* se sastoji u tome da standardni jezik opslužuje sve sfere društvenog života, među kojima je sfera »neposrednog sporazumijevanja u svakidašnjim životnim prilikama« čak najbitnija. *Polifunkcionalnost* se sastoji u tome da je standardni jezik raslojen na funkcionalne stilove, a među njima se uz znanstveni, novinski, administrativni i književni, nalazi i razgovorni stil. Kao i svaki drugi funkcionalni stil standardnog jezika, tako i razgovorni ima svoje karakteristike, a jedna od njih je da se na leksičkom planu ubacuju žargonizmi, dijalektizmi, uvećanice, umanjenice itd. No, kao i svaki drugi stil, tako se i razgovorni sastoji najvećim dijelom od elemenata zajedničkih svim stilovima, koji pokazuju da se radi o jednom te istom jeziku. U dijelovima kajkavske ili čakavske regije se razgovori možda odvijaju na kajkavskom ili čakavskom dijalektu, ali time se ne poriče da odvojeno od toga postoji i razgovorni stil standardnog jezika.

Kontinuum dijalekata

Što se tiče dijalekata, za njih južnoslavenski filolozi koriste pojam »srednjojužnoslavenski dijasistem«, kojim označavaju kontinuum dijalekata od hrvatsko–slovenske do srpsko–bugarske granice. No, to nije u skladu s podacima iz lingvističke enciklopedije. Ona pokazuje (Crystal ²1998: 25) da je kod dijalektalnih kontinuuma točno utvrđen i njihov broj i njihove granice, te da ih stoga filolozi ne mogu proizvoljno ucrtavati kako požele. U Evropi ima pet dijalektalnih kontinuuma: zapadnoromanski,

skandinavski, sjevernoslavenski, zapadnogermanski, južnoslavenski. Južnoslavenski dijalektalni kontinuum ne završava na hrvatsko–slovenskoj i srpsko–bugarskoj granici, nego uslijed pretapanja dijalekata obuhvaća i čitavo slovensko, makedonsko i bugarsko područje. Drugim riječima, »jezično–strukturno nije moguće razgraničiti to tzv. srednjojužnoslavensko područje niti na sjeverozapadu (kajkavsko–slovenski pored kajkavsko–hrvatskog) niti na jugoistoku (s obzirom na torlačko dijalekatsko područje)« (Gröschel 2009: 83). Kad netko isključuje slovensko, makedonsko i bugarsko područje, kao npr. kroatisti, onda više nije riječ o dijasistemu ili kontinuumu dijalekata, nego jedino o nekim dijalektima. Zato »Brozovićev koncept dijasistema, na koji se nakon 1991. često pozivaju hrvatski i bošnjački jezikoslovci, s njegovim pokušajem da jednako pokrije strukturne i genealoške aspekte mora se od samog početka ocijeniti kao nekonzistentan«, pa ga stoga ne treba uopće upotrebljavati (*ibid.*: 82).

S obzirom da kompletno južnoslavensko područje predstavlja jedan *kontinuum dijalekata* (Hetzer 1993: 33; Friedman 1999: 8; Alexander 2000: 4; Kristophson 2000: 180), nije lingvistički zasnovano npr. kajkavski dijalekt promatrati unutar nekakvog dijasistema iz kojeg se isključuje slovensko područje, kad je kajkavski sličniji dijalektima u Sloveniji nego drugim dijalektima (Osolnik 1993: 406; Brozović također napominje da je kajkavski sličan slovenskom jeziku 1988: 3, 91). U vezi s tim možemo navesti riječi slovenskog filologa Vladimira Osolnika (1993: 406), koji kritizirajući opis kajkavskog dijalekta u *Gramatici hrvatskoga jezika* Težak/Babić ([7]1992) opravdano primjećuje:

> »Tu bi kot človek s slovenščino kot materinščino na podlagi starejše in žive govorne prakse ter normiranega slovenskega knjižnega jezika lahko naštel številne primere, ki bi ovrgli ali vsaj močno omajali hrvaškost tega narečja. Za ponazoritev se bom tu zadržal le pri naštevanju značilnosti kajkavske leksike. Avtorja naštevata kajkavske (stare in sedanje slovenske) besede

> *gdo, kteri, ki, lonček, travica* in trdita: ’Kajkavsko narječje ima dosta starijih riječi koje se u drugim našim narječjima nisu sačuvale’. Verjetno gre za ugotovitev o obstoju jezikovih oblik ’koje se u drugim hrvatskim narječjima nisu sačuvale’. Omemba, da so žive in ’ohranjene’ v slovenščini, ne bi bila neumestna.«

Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci imaju zajednički standardni jezik (štokavski), a ne dijalekte jer kajkavski i čakavski nisu dijalekti Srba, Bošnjaka i Crnogoraca. Razlika između standardnog jezika u Hrvatskoj, Srbiji, BiH i Crnoj Gori je daleko manja od razlike između dijalekata unutar Hrvatske. To ne iznenađuje ako se ima u vidu da kod dijalektalnih kontinuuma govornici s jednog kraja dijalektalnog kontinuuma po pravilu ne razumiju govornike s drugog kraja dijalektalnog kontinuuma. A govornici standardnog jezika se razumiju i kad dolaze sa suprotnih rubova područja na kojem se prostire taj standardni jezik. Kao što je već rečeno, do standardizacije jezika je i došlo zato da mogućnost sporazumijevanja ne ostane ograničena na jednu regiju ili sloj društva, nego da postane nadregionalna i obuhvati sve slojeve društva. Budući da je osnovna razlika između standardnog jezika i dijalekta u tome što je standardni jezik naspram dijalekta nadregionalan, logično je što je i mogućnost sporazumijevanja na standardnom jeziku nadregionalna, a na dijalektu regionalna.

U Evropi je na području svakog dijalektalnog kontinuuma nastalo nekoliko standardnih jezika. Da bi unutar jednog dijalektalnog kontinuuma nastali različiti standardni jezici, neophodno je da se uzmu različiti dijalekti za standard (Cooper 1989: 139). A to kod standardnog jezika u Hrvatskoj, Srbiji, BiH i Crnoj Gori nije bio slučaj jer je uzeta štokavica za standardni jezik. Tako je nastao jedan standardni jezik s nekoliko nacionalno različitih centara — *policentrični standardni jezik*. U svim primjerima kad je na istom dijalektu zasnovan standardni jezik u različitim nacijama, i kad unutar njega postoje prepoznatljive nacionalne specifičnosti, radi se o »policentričnom standardnom jeziku (Stewart 1968), tj. dvje-

ma varijantama istog standardnog jezika kakav je srpskohrvatski, moldavski i rumunjski, portugalski u Brazilu i u Portugalu. Nasuprot tim primjerima, parovi poput češkog i slovačkog, bugarskog i makedonskog, danskog i švedskog predstavljaju slučajeve književnih standarda baziranih na različitim dijalektima« (Cooper 1989: 139).

Definicija policentričnog jezika

U lingvističkim leksikonima se *policentrični* ili *pluricentrični* standardni jezik definira kao »jezik s nekoliko nacionalnih standardnih varijanata, koje se doduše u pojedinim točkama međusobno razlikuju, ali ne toliko jako da bi mogle konstituirati zasebne jezike, npr. engleski (britanski, američki, australijski itd. standardni engleski), njemački (njemački, austrijski, švicarski standardni njemački), portugalski (portugalski, brazilski standardni portugalski)« (Glück ²2000: 535). Iz definicije se vidi da je svaki policentrični jezik standardan, da su njegove varijante standardne, da su vezane za nacije i da između varijanata postoje razlike ali ne tolike da bi se moglo govoriti o različitim jezicima.

Navest ćemo definiciju iz još jednog leksikona: »Pluricentrični jezik. Jezik s više nacionalnih ’centara’, koji izgrađuju različite standardne varijante: te (prvenstveno) leksičke i fonetsko–fonološke razlike su doduše jasno izražene, ali ne opravdavaju da se govori o različitim jezicima. Primjeri su nacionalno različiti oblici engleskog ili njemačkog (njemački naspram austrijski naspram švicarski standardni njemački jezik)« (Bußmann ³2002: 521–522). U ovoj definiciji je dodatno vidljivo da nacije čine kodificirajuće centre i da su razlike između varijanata najveće na planu rječničkog blaga i izgovora.

U predgovoru zbornika o policentričnim jezicima (Clyne 1992: 1–2) navedeno je i da je za policentrični je-

zik karakteristično da se govori u nekoliko država. Po tom svojstvu je standardni jezik Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca naspram brojnih drugih policentričnih jezika bio donedavno jedini s varijantama unutar iste države (Ammon 1995: 46). Činom nastanka različitih država postao je i po tom svojstvu tipičan policentrični jezik.

Kao što je već spomenuto, policentričnost nekog standardnog jezika nije nešto neobično, naprotiv: »Činjenica da i jako normirani jezici imaju različite standardizacije više je normalno stanje nego iznimka. Skoro svi veći evropski i mnogi neevropski jezici razvili su policentrične standarde« (Blum 2002: 124). Zato se u lingvistici standardni jezici i klasificiraju s obzirom na to imaju li jedan jedinstveni tj. ujednačeni standard bez varijanata pa se radi o monocentričnom standardnom jeziku kakav je slovenski ili mađarski, ili imaju standardizirane varijante vezane za nacije pa se radi o policentričnom standardnom jeziku kakav je engleski, njemački, srpskohrvatski (Daneš 1988: 1507). U zborniku o policentričnim jezicima vidi se da među njima ima i velikih i srednjih i manjih jezika (Clyne 1992): npr. armenski je među manjima jer ima 6 mil. govornika, malajski je među srednjima jer ima 19 mil. govornika, a i svi svjetski jezici su policentrični. Usput rečeno, u navedenom zborniku je i srpskohrvatski opisan kao policentrični jezik, a opisao ga je kao takvog Dalibor Brozović.

Razlike između varijanata policentričnog jezika

Policentričnost je relativno česta pojava jer »jezici kojima govori nekoliko nacija daju u toku vremena nacionalne *jezične varijante*, prvenstveno na fonetskoj i leksičkoj razini, dijelom i na gramatičkoj, ali one ne ugrožavaju međusobnu razumljivost« (Mattusch 1999: 74). I o srpskohrvatskom je već odranije uočeno da se »unutar sebe ne razlikuje više nego američki engleski od britanskog

engleskog« (Lemberg 1964 I: 155). Do danas razlike između hrvatske, srpske, bošnjačke i crnogorske varijante nisu veće od razlika između varijanti drugih policentričnih jezika (Blum 2002: 134). Thomas (2003: 314) navodi da su čak manje od razlika između varijanti standardnog engleskog u Velikoj Britaniji, Sjedinjenim Američkim Državama, Australiji i Kanadi, između varijanata standardnog španjolskog u Španjolskoj i Latinskoj Americi, portugalskog u Portugalu i Brazilu, francuskog u Francuskoj, Belgiji, Kanadi i Africi, njemačkog u Njemačkoj i u Austriji. I drugi lingvisti zaključuju isto, npr. McLennan (1996: 107) ističe da su manje od razlika između kanadske i drugih varijanata engleskog jezika, Pohl (1996: 219) da su manje od razlika između njemačke i austrijske varijante njemačkog jezika, Gröschel (2003: 180–181) da »su na svim sistemskim razinama manje od razlika između 'holandske' (sjevernonizozemske) i 'flamanske' (južnonizozemske) varijante nizozemskog jezika. [...] čak su i strukturne razlike između jezika bijelaca i jezika crnaca u velikim gradovima na sjeveru Amerike — a oba jezična oblika su samo podvarijante varijante *američkog engleskog* — veće od onih između hrvatskog, bosanskog/bošnjačkog i srpskog«. Uslijed takve svoje neznatnosti, razlike između standardnih varijanti srpskohrvatskog jezika ne samo da »ne otežavaju komunikaciju« (Coulmas 1996: 96), nego međusobna razumljivost između tih varijanti čak »nadmašuje onu između standardnih varijanata engleskog, francuskog, njemačkog ili španjolskog« (Thomas 2003: 325).

Govornici standardnog jezika iz Hrvatske, Srbije, BiH i Crne Gore se međusobno daleko bolje razumiju nego unutar same Hrvatske govornici različitih dijalekata: kajkavskog i čakavskog (*ibid.*: 314). Kajkavci i čakavci se međusobno »vrlo teško mogu razumjeti, a katkada im je međusobna komunikacija sasvim onemogućena: govornik kajkavskog iz nekog sela u Hrvatskom zagorju prepoznat će tek pokoju riječ govora čovjeka s Visa ili iz

manjeg istarskog naselja« (Škiljan 2002: 12). To je u skladu sa zapažanjem da su razlike u rječničkom blagu na dijalektalnoj razini unutar Hrvatske ili unutar Srbije »znatno veće nego između zapadne i istočne varijante srpskohrvatskog standardnog jezika« (Gröschel 2009: 50). Čak i Stjepan Babić (2004: 23) smatra »činjenicom da su čakavsko i kajkavsko narječje pa čak i govori u jednom narječju opisno mjereno različitiji od hrvatskoga i srpskoga standardnoga jezika«. Zato kad osoba iz Hrvatske i osoba iz Srbije komuniciraju na standardnom jeziku, »međusobna razumljivost čini suvišnim i prevođenje. Dok postoji prevođenje s čakavskog hrvatskog na štokavski hrvatski« (Thomas 2003: 315).

Sve to znači da iako između standardnog jezika u Hrvatskoj, Srbiji, BiH i Crnoj Gori postoje razlike, njihov udio je malen naspram svega onoga što je jednako u standardnom jeziku tih zemalja. Osim toga, radi se o sistemski nebitnim razlikama jer one ne ometaju sporazumijevanje. Zbog svega toga ne može se govoriti o nekoliko standardnih jezika, nego o standardnim varijantama jednog te istog policentričnog standardnog jezika (Mørk 2008: 295). Takva naša situacija potvrđuje Ammonovo (1995: 31) zapažanje da »jezično ili kulturno zajedništvo nekog stanovništva može biti veće s onim grupama s kojima nije nacionalno spojen, nego jezična ili kulturna podudarnost s onim grupama s kojima čini jednu naciju«.

Standardni jezik Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca se zato navodi s drugim jezicima takvog tipa kao »policentričan standardni jezik (hindski–urdski, srpskohrvatski)« (Blum 2002: 8). Npr. nacionalne varijante hindustanskog jezika, hindska i urdska, pokazuju niz paralela s varijantama srpskohrvatskog jezika jer i tamo se radi o susjednim državama, Indiji i Pakistanu, o različitim religijama, hinduizmu i islamu, o različitim pismima, devanagari i arapskom, no i »te dvije varijante se, međutim, razlikuju više nego srpski, bošnjački i hrvatski međusobno« (Thomas 2003: 318). Navedeni citat

se još bolje može razumjeti ako se zna koliko su minorne razlike između hindske i urdske varijante: »Budući da su urdski i hindski standardnojezične varijante jedne te iste dijalektalne osnove, formalne razlike su sitne« (Glück ²2000: 275).

U detaljnoj usporedbi koju pruža Blum (2002: 125) nalazi se i napomena o korištenju dvaju različitih pisama kod hindustanskog i kod srpskohrvatskog: »optički važna upotreba različitih pisama nema utjecaja na jezični sistem. Gramatika i izgovor standardnih oblika su u oba slučaja skoro identični«. Naravno da razlika u pismu ne znači da se radi o različitim jezicima jer npr. ruski tekst ostaje tekst na ruskom jeziku i ako se s ćirilice prebaci na latinicu. Prebacivanje s jednog pisma na drugo nije prevođenje, nego samo transliteriranje.

Usprkos pokušajima razjednačavanja varijanti unutar hindustanskog i unutar srpskohrvatskog jezika, »veća odstupanja postoje u najboljem slučaju na planu leksika. Razlika između hindskog i urdskog je tu najveća [...] Istina, razlike između srpskog i hrvatskog su i na tim područjima leksika manje nego kod hindskog–urdskog. Jasno religijski motiviran izbor opcija u leksiku hindskog i urdskog nema kod srpskog i hrvatskog pravog ekvivalenta« (*ibid.*: 125–126). Naime, »o hrvatskoj varijanti se ni u kojem slučaju ne može reći da je ’katoličkija’ ili ’latinskija’ od srpske« (*ibid.*: 126). Osim toga, »baš internacionalizmi (najčešće latinskog porijekla) smatraju se u hrvatskom ’srbizmima’« (*ibid.*). Citirana Blumova zapažanja ujedno pokazuju koliko je neutemeljena tvrdnja Peti–Stantić (2008: 83) da Hrvati i Srbi zbog različite religijske pripadnosti govore različitim standardnim jezicima.

Za razliku od usporedbi s hindustanskim, »usporedbe s češkim naspram slovačkog odnosno s njemačkim naspram nizozemskog, kakve se pojavljuju na internetskoj stranici Matice hrvatske, bez ikakve sumnje su pretjerane. Hrvatski, bosanski i srpski bi svakako bilo bolje

usporediti s tri jezične varijante njemačkog — u Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj« (Völkl 1999: 329). (Spomenuti tekst Matice hrvatske objavljen je i u *Jeziku* 43/5, 1996, str. 164–166 pod naslovom »Promemorija o hrvatskom jeziku«.) Kod varijanata njemačkog jezika »primjeri pokazuju da se nacionalne specifičnosti mogu posebno lako naći u rječničkom blagu; međutim, ima ih i na drugim jezičnim razinama i u gramatici. [...] Budući da stoga Njemačka, Austrija i Švicarska imaju svoje vlastite nacionalne varijante [...], radi se o nacionalnim centrima njemačkog jezika« (Ammon 1996: 158–159).

Uspoređujući hrvatsku i srpsku varijantu Pohl (1998: 11) kaže: »takve razlike pojavljuju se na svakom većem jezičnom području, npr. između britanskog engleskog *railway, lorry* i američkog *railroad, truck*, sjevernonjemačkog *Treppe, Quark, Junge* i južnonjemačkog odnosno austrijskog *Stiege, Topfen, Knabe/Bub*, dosežu i u područje morfologije (npr. množina poput *Jungs, Mädels*, odstupanja u gramatičkom rodu, npr. *der/das Polster, der Spitz/die Spitze* itd.), dosežu i u područje tvorbe riječi (npr. *Zugführer* vs. *Zugsführer, Schweine–/Rinderbraten* vs. *Schweins–/Rindsbraten*), i u rubne dijelove gramatike (npr. *ich habe/bin gesessen/gestanden* itd., *die Wagen/– Wägen, gehaut/gehauen* itd.), a razlike u izgovoru da i ne spominjem«.

Razlike u izgovoru — u našem slučaju je to ekavica/ijekavica, pomoću koje laici utvrđuju je li nešto srpska ili hrvatska varijanta — uopće se kod varijanata njemačkog i engleskog jezika ne prenose u pisani tekst. Naime, pravopisi njemačkog i engleskog ne ravnaju se prema izgovoru, dok se pravopis u Hrvatskoj, BiH, Srbiji i Crnoj Gori ravna prema izgovoru, što je još jedno zajedničko svojstvo kodificiranja standardnog jezika nabrojanih zemalja. Kad bi se pravopis njemačkog jezika ravnao prema izgovoru, razlike između pisanih tekstova austrijske varijante naspram njemačke bile bi brojnije od razlika između pisanih tekstova srpskohrvatskih varijanata.

Iako se pravopis engleskog ili njemačkog ne ravna prema izgovoru, to ne znači da uopće nema pravopisnih razlika između varijanti tih jezika i da nije moguće na osnovi pravopisa utvrditi iz koje varijante potječe neki pisani tekst: npr. za američku varijantu je karakteristično pisanje *color, center, gray, theater, standardize, traveling*, što nije pravilno u Velikoj Britaniji (Mattusch 1999: 75); za austrijsku varijantu naspram njemačke karakteristično je npr. *Alchemie, Kücken, Schleuße* (Grzega 1997: 151); u švicarskoj varijanti npr. uopće se ne koristi njemačko slovo *ß* itd. Količina pravopisnih razlika između varijanata njemačkog znatno je oscilirala zadnjih stotinjak godina: Austrija je na kraju 19. st. imala različit pravopis naspram Njemačke pa ga je početkom 20. st. ujednačavala s njemačkim, između dva svjetska rata su se pravopisne razlike ponovo povećale itd. (Ammon 1995: 122).

U obim razlika između austrijske i njemačke varijante hrvatski čitatelj se može uvjeriti ako pročita npr. tekst o razlikama u izgovoru (Lipold 1988: 31–54), o morfološkim i tvorbenim razlikama (Tatzreiter 1988: 71–98), o razlikama na razini riječi, skupina riječi, frazeologizama i dr. (Ebner 1988: 99–187). Zato se i po govoru i po pravopisu prepoznaje da li se radi o austrijskoj ili o njemačkoj varijanti, kao što se prepoznaje je li riječ o američkoj ili o britanskoj, o hrvatskoj ili o srpskoj varijanti.

No, usprkos razlikama karakteristično je za varijante da su »te posebnosti prvenstveno ograničene na rječničko blago i njegovo značenje te da su naspram zajedničke jezične osnove s riječima, glasovima, oblicima, značenjima i izgradnjom rečenice ipak brojčano toliko male da se i nadalje radi samo o jednom jeziku, koji ima svoje varijante vezane za države« (Wiesinger 1988: 10). To se očituje u uzajamnoj razumljivosti pa zato npr. austrijski nije zaseban jezik (*ibid.*: 27–28).

Svoj pregled dijela razlika između standardne austrijske i njemačke varijante Wiesinger (1988: 27) za-

ključuje sljedećim riječima: »Sve te i još razne druge pojave na području izgovora, oblika, tvorbe riječi, tvorbe rečenice i na području rječničkog blaga oblikuju austrijski njemački. One mu unutar različitih oblika njemačkog jezika doduše daju posebna obilježja, ali ne stvaraju novi, vlastiti jezični sistem. Zato u procesu jezičnog sporazumijevanja s pripadnicima njemačke jezične zajednice iz najrazličitijih dijelova njemačkog govornog područja ne nastupaju nikakve poteškoće u vezi s izgovornim, formalnim i sintaktičkim posebnostima austrijskog njemačkog dok god se komunikacija odvija na standardnom ili razgovornom jeziku, a ne na dijalektu, jer se radi samo o minimalnim odstupanjima«.

Uslijed toga se smatra da »jezičnopolitički usmjerena inicijativa u korist nekakve konkurencije standardnom njemačkom posve bi propala u centru Austrije« (Goebl 2002: 54). Jer kad bi austrijski bio zaseban jezik, onda bi trebalo imati i »dvojezični rječnik *Austrijski — njemački*, što ne samo ozbiljni lingvisti nego praktično i svi laici koji o tome razmisle smatraju otuđenim od stvarnosti« (Scheuringer 1996: 152).

Zapaženo je da i kod standardnog jezika Hrvata i Srba nije moguć dvojezični rječnik: »Iz takve međusobne razumljivosti proizlazi praktična nemogućnost pravljenja dvojezičnih rječnika pa ih zamjenjuju kao nadomjestak 'razlikovni rječnici' s mnoštvom grešaka« (Thomas 2003: 314). Obilje grešaka u razlikovnim rječnicima nastaje zato što se silom žele neke riječi proglasiti nacionalnim posebnostima. Ammon (1995: 203) podsjeća općenito na opasnost kod jezičnih varijanti »da se izmišljaju nacionalne posebnosti koje u stvarnosti to nisu«.

Imenujući Srbe i Hrvate Joseph (1987: 72) također zapaža da »kad se relativno homogene jezične zajednice politički rascijepe [...], oni koji su odgovorni za standardizaciju često ideologiziraju bilo kakvu minimalnu razliku da ih razdvaja kako bi stvorili iluziju veće jezične udaljenosti«. S takvim ciljem »hrvatski autori katkad izdašno

označavaju kao navodne ’srbizme’ arhaične ili regionalne lekseme, dok kao ’hrvatske’ predstavljaju one ekvivalente koji se koriste i u Srbiji. [...] Čak ni umjereniji lingvisti nisu otporni protiv iskušenja da po svaku cijenu vide razlike tamo gdje ih nema: tako Ivo Pranjković krivo navodi ’hrvatski’ za riječ *maramica* i uzima kao ekvivalent ’srpski’ *maramče*, premda se *maramica* koristi i u Srbiji, ili, opet, razlikuje mjesto naglaska u hrvatskom i srpskom za *želimo* i *čovjeka*: naglasak je na 1. slogu (a ne na 2.) i u suvremenom srpskom standardu i u hrvatskom [...]. Bila bi potrebna čitava knjiga za navođenje grešaka u tim listama ’razlika’« (Thomas 2003: 314–315).

U vezi s razlikama u rječničkom blagu Ammon (1996: 170, 173–174) ističe kako riječi koje se prepoznaju da su iz druge varijante, ali se razumiju, nisu bitne za razlikovnost varijante. Takva riječ je npr. *Sahne* iz njemačke varijante, koja je u Austriji i Švicarskoj markirana i prepoznatljiva kao njemačka varijanta a ne austrijska ili švicarska, no razumiju je i Austrijanci i Švicarci. Ammon zaključuje da prvenstveno one riječi koje su u jednoj varijanti sasvim uobičajene, a u drugoj potpuno nepoznate treba uzimati u obzir kad se opisuje nacionalna varijanta jer takve riječi najviše doprinose njenoj razlikovnosti. Primijenjeno na srpskohrvatsku jezičnu situaciju, to znači da je razlikovnost njenih varijanata vrlo mala jer malo je riječi koje su u jednoj varijanti sasvim uobičajene, a u drugoj potpuno nepoznate.

Kroatisti i drugi južnoslavenski filolozi smatraju da ako postoje neke jezične razlike, automatski se radi o nekoliko različitih standardnih jezika (v. npr. Tafra/Košutar 2008: 201). Međutim, nije dovoljno konstatirati da razlike postoje, nego je potrebno pogledati i kolika je količina tih razlika, koliki je njihov udio naspram svega onoga što je jednako u jeziku. Treba pogledati i jesu li te razlike sistemski važne, jesu li takve da ometaju međusobnu razumljivost, sprečavaju li sporazumijevanje. Između standardnog jezika u Hrvatskoj, Srbiji, BiH i

Crnoj Gori postoje razlike, ali njihov udio je malen naspram svega onoga što je jednako u standardnom jeziku tih zemalja. Zato i u onim situacijama kada se isti tekst prebacuje iz jedne varijante u drugu nije riječ o prevođenju nego o adaptiranju (Mørk 2008: 297–299). Nadalje, radi se o sistemski nevažnim razlikama, koje ne ometaju bitno međusobnu razumljivost, ne sprečavaju sporazumijevanje. Zbog svega toga ne može se govoriti o različitim standardnim jezicima, nego o standardnim varijantama jednog te istog standardnog jezika. Podjednaka situacija je i unutar drugih jezika s varijantama: između varijanata ima razlika, ali one ne sprečavaju sporazumijevanje pa nije potrebno prevođenje, npr. »u EU ne postoje zasebne redakcije tekstova i prevođenja za britanski engleski i irski engleski ili za sjevernonizozemski i južnonizozemski [...] iako i u tim slučajevima postoje leksičke razlike« (Gröschel 2009: 358).

Postojanje razlika, dakle, ne isključuje da se radi o zajedničkom jeziku: »razlike postoje i na razini zajedničkog jezika (koji je ’nadregionalan’ ili ’naddijalektalan’)«, »to je npr. slučaj kod engleskog, španjolskog i portugalskog u Evropi i Americi« (Coseriu 1992: 281). Isti autor govori o unutarjezičnoj varijantnosti i na primjeru različite austrijske i švicarske norme njemačkog jezika, i nastavlja: »Još znatno veća je unutarnja različitost između egzemplarnog [=standardnog] engleskog u Engleskoj, Sjedinjenim Američkim Državama i drugim državama engleskog jezika ili između egzemplarnog španjolskog u Španjolskoj i Latinskoj Americi. Za niz činjenica postoji u tim jezicima određen regionalni oblik egzemplarnog jezika« (Coseriu 1988: 144). Komentirajući španjolski jezik Coseriu (1988: 145) ističe: »U ovom slučaju razlike između varijeteta egzemplarnog jezika nisu male. One se odnose ne samo na rječničko blago, nego i na fonološki sistem, i dijelom na gramatiku. Usprkos tim razlikama sporazumijevanje je, naravno, bez problema moguće«. Coseriu time jasno kaže da mu je

za pripadnost različitih varijeteta istom jeziku sporazumijevanje bitan kriterij, a ono je i u našem slučaju bez problema moguće.

Lingvisti znaju da npr. kod varijanata engleskog jezika »postoje bitne regionalne razlike između Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država, Kanade, Australije, Južne Afrike, [...] i drugih dijelova engleskog govornog područja« (Crystal 2003: 431). A ipak se, kao što je u citatu rečeno, radi o jednom, engleskom jeziku. Odavno je poznato da postojanje razlika ne znači da je riječ o nekoliko jezika, nego je presudan omjer razlika naspram istoga u jeziku i jesu li razlike sistemski relevantne da ugrožavaju sporazumijevanje: npr. već 1952. Heinz Kloss (str. 19) govori o razlikama između varijanti engleskog, španjolskog i njemačkog jezika, konstatira i da su razlike između varijanata engleskog jezika veće od razlika između varijanti njemačkog jezika, pa da ipak nitko ne pomišlja ni varijante engleskog ni varijante njemačkog i španjolskog nazvati posebnim jezicima. Uvijek iznova se može pročitati kod raznih autora da »nitko neće ozbiljno tvrditi« da su varijante engleskog ili njemačkog zasebni jezici, v. npr. Wiesinger (1988: 11).

Između varijanata engleskog jezika su npr. razlike u izgovoru mnogo veće nego razlika u izgovoru *ije/e* između varijanata srpskohrvatskog jezika, tolike su da dovode do nesporazuma: »Čak i između australijskog i novozelandskog engleskog dolazi do nesporazuma zbog vokalskih razlika (novozelandsko *desk* se krivo shvaća kao australijsko *disk*)« (Clyne 2001: 289). U Australiji se naspram Velike Britanije u govoru više reducira, pa pitanje *Did you go to the party?* zvuči u Australiji *Jergoda the party?*, pitanje *What is your problem?* zvuči *Woss jer problem?* (Mattusch 1999: 75). Vokabular varijanata engleskog jezika također se razlikuje, npr. u Americi *elevator* umjesto britanskog *lift*; *restroom* umjesto *toilet*; *fall* umjesto *autumn*; *cookie* umjesto *biscuit*; *gas* umjesto *petrol*; *candies* umjesto *sweets*; *can* umjesto *tin*; *to call (up)* um-

jesto *to ring (up)*. U Americi su nastala i skraćivanja poput *gonna* umjesto *going to*, *wanna* umjesto *want to* (ibid.). I pravopis se razlikuje, npr. Amerika/Britanija: *–se/–ce (defense/defence), –er/–re (center/centre), –or/–our (honor/honour)* (Clyne 2001: 289). U morfologiji se za izražavanje prošlosti daje u Americi prednost oblicima *burned, dreamed*, a u Britaniji oblicima *burnt, dreamt*. U Americi se često ne koristi prilog *it's really good*, nego *it's real good*. U sintaksi se također razlikuju, npr. u Americi se koristi *do* zajedno s *have* u pitanjima, stavlja se *would* uz glagol koji dolazi zajedno s *wish*, pa rečenice u Americi glase *Do you have a pencil?, I wish I would have done it*, a u Britaniji *Have you got a pencil?, I wish I had done it* (Mattusch 1999: 75).

Razlike poput gore nabrojanih postoje u svim policentričnim jezicima, npr. *autobus* se u Španjolskoj kaže *autobus*, a u meksičkoj varijanti španjolskog kaže se *camion*; *klip kukuruza* je u Španjolskoj *mazorca de maiz* a u Meksiku *elote*; *puran* je u Španjolskoj *pavo* a u Meksiku *guajolote* (*ibid.*).

Budući da razlike kakve postoje među varijantama srpskohrvatskog jezika postoje u svim policentričnim jezicima, lingvist »uspoređuje razlike između britanskog i američkog engleskog s onima između srpske i hrvatske varijante kako bi opisao odnos između ovih zadnjih« (Sofos 1996: 277). Na pitanje da li su varijacije unutar srpskohrvatskog dovoljne da se govori o četiri standardna jezika Kristophson (2000: 179) odgovara: »ne, jer prvenstveno variraju riječi uzvišenog kulturnog rječničkog blaga i administrativnog jezika«. Gröschel (2009: 49) također konstatira da »principijelno ne smije biti precijenjena realna dimenzija razlika u leksikonu« između standardnog jezika u Hrvatskoj i u Srbiji. Neovisno o nastanku novih južnoslavenskih država »Srbi i Hrvati govore isti jezik«, i to su »zaista znanstveno utvrdive činjenice« (Hübner 1994: 30; slično v. i Sundhaussen 1993: 53; Konrad 1994: 31). I u Bosni i Hercegovi-

ni »Srbi, Hrvati i Muslimani svi govore srpskohrvatski« (Coulmas 1993/1994: 38).

S obzirom da sadašnji odnos identičnosti i razlika u jeziku ne navodi objektivnog promatrača na zaključak da se radi o četiri jezika, razumljivo je zašto kroatisti izbjegavaju tematizirati činjenicu da je ogroman dio standardnog jezika identičan kod sve četiri nacije, dok istovremeno itekako tematiziraju međunacionalne jezične razlike i pridaju im nadproporcionalnu važnost (što kritički zapažaju npr. Schubert 1997: 85, 88, 90–91; Dąbrowska 1998: 21–23, 28; Ressel 2000: 233). Kroatisti npr. ističu da se jezik u Hrvatskoj razlikuje od jezika u Srbiji po količini posuđenica i po jezicima iz kojih je posuđivano. Međutim, to nije razlog da se govori o zasebnim jezicima: »Naposljetku, nitko ne bi njemački u južnom Tirolu nazvao zasebnom varijantom ili, pogotovo, 'jezikom' samo zato što ima više posuđenica iz talijanskog nego drugi dijelovi austrijskog njemačkog« (Gröschel 2009: 281). Kroatisti, nadalje, tvrde da je bez obzira na stupanj istosti ili razlika riječ o nekoliko jezika. Međutim, lingvisti ne mogu odbaciti stupanj istosti ili razlika jer to je jedan od najvažnijih lingvističkih kriterija. Kad kroatisti govore da on njima nije bitan, time samo pokazuju da temi ne pristupaju kao lingvisti. A svjesni su važnosti tog kriterija za lingvistiku pa zato pomoću purizma i preskriptivizma žele praviti dodatne razlike naspram jezika u Srbiji.

Inozemni autori zapažaju da je danas »status srpskohrvatskog jezika klasična politička i lingvistička dilema, s lingvistima koji redovito tvrde da je to jedan jezik, i s vladama i govornicima koji redovito tvrde da su to dva različita jezika« (Spolsky 2004: 155). Iz tog citata je također vidljivo da se hrvatski jezikoslovci, iako su nominalno lingvisti, ne nalaze na strani lingvistike, nego na strani politike. Zaboravljaju da »jezik je sredstvo za sporazumijevanje; ne bi nikada trebao postati politička te-

ma korištena za nacionalističke ambicije« (*Contact Bulletin* 2002: 3).

Još o izgovornoj razlici ije/e

Neki laici razliku u izgovoru jata *(cveće/cvijeće)* smatraju dokazom da se radi o različitim jezicima. Međutim, ta razlika kao prvo nema utjecaja na razumljivost, a kao drugo, unutar nekih drugih jezika također postoji razlika u izgovoru jata, pa ipak je svaki od njih i dalje jedan te isti jezik: npr. Bugarsku presijeca jedna jatova granica, ali bugarski se zbog toga ne dijeli na dva jezika (Alexander 2000: 13).

Toga su svjesni i pojedini kroatisti, npr. Brozović (1978: 49) ističe da ekavica i ijekavica nije razlog da se govori o različitim standardnim jezicima, a napominje i da ekavsko/ijekavsko dvojstvo postoji čak i unutar srpske varijante: »u srpskoj varijanti standardne novoštokavštine ekavsko–ijekavsko dvojstvo postoji i danas, pa ipak nikomu zdrave pameti nije još došla u glavu misao da zbog toga niječe Srbima opstojnost jezičnoga standarda. Takve zone s kojom fonetskom pojedinosti nalazimo često u okviru pojedinih standardnih jezika ili njihovih varijanata«.

Što se tiče procesa odabiranja jatovog oblika u 19. st. kada se odlučivalo koji oblik jata će postati standardni, Ante Starčević se borio za to da se u Hrvatskoj uzme ekavica, dok se njegov suvremenik i autor *Srpskog rječnika* (1818) Vuk Stefanović Karadžić zalagao za ijekavicu (što se vidi i iz naslova njegovog *Srpskog r**je**čnika*). U skladu sa svojim idejama, Ante Starčević piše 1851. u zagrebačkim *Narodnim novinama* br. 239 i 242 sljedeće:

> »Naš jezik, bez da se razumljivost uvredi, može se mnogo polepšati, t.j. uhu slušatelja ugodnim učiniti. Ja sam i za ovo polepšanje. Ovde opširno pisati, u čemu stoji lepota jezika, nedopušća mi vreme ni prostor. S toga velim: 1. na šaranje — makar kakvo: a) reči šareno pisane (e, ie, je, ije) nerazume ni svi štokav-

ci, a kamoli kajkavci i čakavci; b) šaranje cepa naše proste reči na više komadah, što niti je razumljivo, ni lepo, dakle ni slobodno — t.j. polag moga načela. U našem jeziku nije ni jedna reč, koja bi imala više od pet slovkah, a uz šaranje jednoslovična ih reč toliko ima, n.p. iz lep ali bel postaje lijepijema, bijelijema itd. — samo ako se dosledno piše. To je srednja perioda!! — Meni ovde druga neostaje, nego uzeti ali čisti *i* ali *e*. Ja sam rodjen štokavski ikavac, dakle niko nemože mi reći: Cicero pro domo sua ali s g. B. da su mi reči jednostrane, pa i tako opet strictissime od moje strane — velim: ovo je (i) najpotištenii, najgadnii glas, koi samo nekoliko nas štokavacah razumi. Ja sam dakle za čisti e. I zbilja, on je najlepši glas, koi svi razumimo.« (Ovaj citat navodi i Jonke 1964: 205).

Starčevićeva nastojanja da se u Hrvatskoj uzme ekavica nisu pobijedila jer su prevladali hrvatski vukovci, koji su se zalagali za Karadžićev ijekavski izbor jata. Rezultat je, dakle, bio: Karadžićev ijekavski izbor jata nije prihvaćen u Beogradu zato što tamo nisu htjeli mijenjati svoj ekavski izgovor, dok su u Zagrebu, gdje su izvorni Zagrepčani također ekavci jer su kajkavci, ipak prešli na ijekavicu. A da je bilo po Anti Starčeviću i Vuku Karadžiću, Hrvati bi danas govorili ekavicom, a Srbi ijekavicom. Zato Friedman (1999: 14) kaže da je »ironija sadašnje situacije« to što je ijekavicu u 19. st. izabrao i zastupao Vuk Karadžić i što se ona tada više identificirala sa srpskim nego s hrvatskim intelektualnim kretanjima, a danas je obrnuto.

Kodifikacija

Već smo rekli da kodifikacija znači bilježenje upotrebne norme u kodificirajućim knjigama, a to su u prvom redu gramatike i rječnici, a zatim pravopisi. Pravopisi su u drugom planu jer dok rječnici i gramatike opisuju jezik, pravopis ne opisuje jezik, nego način bilježenja jezika u pisanom mediju. Većina postojećih jezika na svijetu nema pravopis, dok svaki jezik ima vlastiti rječnik i gramatiku, bez obzira da li su taj rječnik i gramatika zabilježeni u obliku kodificirajuće knjige.

Kod policentričnih jezika varijante su potpuno ravnopravne, i svaka nacionalna zajednica u kojoj se govori pojedina varijanta samostalno odlučuje kako će je kodificirati (Ammon 1995: 496). Tako se npr. razlikuju kodifikacije leksika engleskog jezika: »Pored *Oxford English Dictionary* [britanska kodifikacija] i *Webster* [američka kodifikacija] postoje sada i australijski, južnoafrički i kanadski rječnici, koji leksički kodificiraju svoju nacionalnu varijantu. Po pravilu se leksičke jedinice vlastite nacionalne varijante navode kao nemarkirane«, dok se leksičke jedinice druge varijante obilježavaju kao markirane (Clyne 2001: 288).

I nacionalni centri njemačkog jezika raspolažu »vlastitim kodificiranjem svog standardnog njemačkog«; »Kao primjere kodificiranja njihovog standardnog njemačkog navest ću ovdje samo [...]: za Njemačku DUDEN, za Austriju *Austrijski rječnik* (37. izdanje 1990) i za Švicarsku školski rječnik *Naše rječničko blago* (I. Bigler i dr. 1987)« (Ammon 1996: 159). Austrijski rječnik *(Österreichisches Wörterbuch)* izišao je prvi puta 1951., u međuvremenu je po nalogu austrijskog Ministarstva obrazovanja, znanosti i kulture izišlo već 40. izdanje s više od 1000 stranica, a postoji i skraćena verzija koja se koristi u austrijskim školama. Ne mora se ni spomenuti da u navedenim djelima pojedine nacionalne jezične specifičnosti imaju porijeklo u lokalnim dijalektima, isto kao što se u hrvatskoj varijanti tu i tamo može naći pojedini kajkavski ili čakavski element.

Već i u začecima teorije policentričnosti navedena je zasebna kodifikacija: »U policentričnoj standardizaciji različiti skupovi normi mogu odražavati nezavisne kodifikacije dijalektalnih ili drugih jezičnih razlika (npr. upotrebu različitih pisama za pisanje jezika) koje su povezane s razlikama u političkom ili u religijskom identitetu ili u zemljopisnoj lokaciji« (Stewart 1968: 534). Usput rečeno, iz tog citata se vidi da je i razlika u pismu, npr. latinica/ćirilica, predviđena u okviru policentričnih jezika.

Nezavisna kodifikacija, dakle, nije razlog da se govori o različitim jezicima. Drugim riječima, »kad se normiranje i kodificiranje idioma ne odvijaju monocentrično nego pluricentrično, to principijelno nije nikakva prepreka da ih se klasificira kao varijante jednog jezika« (Gröschel 2009: 88).

Sve ovo pobija tvrdnju pojedinih kroatista, npr. Brozovića (2002: 6–7), da navodno zato što se u povijesti proces standardiziranja odvijao kod Hrvata drugačije i nezavisno od procesa standardiziranja kod Srba, ne radi se o policentričnom jeziku. Gröschel (2003: 181) Brozovićevu tvrdnju komentira na sljedeći način: »Međutim, u internacionalnoj usporedbi je taj argument neodrživ: kodificiranje norme se kod latinskoameričkih varijanti španjolskog i portugalskog rano odvojilo od evropskog polaznog idioma, pogotovo što se tiče leksika, a ipak se zbog toga u romanistici ne govori o nekom argentinskom ili brazilskom ’jeziku’«.

Katičić (1995: 27–37) se također javlja sa sličnom tvrdnju da se od samih početaka u povijesti proces standardiziranja odvijao razdvojeno na hrvatskoj i na srpskoj strani pa da se stoga ne može govoriti o jednom standardnom jeziku s varijantama. Gröschel (2009: 88) ga, međutim, podsjeća da »početno razdvojeni procesi standardiziranja bili su i kod hindske i urdske varijante hindustanskog. Osim toga, kod njih je postojala i vremenska razlika jer je urdska varijanta ranije normirana i kodificirana«.

Ovome se može dodati i sljedeće: kad se u našem slučaju Brozović, Katičić i drugi (npr. Tafra/Košutar 2008: 197) pozivaju na razdoblje 18., 17. i ranijih stoljeća, onda se radi o predstandardnom razdoblju (jer štokavski u ono vrijeme još nije bio nadregionalni jezik svih slojeva društva), pa to nije nikakav argument u vezi s današnjim standardnim jezikom. Možemo napomenuti i da postojanje pojedinih gramatičkih i leksikografskih djela prije 19. st. u pojedinim regijama današnje Hrvat-

ske, čak i u slučajevima kada su opisivala štokavicu, ne znači da je time ujedno već postojao i standardni jezik: jezik iz tih djela nije bio standardni jer nije imao nadregionalnu funkciju, npr. štokavicom nije govorilo stanovništvo kajkavske i čakavske regije. Ovo ujedno pokazuje kako Brozovićeva tvrdnja (1978: 48) da su u 18. st. kajkavski i štokavski bili regionalne varijante hrvatskoga književnog/standardnog jezika neutemeljena je jer »u 18. st. nije postojao neki jezični entitet koji bi 'natkriljavao' kajkavski i štokavski« (Gröschel 2009: 90).

A kad se Brozović i drugi pozivaju na 19. i 20. st., tu je povijest standardnog jezika Hrvatima i Srbima najvećim dijelom zajednička, pa ne može važiti kao argument ni za samog Brozovića i one koji nekritički ponavljaju njegove tvrdnje. A kad u vezi s tim razdobljem ističu nezavisnu kodifikaciju u Zagrebu naspram Beograda, onda je to s jedne strane argument protiv postojanja srpskog unitarizma na koji se inače tuže, a s druge strane je u skladu s teorijom o policentričnosti jer nezavisne kodifikacije iz nekoliko jezičnih centara su normalne u policentričnim jezicima.

Teorija policentričnosti dakle obuhvaća situacije kada se neki jezik kodificira na više mjesta i pritom postoje razlike među centrima kodifikacije, ali te razlike nisu tolike da bi se moglo govoriti o različitim standardnim jezicima. Države u kojima se govori isti policentrični jezik mogu se, naravno, i dogovarati oko kodificiranja jezika. Jedan takav primjer je internacionalna kooperacija Nizozemske i Belgije pri uspješnom sprovođenju niza zajedničkih pravopisnih reformi od 1938. godine (Clyne 1989: 358–359). Drugi primjer predstavljaju Indonezija, Brunej i Malezija, koji od 1986. zajednički standardiziraju pravopis i terminologiju, a »razlog zašto su odabrali pravopis i terminologiju za standardizirajuće programe o kojima se raspravlja je želja da se razmjenjuje znanje i iskustvo na akademskoj i profesionalnoj razini. [...] Ekonomičnije je razmjenjivati nego odvojeno raditi« (Haji

Omar 1992: 410). Indonezija i Malezija to čine već od 1972., kada su osnovale Jezični savjet za Indoneziju i Maleziju, a Brunej im se pridružio 1986., kada je postao i član tog savjeta. Singapur, četvrta država u kojoj se govori isti policentrični jezik, ima po vlastitom izboru status promatrača u Savjetu i primjenjuje u praksi rezultate dogovora članica Savjeta oko pravopisnih i terminoloških pitanja (*ibid.*: 409).

Austrija i Njemačka također se dogovaraju oko pravopisa i ujednačuju ga, dok se o istom takvom pokušaju unutar Jugoslavije 60–ih godina govori danas kao o jezičnom unitarizmu, premda gore navedeni primjeri pokazuju da se dogovor i ujednačavanje odvijaju čak i između nacija koje žive u različitim državama, pa koliko bi onda tek trebalo biti normalno da se pokušaju dogovoriti nacije koje žive unutar iste države, kakav je slučaj bio u Jugoslaviji. Dogovaraju se i sprovode zajedničku jezičnu politiku ne samo neke od nacija i država koje govore policentričnim jezikom, nego i pojedine države i nacije koje govore različitim jezicima, čak i takvima koji pripadaju različitim jezičnim ograncima. Takav primjer su skandinavski ili nordijski jezici, čije međusobne razlike proizlaze dijelom iz toga što su im u podlozi različiti dijalekti, npr. kod standardnog jezika u Švedskoj naspram standardnog jezika u Danskoj, a dijelom iz pripadnosti drugom jezičnom ogranku, npr. finski ne spada u germanske nego u ugrofinske jezike. Zagrebački stručnjak za te jezike Dora Maček (1993: 101) opisuje kako se nordijske zemlje trude zadovoljiti uzajamni interes za što boljim međusobnim sporazumijevanjem, kako surađuju na tom planu toliko da »postoji zajednička ustanova, Nordijski jezični savjet, koji se brine o zajedničkoj jezičnoj politici. U to spada i stalna briga o kultiviranju međusobnog sporazumijevanja na nordijskim jezicima bez pribjegavanja engleskom kao međunarodnom jeziku (iako ni takve situacije nisu isključene)«.

Ravnopravnost

Sve gore rečeno o policentričnim jezicima ne bi smjelo biti nepoznato lingvistima na južnoslavenskim prostorima jer teorija policentričnih jezika ima već pola stoljeća tradicije u lingvistici (v. pregled razvoja te teorije i njenih pojmova u Ammon 1995: 42–49). Uostalom, najistaknutiji kroatisti primjenjivali su je sredinom 60–ih godina, npr. Brozović (1965: 35–36) piše da varijante »se javljaju u svim nacionalno nehomogenim standardnim jezicima«, »srpska i hrvatska varijanta predstavljaju [...] fenomene analogne engleskoj i američkoj varijanti«, »razlike između varijanata« na strukturu standardnog jezika »utječu malo ili, kao u hrvatskosrpskom slučaju, gotovo nimalo«. Isto Brozović piše i 1988. (str. 5): »Standardni hs. j. ostvaruje se u varijantama odn. standardnojezičnim izrazima, što je obična pojava u višenacionalnim jezičnim standardima«. Babić (2001: 269) također ističe 1966. godine: »valja odmah reći da sam i ja jedan od onih koji drže da varijante postoje«.

Danas se, međutim, tema policentričnosti zaobilazi na južnoslavenskim prostorima, a i onda kada se spominje pokušava joj se pripisati neravnopravnost varijanata i sugeriranje dominacije jedne od njih. No, »pojmovi *policentrični* ili *polinacionalni* jezik ne sugeriraju odnose dominacije među različitim centrima jednog jezika. Naprotiv, oni su uvedeni i koriste se s ciljem da naglase načelnu ravnopravnost različitih nacionalnih varijanata jednog jezika« (Ammon 1995: 496).

Štoviše, »po svoj prilici je pojam 'policentrični jezik', odnosno publikacije i diskusije koje se odnose na njega, barem donekle pridonio osvještavanju te načelne ravnopravnosti i ojačao samopouzdanje nekih centara« koji su se smatrali slabijima (*ibid.*). Varijante su, dakle, načelno ravnopravne, što naravno ne znači da su jednake po svojoj prestižnosti. Na prestižnost utječe niz činilaca, a među glavnima su broj govornika i ekonomska snaga na-

cionalne zajednice koja se služi pojedinom varijantom (više o svemu tome govorit će se u poglavlju *Prestiž*).

(Socio)lingvistički kriteriji

Odgovor na pitanje da li se radi o jednom standardnom jeziku ili o nekoliko dobiva se primjenom (socio)lingvističkih kriterija. Kao što je poznato (v. npr. Jacobsen 2008: 27; Mørk 2008: 295), postoje tri kriterija: jedan je istraživati kakav je omjer podudarnosti i razlika između dotičnih idioma (sistemskolingvistički, tj. tipološki kriterij), drugi je mjeriti međusobnu razumljivost između govornika tih idioma (komunikativni kriterij), treći je da li je za nadregionalni tj. standardni jezik uzet isti dijalekt ili ne (genetski kriterij). Može se reći i da ti kriteriji ujedno kontroliraju jedan drugi. Naime, rezultat koji se dobije primjenom jednog od njih po pravilu se poklapa s rezultatom druga dva kriterija. Što je i logično, jer ako je za nadregionalni jezik uzet isti dijalekt (npr. štokavski), to ima za posljedicu ogromnu podudarnost uspoređivanih idioma i više–manje potpunu međusobnu razumljivost. Ili, obrnutim redoslijedom, ako se govornici razumiju bez posebnih poteškoća, onda mora da je količina podudarnosti u jeziku velika, a ona proizlazi iz toga što je za nadregionalni jezik uzet isti dijalekt.

Kad se pogleda npr. jezik u Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj, neosporno je da »standardni njemački jezik tih različitih država pokazuje itekako primjetne razlike« (Ammon 1995: 1). A da se usprkos tim razlikama radi o jednom standardnom njemačkom jeziku, dokazuje se zasnovanošću standardnog jezika na istom dijalektu, sistemskolingvističkom podudarnošću triju varijanata njemačkog i međusobnom razumljivošću između njihovih govornika (*ibid.*: 5–11). I za varijante bilo kojeg drugog policentričnog jezika vrijedi da su zasnovane na istom dijalektu, da je sistemskolingvistička podudarnost

varijanata velika i da je međusobna razumljivost između njihovih govornika više–manje potpuna, te da stoga čine isti jezik.

Omjer identičnosti naspram razlika

Pri usporedbi standardnog jezika u Hrvatskoj, Srbiji, BiH i Crnoj Gori upada u oči sistemskolingvistička podudarnost: »Lingvistički tu imamo samo *jedan* jezični sistem, koji se javlja u nekoliko varijanata. To uopće ne stoji pod znakom pitanja« (Hinrichs 1997: 14; usp. i Jacobsen 2006: 317–318; 2008: 26–27). Stoga se »činjenica da su suvremeni srpski i hrvatski varijante *jednog* jezika dokazuje odlučujućim istovjetnostima u jezičnom sistemu« (Pohl 1996: 214).

Kada se mjeri količina istovjetnosti, uspoređuju se sve jezične razine. Ako postotak potpune identičnosti prelazi 50% u uspoređivanim tekstovima, onda se dotični idiomi smatraju jednim policentričnim standardnim jezikom (Ammon 1995: 6; Bunčić 2008: 91). Budući da mjerenje istovjetnosti kod varijanata srpskohrvatskog jezika daje za rezultat 75% ili više ovisno o idiomu, radi se o jednom policentričnom jeziku (Bunčić 2008: 93). Za usporedbu, kod *Ausbau*–jezika čiju podudarnost su mjerili isti autori postoci su iznosili 16%, 6% i 5%.

Osnovno rječničko blago također pokazuje da je riječ o jednom policentričnom jeziku. Što ulazi u osnovno rječničko blago, definirao je Morris Swadesh sastavivši listu od sto osnovnih riječi. Na njoj su riječi koje označavaju dijelove ljudskog tijela (*oko, kosa, srce, usta*), životinje (*riba, pas*), radnje (*jesti, piti*), brojeve (*jedan, dva, tri*), zamjenice (*ja, ti, on*) itd. Dva idioma se ubrajaju u isti jezik »ako imaju najmanje 81% zajedničkog osnovnog rječničkog blaga« (Kloss 1976: 303). Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci kad govore standardnim jezikom imaju 100% zajedničko osnovno rječničko blago: i Brozo-

vić (2002a: 124) priznaje da su im prema toj poznatoj Swadeshevoj listi od sto osnovnih riječi sve riječi iste (jednu riječ, *džigerica*, Brozović doduše smatra razlikom, ali istovremeno kaže da se koristi svuda i da stoga ipak nije razlika).

Struktura sloga također dokazuje da se radi o jednom jeziku (Jacobsen 2008b: 138). Ista je bez obzira je li riječ o standardnom jeziku u Zagrebu, Beogradu, Sarajevu ili Podgorici. A na osnovi teorije Kopenhaške lingvističke škole, s njenim najznačajnijim predstavnicima Hjelmslevom i Uldallom, proizlazi da se struktura sloga može smatrati DNK profilom jezika (*ibid.*).

Štokavica

Kad se pogleda koji regionalni jezik je postao nadregionalnim, dakle koji dijalekt je postao standardnim jezikom u Hrvatskoj, Srbiji, BiH i Crnoj Gori, potvrđuje se rezultat prethodnog kriterija: za lingvistiku taj »jezik ostaje srpskohrvatski dok god njegova štokavska osnova ostaje zadržana« (Laškova 2001: 20; isto i Mørk 2008: 295). Do danas sve varijante srpskohrvatskog (hrvatska, srpska, bosanska i crnogorska) počivaju na štokavici (Blum 2002: 134).

Zajednička štokavica kao standardni jezik »ostavlja malo mogućnosti za kreiranje većih razlika i daljnjih udaljavanja, bez obzira na želje političara« (Laškova 1999: 89). Ponekad se na južnoslavenskim prostorima čuje tvrdnja da se štokavica koja je uzeta za standardni jezik u Hrvatskoj razlikovala od štokavice koja je uzeta za standardni jezik u Srbiji (Pranjković 1997: 54). No čak i kad bi to bio slučaj, ne bi se moglo zbog toga tvrditi da je riječ o različitim standardnim jezicima. Naime, kako je već od osnutka teorije policentričnosti poznato, radi se o jednom policentričnom standardnom jeziku ako njegovi varijeteti »počivaju na istom dijalektu ili na dva jako srodna dijalekta« (Kloss 1976: 310).

Da je npr. za standardni jezik u Hrvatskoj uzeta čakavica, onda bi se moglo govoriti o različitom jeziku, ali to nije slučaj. Budući da se danas u Hrvatskoj ne prelazi na čakavski ili kajkavski, nego je štokavica i dalje nadregionalni a time standardni jezik, te da se u Srbiji danas ne prelazi na slavjanoserbski, nego je i višim i nižim slojevima društva standardni jezik štokavski, nije se na području standardnosti ništa bitno promijenilo.

Činjenica da je štokavica postala standardnim jezikom na području današnje Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore nije u skladu sa željom kroatista da se radi o četiri različita standardna jezika. Kako bi zataškali tu činjenicu, u svojim publikacijama o standardnom jeziku u Hrvatskoj ističu inače zanemariv udio kajkavskih i čakavskih elemenata, dajući mu tako nadproporcionalan značaj, i istovremeno potiskuju u drugi plan podatak da je standardni jezik u Hrvatskoj štokavski. No povremeno čak i S. Babić (2004: 150) priznaje da »hrvatski i srpski književni jezici [...] utemeljeni su na jednom narječju — štokavskome«. I Brozović (2005: 194) priznaje »da i jedni i drugi imaju novoštokavsku dijalektnu osnovicu standarda«, odnosno na »jedinoj dijalekatskoj osnovici koja je Hrvatima i Srbima zajednička, na novoštokavskom tipu, izgrađen je i zajednički standardni jezik« (Brozović 1965: 46). Prema Brozovićevim se riječima (1988: 3) kod novoštokavskog tipa radi o dijalektalnoj osnovici »s fizionomijom ujednačenom u opsegu kakav je posve rijedak u evropskim jezicima i u jezicima općenito« koja funkcionira »kao osnovna centripetalna snaga samoga hs. [hrvatskosrpskog] jezika«. To što standardni jezik sadrži poneku riječ iz kajkavskog i čakavskog ne znači da kroatisti smiju kajkavski i čakavski stavljati na istu razinu kao štokavski: naime, standardni jezik jednako sadrži i riječi iz turskog, latinskog, njemačkog, engleskog itd. pa bi se prema toj logici svi oni morali stavljati na istu razinu kao i štokavski. Usput rečeno, i u nacionalnim varijantama drugih policentri-

čnih jezika ima elemenata iz lokalnih dijalekata kojih nema u ostalim varijantama istog jezika pa je svejedno riječ o jednom policentričnom jeziku.

Međusobna razumljivost

Kriterij međusobne razumljivosti, gledan bilo kao lingvistički bilo kao sociolingvistički kriterij, također pokazuje da se radi o jednom standardnom jeziku: »Kad bi se počelo govoriti o zasebnom srpskom i zasebnom hrvatskom *jeziku* (u užem smislu te riječi ili čak kao *langue*) ili i o bosanskom, to bi značilo udvarati se nacionalizmu Srba i Hrvata jer jezik sam jest i ostaje lingvistički zasnovano samo jedan sa svoje dvije (ili tri) normativne varijante. Poteškoća u sporazumijevanju između govornika i pisaca tih varijanti nije bilo ni prije ni sada (razlike između sjevernonjemačkog i južnonjemačkog su po mom mišljenju veće, a čak ni tu nije bilo niti ima — ako je čovjek dobre volje — poteškoća u sporazumijevanju). Daleko više od 90% tipično 'srpskih' riječi razumije preko 90% Hrvata, i obrnuto. To ne mogu izmijeniti ni ciljani zahvati u jezik od strane hrvatske i srpske nacionalne filologije« (Pohl 1996: 219). Podjednako piše niz inozemnih autora, npr. Leto (2001: 59) utvrđuje da »jezična razumljivost između Srba i Hrvata je potpuna«, Trudgill (2003: 119) također konstatira da hrvatska i srpska varijanta »su potpuno međusobno razumljive«.

O međusobnoj razumljivosti priznaju čak i ikone današnje jezične politike u Hrvatskoj, npr. Brozović (2005: 14), da »se Hrvati i Srbi uglavnom dobro razumiju i nije potrebno prevođenje. Istina je, dakako, da je odnos hrvatskoga i srpskog jezika drugačiji nego odnos hrvatskoga prema bilo kojem drugom jeziku, i kada se na televiziji daje izjava kojega stranca, uvijek se prevodi, samo ne ako govori srpski«.

Stupanj međusobne razumljivosti je, naravno, direktna posljedica količine identičnosti u uspoređivanim idi-

omima. Na osnovi količine identičnosti je »korisno razlikovati tri stupnja jezične distance: *malu* (tipičnu za standardne varijetete istog policentričnog jezika, npr. između austrijskog standardnog njemačkog i njemačkog standardnog njemačkog), *srednju* (minimalnu jezičnu udaljenost između standardnih varijeteta različitih jezika (*Ausbau*–jezika), npr. između standardnog luksemburškog i njemačkog standardnog njemačkog) i *veliku* (=*Abstand*; dovoljnu da bilo koja dva varijeteta predstavljaju različite jezike, *Abstand*–jezike)« (Ammon 2005: 1538).

Ta tri stupnja jezične distance podudaraju se s tri stupnja međusobne razumljivosti: »*Abstand* sprečava međusobnu razumljivost (srednja jezična distanca dopušta je s mnogo napora, a mala jezična distanca s lakoćom)« (*ibid.*). Kad se to primijeni na standardni jezik Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca, mora se priznati da je međusobno razumijevanje moguće s lakoćom, što znači da se radi o maloj jezičnoj distanci, a ona je, kako je vidljivo iz predzadnjeg citata, »tipična za standardne varijetete istog policentričnog jezika«.

Koliki je stupanj međusobne razumljivosti između nabrojanih južnoslavenskih naroda zanimalo je i pojedine evropske institucije pa su od strane Tribunala u Haagu »u prvoj polovini 1995. zamoljena dva ugledna slavista iz Amerike, profesor Morton Benson s Pennsylvanijskog sveučilišta i profesor Wayles Browne s Cornellskog sveučilišta, da daju svoje mišljenje o razlikama između bosanskog, hrvatskog i srpskog, tj. da kažu da li netko tko govori jedan od tih jezika može opravdano tvrditi da ne razumije druga dva« (Draženović–Carrieri 2002: 50–51). U svom odgovor W. Browne piše: »Razlike između standardnih oblika srpskohrvatskog su dovoljno male da osoba pred sudom ne može opravdano odbiti prevodioca zbog toga što on koristi jedan standardni oblik tog jezika, a osoba pred sudom drugi« (iz Draženović–Carrieri 2002: 51).

I »profesor Benson također zaključuje da ’varijante srpskohrvatskog, kako ih koriste obrazovani govornici, međusobno su razumljive jednako kao i varijante engleskog. Razlike između tih varijanti mogu se ukratko sažeti na sljedeći način: postoje fonetske/pravopisne razlike — reka/rijeka. One su dobro poznate i međusobno razumljive. Praktično ne postoje gramatičke razlike. Postoje razlike u leksikonu ili rječniku: decembar — prosinac. Većina tih razlika je dobro poznata i međusobno razumljiva. Srpski prevodilac koji možda ne zna što je prosinac može jednostavno pitati govornika za objašnjenje. Mora se naglasiti da će kompetentan, iskusan srpski prevodilac znati značenje hrvatske verzije. Potreba da pita za objašnjenje pojavila bi se jako rijetko. (U rijetkim slučajevima će možda i američki prevodilac trebati objašnjenje od govornika britanskog engleskog, npr. ako ne zna da je britansko ’diversion’ u sjevernoj Americi ’detour’). Da zaključim, jedan kompetentan prevodilac može prevoditi sve tri varijante srpskohrvatskog« (*ibid.*).

Navedeni zaključci ugrađeni su u praksu Tribunala u Haagu, pa kad netko pred sudom 2004. inzistira npr. na prevođenju na zaseban srpski jezik, dobiva od predstavnice Tribunala Hildegard Uertz Retzlaff sljedeći odgovor: »inzistiranje optuženoga na postojanju srpskoga kao posebnoga jezika nema realnu podlogu. U jezikoslovnome smislu srpskohrvatski jezik ne može se razdvojiti na dva ili više jezika. Iako nacionalisti kao što je optuženi mogu inzistirati na uporabi ’srpskoga’ ili ’hrvatskoga’ ili ’bosanskoga’ jezika, to su samo različite oznake koje se daju istomu članu južnoslavenskoga ogranka indoeuropske porodice jezika. Razlike u pisanju, sintaksi i izgovoru nisu dovoljno značajne da bi se ’srpski’, ’hrvatski’ i ’bosanski’ tretirali kao odvojeni jezici. Svaka eventualna autonomija koja zaista postoji između tih takozvanih ’različitih jezika’, potječe od ideoloških i političkih vrijednosti koje su, sa znanstvenoga, jezikoslovnoga stajališta, bezvrjedne« (iz Grčević 2008: 190–191).

Gröschel (2003: 182) također konstatira da »idiomi Hrvata, Bošnjaka i Srba (i naravno Crnogoraca) su kao i prije uzajamno razumljivi (i to statistički u daleko većoj mjeri nego što je to slučaj između blisko srodnih jezika). Ta uzajamna razumljivost [...] je sociolingvistički korelat strukturnoj sličnosti utvrđenoj u sistemskoj lingvistici«. Iz toga Gröschel (2003: 183) izvlači zaključak da se radi o varijantama policentričnog jezika. O istoj temi Mørk (2008: 295) podjednako napominje da je »međusobna razumljivost potpuna« i da je to uz gramatičku strukturu i štokavicu standardnog jezika dokaz da je riječ o jednom policentričnom srpskohrvatskom jeziku.

Južnoslavenski lingvisti pokušavaju zaobići uzajamnu razumljivost kao kriterij. No, pojam uzajamne razumljivosti je dio definicije jezika: jezik se definira kao sredstvo međusobnog sporazumijevanja (Abraham 1974: 411; Lewandowski ^{5}1990: 994–995). Budući da se sporazumijevanje bazira na razumljivosti, lingvistika se ne može odreći međusobne razumljivosti kao kriterija. Štoviše, »kao mjerilo za uvrštavanje idioma u isti jezik međusobna razumljivost ima važnu, dominantno čak odlučujuću ulogu u novijem istraživanju jezika, dakle u općoj jezičnoj teoriji kao i u filologijama suočenima s fenomenom jezičnih varijanata« (Gröschel 2009: 132). U skladu s tim definira se: »Jezik je svaki lingvistički entitet [...] između kojeg i drugih takvih entiteta vlada međusobna nerazumljivost« (Campbell 1998: 165). Također: »Međusobna razumljivost [...] je principijelni kriterij za razlikovanje dijalekata istog jezika od različitih jezika« (*ibid.*: 193).

Takvo mjesto međusobna razumljivosti zauzima ne samo u novijoj lingvistici, nego već »od zadnje četvrtine 19. st. je u teorijskim diskusijama o statusu idioma kao varijanata jednog jezika ili zasebnih jezika širom svijeta prisutan kriterij međusobne razumljivosti, pa se njegovo djelomično zapostavljanje u postjugoslavenskoj jezičnoj raspravi (kod hrvatskih jezičnih partikularista već i prije

raspada Jugoslavije) mora okarakterizirati kao izraz provincijalizma u struci« (Gröschel 2009: 133).

Drugim riječima, »tko kao Pranjković (2004, 186) misli da kriterij međusobne razumljivosti nema status znanstvenog argumenta [...] ili tko kao Grčević (2002a, 6) taj kriterij svrstava prvenstveno u laičke predodžbe o jeziku suprotstavljajući mu kao navodno znanstveno primjereniju — a nužno subjektivnu — 'samoprocjenu govornika' i povijest standardizacije (kod Hrvata i Srba prvotno razdvojenu), taj time samo dokazuje vlastito nepoznavanje važnosti međusobne razumljivosti idioma u znanstvenoj povijesti lingvistike i u suvremenom jezičnoteorijskom diskursu« (Gröschel 2009: 151).

Neosporna »znanstvenosistematska relevantnost kriterija međusobne razumljivosti proizlazi kao prvo iz važnosti kategorija 'komunikacije'/'sporazumijevanja' i 'razumijevanja' u taksonomijama poddisciplina istraživanja jezika« (*ibid.*: 134). Kao drugo, »znanstvenosistematska bitnost međusobne razumljivosti može se izvesti i iz hijerarhijskog ranga koji pripada tom kriteriju kao manifestaciji komunikativnog aspekta jezika u sklopu jezičnih funkcija« (*ibid.*: 135). Naime, uopće ne stoji pod znakom pitanja da »*komunikativna* funkcija je primarna, prvotna i temeljna funkcija jezika, a sve druge su samo aspekti i modaliteti« (Mounin 1978: 55). Interesantno je da i tu neupitnu činjenicu kroatisti gube iz vida, i tvrde da je simbolička funkcija jezika jednako važna ili čak važnija od komunikativne.

U sociolingvističkoj enciklopediji može se pročitati da je uzajamnu razumljivost potrebno uzimati kao kriterij jer se »na taj način može izbjeći potpuno neadekvatno rješenje da se međusobno sasvim nerazumljivi idiomi svrstaju u isti jezik i da se međusobno vrlo lako razumljivi idiomi svrstaju u različite jezike« (Ammon 1987: 324). U lingvističkoj enciklopediji (Crystal [2]1998: 286) također je navedena međusobna razumljivost kao lingvistički kriterij. Nasuprot međusobnoj razumljivosti, nacionalni

identitet koji kod južnoslavenskih jezikoslovaca igra glavnu ulogu označen je u istoj enciklopediji kao nelingvistički, i nabrojani su neki primjeri u kojima neosnovano nacionalni »identiteti forsiraju podjelu tamo gdje lingvistički postoji relativno mala razlika — hindski/urdski, bengalski/asameski, srpski/hrvatski, tvi/fante, ksosa/zulu«.

Međusobna razumljivost kao (socio)lingvistički kriterij suprotstavljena je neznanstvenom političkom kutu gledanja: »Kad se politički kut gledanja odbaci, tada nije teško odrediti da li se radi o jednom jeziku ili o nekoliko jezika. Govorniku nekog idioma ponudi se govoreni ili pisani odlomak iz nekog drugog idioma i razumijevanje se testira nizom pitanja. [...] razumije se ili vrlo malo (možda 10%) — tu se radi o različitim jezicima — ili skoro sve (70% ili više) — ovdje se radi o dijalektima istog jezika. Vrlo rijetko se javlja slučaj da razumijevanje iznosi oko 50%. [...] Kad se 'jezik' definira pomoću uzajamne razumljivosti, onda se rijetko pojavljuju poteškoće pri određivanju da li idiomi dviju grupa ljudi predstavljaju dijalekte jednog jezika ili su dva različita jezika« (Dixon 1997: 7, 8, 62).

U gornjem citatu spomenut je i način mjerenja razumljivost. Zahvaljujući stalnom optimiranju mjerenja razumljivosti, koje su 1951. započeli američki lingvisti Voegelin i Harris, već u 70–im godinama razvijena je pouzdana metoda mjerenja (Casad 1974: 99). U internacionalnom sociolingvističkom priručniku opisuje se kako lingvistički instituti koriste za mjerenje razumljivosti testove u obliku koherentnog teksta ili u obliku izoliranih rečenica (Ammon 1987: 325). Ispitanik mora odgovoriti na pitanja o sadržaju koherentnog teksta ili izoliranih rečenica. Ta pitanja mu se postavljaju odmah nakon što mu se prezentira tekst ili rečenica. Stupanj razumljivosti se mjeri pomoću broja ispravno odgovorenih pitanja. Testovi sastavljeni od izoliranih rečenica imaju prednost utoliko što je u takvim rečenicama redundantnost manja

nego u koherentnom tekstu pa ih je teže razumjeti. Ako rezultati testiranja pokazuju visok stupanj međusobne razumljivosti, dolazi do »svrstavanja različitih varijeteta u jedan te isti jezik. To se po pravilu radi kad međusobna razumljivost iznosi između 75% i 85%« (*ibid.*).

Do zaključka da se granična zona nalazi između 75% i 85% došlo se nakon što su timovi lingvista na primjerima brojnih jezičnih situacija širom svijeta ispitivali međusobnu razumljivost raznih idioma tako što su ispitanicima prezentirali po određenim pravilima sastavljen tekst nekog drugog idioma i njegovu razumljivost testirali pomoću pitanja. Poslije izvršenog testiranja ispitaniku je postavljeno i pitanje da li mu je bilo lako ili teško razumjeti taj tekst. Nakon što su se odgovori na to pitanje usporedili s dobivenim postotkom razumljivosti teksta, pokazalo se da kad je razumljivost iznosila 85% ili više, to se po pravilu podudaralo s izjavom ispitanika da im je lako razumjeti dotični idiom (Casad 1974: 84). A kad je postotak razumljivosti iznosio 75% ili manje, to se po pravilu podudaralo s izjavom ispitanika da im je teško razumjeti dotični idiom (*ibid.*). U zoni između 75% i 85% odgovori su varirali. Budući da je međusobna razumljivost između Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca kad govore standardnim jezikom daleko veća od granice navedenog postotka, nesumnjivo se radi o jednom te istom standardnom jeziku.

Ponekad se čuje tvrdnja da će jednom u budućnosti, za nekoliko stotina godina, sigurno doći do znatnih poteškoća u sporazumijevanju između Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca jer će jezične razlike između njih postati velike, pa se stoga već danas može govoriti o različitim jezicima (v. npr. Tafra/Košutar 2008: 204; iste autorice jednako proročanstvo izriču i za engleski jezik, str. 200, 202). Međutim, proročanstvo, koliko god neki vjerovali u njegovo ostvarivanje, nije dio jezične stvarnosti. A znanost o jeziku se može držati samo jezične stvarnosti. Osim toga, ima i suprotnih proročanstava (Kristophson

2000: 185; Lončarek 2009). Ne treba zaboraviti ni da nastanak jezika koji bi bio teško razumljiv drugim nacijama znači istovremeno da bi sve dosad napisano u jednoj naciji postalo teško razumljivo budućim generacijama iste nacije, što današnjim generacijama sigurno nije u interesu. Također ne treba smetnuti s uma da je mogućnost sporazumijevanja s pripadnicima drugih nacija prednost svakog jezika, a ne mana. I, kao što pokazuju brojni takvi primjeri u svijetu, mogućnost sporazumijevanja ne negira zasebnost nacija i država.

Primjena svih triju lingvističkih kriterija pokazuje da »za slavistiku kao sistemskolingvističku disciplinu nema nikakvog razloga da srpski, hrvatski i bošnjački smatra različitim jezicima umjesto kao do sada varijantama *jednog* jezika« (Gröschel 2001: 180). To je razlog zašto lingvističke kriterije preskaču oni koji tvrde da postoji nekoliko novih jezika, i ponavljaju da na pitanje da li hrvatski, srpski, bosanski/bošnjački, crnogorski predstavljaju jedan jezik nije moguće dati neki lingvistički odgovor. Stvar je u tome da lingvistički kriteriji daju odgovor, ali on je suprotan od želja ispolitiziranih filologa.

Kao dokaz da lingvistički kriteriji ne postoje, kroatisti ističu da se ne zna točno koliko ima jezika u svijetu. Međutim, razlog zašto se ne zna točan broj jezika nije nepostojanje lingvističkih kriterija, nego je razlog u tome što još postoje jezično nedovoljno istraženi predjeli zemaljske kugle, npr. u području Amazone, središnje Afrike, Nove Gvineje, i što 66% jezika na svijetu ima manje od 10 tisuća govornika a jezicima s tako malo govornika događa se da vrlo brzo nestanu (Crystal ²1998: 286). Iz istih razloga ne znaju npr. ni biolozi koliko danas točno ima biljnih ili životinjskih vrsta u svijetu — to ne znači da biologija nema kriterije po kojima određuje što je različita vrsta.

Navodno sociolingvistički kriteriji

Definicija sociolingvistike

Na južnoslavenskim prostorima pojavljuje se tvrdnja da je lingvistici suprotstavljena sociolingvistika. Međutim, već i definicija sociolingvistike pokazuje da je neopravdano očekivati suprotstavljanje između sociolingvistike i lingvistike, na osnovi kojeg bi se moglo reći da je srpskohrvatski jedan jezik po lingvističkim kriterijima, a nekoliko jezika po sociolingvističkim. Naime, sociolingvistika je *poddisciplina lingvistike*, usp. definiciju sociolingvistike: »Poddisciplina lingvistike koja se bavi uzajamnim odnosima između društvene strukture i jezične strukture, a zadatak joj je pokazati sistematsku povezanost jezične i socijalne strukture te utvrditi uzročne odnose u jednom ili u drugom smjeru. Sociolingvistika je interdisciplinarni projekt sociologa, lingvista, psihologa i antropologa koji konstituira jedan zajednički predmet proučavanja« (Lewandowski ⁵1990: 979). Kao što se vidi iz definicije, sociolingvistika sadrži komponente četiriju znanosti ali ne i politike — ovo ističemo jer pojedini balkanski filolozi žele politiku predstaviti kao sociolingvistički kriterij iako ona to nije.

Je li ustav kriterij

Poznato je da su ustavi dio politike. Pa ipak južnoslavenski lingvisti pokušavaju kao sociolingvistički kriterij predstaviti ustave novonastalih država, u kojima su hrvatski, srpski, bosanski i crnogorski proglašeni službenim jezicima s pravno fiksiranim imenima. No, sociolingvistička podrška »za zahtijevanje statusa zasebnog ’jezika’ ne može se dobiti samom činjenicom proglašavanja službenog jezika i pravnim fiksiranjem politički poželjnog imena (i obrnuto, ne može nestati administrativnim mijenjanjem statusa idioma i njegovim preimenova-

njem)« (Gröschel 2009: 221). Jer »obična odluka još ne čini jezik. Isto tako ne može ime napraviti od nekoliko jezika jedan ili od jednog nekoliko« (Blum 2002: 153).

Osim toga, ustavno proglašavanje nekog idioma službenim jezikom i ustavno fiksiranje imenovanja nisu sociolingvističkog karaktera, nego političkog (Gröschel 2003: 149): »Kod izbora službenih jezika i njihovog imenovanja rukovode se grane prava koje su za to zadužene isključivo prema smjernicama politike odnosno dotičnih vladajućih elita u državi. Stoga nema nikakvog opravdanja kod opisivanja postjugoslavenskih jezičnih odnosa navoditi proglašenost službenim jezikom i administrativno fiksiran oblik imena kao navodno ’sociolingvistička obilježja’ u korist jezičnopartikularističke argumentacije kod srpskohrvatskog jezika«. Drugim riječima, »iz ustavnog proglašavanja *srpskog, hrvatskog, bosanskog* i *crnogorskog jezika* ne mogu se izvesti (socio)lingvistički argumenti protiv toga da i dalje postoji srpskohrvatski kao jedan jezik« (Gröschel 2009: 349).

Budući da se ustavno proglašavanje službenim jezikom rukovodi neznanstvenim motivima, ono ne utječe na sociolingvistiku (Gröschel 2006: 181–206). Gröschel (2003: 151–160) navodi ustave iz 21 evropske i izvanevropske države naspram kojih lingvistika klasificira i imenuje jezik drugačije jer su odredbe o službenom jeziku u tim ustavima u suprotnosti sa znanstvenim spoznajama. Gröschelovi primjeri su ujedno i dokaz da »odredbe o službenom jeziku i o nazivu jezika [...] su za lingvistiku i sociolingvistiku irelevantne« (Gröschel 2009: 284).

Iz jedne grupe prikupljenih primjera vidi se kako (socio)lingvistika i dalje klasificira idiome kao varijante jednog jezika premda ih je politika proglasila službenim ’jezicima’; druga grupa primjera također potvrđuje samostalnost lingvistike naspram politike pokazujući da lingvistika opisuje kao različite jezike idiome koje državna politika predstavlja kao jedan ’superjezik’; treća grupa

primjera oslikava nesklad između lingvistike i politički motiviranih odredbi u ustavima na sljedeći način: u lingvistici svaki jezik koji se istražuje ima svoje ime, a državni zakoni u onim slučajevima kad uopće određuju službeni jezik znaju svjesno prešutjeti njegovo ime formulacijama poput »službeni jezik je jezik na kojem je napisan ustav« (primjer Grčke iz 1968.). Takav primjer predstavlja i Austrija nakon 2. svjetskog rata, kada je od 1945. do 1952. »u okviru oportunističkog distanciranja od svega što je njemačko« naziv »njemački jezik« odlukom Ministarstva izbačen iz škola. Umjesto njega koristio se naziv »jezik nastave«, kako je pisalo i u svjedodžbama iz onog vremena (Gröschel 2003: 159).

Stoga je jasno da »su službeni jezici i ime koje im država dodjeljuje čisto pravne tvorevine« koje se ne prenose automatski u (socio)lingvistiku (*ibid.*: 182). Tim više što baš kod imenovanja službenog jezika postoje »pokušaji od strane politike da pitanje imenovanja instrumentalizira za vlastite svrhe. Službeni nazivi jezika mogu postići funkciju prikrivanja stvarnosti pogotovo kod stranaca koji nisu dobro upoznati s prilikama u određenoj zemlji i s jezikom« (*ibid.*: 159–160).

Zato i rukovođenje prema službeno–političkom imenovanju a ne prema znanstvenome nailazi na kritiku, npr. u slučaju Registracijske agencije za ISO–kodove: »Mana kod ISO 639–2 je što se jako orijentira prema političkim okolnostima: npr. srpski, hrvatski i bosanski se vode kao tri različita jezika, dok se najmanje osam potpuno različitih kineskih jezika vode kao samo jedan. Nasuprot tome je SIL–shema jače pokušavala orijentirati se prema lingvističkim kriterijima« (Richter 2006).

Neupućeni misle da je ustavno proglašavanje službenog jezika znak da postoji jezik kojim oni govore. Potrebno je stoga podsjetiti da proglašavanje službenim jezikom neke države nije kriterij za postojanje ili nepostojanje nekog standardnog jezika (Mattusch 1999: 79–80). (Socio)lingvistika ima svoje vlastite kriterije, a ustavno

»pripisivanje različitim idiomima statusa pomoću odredbi o službenim jezicima ne može konkurirati s lingvističkim i sociolingvističkim kriterijima. To proizlazi već iz činjenice što preko 98% jezika na svijetu nema nikakav službeni status« (Gröschel 2009: 341). Kad bi ustav bio kriterij za postojanje jezika, onda onih 98% jezika na svijetu koji ustavom nisu proglašeni službenima ne bi postojali. Ne bi postojao npr. mađarski jezik jer u mađarskom ustavu ne postoji odredba o službenom jeziku. Takvu odredbu u ustavu nemaju ni skandinavske zemlje Danska, Norveška, Švedska.

Ustav se može promijeniti preko noći, ali postojanje nekog standardnog jezika ne može. Za jezikoslovce koji se pozivaju na sociolingvistiku kad tvrde da je u hrvatskom, srpskom, bosanskom i crnogorskom slučaju riječ o četiri standardna jezika karakteristično je da »nažalost, takvi autori reduciraju 'sociolingvistiku' najčešće samo na proglašenost službenim jezikom (a njega usto često još pogrešno poistovjećuju sa standardnim jezikom)« (*ibid.*: 367). Naime, ne samo da je standardni jezik (socio)lingvistički pojam, a službeni jezik politički, nego je standardni jezik širi pojam od službenoga: »Službeni jezik je tehnički pojam koji označava jezik ili jezike za službene poslove vlade«, dakle »službeni jezik je jezik koji je vlada priznala i odobrila za upotrebu u službenim poslovima vođenima u vladinim institucijama« (Sonntag 1995: 92). Podjednako i Eastman (2001: 658) određuje službeni jezik kao »jezik upotrebljavan za poslove vlade«. Dok standardni jezik nije ograničen samo na vladine institucije, »službeni jezik koristi se u centralnim nadregionalnim organima države (vladi, parlamentu, upravi)« (Witt 2001: 31). Stoga se u definiciji »pojam službenog jezika razumno može ograničiti na jezik na kojem država komunicira sa svojim građanima, odnosno, još općenitije rečeno, jezik koji vlada može koristiti u svim svojim djelatnostima. [...] Navedena kratka definicija je sasvim dovoljna za određivanje osnovnih funkcija

službenih jezika« (*ibid.*: 30). Iz dosad rečenoga se vidi da »'službene jezike' mora se [...] po njihovom nastanku i po funkciji striktno razlikovati od 'standardnih jezika'. Službeni jezici su izvanjezični pravni konstrukti« (Gröschel 2009: 114).

Proglašavanje jezika službenim nije potrebno u svrhu zaštite tog jezika (González 2001: xxvii). Stoga kod spomenutog podatka da je 2% jezika u svijetu proglašeno službenim iskrsava pitanje »Zašto se proglašava? Sasvim sigurno je to 'nepotrebno' s neposredne 'pragmatičke' točke gledišta. Mnoge države, uključujući i Veliku Britaniju i Sjedinjene Američke Države, nemaju ustavno službeni jezik« (Cooper 1989: 101). I Njemačka je među takvim državama (Gröschel 2003: 141). Ovakvi primjeri potvrđuju da je ustavno proglašavanje službenog jezika suvišno — navedene države sasvim dobro funkcioniraju bez toga, bilo da se radi o jednojezičnoj ili o višejezičnoj državi.

Cooper (1989: 101) zapaža, osim toga, da se »i ustavom proglašeni službeni jezici ponekad ignoriraju«. Kao primjer ignoriranja navodi pojedine države u kojima se od 16 ministarstava čak 14 ne pridržava ustavne odredbe o službenom jeziku koristeći drugi jezik, i to desetljećima nakon što je u ustavu određen službeni jezik. To su samo neki od primjera koji potvrđuju lingvistički zaključak »da niti je nužno odrediti službeni jezik niti je nužno pridržavati se ustavne odredbe ako je donešena« (*ibid.*).

Razumljivo je zašto niz država u svijetu nema ustavno proglašen službeni jezik kad se zna da ustavno proglašavanje samo jednog jezika službenim je nedemokratski čin jer služi isključivanju iz javnog života ljudi koji govore drugim jezicima ili na koje se gleda kao da govore drukčije, to je »napad na demokratske osnove« (Giroux 2001: x). Taj čin je izraz jezične netolerancije, a jezična netolerancija je »često politički prihvatljiva maska za netoleranciju« prema određenim grupama ljudi, prema

drugim nacijama itd., »možda simptom straha za budući status sada dominantne grupe općenito« (González 2001: xxvi). Ta maska se koristi jer je mnogo manji problem u današnjim društvima govoriti o službenom jeziku ili o jezičnoj čistoći nego govoriti direktno o neprijateljstvu prema drugoj naciji, o rasi i sl. (*ibid.*: xxvii).

Protiv ustavnog proglašavanja postoji još jedan razlog: euforija koja se umjetno pravi oko proglašavanja zna ljude navesti da jezik i/ili određeno ime jezika gledaju kao totem, kao kvazisakralni emocionalno nabijeni grupni simbol s kojim se identificiraju, nešto poput nacionalne himne, zastave i grba (Tabouret–Keller 1997: 318–319). U takvim slučajevima »ustavno određivanje jezika predstavlja upotrebu političkih simbola za učvršćivanje vladajućih elita« (Cooper 1989: 102). Navedena pojava zapažena je u novonastalim južnoslavenskim državama (Friedman 1999; Gröschel 2003: 160). Vladajuće elite prave pomoću medija lažnu paniku da će propasti nacija i država ako se ustavom ne proglasi službeni jezik, i to pod imenom dotične nacije odnosno države. Time izmišljaju nepostojeće probleme i konstruiraju sukobe, skrećući ujedno pažnju s važnih ekonomskih i drugih pitanja u društvu: »politika jezične panike obično se javlja u obliku naizgled privlačnog brzog fiksanja, koje po pravilu uzrokuje više problema nego što ih rješava« (González 2001: 260).

Iako ustav nije sociolingvistički kriterij, kroatisti se pozivaju na ustav (v. npr. Samardžija 2003: 9; Tafra/Košutar 2008: 204) i zato da bi neistomišljenike prikazali kao prekršioce ustava, dakle kao protudržavne elemente, što znači da ih kriminaliziraju. Time pokušavaju nadomjestiti nedostatak dokaza za svoju tvrdnju da se radi o različitim jezicima. S pravom Gröschel (2009: 350) u pozivanju kroatista na proglašenost službenim jezikom vidi izraz slabosti: očito »hrvatska strana pripisuje ranije navođenim drugim, navodno lingvističkim ili sociolingvističkim argumentima za zasebnost hrvatskoga jezika

slabu uvjerljivost nakon što su oni, prvenstveno u inozemstvu, podvrgnuti temeljitoj kritici«, pa zato poduzima »povlačenje na 'siguran' teren odredbi o službenim jezicima«. Ali »u svim slučajevima kad se kod određivanja kategorija mogu uzimati u obzir unutarjezični i izvanjezični faktori ili kad oni čak kao osnova definicije kolidiraju, lingvistika pokazuje dominantnu tendenciju davanja prednosti unutarjezičnim datostima« (*ibid.*: 125). Npr. »premda je s državnim razdvajanjem na indijskom potkontinentu naziv *hindustanski jezik* potisnut iz službene upotrebe, oba idioma u lingvistici besprijeporno važe i dalje kao varijante« (*ibid.*: 88). S obzirom da su razlike između hrvatske i srpske varijante još manje nego između hindske i urdske (Thomas 2003: 318), utoliko više dolazi do izražaja koliko je neznanstveno što »hrvatska strana čak daje prioritet odredbama o službenom jeziku umjesto lingvističkim i sociolingvističkim kriterijima« (Gröschel 2009: 349). Citirajući kao takav primjer Marka Tadića, Gröschel (*ibid.*) ga komentira: »Time se od 'znanstvene zajednice' lingvista zahtijeva da prepusti politici prvenstvo kod definiranja što čini zaseban 'jezik' i da zanemari svoje vlastite klasifikacije«. Kao podjednak primjer citira i Izjavu HAZU iz 2005., čija se potpuna udaljenost od lingvistike pokazuje u svjetlu činjenice da već »odavno su predstavnici opće lingvistike i slavistike obrazložili i razglasili nalaz da su jezičnopravne i naposljetku politički motivirane odredbe o statusu idioma irelevantne za pitanje njihove klasifikacije kao zasebnih 'jezika'« (Gröschel 2009: 349–350).

Usput rečeno, odredbi o službenom jeziku u hrvatskom ustavu nedostaje i smisao. Poznato je, naime, da ustavne odredbe o jeziku imaju smisla samo ako se odnose na manjinske jezike u toj državi, tj. ako kažu da nitko ne smije biti diskriminiran s obzirom na svoj jezik. Nasuprot tome, ustavne odredbe koje se u praktično jednojezičnoj zemlji odnose na taj jezik potpuno su promašene. Jer što je uopće njihova funkcija? Svakako nije zaštita ili

ravnopravnost tog jezika kad se ionako radi o jednojezičnoj zemlji. Čak i kad države nisu jednojezične, nelogično je i nepotrebno u ustav stavljati odredbe o većinskom jeziku.

Tzv. »vrijednosni kriterij« odnosno samoprocjena govornika

Južnoslavenski filolozi se kod tvrdnje da Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci govore različitim standardnim jezicima pozivaju na tzv. vrijednosni kriterij, koji se zasniva na stavu govornika prema vlastitom jeziku tj. na njihovoj samoprocjeni. Međutim, vrijednosni kriterij nije znanstven jer »govornik prosuđuje svoj jezik ne prema lingvističkim ili drugim objektivnim kriterijima, nego prema subjektivnim kriterijima« (Schubert 1997: 84). Kod govornika je »svijest o jeziku vrijednosna kategorija i stoga subjektivna, sa svim neodređenostima koje proizlaze iz subjektivnosti« (Haarmann ^{2}2002: 11). Zbog te subjektivnosti se »percipiranje jezične situacije od strane govornika ne mora podudarati sa stvarnom situacijom« (Aitchison 1992: 494). Štoviše, »lingvisti i društveni psiholozi koji su istraživali narodne stavove ustanovili su da su tvrdnje ljudi o jeziku netočne i da su često u kontradikciji s njihovom stvarnom upotrebom jezika« (Milroy/Milroy ^{3}1999: 15). Zato vrednovanje od strane govornika, tj. njihova samoprocjena, nije u (socio)lingvistici kriterij pri određivanju jezika: smatrati neki idiom »jezikom zato što ga njegovi govornici tako procjenjuju bilo bi kao npr. smatrati neki politički sistem demokratskim zato što ga njegova populacija procjenjuje takvim. Politolozi, po pravilu, ne bi bili jako sretni s takvim rješenjem. U prirodnim znanostima je još očitije nego u društvenima da ne koristi mnogo ako se slijedi mišljenje neke populacije laika. Nijedan ozbiljan biolog ne bi npr. jegulju smatrao zmijom jer je ljudi procjenjuju tako« (Ammon 1989: 31).

Dakle, »mišljenje govornika o vlastitom idiomu i o drugim idiomima, stavovi proizišli iz toga i prosudbe o vrijednosti su zbog neizbježne subjektivnosti u njima i zbog izvanjezične motivacije principijelno neprikladni za lingvističku klasifikaciju s ciljem diferenciranja između različitih jezika s jedne strane i varijeteta/varijanata istog jezika s druge strane« (Gröschel 2009: 147).

Postoji i dodatni razlog za kritičko propitivanje narodnih uvjerenja o jeziku: poznato je da »pomoću mjera jezične politike može se manipulirati jezičnom sviješću« kod laika (*ibid.*: 316). »Utoliko su navodno spontano proizvedena vrednovanja jezika kod laika često samo refleks jezičnopolitičke odnosno jezičnoideološke manipulacije« (*ibid.*: 321).

Brojni inozemni lingvisti već su pisali o nezavisnosti lingvistike od samoprocjena govornika, npr. »o raskoraku između nalaza lingvistike i prosudbi govornika konstatiraju Hamers/Blanc (2000, 276) upućujući, između ostalog, na hindski i urdski (hindustanski): ’Ono što su lingvisti definirali kao jedan te isti jezik ili kao jezični kontinuum mogu različiti govornici tog jezika gledati kao različite jezike’. I u Evropi ima primjera da govornici idioma sebe pripisuju zasebnim jezičnim zajednicama dok ih lingvistika smatra govornicima dijalekta, varijante ili varijeteta određenog jezika« (Gröschel 2009: 316–317).

Što se tiče laičkih promišljanja o jeziku, može se reći da »svatko je u određenoj mjeri amaterski lingvist [...]. Ali činjenica da svi mi imamo određena ’amaterska mišljenja’ na temu našeg materinskog jezika ne daje tim mišljenjima nekakav specijalan status u očima znanstvenika lingvista. Ona možda mogu biti zgodna kao početna ’radna hipoteza’, ali zadatak znanstvenika je da poboljša amaterske teorije običnog čovjeka, a ne da ih uzme zdravo za gotovo. (Ne bismo jako cijenili profesora meteorologije koji bi smatrao da je cilj njegove profesije sistema-

tizirati korpus bapskih priča o prognozi vremena)« (Sampson 1979: 189–190).

Sociolingvist može konstatirati da laici imaju određeno mišljenje o jeziku, ali ga ne preuzima kao znanstveno utemeljeno. Npr. svjetski poznat sociolingvist Joshua Fishman utvrdio je da kod raznih naroda postoji uvjerenje da njihov jezik potječe od zlatne ptice. Time što je to Fishman opisao u svojoj sociolingvističkoj knjizi, nije to uvjerenje ujedno postalo i njegovo uvjerenje, nije postalo uvjerenje koje zastupaju sociolingvisti jer nije znanstveno utemeljeno. Poistovijetiti laičke stavove o jeziku sa sociolingvističkima bilo bi isto što i poistovijetiti alkemiju s kemijom, ili astrologiju s astronomijom, ili vračeve s fakultetski školovanim liječnicima.

O temi »uvjerenja govornika o vlastitom jeziku ili općenito o jeziku« Trask (1999: 96, 97) sažima stav dominantan u lingvistici: »uobičajeni stav među lingvistima [...] je da ta narodna uvjerenja nisu ništa više nego zabavni komadići neznalačkih gluposti«.

S obzirom da hrvatski jezikoslovci spominju u pozitivnom smislu Heinza Klossa kao sociolingvistički autoritet, može se napomenuti da i Kloss (1976: 306) odbacuje samoprocjenu govornika kao kriterij kod određivanja da li se radi o različitim jezicima: »Taj stav koji se zasniva na osjećajima i koji se ubraja u područje laičkog jezikoslovlja je doduše znanstveno beznačajan«. Kloss (^{2}1978: 27) podsjeća da »neće neki jezični oblik koji lingvisti jednoznačno klasificiraju kao dijalekt postati jezik zato što njegovi govornici zastupaju mišljenje da se radi o ’jeziku’«. Tako da svakome upućenom u sociolingvistiku poznato je da »opće mjesto jezične sociologije odnosno sociolingvistike i u tradiciji Klossa je da samoprocjenjivanje jezika od strane njegovih govornika nije prihvatljivo za znanost kao kriterij kod određivanja statusa« (Gröschel 2009: 317).

Pojedini južnoslavenski filolozi također su zapazili slabosti tzv. »vrijednosnog kriterija«: npr. Škiljan (2002:

37) kritički zapaža da »Katičićev model složenog jezičnog identiteta ne naglašava dovoljno razlike između tipoloških i genetskih kriterija s jedne strane i vrijednosnog određenja s druge strane. Prije svega, naime, prva su dva kriterija u osnovi rezultat lingvističke i racionalno zasnovane analize, dok treći proistječe iz djelomično iracionalnog stava govornika prema vlastitom jeziku«. Kad bi samoprocjena govornika bila sociolingvistički kriterij, bilo bi moguće da već sutra nastanu novi strani jezici, npr. pulski ili slavonski, jer bi sve ovisilo samo o tome hoće li stanovnici Pule ili Slavonije izjaviti da svoj idiom smatraju zasebnim jezikom.

O domaćim jezikoslovcima uočeno je da se ponašaju »kao da je sama želja za razgraničavanjem dovoljna za nastanak novih standardnih jezika« (Gröschel 2009: 100). Pozivanjem na stavove u narodu zaboravljaju da zadatak (socio)lingvista nije primjenjivati narodski pristup jeziku, nego znanstveno utemeljen pristup. Zato su i školovani naspram laika u narodu. Narod može pauka zvati insektom, ali biolog to neće napraviti jer zna da pauk nije insekt. Tako narod može zvati i jezik kako god hoće, ali jezikoslovci bi se morali držati (socio)lingvističkih kriterija. Pozivaju se na ljudska prava, zaboravljajući da nitko ne priječi neupućene laike da o jeziku kažu što god hoće, kao što im nitko ne brani da se hvataju za dugme kad vide dimnjačara. Ali ta »laička shvaćanja o jeziku su za lingvističku znanost irelevantna« (*ibid.*: 312).

Postoji li »pravo naroda« kao kriterij

Filolozi s južnoslavenskih prostora pozivaju se na »međunarodno priznavanje« idioma kao »jezika« pod određenim imenom, no takvo »legaliziranje« ili »međunarodno priznavanje« »ne postoji u pravima naroda. Objekti internacionalnog priznavanja su samo države« (Gröschel 2009: 221).

Pozivaju se i na ravnopravnost naroda tvrdeći da je znak demokracije i znak ravnopravnosti reći da svaka nacija ima zaseban jezik. Zaboravljaju da lagati nije znak demokracije i ravnopravnosti, a upravo to čine oni koji tvrde da Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci govore četiri jezika. Osim toga, Njemačka i Austrija su demokratske, ravnopravne zemlje i različite nacije, a nemaju zasebne jezike, Amerika i Engleska su demokratske, ravnopravne zemlje i različite nacije, a ni one nemaju zasebne jezike itd. To znači da se demokracija i ravnopravnost ne postižu zasebnim jezikom. Štoviše, današnja nastojanja da se srpskohrvatski podijeli na više jezika navedena su u internacionalnom jezičnom leksikonu kao aktualni primjer jezičnog šovinizma (Glück ^{2}2000: 652). Budući da je šovinizam, tj. ekstremni nacionalizam, u suprotnosti s demokracijom i ravnopravnošću, neutemeljeno je i neumjesno spomenuta nastojanja nazivati demokratskim činom. A po kroatističkoj logici da nacija nije ravnopravna ako nema zaseban jezik, čak ni Amerikanci ne bi bili jedna od ravnopravnih nacija.

Moguće je da je riječ »pravo« postala pomodna na južnoslavenskim prostorima jer drukčije se ne može objasniti zašto južnoslavenski filolozi zazivaju »pravo naroda na svoj jezik« kad od naroda nitko ne traži da pređe na neki tuđi jezik. Ni od drugih naroda se ne traži prelazak na strane jezike, npr. nitko ne zahtijeva od Austrijanaca da pređu na francuski. Ujedno se nikome ne brani da javno iznosi kako jezik kojim govore Austrijanci također govore i Nijemci i većina Švicaraca. Isto je i u našem slučaju: nitko ne traži od Hrvata da pređu npr. na španjolski, i nitko se ne mora praviti slijepim pred činjenicom da jezik kojim govore Hrvati također govore i Srbi, Bošnjaci i Crnogorci. Usput rečeno, zanimljivo je da su baš kroatisti, koji se pozivaju na »pravo naroda na svoj jezik«, ujedno i jedini koji donekle ugrožavaju to pravo, i to tako što prema svom subjektivnom ukusu

odlučuju koju riječ će kojeg dana proglasiti nevaljalom i zahtijevaju od naroda upotrebu drugih riječi.

Pozivaju se i na to da je imenovanje jezika npr. hrvatskim u skladu s »pravom hrvatskoga naroda. Narod ima pravo svoj jezik zvati svojim imenom«. Osvrćući se na tu tvrdnju koja se ponavlja još od *Deklaracije*, Gröschel (2003: 164) ističe: »Tim oštrije treba ustvrditi da se još u doba *Deklaracije* iz 1967. radilo o jednom ad hoc izmišljenom 'pravu'. Nijedna deklaracija prava UNO–a ili UNESCO–a, nijedna regionalna konvencija za zaštitu ljudskih prava ili prava manjina (KSZE–a/OSZE–a ili Vijeća Evrope) ne zna za takvo pravo na samoodređivanje imena jezika«.

Jacobsen (2006: 319) podsjeća kako mišljenje da postoji nekakvo pravo naroda na određivanje imena jezika predstavlja pogrešno shvaćanje odnosa između nacije i jezika. Naime, naroda koji govore isti jezik kao i neki drugi narod »ima toliko da ih ne treba ni nabrajati, i nema prema tome nikakvih razloga zbog kojih bi Hrvati« se pozivali na nekakvo nepostojeće pravo nazivanja jezika prema naciji (*ibid.*). Kad bi se jezik nazivao prema naciji, a nekoliko nacija govori istim jezikom, onda bi bilo nekoliko naziva za isti jezik, što je neprihvatljivo u znanosti jer sugerira da se radi o više jezika. Laici u narodu mogu, naravno, nazivati jezik kako hoće, ali se pritom ne mogu pozivati na pravo niti se nazivi iz naroda smiju nametati lingvistici (Gröschel 2001: 175).

Kod teme ljudskih prava potrebno je podsjetiti da »ljudska prava kao idejnopovijesno nasljeđe francuske revolucije polaze od temeljne postavke« da »svaki pojedini čovjek naspram državnih zahvata ima neotuđiva osnovna prava i slobode koje svako društvo ili zajednica moraju poštivati i štititi. Ta prava i slobode su univerzalni i vrijede za svakog čovjeka [...]. Ta univerzalnost isključuje nekakvu podjelu ljudskih prava na određene grupe ljudi, dakle isključuje partikularistička prava kolektiva« (Riedel 2005: 288). Ove osnovne postavke iz do-

kumenata Ujedinjenih naroda o pravima čovjeka izokreću se u našoj sredini. Jedan od novijih primjera toga je Izjava HAZU o jeziku (v. HAZU 2005: 41–48, i kritičku analizu te Izjave u Kordić 2005: 226–231): u Izjavi se citiraju rečenice Ujedinjenih naroda gdje se govori o pravu svake osobe da se slobodno može služiti svojim jezikom, a istovremeno se te rečenice u Izjavi HAZU prikazuju kao da u njima piše da svaki narod mora imati različit jezik. Time sastavljači Izjave pravo svake *osobe* izvrću u pravo *kolektiva*, oduzimajući na taj način dotično pravo svakom pojedincu jer on za njih postoji samo kao dio kolektiva i mora biti podređen onome što elita kolektiva odredi. Konkretno, oduzima mu se sloboda izražavanja na svom jeziku jer elita od njega zahtijeva da prihvati purističke i preskriptivne intervencije u ime izmišljenog prava kolektiva na različit jezik. Drugim riječima, oduzima mu se ono pravo na koje se Izjava HAZU poziva i koje je jedno od univerzalnih prava svakog čovjeka, zagarantirano u dokumentima Ujedinjenih naroda pa bi ga hrvatska država morala poštivati. Ne smije se zaboraviti da »čim država, političke stranke ili društveni pokreti oduzimaju građaninu odluku o njegovom identitetu obavezujući ga da mora pripadati jednoj određenoj kulturnoj, jezičnoj ili religijskoj zajednici, kreću se u krugu autoritativnih državnih sistema« (Riedel 2005: 21).

Zaključak o sociolingvistici

Sociolingvistika pokazuje suprotno od politički isformuliranih odredbi o jeziku u ustavima južnoslavenskih država. Kao prvo, iz definicije jednog od temeljnih sociolingvističkih pojmova kao što je *standardni jezik* (v. poglavlja *Što je standardni jezik* i *Zašto je potreban standardni jezik*) vidi se da područje Hrvatske, Srbije, BiH i Crne Gore opslužuje jedan te isti standardni jezik. Kao drugo, dobro poznata sociolingvistička teorija policentričnosti (v. poglavlja *Definicija policentričnog jezika, Razlike iz-*

među varijanata policentričnog jezika, Kodifikacija), koja uz lingvističke datosti uzima u obzir i sociolingvističke da se jezik govori u različitim nacijama i u različitim državama, daje isti rezultat. Treće, sociolingvistika nudi i druge dokaze da se kod srpskohrvatskog radi o jednom jeziku: »Bez obzira na pokušaje kroatiziranja odnosno 'turkiziranja' od strane jezičnopartikularističkih lingvista u Hrvatskoj i među bosanskim Muslimanima (čiju trajnu prihvaćenost od strane mase govornika u obje regije tek treba pričekati) idiomi Hrvata, Bošnjaka i Srba (i naravno Crnogoraca) su kao i prije uzajamno razumljivi (i to statistički u daleko većoj mjeri nego što je to slučaj između blisko srodnih jezika). Ta uzajamna razumljivost [...] je sociolingvistički korelat strukturnoj sličnosti utvrđenoj u sistemskoj lingvistici i argument za to da i dalje postoji jedan srpskohrvatski jezik« (Gröschel 2003: 183).

Uz te sociolingvističke argumente »najjači sociolingvistički dokaz protiv shvaćanja da se kod hrvatskog, bosanskog/bošnjačkog i srpskog radi o tri autonomna 'jezika' sastoji se u jednom argumentu koji — začudo — u obimnoj literaturi o jezičnoj šizmi oko srpskohrvatskog dosad nigdje nije bio tematiziran. Radi se o nepostojanju bilingvizma između grupa govornika navedenih triju idioma (odnosno četiriju s crnogorskim). Začuđujuća činjenica da taj kut gledanja nije sistematski razmatran može se možda objasniti upravo banalnošću stanja stvari. Na kraju krajeva, općepoznata istina je: gdje nema dvojezičnosti, nemamo posla s dva jezika« (*ibid.*).

Dvojezičnost nije kad netko iz Srbije dođe na Jadran pa da ne bi bio prepoznat kao Srbin unosi u svoj govor ijekavske izgovorne elemente. Ili kad netko iz Hrvatske ili Bosne preseli u Beograd i ne želi tamo biti prepoznat kao izbjeglica pa svoj ijekavski izgovor zamjenjuje ekavskim. To nije bilingvizam, nego prilagođavanje istog jezika varijantskim posebnostima. Da je riječ o istom jeziku vidi se po tome što jedna osoba može koristiti srpsku va-

rijantu a druga hrvatsku ili bosansku ili crnogorsku pa da komunikacija između njih svejedno tečno funkcionira. Slučajeva prilagođavanja jezika varijantskim posebnostima ima, naravno, i u drugim zemljama u svijetu. Ammon (1995: 302) navodi primjere kad Nijemci presele u Švicarsku pa se dio njih trudi svoju njemačku varijantu zamijeniti švicarskom varijantom njemačkog jezika kako bi izbjegli odbojnost kod nekih Švicaraca kad po govoru prepoznaju da sugovornik dolazi iz Njemačke. Prilagođavanja jezika ima i unutar Njemačke: kad netko s juga preseli na sjever, trudi se svoje bavarske regionalne posebnosti zamijeniti sjevernonjemačkim karakteristikama, ili, kad netko sa sjevera dođe na odmor u južnu Njemačku, neće na pitanje koliko je sati odgovoriti na ulici »četvrt do devet«, nego će reći »tričetvrt devet« ako ne želi biti prepoznat kao došljak sa sjevera itd.

Kroatisti spominju da su unutar Jugoslavije neke novine izlazile u dvije jezične verzije, hrvatskoj i srpskoj, što bi trebalo značiti da su se dotične novine prevodile i da je stoga riječ o dva jezika. No, ne radi se o prevođenju jer svrha prevođenja je postizanje razumijevanja, a spomenute novine bi se razumjele i da su bile samo u jednoj verziji. Kod njih se također radilo o prilagođavanju istog jezika varijantskim posebnostima da bi tekstovi izgledali kao da potječu iz te sredine. I Babić (2004: 32) priznaje da se ne može govoriti o prevođenju, nego o prilagođavanju: »'Borba' od god. 1948. izlazi i u zagrebačkom izdanju jezično prilagođenom sredini za koju je namijenjena. Takvih bi se primjera moglo navesti više«. I u drugim zemljama ima takvih slučajeva: nekom piscu iz Austrije koji rukopis svoje knjige nudi njemačkom izdavaču može se dogoditi da izdavač predloži prilagođavanje rukopisa njemačkoj varijanti kako bi ga njemački čitatelji osjećali kao jezik svoje sredine, što bi pomoglo većem komercijalnom uspjehu u Njemačkoj. Ili, od njemačke glumice kad prihvati ulogu u austrijskoj televizijskoj seriji traži se da prilagodi svoj izgovor i svoj vokabular austrij-

skoj varijanti, pa se stoga u njenom jeziku pojavljuju riječi kojih nema u njenim njemačkim filmovima: npr. umjesto *Tomaten, Blumenkohl, Pfannkuchen, Kartoffeln* kaže u austrijskom filmu *Paradeiser, Karfiol, Palatschinke, Erdäpfel*. Ammon (1995: 304) navodi i primjer iz Švicarske kad je »švicarski radio DRS 80–ih godina prijetio otkazom spikerima koji nisu govorili specijalnu švicarsku varijantu njemačkog«.

Naziv jezika

Svaki jezik mora u lingvistici imati svoje ime. Nazivi koji pišu u današnjim ustavima *hrvatski jezik, srpski jezik, bosanski jezik* nisu za lingvistiku prihvatljivi jer »sva tri imena trenutno označavaju jedno te isto, a budući da različita imena sugeriraju različitost, iz toga proizlaze problemi« (Raecke 1996: 22).

Na južnoslavenskim prostorima »Srbi nazivaju sada svoj jezik *srpski*, Hrvati *hrvatski*, iako se obje varijante ne razlikuju bitno jedna od druge« (Mattusch 1999: 74) i »jedno je sigurno: hrvatski i srpski su jedan te isti jezik« (Hetzer 1993: 33). Podudarna situacija je i »u Indiji, gdje su svakodnevni govoreni urdski i hindski ustvari isto, potpuno jednako kao govoreni hrvatski i govoreni srpski« (Fishman 1997: 128).

Nacionalni ideolozi forsiraju različita imena kako bi sugerirali da se radi o različitim jezicima. S tim ciljem izlaze i gramatike s jednodijelnom oznakom jezika: *Gramatika bosanskoga jezika*, *Gramatika hrvatskoga jezika, Gramatika crnogorskog jezika, Gramatika srpskoga jezika*, što bi trebalo značiti da je riječ o različitim jezicima. Međutim, da bi se radilo o različitim jezicima potrebno je mnogo više od različitog imenovanja jezika. Jer ako je sadržaj spomenutih knjiga najvećim dijelom podudaran kao što i jest, onda u lingvistici ne pomažu različiti nazivi. Kad bi različiti nazivi dokazivali da se radi o raz-

ličitim jezicima, onda bi Škiljanov (1990: 63) »anegdotalni karakter situacije u kojoj je svaki Hrvat od rođenja poliglot, jer osim vlastitog jezika poznaje i jedan strani jezik, srpski« danas bio još dodatno pojačan time što svaki Hrvat nakon rođenja zna već četiri jezika: hrvatski, srpski, bosanski/bošnjački i crnogorski.

Raecke (1996: 20) kritički primjećuje »da je u zadnje vrijeme postalo gotovo moda potpuno poricati postojanje srpskohrvatskog, tj. ne samo tvrditi da on trenutno više ne postoji nego čak ići tako daleko da se poriče da je ikada postojao (to se događa prvenstveno u Hrvatskoj, ali ne samo tamo)«. S obzirom da je teško mijenjati sadržaj jezika, posegnulo se za promjenom imena jezika: »budući da se pojedinačni standardni oblici teško mogu lingvistički razgraničiti jedan od drugog i da je čitav problem ideološki opterećen, pridavano je imenu jezika nadproporcionalno veliko značenje« (Blum 2002: 128). Pritom se zaboravlja da »ne može ime napraviti od nekoliko jezika jedan ili od jednog nekoliko« (*ibid.*: 153).

O raskoraku između lingvistike i službenog uvođenja jednodijelnih naziva govori se i u najvećoj svjetskoj lingvističkoj enciklopediji, *The encyclopedia of language and linguistics*, gdje pod natuknicom *Serbo–Croat* piše: »s raspadom federacije i nezavisnošću Hrvatske moguće je da će nazivi *hrvatski* i *srpski* postati uspostavljeni kao službeni nazivi. Međutim, premda je politički oportuno naglašavati razlike između tih dviju varijanata, sugestija da su one postale dva različita jezika ostaje lingvistički neodrživa« (Hawkeswort 1994: 3857). Tvrditi da se radi o različitim jezicima »značilo bi prenositi nacionalističko razmišljanje u lingvistiku i slavistiku« (Pohl 1996: 214). Jer Hrvati, Srbi i Bošnjaci »bez obzira što tvrde suprotno, govore i danas jedan te isti jezik, kojeg jedni nazivaju ’bosanski’, drugi ’srpski’, a treći ’hrvatski’« (Mappes–Niediek 2005: 30).

Proučavajući muslimanske grupe u raznim dijelovima BiH, Miedlig (1994: 42) zaključuje: »Svim grupama

je zajedničko da jezik ne dolazi u obzir kao sredstvo razgraničavanja i kao poseban kulturni činilac i činilac integriranja grupe jer je isti kao kod Hrvata i Srba u svim bitnim točkama«. I »svi koji su odrasli u Beogradu, Zagrebu ili Sarajevu govore govorom svog grada bez obzira da li su Srbi, Muslimani ili Hrvati. Tako može jedna te ista varijanta jezika nositi ime 'bosanski', 'srpski' ili 'hrvatski'. Ta razlika u nazivanju ne počiva ni na kakvom jezičnom kriteriju, nego samo na nacionalnoj pripadnosti govornika« (Mappes–Niediek 2005: 30). A nacionalna pripadnost govornika nije kriterij za nazivanje jezika, npr. Švicarac ne govori švicarski, Belgijanac ne govori belgijski, Kanađanin ne govori kanadski, Austrijanac ne govori austrijski, Argentinac ne govori argentinski itd.

Nekoliko jednodijelnih oznaka (*hrvatski, srpski, crnogorski, bosanski/bošnjački*) nije za lingvistiku prihvatljivo jer one bi značile da se radi o nekoliko jezika, što nije slučaj. Prihvatljiva bi bila jedna jednodijelna oznaka koja bi pokrivala čitavo jezično područje. Kod većine drugih policentričnih jezika i koristi se od starta jedan jednodijelni naziv, npr. *engleski, španjolski, njemački*. To ne znači da nacija po kojoj se jezik naziva može nametati drugim nacijama svoju varijantu, niti znači da nacije koje nisu spomenute u imenu jezika nisu nacije, a ne znači ni da među njima nema jezičnih razlika.

Ali naspram tih primjera, u južnoslavenskom slučaju se činjenica da sve strane govore istim jezikom označava već stoljeće i pol u lingvistici ne jednom jednodijelnom, nego dvodijelnim oznakama jezika. Dvodijelnu oznaku prvi je upotrijebio 1824. Jacob Grimm (Lencek 1976: 46; Pohl 1996: 209–210), od 1836. je Jernej Kopitar jednoznačno koristi kao naziv jezika. Pojavila se već 1854. i 1859. i u gramatikama zagrebačkih autora, dok se u gramatikama srpskih autora u to vrijeme još »nastavila tradicija srpskih gramatičara da svoj jezik nazivaju srpskim« (Lencek 1976: 49). To znači da je dvodijelni naziv

više u skladu s tradicijom hrvatskih gramatičara nego srpskih, i da se dvodijelni naziv prvo koristio u zagrebačkim gramatikama a tek onda se proširio u gramatikama na stranim jezicima u inozemstvu: 1865. na njemačkom, 1867. na talijanskom, 1869. na francuskom, 1883. na engleskom itd. (*ibid.*: 50).

Od dvodijelnih oznaka je internacionalno najproširenija bila i ostala oznaka *srpskohrvatski* jezik (Blum 2002: V). Varijacije dvodijelnog naziva su i *srpsko–hrvatski, hrvatsko–srpski, hrvatski ili srpski*, ali već je i Brozović (1988: 4) konstatirao da svi dvodijelni nazivi znače isto i da je među njima najbolji naziv bez crtice i bez *ili*. Zašto je najprošireniji naziv u svijetu *srpskohrvatski* a ne *hrvatskosrpski*, može se objasniti time što je broj srpskih govornika dvostruko veći od hrvatskih, a osim toga, kako podsjeća i Herrity ([2]2001: 423), štokavski koji je postao standardnim jezikom materinski je svim Srbima, dok je kod Hrvata materinski samo onima koji nisu kajkavci ili čakavci.

Budući da je oznaka *srpskohrvatski* od 19. st. ustaljen naziv u lingvistici, ona ima prednost naspram bilo koje druge potencijalne oznake. Kroatisti danas nastoje relativizirati tradiciju dvodijelnog naziva govoreći: »taj naziv uopće nema tako respektabilno dugu tradiciju (počinje se upotrebljavati u drugoj polovici 19. stoljeća)« (Pranjković 2008: 137). Zaboravljaju da upravo od tada postoji i standardni srpskohrvatski jezik, pa je sasvim logično da se i naziv za taj standardni jezik počinje od onda koristiti. Do tog razdoblja područje Slavonije, Dalmacije i Hrvatske nije povezivao neki domaći nadregionalni jezik, što znači da je srpskohrvatski prvi takav nadregionalni jezik na spomenutom području. Usput rečeno, Gröschel (2009: 10) napominje da je dvodijelnu oznaku *srpsko–hrvatski* koristio već i Ljudevit Gaj, te da stoga »Pranjković (2004, 188) se, dakle, vara kad nastanak te složenice datira u ’drugu polovicu 19. stoljeća’«. A »kod bosanskog franjevca Ivana Franje Jukića, pred-

stavnika iliraca, već 1842. nalazimo obrnuti redoslijed složenice: *hrvatsko–srpski*« (Gröschel 2009: 10).

Dvodijelni naziv uklopljen je u modele lingvističkog nazivlja: »U stranoj je jezičnoj znanosti najuobičajeniji naziv *srpskohrvatski jezik*, po načelu kojim se razni složeni lingvistički nazivi tvore prema krajnjim članovima, npr. indoevropski jezici obuhvaćaju i indoevropske jezike između Indije i Evrope. Taj se naziv upotrebljava i u dobrom dijelu domaće jezične znanosti« (Brozović 1988: 4). Iz navedenog citata se vidi da se nazivu *srpskohrvatski* ne može zamjerati što nema bosansku i crnogorsku komponentu jer dvodijelna oznaka ne znači da su njome obuhvaćene samo imenovane dvije komponente, nego da su one rubovi jezičnog područja u koje je uključeno i ono što se nalazi između njih. Isto tako, redoslijed komponenata ne znači davanje prednosti komponenti koja je prva, nego su oba »sastavna dijela logički ravnopravna« (Gröschel 2001: 162). Brozović (2005: 68) navodi kao dvodijelni naziv i *karačajevskobalkarski jezik*, i dodaje da također »Karačajevci i Balkarci geografski su razdvojeni«. U svjetskoj lingvistici poznati su i drugi primjeri dvodijelnih naziva jezika sastavljeni od imena etnosa kao u slučaju srpskohrvatskoga. Gröschel (2009: 30) nabraja neke od njih: *afarosahoški jezik, achêoguayakijski jezik, damaraonamaski jezik, arifamaominafiaski jezik*. Kod njih se koristi i obrnuti redoslijed komponenata kao i kod *srpskohrvatskoga* (*ibid.*). Dvodijelno imenovanih jezika ima na svim kontinentima, npr. *burjatomongolski jezik* (Azija), *jugambehobundžalunski jezik* (Australija), *nilskonubijski jezik* (Afrika), *pasamakodijskomalisetski jezik* (Amerika). I *srpskohrvatski jezik* u Evropi je primjer dvodijelnog imenovanja.

Usput rečeno, na skandinavskom području, koje kroatisti često spominju, također postoji dvodijelni naziv *dansko–norveški*: leksikon jezika svijeta (Klose ^{2}2001: 153) navodi da se taj jezik na engleskom naziva *Dano–Norwegian*, na njemačkom *Dänisch–Norwegisch* ili

Danonorwegisch, pa i među samim Norvežanima *Dansk–Norsk*. Taj naziv koristi se u znanstvenim publikacijama, npr. Snyder (1968: 338), Jahr/Trudgill (1993: 94), Janicki (1993: 107). Na njega se nailazi i kod mlađe generacije norveških znanstvenika, npr. norveški lingvist Endre Brunstad, rođen 1967., koristi naziv jezika *dansko–norveški*: »Bokmål (Dano–Norwegian)« (2003: 54). Po nazivu jezika postoje paralele s južnoslavenskom situacijom jer i srpskohrvatski se na engleskom naziva *Serbo–Croatian*, na njemačkom *Serbisch–Kroatisch* ili *Serbokroatisch*. Što se tiče međusobne razumljivosti, ona je veća između govornika srpskohrvatskog jezika nego između govornika dansko–norveškog.

Nastojeći izbjeći oznaku *srpskohrvatski,* pojedini južnoslavenski lingvisti predlažu naziv *srednjojužnoslavenski*. No on je neegzaktan, iz njega se ne vidi što se sve može ubrojiti u srednju zonu, ubraja li se u nju samo Bosna ili se njoj pridružuje jedna ili više susjednih zemalja. Nadalje, taj naziv se ne može uklopiti u postojeće općeprihvaćeno grupiranje na zapadne južnoslavenske jezike (slovenski i srpskohrvatski) i istočne južnoslavenske jezike (bugarski i makedonski). A to postojeće grupiranje se ne može odbaciti jer je zasnovano na osobinama južnoslavenskih jezika. Naziv *srednjojužnoslavenski* doveo bi do neprihvatljive situacije da »bi se onda moralo kazati da je srednjojužnoslavenski — zapadnojužnoslavenski jezik, a tu se onda na klasifikacijsko–terminološkom planu sukobljavaju dva različita geografska određenja u nazivima, od kojih je jedan (onaj već ustaljeni: *zapadnojužnoslavenski*) povezan i s genetskolingvističkom klasifikacijom južnoslavenskih jezika« (Šipka 2003: 270).

Ni naziv *standardni novoštokavski* nije prikladan jer je neproziran za strance, pa ne nailazi na prihvaćanje kao što ni nazivi *standardni toskanski, standardni kastiljanski* nemaju ni najmanju šansu da u filologiji poti-

snu ili zamijene nazive *talijanski* jezik, *španjolski* jezik (*ibid.*: 278).

Nazivanje jezika *bosanski/hrvatski/srpski/crnogorski* nije znanstveno gledano dobro rješenje, čak i kad bi se stavljala napomena da se nabrojane oznake upotrebljavaju kao sinonimi, jer se ne može očekivati od lingvista da u svakom tekstu dodaju napomenu uz takav naziv. A ako napomena izostane, (neupućeni) čitatelji opravdano mogu pomisliti i pomišljaju da se radi o različitim jezicima zato što se na jednak način, kosom crtom, odvajaju npr. njemački/latinski, koji jesu različiti jezici. Osim toga, ako se spomenute četiri riječi navodno koriste kao sinonimi, zašto ih onda uvijek navoditi sve četiri? S drugim sinonimima u jeziku to nije slučaj, uvijek se u konkretnoj rečenici upotrebljava samo jedan od njih. A ako se naziv s četiri oznake pokušava opravdati postojanjem nekoliko država i nacija, to nije nikakav argument jer npr. i engleskim jezikom govori nekoliko država i nacija pa se taj jezik svejedno ne naziva američki/australijski/britanski/kanadski/južnoafrički itd. Jednako je i kod njemačkog, francuskog, španjolskog, arapskog i svih drugih policentričnih jezika.

Mørk (2002) podsjeća u predgovoru *Serbokroatisk grammatik* da se radi o »južnoslavenskom jeziku kojim govori većina stanovništva u bivšim jugoslavenskim republikama Bosni, Hrvatskoj, Crnoj Gori i Srbiji, a koji je uvijek bio poznat kao 'srpskohrvatski jezik'«. Oznaci s crticama zamjera: »Novi naziv 'bosanski/hrvatski/srpski' je po mom mišljenju sasvim neprikladan da zamijeni tradicionalni naziv 'srpskohrvatski jezik'. Što označava kosa crtica? I? Ili? I/ili?«. Zaključuje da za imenovanje studija nije prikladna oznaka 'bosanski/hrvatski/srpski' kao što nije prikladna ni oznaka 'srednjojužnoslavenski'. Ističe da su nazivom srpskohrvatski obuhvaćene sve »varijante tog jezika: 'srpska', 'hrvatska', 'crnogorska', 'bosanska'. Tako je uostalom uvijek i bilo. Ništa se to nije promijenilo s raspadom Jugoslavije — bez obzira što na-

cionalistički bosanski Muslimani ili Hrvati smatrali i tvrdili«. Zato autor sumira da je naziv *srpskohrvatski* i dalje najprikladnija oznaka kako za jezik tako i za imenovanje studija (isto v. i u Mørk 2008: 296).

Jacobsen (2006: 319) također kritizira imenovanje jezika ili studija »bosanski–hrvatski–srpski jezik«, kao i zahtjeve da se podijele »srpskohrvatske studije u hrvatske, odnosno srpske studije«. Nedostaje objašnjenje za mijenjanje, a oni koji bi se odlučili za promjenu dužni su dati objašnjenje »zašto to nisu mnogo ranije učinili«. Jer npr. 70–ih ili 80–ih godina nitko strane slaviste nije tjerao »da zadrže naziv srpskohrvatski« (*ibid.*: 320). I Obst (2004: 212) smatra opravdanim da se i dalje »koristi naziv ’srpskohrvatski’ u tradicionalnom smislu, na kraju krajeva i zato da se izbjegnu nezgrapne formulacije poput ’srpski i/ili hrvatski’, ’hrvatski i/ili srpski’, ’hrvatski–srpski–bosanski’ ili čak ’hrvatski–srpski–bosanski––crnogorski’«. Dosjetki da se jezik naziva BHS Šipka (2003: 272) zamjera »onda bismo zaista imali kuriozum — skraćenicu kao ime jezika«.

Dosadašnji naziv *srpskohrvatski* nije ni politički ni narodski izraz, nego »je *srpskohrvatski* oduvijek bio čisto lingvistički pojam, koji ništa drugo ne izražava nego da Srbi i Hrvati govore jedan te isti jezik« (Pohl 1996: 219). Dvodijelnu oznaku »kreirali su strani znanstvenici« jer im je trebao naziv za jezik »za koji nije postojalo posebno ime među njegovim govornicima« (Lencek 1976: 46). Dvodijelno ime »nikad nije postalo dio aktivnog rječnika neobrazovanih govornika« (*ibid.*: 45), »oznake *srpskohrvatski* odnosno *hrvatskosrpski* nikad nisu bile proširene u narodu. One pripadaju knjiškom jeziku i znanstvenom nazivlju« (Pohl 1996: 210).

Pa kad se kroatisti danas rado pozivaju na jednodijelne nazive jezika u AVNOJ–evskim dokumentima, prešućuju kako »ne može se polaziti od toga da su u sastavljanju spomenutih tekstova sudjelovale filološki odnosno lingvistički obrazovane osobe«, nego »vjerojatnija je

pretpostavka da su ti izrazi preuzeti iz razgovorne prakse, u kojoj je oduvijek davana prednost jednodijelnim nazivima naspram akademskih složenica *srpskohrvatski* odnosno *hrvatskosrpski*« (Gröschel 2009: 21). Usput rečeno, to što HAZU (2007: 46) pasaže o jeziku iz rezolucije AVNOJ–a i ZAVNOH–a »hvali kao 'razumne'« izaziva blagi podsmijeh kod inozemnih lingvista: »Čovjek bi pomislio da u postjugoslavenskoj debati tekst AVNOJ–evske rezolucije neće više igrati nikakvu ulogu zbog radikalnog prekida s ideologijom titovskog socijalizma [...]. Međutim, suprotno je: jezični partikularisti u Hrvatskoj i danas uzimaju rado u pomoć tekstove partizanskog pokreta« (Gröschel 2009: 21–22).

Nitko nije zahtijevao niti danas zahtijeva da laici koriste dvodijelnu oznaku. Kao što je već rečeno, riječ je o znanstvenom nazivlju, a ono se ne zasniva na narodskome jer »doduše, može svaki narod svoj idiom nazivati kako mu drago, ali lingvistika ne smije bez preispitivanja preuzeti svako imenovanje koje je među laicima omiljeno« (Gröschel 2003: 169). Lingvistički nazivi ne dobivaju se ispitivanjem stavova izvornih govornika: »ispitivanje izvornih govornika očito nije rješenje jer njihovom percepcijom upravljaju nejezična razmišljanja, i to prvenstveno religijska, nacionalistička« (Crystal ^{2}1998: 287).

Jacobsen (2006: 320) navodi da »konfuziju oko naziva jezika su stvorile političke elite pojedinih zemalja« s južnoslavenskih prostora koje vrše 'odozgo' pritisak i na inozemna sveučilišta da mijenjaju nazive studija. Vlastitim iskustvom iz proteklih petnaest godina ilustrira »kako je jedan politički režim nastojao da nametne svoje poglede stranim« sveučilištima. Vlade pojedinih novonastalih država i dotične nacionalne filologije ciljano zamagljuju granicu između znanstvenog i narodskog nazivlja. Jacobsen zato podsjeća kako laički »i ranije je bilo uobičajeno da se kaže za nekog da govori 'srpski' / 'hrvatski' / 'bosanski' / 'crnogorski'«, što nije isključivalo ni onda ni danas da to znanstveno znači »da ta osoba govori

srpskohrvatskim (standardnim) jezikom. Radi se dakle o dva nivoa«, što nacionalno angažirani jezikoslovci namjerno prešućuju. Stoga Jacobsen kritizira južnoslavenske filologe koji poistovjećuju znanstveni i narodski nivo (ovaj posljednji je postao i službeno–politički), i koji naziv *srpskohrvatski* danas tabuiziraju.

Nastojeći opravdati tabuiziranje, Brozović (1992a: 359) piše da lingvisti nemaju pravo utjecati na nazive koji se koriste u narodu kao što kemičar nema pravo zahtijevati od domaćice koja soli juhu da bude svjesna da je sol ustvari natrijev klorid iako je to, naravno, objektivno istina. No ovome se mora dodati, a o tome se zapravo i radi, da ni narod nema pravo kemičaru zabraniti korištenje naziva natrijev klorid za sol, a do toga je kod nas došlo kad je riječ o nazivanju jezika.

S obzirom da složenica *srpskohrvatski jezik* nikad nije bila raširena u narodu, a usprkos tome je 150 godina bila lingvistički naziv, opravdano je i s te strane pitanje: zašto bi lingvistika sada trebala svoje nazivlje podrediti nazivima u narodu? Laicima ionako nitko ne brani da jezik zovu kako god hoće. Za razliku od laika, lingvisti si proizvoljnost naziva ne mogu priuštiti, kao što si ni kemičari ne mogu priuštiti proizvoljnost naziva u kemiji, ili biolozi u biologiji itd. Od lingvista se očekuje da objektivno pristupe tim temama, nije opravdana »politika skrivanja glave u pijesak jer te teme postoje bez obzira htjeli ih mi primiti na znanje ili ne. Osim toga, znanost principijelno ne smije imati tabu teme« (Szücs 1981: 52).

Današnjim korištenjem nekoliko jednodijelnih oznaka za jezik i napuštanjem dvodijelnog imena jednoznačno se kaže da ne postoji zajednički jezik, što je netočno: »trebali bismo ostati svjesni toga da su u jezicima označenima s tri odnosno četiri različita imena razlike toliko male da ih čovjek stvarno mora tražiti. [...] s lingvističke točke gledišta su hrvatski, srpski, 'bosanski' i crnogorski ustvari jedno te isto, tj. sinonimi« (Raecke 1996: 21). Ako se pređe na samo jednu jednodijelnu oz-

naku, npr. *srpski jezik*, to bi opet značilo da je došlo do promjene u statusu jezika jer zašto inače mijenjati naziv. Do promjene u statusu, međutim, nije došlo jer se i dalje radi o jednom policentričnom jeziku kojim govore četiri nacije. Da se unazad 150 godina taj jezik u lingvistici nazivao *srpski*, ne bi bilo potrebno danas preći na dvodijelnu oznaku. No, zbog tradicije dvodijelnog imena u svijetu se današnje odbacivanje druge komponente u dvodijelnom nazivu jezika tumači kao isključivanje hrvatskog, bosanskog i crnogorskog područja. Stoga je jedino ispravno rješenje ostati pri dvodijelnoj oznaci.

U znanosti se ponekad dogodi da se neki naziv vremenom zbog novih znanstvenih spoznaja pokaže neprikladnim za daljnju upotrebu, pa se zamijeni novim. No, svi prigovori nazivu *srpskohrvatski*, a porijeklo im i nije znanost, pokazali su se kao znanstveno neutemeljeni.

Sa (socio)lingvističke točke gledišta radi se o »varijantama jednog te istog jezika. Stoga je razumljivo da lingvisti i danas, pogotovo u inozemstvu, koriste oznaku *srpskohrvatski jezik* kao lingvistički naziv« (Laškova 2001: 20). Isto se konstatira u enciklopediji evropskih jezika (Herrity [2]2001: 422): »naziv 'srpskohrvatski jezik' je normalan u znanosti na Zapadu«, a piše i da »je bio proširen u bivšoj Jugoslaviji«. Jezik u Hrvatskoj i Srbiji opisuje se kao »standardne varijante«, a jednako se i o jeziku u BiH kaže da je »varijanta srpskohrvatskog jezika« (*ibid.*: 34, 424). Pored lingvističkih radova naziv *srpskohrvatski jezik* koriste i sociolingvistički radovi, što je razumljivo kad i sociolingvistička enciklopedija (Pattanayak 2001: 564) konstatira da su srpski i hrvatski jedan te isti jezik, navodeći u istom kontekstu da su to i hindski i urdski, iako se gledaju kao dva različita jezika.

O daljnjem nazivanju jezika *srpskohrvatskim* Gröschel kaže (2009: 350): »U dogledno vrijeme ne može se računati s time da će službeno fiksirani nazivi *srpski, hrvatski, bosanski* i *crnogorski jezik* nestati iz jezičnih paragrafa u postjugoslavenskim ustavima. To ne treba

iritirati slavistiku, posebno ne stranu slavistiku, među ostalima ni njemačku, kojoj se još uvijek pripisuje neka vrsta vodeće funkcije. Zamijeniti ime *srpskohrvatski jezik* značilo bi kapitulaciju pred političkim pritiscima iz zemalja nasljednica Jugoslavije«. Uzimajući za primjer situaciju s njemačkim jezikom u Austriji i Švicarskoj, nastavlja: »Kad bi — iz bilo kakvih razloga — političke vođe tih zemalja [Austrije i Švicarske] odlučile svoj službeni jezik ubuduće nazivati *austrijski* i *švicarski* [...], to bi lingvistička germanistika primila do znanja samo slegnuvši ramenima, a ne bi zbog toga odbacila svoju koncepciju varijanata standardnog njemačkog jezika«.

Austrijski lingvist Pohl (1997: 69) potvrđuje da isto vrijedi i za slavistiku: »Srpskohrvatski jezik — tog lingvističkog naziva će se čovjek morati držati ako ne namjerava svirati u nacionalističkom orkestru Srba i Hrvata — je ne samo *policentričan* (današnji centri Zagreb, Sarajevo i Beograd) nego i *poliarealan*«. Budući da naziv *srpskohrvatski* ima »dugu tradiciju u slavistici — kreirao ga je Jakob Grimm, proširio Slovenac Jernej Kopitar u prvoj polovini 19. stoljeća, davno prije nastanka Jugoslavije — on dakle nije dužan nužno nestati činom raspada te države« (Thomas 2003: 319).

Manifestacije neznanja

Budući da kroatisti ne mogu na osnovi (socio)lingvističkih kriterija doći do zaključka da se kod Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca radi o različitim jezicima, oni i ne koriste te kriterije, nego uzimaju kao nadomjestak proizvoljno bilo što. Toliko idu daleko u onome »proizvoljno bilo što« da nastaje utisak kao da im je dovoljno što se neka tvrdnja može izreći pa da već može poslužiti kao dokaz da Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci govore četiri jezika. Netko bi možda pomislio da nije vrijedno kritički se osvrnuti na sve te kroatističke tvrdnje

jer one potcjenjuju mentalne sposobnosti čitatelja. Dawkins (2007: 81) podsjeća da nije sve što se kaže u obliku gramatički ispravne rečenice smisleno niti zaslužuje pažnju. Međutim, ako kritički osvrt izostane, kroatisti se hvataju za dotičnu tvrdnju, ponavljajući da ona nije osporena, dakle i dalje stoji. Zato se ovdje, nažalost, moramo osvrnuti na brojne primjere bogatstva ljudske mašte, s tim da smo svjesni kako njima ovom analizom neće biti učinjen kraj jer ljudska mašta svakodnevno može smišljati nove rečenice kojima će se navodno osporavati teze ove knjige, npr. tvrdnjama poput »hrvatski se [...] ne razlikuje od srpskoga samo po onom po čemu je od srpskoga razlikovan«, nego »hrvatski se od srpskoga razlikuje kao jezik od jezika, dakle za čitav jezik, za sve svoje riječi [...] pa i onda kad se čini da su iste« (Peti 1994: 269–272). Stoga kad čitatelj naiđe u budućnosti na nove kreativnosti takvog tipa, neka ih gleda kao priliku za vježbanje vlastitog mozga razotkrivanjem njihove argumentativne razine.

Jezik kao sustav

Svojstva standardnog jezika navedena u poglavlju *Što je standardni jezik* dio su njegovih internacionalnih definicija, i poznata su u svjetskoj lingvistici već desetljećima, pa bi se očekivalo da za njih znaju i lingvisti na južnoslavenskim prostorima. No kad se pogleda što oni ističu kad pišu o standardnom jeziku, vidi se da im njegova definicija nije poznata.

Naime, umjesto svojstava iz definicije, kroatisti ističu tvrdnju koju su oni sami smislili, a koja glasi: standardni jezik je suprotstavljen jeziku kao sistemu/sustavu (v. npr. Silić 2006: 20). Takva tvrdnja ne pojavljuje se ni u jednoj definiciji standardnog jezika u inozemnim lingvističkim leksikonima. To ni ne čudi kad se pogleda što se njome reklo. Naime, općepoznato je da je jezik sistem znakova za sporazumijevanje (Lewandowski ^{5}1990:

994). Kroatistička tvrdnja da standardni jezik nije sistem znači dakle da on nije sistem znakova za sporazumijevanje, tj. da uopće nije jezik. Razumljivo je zašto nijedan lingvistički leksikon ne sadrži takvu tvrdnju, i zašto se ona ne može naći ni kod jednog autora koji želi da ga se smatra ozbiljnim lingvistom. Zato bi bilo preporučljivo i kroatistima da revidiraju svoju tvrdnju o međusobnoj suprotstavljenosti standardnog jezika i jezičnog sistema (opširnu analizu te tvrdnje v. u Kordić 2008: 231–235). Engleski jezik također je standardni jezik i ujedno sistem znakova za sporazumijevanje. Isto vrijedi i za druge standardne jezike.

Čovjek ne bi pomislio da je i takve najosnovnije stvari potrebno posebno napominjati, ali kroatistima je zaista potrebno napomenuti i ono što je najočitije: ne postoje odvojeni jedan od drugoga standardni jezik i »jezik kao sustav«, nego postoji jedino standardni jezik, a »sustav« je unutar njega, to je njegov »sustav«. Kad se opisuje gramatika njemačkog, francuskog ili nekog drugog jezika, opisuje se standardni jezik a ne nekakav odvojeni »jezik kao sustav«, i ne postoji zasebna gramatika za standardni jezik a zasebna za »jezik kao sustav«.

Kroatisti žele iluziju o odvojenosti nečega što je neodvojivo, tj. o suprotstavljenosti standardnog jezika i »jezika kao sustava«, zato da bi onda na osnovi toga gradili iluziju o suprotstavljenosti sociolingvistike i lingvistike, i o tome da se lingvistika ne bavi standardnim jezikom nego »jezikom kao sustavom«. No kao prvo, lingvistika i sociolingvistika nisu suprotstavljene, što se vidi već iz definicije sociolingvistike (v. poglavlje *Definicija sociolingvistike*). A kao drugo, lingvistika se bavi standardnim jezikom: štoviše, ogromna većina lingvističkih radova opisuje baš standardni jezik, dok radovi koji opisuju dijalekte ili sociolekte čine manjinu.

Pomoću nepostojeće suprotstavljenosti sociolingvistike i lingvistike, odnosno standardnog jezika i »jezika kao sustava«, kroatisti nastoje prebroditi postojeći kon-

flikt između nacionalizma i znanosti o jeziku. Taj konflikt se sastoji u tome što vladajuća nacionalistička ideologija u Hrvatskoj tvrdi da Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci govore različitim standardnim jezicima, a istovremeno je ta tvrdnja (socio)lingvistički neodrživa. Zato kroatisti u svojim mislima razdvajaju ono što se razdvojiti ne može — »jezik kao sustav« i »jezik kao standard« — da bi onda na osnovi toga izjavili sljedeće: »Znači li to da jedan jezični sustav može imati više standardnih jezika? — Da!« (Silić 2006: 33). Međutim, kako »Da!« kad jedan jezični sustav ne može imati više standardnih *jezika*, nego time što je *jedan* on može samo unutar sebe varirati pa imati više standardnih *varijanata*. Svojom neodrživom hipotezom kroatisti deklarativno podržavaju tvrdnju o različitim standardnim jezicima i izlaze u susret vladajućoj ideologiji.

Njihovo predočavanje domaće jezične situacije je neprihvatljivo jer ne može nešto istovremeno biti i jedan jezik i više jezika. Znanstveni uvid u našu situaciju pokazuje da se radi o jednom jeziku čije norme variraju, a variranje normi je povezano s činjenicom da tim jezikom govori nekoliko nacija u nekoliko država. Varijacije su navedene i u kodificirajućim knjigama (rječnicima, gramatikama, pravopisima) pored mnoštva onoga što je zajedničko. Budući da su varijacije neznatne naspram ogromne količine zajedničkih jezičnih jedinica, ne može se govoriti o nekoliko standardnih jezika nego o jednom. To potvrđuje i međusobna razumljivost. Isti slučaj je i s engleskim jezikom, njemačkim, francuskim, arapskim, nizozemskim i brojnim drugim jezicima. Svaki od njih se u sociolingvistici naziva *policentrični standardni jezik*. Tako da lingvistika i sociolingvistika nisu međusobno suprotstavljene nego složne oko toga da se kod Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca radi o jednom te istom standardnom jeziku, kao što se npr. kod Britanaca, Amerikanaca, Australijanaca radi o istom standardnom jeziku, ili kod Nijemaca i Austrijanaca.

Uostalom, sve ovo su nekada znali i sami kroatisti, npr. Brozović (1988: 102) piše: »Kao i u drugim slučajevima kada se jednim stand. jezikom služi više nacija (njemački, nizozemski, engleski, francuski, španjolski, portugalski stand. jezik), stand. hs. j. nije jedinstven. Realizacijski oblici takvih standardnih jezika nazivaju se u lingvistici (prvenstveno u sociolingvistici) *varijantama standardnog jezika*«.

Sadašnji predsjednik HAZU, Milan Moguš također piše (1991: 59) da »stoji tvrdnja da hrvatski ili srpski jezik nije jedinstven nego viševarijantan. Varijanta jednog standardnog jezika i jest način njegova postojanja i funkcioniranja na temelju posebnih uvjeta standardizacije unutar povijesno izraslog kolektiva koji se uz druge takve kolektive služi istim standardnim jezikom«. I Babić (2001: 269) naglašava kako »valja odmah reći da sam i ja jedan od onih koji drže da varijante postoje«.

Katičić je (1988: v–vi) također svjestan da se istim standardnim jezikom služe Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci pa ga naziva »hrvatski ili srpski (srpskohrvatski/hrvatskosrpski)«, i piše da je to »jezik Crnogoraca, Hrvata, Muslimana, Srba«, hvaleći usput tadašnji »domet naše serbokroatistike«. Član HAZU Kovačec (1988: 57) također jezik naziva »hrvatski ili srpski«. Uz isti naziv i Moguš (1991: 19) nedvosmisleno kaže da je riječ o zajedničkom jeziku četiriju nacija: »Standardni oblik tog zajedničkog jezika upotrebljavaju danas u Jugoslaviji Hrvati, Srbi, Crnogorci i Muslimani«.

Organska razina

Lingvisti s južnoslavenskih prostora tvrde da je standardni jezik suprotstavljen »organskim« jezicima. Takva tvrdnja se ne može naći u inozemnim leksikonima. Susrećući je kod kroatista, postavlja se pitanje »što bi si čovjek uopće trebao predočiti pod neorganskim ili anorganskim idiomom« (Gröschel 2009: 81). Ako »organski«

znači ono što u svjetskoj lingvistici pokriva *dijalekt*, onda rečenicu domaćih jezikoslovaca da je standardni jezik »neorganski« treba shvatiti kao tvrdnju da standardni jezik nije dijalekt. No, zašto to nisu tako i napisali? Možda zato što bi onda bilo lingvistički ispravno, provjerljivo u priručnicima i razumljivije čitateljima. A ovako riječ »neorganski«, s obzirom da za nju ne postoji definicija ni u jednom svjetskom lingvističkom leksikonu, može u lokalnoj upotrebi domaćih jezikoslovaca svašta sugerirati, npr. može sugerirati da je to izmišljeni jezik koji nema uporište u stvarnom govoru pa da zato hrvatski jezikoslovci u njemu smiju raditi što god požele. Ali standardni jezik nije izmišljeni jezik, nego bivši regionalni jezik koji je uzet za nadregionalni.

Umjesto da koriste ispravne, internacionalne lingvističke termine, kroatisti umnažaju raznovrsne nazive kako bi onemogućili čitatelje da spoznaju veze. Nastaje utisak da izrazi poput »organski« na južnoslavenskim prostorima služe za zamagljivanje činjenica, što se vidi npr. iz tvrdnje Stjepana Babića (2004: 122) da »jezik se može promatrati s čisto znanstvenog gledišta [...] ali samo na organskoj razini«. Po tome bi ispalo da se standardni jezik ne može promatrati s čisto znanstvenog gledišta jer je navodno suprotstavljen organskoj razini. No kao prvo, jezik, bilo standardni bilo dijalekt bilo sociolekt, nema nekakvu organsku razinu, a kao drugo, znanstveno se može promatrati svaki od njih (više o neprikladnosti izraza *organski* v. u Kordić 2007: 238). Zašto kroatisti žele da se standardni jezik ne može znanstveno promatrati? Zato da bi otjerali znanstvene kriterije od teme standardnog jezika i opravdali svoj ispolitiziran pristup toj temi.

Apstraktan pa zato nepostojeći

Na južnoslavenskim prostorima pojavljuje se i teza da je srpskohrvatski jezik apstraktan i stoga konkretno nepo-

stojeći jer se uvijek ostvaruje u obliku jedne od varijanata (usp. Brozović 1978: 18). No ako je zbog postojanja varijanata srpskohrvatski kao standardni jezik apstraktan i nepostojeći, onda »bi čovjek morao doći do zaključka da npr. njemački jezik, engleski i francuski 'realno' ne postoje« (Gröschel 2009: 75). Jer i njemački jezik se ostvaruje uvijek ili u austrijskoj varijanti ili u njemačkoj ili u švicarskoj, a isto vrijedi i za sve druge policentrične jezike. Tezom o apstraktnosti srpskohrvatskog jezika i time uzrokovanom njegovom nepostojanju negira se i postojanje svih svjetskih jezika.

Svjetski jezici bili bi nepostojeći i na osnovi kroatističke tvrdnje da srpskohrvatski ne postoji zato što izvorni govornici ne govore i ne pišu mješavinu hrvatske i srpske varijante. Naime, ni izvorni govornici engleskoga ne govore i ne pišu mješavinu američke i britanske varijante. Ni španjolski nije mješavina argentinske i španjolske varijante, ni portugalski nije mješavina brazilske i portugalske varijante itd., dakle nijedan policentrični jezik nije mješavina varijanta. A to onda, naravno, znači da ni srpskohrvatski nije mješavina varijanata.

Po funkciji varijante su standardni jezici

Opće mjesto u kroatistici je tvrdnja Dalibora Brozovića (2002: 3, 9) da varijante funkcioniraju za narode koji ih koriste kao standardni jezici pa da one zato jesu standardni jezici. Međutim, kao prvo, »taj iz jednakosti funkcioniranja izvedeni zaključak 'standardne varijante su standardni jezici' nije metodološki održiv« (Gröschel 2009: 127). Ova neodrživost očita je već iz same klasifikacije standardnih jezika: oni se, naime, klasificiraju u standardne jezike bez varijanata (*monocentrične*) i u standardne jezike s varijantama (*policentrične*) (*ibid.*). To znači da svaki kroatist koji ima barem osnovna znanja o standardnim jezicima morao je već otprije uvidjeti neutemeljenost Brozovićeve teze, tim više što je klasifi-

kacija standardnih jezika poznata već desetljećima (v. npr. Stewart 1968: 534; Daneš 1988: 1507). Kao drugo, varijante jesu standardne, ali čine *jedan* standardni jezik uslijed međusobne razumljivosti koja vlada među njima, uslijed sistemskolingvističke podudarnosti i uslijed štokavice koja im je zajednička.

Varijante uzdignute u standardne jezike

Budući da su sve nacionalne varijante standardne (Ammon 1995: 69), neispravno je kad pojedini južnoslavenski filolozi govoreći o današnjoj jezičnoj situaciji kažu »varijante su uzdignute u standardne jezike«. Ta formulacija sugerira da su varijante niske, nestandardne, nejezične, iako nijedna od tih sugestija nije točna. Ne postoji nekakav viši jezični oblik iznad varijanti, nešto čemu bi one bile podređene.

I nije jedna od varijanata manje varijanta, nego su sve to u jednakoj mjeri. Zato Gröschel (2001: 163) kritički ističe kako »upozorenje Katičića (1995: 78) da klasificiranje hrvatskog kao 'samo jedne varijante' (srpskohrvatskog jezika) može biti zloupotrebljeno za podvrednovanje i marginaliziranje izgleda nelogično jer i srpski u tom varijantnom modelu ima također 'samo' status varijante«. Naime, i srpska varijanta je varijanta kao što je to i hrvatska. Drukčije rečeno, nije srpska varijanta »jezik«, a hrvatska »varijanta« tog jezika. Tko predočava nekakav »varijantski model u kojem srpski fungira kao nadređeni entitet«, time falsificira sociolingvističku teoriju o varijantama i, sa srpske strane, »manifestira jezični nacionalizam u obliku serbocentrizma« (Gröschel 2009: 265, 266–267).

Već 60–ih godina je Ljudevit Jonke (1968/69a: 131) kritizirao pogrešna kroatistička tumačenja riječi *varijanta* braneći je kao termin koji »vrlo izražajno odražava činjeničnu situaciju kojoj smo svjedoci već gotovo stotinu godina. Ali taj naziv nije ni uvredljiv, kao što misle neki

na zapadu, krivo zaključujući da je to naziv koji želi isključiti narodne nazive za hrvatski ili srpski jezik. Riječ varijanta nije nov naziv za književni jezik, nego je to lingvistička oznaka za odnos zapadnog i istočnog tipa književnog jezika«.

Jedan i jedinstven jezik

Kroatisti i drugi južnoslavenski filolozi kao uvjet za postojanje srpskohrvatskog jezika navode da on mora biti i »jedan i jedinstven« (Žanić 2007: 50, 52; Peti–Stantić 2008: 15). Međutim, pogrešno je smatrati da jedan jezik mora biti i jedinstven. Naime, u sociolingvistici je poznato da jezik može biti jedan a da nije jedinstven: policentrični jezik *nije jedinstven* nego unutar njega postoje razlike uvjetovane time što ga govori nekoliko različitih nacija u različitim državama, ali te razlike ne ugrožavaju međusobno sporazumijevanje između tih nacija pa se zato radi o *jednom* jeziku.

Srpskohrvatski jezik nikada nije bio jedinstven, nego je već od standardizacije u 19. stoljeću imao nekoliko centara i varijanata. Zanimljivo je da se i u Novosadskom dogovoru iz 1954., iako tamo piše da jezik ima više centara i da je raslojen na ekavicu i ijekavicu, također pogrešno koristi izraz *jedinstven* (v. PHKJ 1960: 6–10).

Na planu (ne)jedinstvenosti jezika ništa se nije promijenilo od 19. stoljeća do danas: srpskohrvatski je bio i ostao nejedinstven tj. policentričan standardni jezik, koji čine njegove nacionalne varijante. Zato taj jezik u klasifikaciji izgradnje i razvoja standardnih jezika (Daneš 1988: 1509) nije primjer monocentričnog standardnog jezika, nego je primjer policentričnog standardnog jezika: »(1) razvoj ide (a) iz jednog jedinog centra (npr. češki), ili (b) iz nekoliko paralelnih centara (npr. srpskohrvatski)«.

Kod teme jezičnog jedinstva južnoslavenski filolozi (npr. Žanić 2007: 298) netočno navode da su (socio)lin-

gvisti (bili) skloni gledati njemački jezik kao homogenu cjelinu. Baš njemački jezik su (socio)lingvisti redovito navodili i navode kao primjer suprotan od homogene cjeline, dakle kao primjer policentričnog jezika. Već i Heinz Kloss u svojim starim radovima ima njemački zajedno s engleskim i španjolskim kao primjer nehomogenih jezika s varijantama (v. Kloss 1952: 18–19).

Povijesna jedinstvenost kao preduvjet za policentričnost

Neki kroatisti (npr. Tafra/Košutar 2008: 196, 200) tvrde da se srpskohrvatski ne može smatrati policentričnim jezikom jer nikada nije bio jedinstven, dok su drugi policentrični jezici u prošlosti bili jedinstven jezik, bez teritorijalnih diferencijacija koje danas postoje. Međutim, tu tvrdnju opovrgava već i njemački jezik (Gröschel 2009: 65). U germanistici je poznato da »od početka do danas u stvari nije postojao jedinstveni njemački jezik, nego samo regionalni varijeteti. Iako regionalnost izgleda da je univerzalna kategorija kod jezika, njemački se zbog niza sociokulturnih i jezičnopovijesnih razloga ubraja u one jezike kod kojih su varijeteti posebno važni: njemački se može smatrati prototipom heterogenosti unutar jednog jezika« (Földes 2002: 225). Regionalne posebnosti, i izgovorne i leksičke naravi, postojale su davno prije nego što je njemački jezik u 19. st. standardiziran: već u 11. st. postoji poseban švicarski njemački pisani jezik, čije su se posebnosti u leksiku, morfologiji i drugome održale do danas (Sonderegger 1985: str. 1890–1901), a u Beču se od 13. st. koristi jedan također poseban pisani jezik (Wiesinger 1985: str. 1944–1945). Zato Reiffenstein (2001: 88) govoreći o policentričnosti njemačkog jezika umjesto izraza *nacionalna policentričnost* koristi izraz *regionalna policentričnost* jer policentričnost njemačkog jezika »uvjetovana je faktorima koji su stariji od današnjih nacija«. I u primjeru malajskog policentričnog jezika terito-

rijalne diferencijacije su postojale prije nego što su se teritoriji na kojima se taj jezik govori oformili kao države i nacije sa svojim nacionalnim varijantama (Haji Omar 1992: 403–406).

Povijesna kolonijalnost

HAZU (2007: 48–49) navodi postojanje kolonijalnog odnosa u prošlosti kao uvjet da bi se moglo govoriti o policentričnom jeziku, a taj uvjet naš slučaj ne ispunjava pa se dakle ne radi o policentričnom jeziku. No dovoljno je sjetiti se policentričnog njemačkog jezika da bi se vidjelo da takav uvjet za policentričnost ne postoji: naime, općepoznato je da Austrija i Švicarska nisu bile njemačke kolonije. Ni Belgija i Švicarska nisu bile kolonije Francuske, a ipak se u tim državama govore varijante policentričnog francuskog jezika. Zato se nekakva povijesna »kolonijalnost« ne nalazi ni u jednoj definiciji policentričnog jezika i ne služi kao kriterij za utvrđivanje da li se radi o takvom jeziku (Glück [2]2000: 535; Bußmann [3]2002: 521–522). Razumljivo je i zašto nije kriterij: kad se želi saznati je li riječ o jednom policentričnom jeziku ili o nekoliko jezika, onda se gledaju današnje jezične podudarnosti i razlike, a ne kako je došlo do današnjeg stanja. Odnos podudarnosti i razlika spominje se u svakoj definiciji policentričnog jezika.

Različita jezičnopovijesna pozadina

Pojedini kroatisti (npr. Brozović 2002: 6–7) tvrde da se uslijed razlike u jezičnopovijesnoj pozadini na hrvatskoj i na srpskoj strani ne može raditi o jednom policentričnom jeziku. Međutim, unutar drugih policentričnih jezika »jezičnopovijesna pozadina je u nekim slučajevima još daleko heterogenija« nego kod hrvatske i srpske varijante, npr. kod irskog engleskog, australijskog engleskog, kod *Black English* kao podvarijante američkog en-

gleskog (Gröschel 2009: 77). A »bez obzira na njihovu nejednaku pozadinu, svi ti jezični oblici ubrajaju se u skup varijanata ’engleski’. Upućivanje na različite preduvjete i odvojeni razvoj na hrvatskom i srpskom području je doduše točno, ali istovremeno i banalno, isuviše banalno da bi se iz toga izvodila nespojivost jednog širom svijeta isprobanog i dokazanog teorijskog sociolingvističkog modela za opis sličnih jezičnih konstelacija — kakav je varijantski model — s konkretnim jezičnim datostima kod Hrvata i Srba« (*ibid.*: 78).

Isto je i s hindskom i urdskom varijantom, koje kao i hrvatska i srpska varijanta imaju različit povijesni razvoj, ali te neosporne »jezičnopovijesne razlike ne dopuštaju da se u sinkronijskoj analizi ovi parovi idioma klasificiraju kao zasebni ’jezici’« (*ibid.*).

Prepoznavanje odakle je govornik

Riječi, izgovor i druga obilježja karakteristična za pojedinu varijantu pokazuju iz koje sredine potječe govornik. To neki na južnoslavenskim prostorima smatraju dokazom da se kod srpskohrvatskog radi o četiri različita jezika. Međutim, nacionalni markeri postoje i u varijantama drugih jezika: ne moramo uopće biti specijalni stručnjaci za engleski ili njemački jezik pa da ipak po govoru odmah prepoznamo je li netko Amerikanac ili Englez, Švicarac ili Nijemac. Unatoč nacionalnim markerima međusobna razumljivost je kod govornika varijanata izrazito visoka, što zajedno s drugim (socio)lingvističkim kriterijima dokazuje da se radi o jednom te istom jeziku (Ammon 1995: 2–11).

Kroatisti ističu da se izvjestan broj jezičnih elemenata koji su standardni u Hrvatskoj ne upotrebljava u Srbiji, i obrnuto, što bi trebalo dokazati da je riječ o različitim jezicima (HAZU 2007: 48–49). Međutim, i kod varijanti drugih policentričnih jezika je tako: npr. razni standardni elementi austrijske varijante ne koriste se u nje-

mačkoj varijanti, i obrnuto. Zbog postojanja tih elemenata se i radi o varijantama policentričnog jezika, a ne o monocentričnom jeziku. Na osnovi tih elemenata se i prepoznaje kojom varijantom policentričnog jezika netko govori. Iako nisu mjerili postotak tih elemenata naspram onih koji su isti, kroatisti (*ibid.*: 48) posežu za uopćenim izrazom »mnogi elementi« i prešućuju da je broj identičnih elemenata neusporedivo veći. Jer da nije, ne bi bila moguća tolika međusobna razumljivost između Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca kad govore standardnim jezikom.

Biranje jezičnog oblika

Kroatisti smatraju da naziv *standardnojezične varijante* (ili *varijeteti*) ne odgovara za južnoslavensku situaciju jer varijante, po njihovom mišljenju, znače da bi hrvatski govornik trebao birati između *organizovati* i *organizirati*, a on ne bira, nego uvijek koristi *organizirati* (Pranjković 2008: 133). Međutim, ista situacija je i s varijantama drugih policentričnih jezika: austrijski govornik ne bira, nego koristi riječi austrijske varijante, kao što ni govornik iz Njemačke ne bira nego koristi riječi njemačke varijante; ni američki govornik ne bira nego koristi američku varijantu, ni britanski govornik ne bira nego koristi britansku varijantu itd. To znači da pojam varijante odgovara za južnoslavensku situaciju.

Srpski policentričan

Južnoslavenski filolozi neutemeljeno odbacuju teoriju policentričnosti tamo gdje je primjenjiva (na srpskohrvatski jezik), a istovremeno je neutemeljeno zastupaju tamo gdje nije primjenjiva: tvrde da je danas srpski jezik policentričan, i da su njegove varijante crnogorska, srpska i varijanta bosanskih Srba (v. npr. Okuka 2009: 215). Ta teza, međutim, ne uzima u obzir osnovne odred-

nice policentričnog jezika iz njegove definicije, niti uzima u obzir jezičnu stvarnost, nego se ravna prema nacionalnoj pripadnosti govornika kako bi dobila rezultat u skladu s aktualnom politikom. Jezik bosanskih i crnogorskih Srba se tu uključuje u isti policentrični jezik jer se radi o istoj nacionalnoj pripadnosti. A isključuje se jezik bosanskih Muslimana i Hrvata u Hrvatskoj i BiH jer se radi o različitoj nacionalnoj pripadnosti. Međutim, baš je tipično za policentrični jezik da njegovim varijantama govore različite nacije u različitim državama, npr. engleskim se služi i američka i britanska i australijska nacija, njemačkim se služi i njemačka i austrijska i švicarska nacija itd. To znači da je u suprotnosti s jednim od osnovnih svojstava policentričnog jezika ako se zbog iste nacionalnosti uvrštava u policentrični jezik ili ako se zbog različite nacionalnosti isključuje iz policentričnog jezika.

Nadalje, kod teze o policentričnom srpskom jeziku uopće nije jasno zašto bi ijekavski jezik crnogorskih Srba i ijekavski jezik bosanskih Srba bili varijante ekavskog srpskog a ne ijekavskog hrvatskog ili ijekavskog bošnjačkog. A kad se u okviru te teze kaže da govornici srpskog jezika govore bilo ekavski bilo ijekavski, onda nije jasno zašto hrvatski ili bošnjački ne bi bili varijante srpskog. Itd. Očito je da teza o policentričnom srpskom jeziku nema lingvističku pozadinu, jer nju su autori te teze morali odbaciti kad su se odlučili uzeti za polazište okvir zadat politikom i dobiti rezultat za koji su unaprijed odredili da mora biti prilagođen tom okviru.

Ovo je poseban slučaj

Kroatisti i drugi južnoslavenski filolozi tvrde da se u njihovom slučaju radi o jezičnoj situaciji koja nije usporediva ni s jednom drugom na svijetu (Tafra/Košutar 2008: 200). Međutim, uvid u svjetsku literaturu o policentričnim jezicima pokazuje da standardni jezik Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca predstavlja primjer poli-

centričnog jezika zajedno s nizom drugih takvih jezika u svijetu te da se stoga uopće ne radi o nekakvoj posebnoj jezičnoj situaciji. »Slična situacija vrijedi i za jezike proširene po čitavom svijetu — engleski, francuski, španjolski, portugalski — ili za njemački ograničen na srednju Evropu. Utoliko slučaj 'srpskohrvatski' ne nudi previše posebnosti« (Kristophson 2000: 185).

A s obzirom da su »kriteriji znanstvenosti sistematičnost, ponovljivost i argumentiranost tvrdnji« (Baasner/Zens [2]2001: 43), primjena kriterija *ponovljivosti* znači u ovom slučaju da ako su npr. engleski, francuski, španjolski, portugalski, njemački i nizozemski policentrični standardni jezici koji se uvijek ostvaruju u jednoj od svojih standardnih varijanti, onda je i srpskohrvatski, koji se uvijek ostvaruje u jednoj od svojih standardnih varijanti, također policentričan standardni jezik. Ne može jedno pravilo važiti za kroatiste, a drugo za filologe ostatka svijeta, nego mora biti ponovljivo za sve slučajeve iste vrste.

Inzistiranjem na neusporedivosti domaće jezične situacije kroatisti gube iz vida jedan od temeljnih principa u znanosti: »Ono što Brozović, Grčević, Babić i drugi Hrvati sa sličnim pogledima, kao i inozemni slavisti poput Auburgera [...] zaboravljaju je metodički postulat, nadređen svakom opisu jezika: zadatak istraživanja jezika kao i svake druge znanosti je apstrahiranje razmjerno 'nebitnih' svojstava pojedinačnih objekata kako bi se došlo do općevažećih tvrdnji. Apstrahiranje znači (za razliku od idealiziranja) redukciju kompleksnosti bez gubitka informacija. Kad bi se (socio)lingvistika odrekla tog postupka, ne bi se odmakla od nagomilavanja fakata važećih za samo jedan jezik« (Gröschel 2009: 78).

Teorija policentričnosti znači unitarizam

Kako bi odvratili pažnju od teorije policentričnosti, pojedini kroatisti kažu da je ona unitarizam. No, teorija poli-

centričnosti je suprotno od unitarizma: dok jezični unitarizam znači nasilno ujednačavanje jezika, policentričnost znači da govornici neujednačeno govore, a to je suprotno od ujednačavanja.

Uvažavanje nacionalno–varijantske raslojenosti jezika čini samu bit teorije policentričnosti. Ona isključuje bilo kakvo nametanje govornicima, nimalo ne utječe na samostalnost država, na odvojenost nacija, na varijantske razlike u jeziku tih nacija, na jezične navike ljudi. Ništa ne mijenja u stvarnosti, nego ljudima osvještava kakva je ta stvarnost. Budući da definiranje jezika kao policentričnog ističe postojanje jezičnih posebnosti između naroda ili država, znači da u potpunosti uvažava jezičnu realnost. Štoviše, »jezične varijante diferencirane prema nacijama znaju biti bolje prilagođene stvarnoj jezičnoj upotrebi stanovništva nego ujednačeni, nacionalno nadređeni standard« (Ammon 1995: 477).

Relativiziranje međusobne razumljivosti

Južnoslavenski jezikoslovci pokušavaju relativizirati (socio)lingvističke kriterije za utvrđivanje da li se radi o jednom ili o nekoliko jezika (v. npr. Tafra/Košutar 2008: 204). Tom relativiziranju je cilj sugerirati da znanstvenih kriterija nema pa da onda bilo što može biti kriterij.

Nastoje relativizirati kriterij međusobne razumljivosti tako što tvrde da je kod međusobne razumljivosti presudna želja da se nekoga razumije (Žanić 2007: 9). No, kad bi *želja* bila presudna za razumijevanje stranih jezika, otpale bi sve one godine ulaganja u učenje nekog stranog jezika, otpali bi milijunski izdaci za prevođenje knjiga sa stranih jezika, npr. u Hrvatskoj bi čitatelji dobili knjigu na njemačkom ili francuskom originalu u ruke, a na prvoj stranici bi bila uputa izdavača za čitanje: »samo poželite, i razumjet ćete«.

Kako bi osporili razumljivost kao kriterij, tvrde i da nitko nikoga na svijetu ne razumije ili da svatko svakoga

na svijetu razumije. Zaboravljaju da »lako se može utvrditi razlika između pojedinačnog razumijevanja kod govornika srodnih jezika (francuskog i talijanskog) i međusobne razumljivosti koja osigurava ne samo skoro savršenu komunikaciju između govornika u okviru složene razmjene (a ne tek jednostavno traženje obavijesti) nego osigurava i da govornici jedne varijante skoro totalno razumiju usmenu produkciju (medije...) ili pisanu (novine, književnost...) jedne druge varijante. Taj tip međusobne razumljivosti postoji npr. između varijanata standardnog engleskog u Velikoj Britaniji, Sjedinjenim Američkim Državama, Australiji i Kanadi, između varijanata standardnog španjolskog (kastiljanskog) u Španjolskoj i Latinskoj Americi, portugalskog u Portugalu i Brazilu, francuskog u Francuskoj, Belgiji, Kanadi i Africi, njemačkog u Njemačkoj i u Austriji... i također između srpskog, hrvatskog, bošnjačkog i crnogorskog standarda, koji pokazuju **neznatnije razlike** [istakla S. K.] nego drugi navedeni primjeri (usp. razlike u upotrebi preterita i složenog prošlog vremena između britanskog i američkog engleskog, ili razliku sistema ličnih zamjenica 2. lica u evropskom španjolskom i latinskoameričkom španjolskom)« (Thomas 2003: 314).

S ciljem relativiziranja pojavljuje se i tvrdnja da »svi ljudi govore jednim, ljudskim jezikom« (Kovačec 2005: 516). Možda u nečijoj fantaziji svi ljudi govore jednim jezikom, ali u stvarnosti međusobna (ne)razumljivost dokazuje da nije tako. Navedeni autor (*ibid.*) kaže i da »svaki čovjek [...] govori svojim vlastitim jezikom (na tome počivaju sociolingvistika, stilistika i sl.)«. No, činjenica je da svakog čovjeka jako dobro razumije točno određena grupa ljudi, pa međusobna razumljivost i tu pokazuje kada se radi o govornicima istog jezika. Kod tvrdnje da sociolingvistika i stilistika počivaju na tome da »svaki čovjek [...] govori svojim vlastitim jezikom«, potrebno je podsjetiti da sociolingvistika i stilistika ne poriču postojanje njemačkog, engleskog, francuskog,

španjolskog niti bilo kojeg drugog jezika. A za svaki od tih jezika je poznato da njime ne govori samo jedan čovjek.

Isti autor (*ibid.*: 517) navodi da se talijanski dijalekti međusobno ne razumiju i da je to dokaz za »krhkost objektivnosti međusobnoga razumijevanja kao kriterija«. U tom kontekstu, poput Brozovića i drugih hrvatskih jezikoslovaca, spominje u pozitivnom smislu Heinza Klossa kao sociolingvistički autoritet. Ali ne navodi nijedan Klossov rad, pa možemo pogledati što je o dijalektima napisao Kloss (1976: 301–322) u svom najpoznatijem i najvažnijem članku, uvrštenom u knjigu o teoriji dijalekata u kojoj je okupljeno desetak najznačajnijih studija u svijetu o toj temi napisanih u prethodnih 100 godina. Kloss tamo o talijanskim dijalektima kaže da se kod njih ustvari radi o »prividno dijalektiziranim jezicima (scheindialektisierte Abstandsprachen)«, dakle o različitim jezicima, i navodi kao primjer sardinijski i friulanijski naspram standardnog talijanskog (*ibid.*: 305). A kriteriji koje Kloss (1976: 303–304) primjenjuje kod utvrđivanja da li se radi o različitim jezicima su upravo međusobna (ne)razumljivost, fonološke razlike, znatne razlike u morfologiji i sintaksi te rječničko blago.

U Italiji je takva situacija jer talijanski poluotok siječe jedna linija koja je u romanistici dobro poznata kao linija od La Spezia do Rimini, tj. od istoka Ligurije do Jadranskog mora. Dijalekti sjeverno od te linije su po porijeklu i svojstvima zapadnoromanski, a južno od linije istočnoromanski. U istočnoromanske dijalekte ubraja se i toskanski, koji je postao standardni talijanski jezik. Tako taj istočnoromanski standard kao nadregionalni jezik pokriva i teritorij na kojem se govore zapadnoromanski dijalekti sjevera. Slična jezična situacija ne postoji nigdje u Evropi. Za usporedbu, to bi bilo kao kad bi se na teritoriju kojeg pokriva jedan južnoslavenski standard govorili i zapadnoslavenski dijalekti češkog jezika.

Relativiziranje štokavice

Kod štokavice kao kriterija također se poseže za svojevrsnim relativiziranjem. Npr. kada kroatisti navode činjenicu da je štokavica uzeta za standardni jezik Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca, opkoljavaju to ponavljanjem riječi *različiti, razni* do karikature kako bi čitateljima ostale u sjećanju te riječi a ne podatak da je isti jezik, štokavski, postao standardnim: »imaju iz raznih razloga, odabranu prema posebnim vlastitim različitim razlozima i u razna doba, novoštokavsku dijalekatnu osnovicu s određenim povijesno–dijalektološkim razlikama« (HAZU 2007: 42). Osim toga, po toj rečenici ispada kao da su bitni razlozi zbog kojih je odabrana štokavica, a ne činjenica da je svuda odabrana baš štokavica. Kao da je kod utvrđivanja da li netko govori njemačkim jezikom bitan razlog zašto govori njemački, a ne činjenica da govori njemački.

Zanimljivo je da spominju kako su postojali »razni razlozi« a ne navode ih, jer inače bi morali navesti da je u Zagrebu razlog bio jezično se ujediniti sa svim štokavcima primjenjivanjem reformi Vuka Karadžića (Blum 2002: 130–132). Štokavica je odabrana za nadregionalni (standardni) jezik u 19. stoljeću (*ibid.*), pa tvrdnja iz gornjeg citata da se to odvijalo »u razna doba« nije točna.

Da se Zagreb u 19. st. odlučio za svoj okolišni kajkavski, ne samo da je upitno da li bi došlo do ujedinjenja čakavske Dalmacije, kajkavske Hrvatske i štokavske Slavonije, nego bi i uzimanje kajkavice dalo za rezultat policentrični jezik, samo što ga u tom slučaju ne bi dijelili sa Srbima, Bošnjacima i Crnogorcima, nego sa Slovencima. Jedino je čakavica, koja je teritorijalno najograničenija, mogla poslužiti za izgradnju jednog *Ausbau*–jezika, ali odlukom u korist čakavice upitno je da li bi došlo do ujedinjenja teritorija na kojem se danas prostire Hrvatska.

S obzirom da kroatisti znaju isticati da je za standardni jezik uzet *novo*štokavski, može se napomenuti da je

to isticanje kod standardnog jezika nepotrebno jer ne postoji neki standardni *staro*štokavski. Osim toga, izrazom *novo*štokavski ne ističe se toliko onaj izbor koji je glavni, a to je izbor naspram kajkavskog i čakavskog, nego se ističe sporedni, sekundarni izbor naspram *staro*štokavskog.

Postojanje kajkavskog i čakavskog dijalekta na teritoriju Hrvatske i njihovo nepostojanje na teritoriju Srbije HAZU (2007: 43) smatra dokazom je kod Hrvata i Srba riječ o dva različita standardna jezika. Konkretno, kaže da se standardni jezik na teritoriju Hrvatske oblikovao »u različitom i kulturnom, i književnom, i jezičnom (dijalekatnom) okružju«. Međutim, i standardni jezik na teritoriju Austrije se oblikovao u različitom kulturnom, književnom i jezičnom (dijalektalnom) okružju naspram jezika u Njemačkoj, npr. Austrija ima neposredan dodir s Italijom, s južnim Slavenima, s Mađarskom, što se sve odrazilo na kulturu u Austriji i na književnost, ima na svom teritoriju dijalekata kojih nema izvan Austrije, a usprkos svemu tome radi se o istom standardnom jeziku kao u Njemačkoj.

I jedan jezik i nekoliko jezika

Ovdje se radi o varijaciji već opisane teze »jezik kao sustav«. Naime, južnoslavenski filolozi pokušavaju neutralizirati kriterij sistemskolingvističke podudarnosti tako što kažu da Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci govore istim jezikom kad se gleda tipološka i genetska razina, a različitim jezicima kad se gleda standardna razina. Međutim, kod te teze postoji veliki problem. Njome se, naime, tvrdi da je nešto ujedno i jedan jezik i nekoliko jezika, a da se do takvog rezultata dolazi ako se od standardnog jezika odvoji njegova tipološka i genetska razina. No, tipološku i genetsku razinu nije moguće odvojiti od standardnog jezika jer one su sam sadržaj standardnog jezika. Tipološka razina su sve sistemskolingvističke je-

dinice, a genetska razina je štokavica. Od toga se sastoji standardni jezik. Ni kod drugih standardnih jezika, npr. engleskog, njemačkog ili francuskog, tipološka i genetska razina nije odvojena od standardnog jezika.

Usput rečeno, kad se govori o jeziku nije potrebno stalno koristiti pridjev *standardni*, kako čine lingvisti na južnoslavenskim prostorima. Naime, *jezik* neutralno već znači *standardni jezik* i onda kad se riječ *standardni* ispred njega ne navodi: »Tamo gdje postoji pisani standard, neutralno referiranje na jezik odnosi se normalno na njegov standardni oblik« (Alexander 2000: 2–3). Baš »standardni jezik se popularno smatra *jezikom*, a dijalekti pogrešnom devijacijom od njega« (Milroy iz Joseph 1987: vii). Tako npr. izraz *engleski jezik* neutralno znači *standardni engleski jezik*, a isto vrijedi i za druge jezike. Na rječnicima i gramatikama njemačkog, engleskog ili francuskog jezika piše samo »njemački jezik«, »engleski jezik«, »francuski jezik«. Iako se u njima opisuje standardni jezik, riječ »standardni« se ne navodi, nego se očito smatra suvišnom, što potvrđuje da *jezik* neutralno znači *standardni jezik*. Nasuprot tome, kad se želi opisivati neki dijalekt ili sociolekt, onda riječ »jezik« nije dovoljna, i tada se ne piše npr. »njemački jezik«, nego »šlezijski dijalekt«, »švapski dijalekt«, »vestfalijski dijalekt« ili drugo. Kao što je pridjev *standardni* suvišno navoditi pri neutralnom upućivanju na jezik, tako je suvišno navoditi ga kad se upućuje na varijantu jer sve nacionalne varijante su po definiciji standardne (Ammon 1995: 69).

Ausbau–jezici

Na južnoslavenskim prostorima pojavljuje se tvrdnja da se kod Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca radi o četiri *Ausbau*–jezika. Međutim, kad se pogleda definicija *Ausbau*–jezika (Glück ^{2}2000: 78), vidi se da u njoj piše kako je kod svakog *Ausbau*–jezika neophodna i određena količina različitosti naspram najsličnijeg drugog jezika —

isto je već 1952. naglasio i autor koji je uveo izraz *Ausbau*–jezici, Heinz Kloss (1952: 18–19). U definiciji *Ausbau*–jezika (Glück [2]2000: 78) naveden je i primjer iz kojeg se vidi da ta količina različitosti nije dosegnuta kod varijanata policentričnog jezika: »Tako je npr. austrijski njemački — bez obzira na svoju *Ausgebautheit* [=izgrađenost, standardiziranost] — previše sličan njemačkom u Njemačkoj, pa se ne može smatrati zasebnim jezikom«. I to je već 1952. pisao Kloss, navodeći pored varijanata njemačkog jezika i varijante engleskog i španjolskog jezika, i ističući da »nikome ne pada na pamet da te podvrste ili varijante njemačkog, engleskog ili španjolskog nazove zasebnim jezicima«.

Dakle, već prije pola stoljeća Kloss razlikuje *Ausbau*–jezike od policentričnih jezika. Za oprimjerivanje *Ausbau*–jezika Kloss u svom najistaknutijem članku (1976: 310–312) koristi češki i slovački, dok za oprimjeravanje policentričnog jezika koristi srpskohrvatski (»Serbo–Kroatisch«). Iz tog članka vidi se koliko je promašeno izjednačavati hrvatsko–srpsku jezičnu situaciju s češko–slovačkom situacijom: hrvatsko–srpska jezična situacija se bitno razlikuje od one kod češkog i slovačkog po tome što češki i slovački »počivaju na različitim dijalektima« i zato su *Ausbau*–jezici (*ibid.*: 312). Nasuprot njima, kod policentričnog standardnog jezika »imamo dva varijeteta istog standardnog jezika, koja oba počivaju na istom dijalektu ili na dva jako srodna dijalekta. Takve policentrične standardne jezike nalazimo tamo gdje se jedan jezik govori u dvije ili više prostorno razdvojene država, npr. američki i britanski engleski ili upravo navedeni slučaj portugalskog u Evropi i Južnoj Americi; nadalje imamo policentrične standardne jezike tamo gdje su političke okolnosti dovele do toga da su na dva susjedna područja nastale dvije književnojezične varijante istog jezika, kao kod srpskog i hrvatskog, rumunjskog i moldavskog« (*ibid.*: 310).

Termini *Ausbau*–jezici i *varijante policentričnog* jezika postali su sastavni dio sociolingvistike i koriste se

širom svijeta sa značenjem kako ga je prije pola stoljeća definirao Kloss. Njihovo značenje je bilo poznato i pojedinim kroatistima: tako Brozović (1992: 75) o varijantama srpskohrvatskog kao i njemačkog, engleskog i francuskog jezika ističe da se ne mogu smatrati standardnim jezicima ni u smislu *Ausbau*–jezika jer su za razliku od *Ausbau*–jezika izgrađene na istom dijalektu: »Problemi takozvanih *Ausbau*–jezika u terminologiji Heinza Klossa su slični, ali nikako identični s problemima varijanata. Kod *Ausbau*–jezika imamo parove standardnih jezika izgrađenih na osnovi različitih dijalekata [...]. Razlika između tih parova *Ausbau*–jezika i standardnih jezičnih varijanata sastoji se u činjenici da varijante imaju gotovo identičnu dijalektalnu osnovu i razlikuju se samo u razvoju standardizacijskog procesa, dok parovi standardnih jezika imaju više ili manje različitu dijalektalnu osnovu«. S obzirom na poznatost termina *Ausbau*–jezici i *varijante policentričnog* jezika i na njihovu polustoljetnu tradiciju u sociolingvistici, razumljivo je kad Katičićevu tvrdnju (1995: 27–37) da se u Hrvatskoj radi o *Ausbau*–jeziku Gröschel (2009: 88) popraća komentarom: »Katičiću se, naposljetku, mora prigovoriti nepoznavanje stručne literature o toj temi«. Analiza i drugih pokušaja predočavanja jezične situacije kao da se radi o nekoliko zasebnih jezika pokazuje da »niti u jugoslavenskoj niti u postjugoslavenskoj debati nisu iznešeni, po našem mišljenju, jezičnoteorijski zasnovani prigovori protiv varijantskog statusa srpskoga i hrvatskoga. Pogotovo pokušaj da se hrvatski svrsta u rang zasebnog 'Ausbau–jezika' pokazao se nespojiv s terminološkom tradicijom u sociolingvistici« (*ibid.*: 91).

Pored *Ausbau*–jezika i *policentričnih* jezika Kloss (1976: 310–312) razlikuje i *Abstand*–jezike, oprimjerujući ih pomoću njemačkog i nizozemskog. Taj primjer, kao i svojstvo *Abstand*–jezika da između njih »međusobna razumljivost nije moguća« (Glück [2]2000: 7), potvrđuje da se hrvatsko–srpska jezična situacija ni približno

ne može izjednačavati s njemačko–nizozemskom situacijom, i pokazuje još jedanput koliko je neopravdano kad Matica hrvatska stavlja znak jednakosti između tih dviju jezičnih situacija (u *Jeziku* 43/5, 1996, 164–166).

Ni poistovjećivanje hrvatsko–srpske jezične situacije sa skandinavskom nije opravdano »jer su norveški (nynorsk) i švedski naspram danskog standardizirani svaki na drugoj dijalektalnoj osnovi« (Gröschel 2001: 182), dok je za standardni jezik u Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori uzet isti dijalekt, štokavski. Zato se kao primjer *Ausbau*–jezika navode »skandinavski jezici švedski i danski. Kod njih se strogo uzevši prvotno radilo o dva dijalekta s različitim pisanim standardima« (Buchler 2002: 27). A »neovisno o Abstand–jezicima i Ausbau–jezicima postoje i policentrični jezici«, kad se jedan te isti jezik govori u nekoliko država (*ibid.*).

Budući da su *Ausbau*–jezici zasnovani na različitim dijalektalnim osnovama, međusobna razumljivost između njih ne dosežu onu razinu kakva je između govornika standardnog srpskohrvatskog jezika. To se vidi i iz citata koji opisuje odabir dviju različitih dijalektalnih osnova u slučaju bugarskog i makedonskog: »sredinom devetnaestog stoljeća došlo je do konflikta oko odabira dijalektalne osnove za tada nastajući bugarski književni standard. Jasno je iz napada konstantinopoljskih bugarskih novina na jezik priručnika baziran na makedonskim dijalektima da su razlike između balkanskih slavenskih dijalekata sjeveroistočne Bugarske i onih s jugozapada Makedonije bile dovoljno upadljive [...] da su mogle poslužiti — a naposljetku su i poslužile — kao osnove za odvojene književne jezike [...]. Sljedeći citat uredništva iz 1851. je ilustrativan: ’Što se tiče jezika gospodina Jordana [u zapadnoj Makedoniji], svatko može vidjeti da je toliko drukčiji od našeg pisanog i govorenog jezika da će se osobi koja ga prvi put čita učiniti ne samo nerazumljiv nego i potpuno različit’« (Friedman 2003: 261–262).

Jezična nastava

S južnoslavenskih prostora dolazi zahtjev za nacionalno razdvojenim podučavanjem jezika na studiju u inozemstvu. No, Thomas (2003: 317–318) podsjeća da »postoji samo jedna nastava za jezike s nekoliko varijanata poput engleskog i španjolskog, u čije izvorne govornike se ubrajaju stotine milijuna«. Doista, općepoznato je da za podučavanje takvih jezika u inozemstvu »koriste se jednostavno izrazi *engleski, francuski, španjolski* ili *njemački*, dok u praksi nastavni materijali su usmjereni na prenošenje znanja jedne određene ’standardne varijante’, naime pretežno britanskog engleskog, evropskog francuskog i španjolskog, te njemačke varijante njemačkoga« (Gröschel 2009: 97). Opisavši na primjeru Francuske kako učenici praktično nauče jednu varijantu engleskog ili španjolskog a razumiju i sve ostale varijante tih jezika, Thomas (2003: 317–318) nastavlja: »Situacija je ista kod srpskog, hrvatskog i bošnjačkog: učenik koji usvoji jedan razumije pasivno sve tekstove i sve govornike iz Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore«. Podudarno iskustvo sa studentima u Danskoj iznosi Mørk (2008: 295). I za sveučilišta na njemačkom govornom području Gröschel (2009: 359) utvrđuje da »uvođenje razdvojenih studija iz kroatistike, bošnjakologije, serbistike i montenegristike ne bi bilo lingvistički opravdano«. Štoviše, »i dalje su nepotrebni zasebni lektorati za hrvatski, bošnjački, srpski i crnogorski. Jednako su izlišni kao i za sjevernonizozemski i južnonizozemski (’holandski’ i ’flamanski’) ili za druge jezike s varijantama« (*ibid.*: 374). Thomas (2003: 317–318) također negira »potrebu podučavanja odvojeno srpskog, hrvatskog i bošnjačkog«. Uostalom, čak i najvatreniji pobornik odvojene nastave S. Babić priznaje (2004: 108) »da kad naučite jedan, praktično znate i drugi«.

Pravopis

Za hrvatske filologe je tipično da su opsjednuti pravopisom, što kritički uočavaju Badurina/Pranjković (2009: 308, 310). Anić (1998: 58) zapaža i posljedice opsjednutosti pravopisom: »Kompleks pravopisnih i pseudopravopisnih pitanja snažno je utjecao na oplićavanje naše filološke i lingvističke misli«.

Bavljenje hrvatskih filologa pravopisom obilježeno je neznanjem osnovnih činjenica. Tako npr. u novije vrijeme se hrvatski pravopisci okupljeni oko Stjepana Babića žele udaljiti od fonetskog pravopisa navodeći da fonetska maksima ’Piši kao što govoriš’ potječe od Vuka Karadžića pa je zato treba odbaciti. Međutim, ta maksima potječe od njemačkog lingvista Johanna Christopha Adelunga, koji ju je objavio u svojoj knjizi *Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde* u Berlinu 1809. (Friesel–Kopecki 1983: 250).

Drugo, Babić i sljedbenici žele se približavati etimološkom pravopisu pozivajući se na tradiciju, ali očito ne znaju da je etimološki pravopis u tradiciji pravoslavne crkve. Kad je Vuk Karadžić pokušao prekinuti tu tradiciju i preći na fonetski pravopis, došlo je do velikog sukoba između njega i pravoslavne crkve. Na stranu pravoslavne crkve stali su i brojni srpski filolozi, među njima npr. Hadžić, o čijoj polemici s Karadžićem Friesel–Kopecki (1983: 254) piše sljedeće: »Polemika se sad koncentrirala prvenstveno na pitanja pravopisa. Hadžić se odlučno zalagao za etimološki pravopis [...]. Time što je kruto inzistirao na uzimanju u obzir etimologije, bio je prisiljen odbiti asimilaciju glasova i fonetski način pisanja, što je zahtijevao Vuk«. Budući da je Hadžić »ostao vjeran konzervativnoj poziciji crkve«, smatrao je neophodnim u pravopisu imati vidljivu »ulogu etimologije [...] koja je — nadilazeći jezično područje — bila simbol slavne srpske prošlosti i spoja s Rusima i s pravoslavnom crkvom« (*ibid.*).

Dalibor Brozović (1988: 109) je svjestan zasluga Vuka Karadžića za današnji pravopis: »Osnova današnjega hs. [hrvatskosrpskog] fonološkog pravopisa potječe od V. Stefanovića Karadžića. On je izvanredno točno shvatio kakav bi pravopis u principu najbolje odgovarao standardnomu jeziku izgrađenomu na novoštok. [novoštokavskoj] osnovici. [...] U XX je stoljeću bilo i raznih pokušaja da se fonološki pravopis zamijeni morfonološkim [...], ali takve težnje nisu uspijevale jer su bile u suprotnosti ne samo sa samom glasovnom strukturom hs. stand. jezika nego i s već stvorenom tradicijom. Ni za budućnost nema nikakvih izgleda da dođe do iole ozbiljnijih odstupanja od fonološkoga pravopisa«.

Taj Brozovićev zaključak kao da su izgubili iz vida Stjepan Babić i sljedbenici. Kad se u Hrvatskoj u novije vrijeme nameću nepotrebne promjene pravopisa i pritom se poziva na odluke ministarstva, treba znati da se takav postupak smatra diktaturom: »Mi, koji inzistiramo na slobodnom razvoju jezika i koji vidimo kršenje prava u zaključcima Parlamenta što su nam nametnuli krive 'promjene pravopisa', mi se zato borimo za pravu demokraciju. A oni koji nam govore: 'Parlament je to odobrio i vi se morate tome pokoriti', oni se bore za diktaturu« (Horak 2001: 179). Ako nekad dođe do situacije da je pojedinosti u pravopisu potrebno promijeniti, onda se to čini dogovorno, i samo takve promjene pravopisa smatraju se demokratskima.

Dogovaranje oko pravopisa sprovodi se uspješno i na međudržavnoj i međunacionalnoj razini: npr. »do 1972. pravopis je bio jedna od 'vrućih tema' u jezičnom planiranju u Indoneziji i Maleziji. Najvećim dijelom zajednički standardni jezik tih dviju država, malajski, imao je pravopis kodificiran u dvije verzije [...]. 1972. dogovoren je zajednički pravopis i uveden nakon više od dva desetljeća živog diskutiranja u obje države. On je, izgleda, ispunio svoju funkciju toliko dobro da se pravopisno pi-

tanje može smatrati riješenim i za daleku budućnost« (Vikør 1993: 279).

Kao što je poznato, pravopis je posve periferan za pitanje radi li se o jednom ili o nekoliko jezika (Gröschel 2009: 233). Već smo spomenuli da pravopis, za razliku od rječnika i gramatike, nije jezik nego način bilježenja jezika u pisanom mediju. Zato je moguće da još i u drugoj polovini 20. stoljeća na južnoslavenskom području određen broj ljudi niti je znao pisati niti je poznavao nekakav pravopis, ali bez obzira na to jezik su dobro znali, imali bogat rječnik i gramatički ispravno govorili. Ovo ujedno znači da nisu u pravu oni koji misle da će mijenjanje pravopisa u Hrvatskoj biti dokaz da se radi o različitom jeziku naspram jezika u Srbiji. Osim toga, kako smo već naveli, i pravopis u Engleskoj se razlikuje od pravopisa u Americi, pravopis u Njemačkoj se razlikuje od pravopisa u Švicarskoj, a svejedno se te nacionalne varijante ne klasificiraju kao različiti jezici.

Nova religija umjesto znanstvenog pristupa

O dosad iznešenome može se napomenuti da su kroatisti imali priliku navedene spoznaje pročitati u nizu tekstova publiciranih zadnjih desetak godina u domaćoj sredini. Tamo im je citirana inozemna literatura, opisivani su im usporedivi primjeri drugih jezika širom svijeta, ukazivano im je na kontradikcije unutar domaćih teza i na neupućenost u (socio)lingvističke definicije. Drugim riječima, kroatisti u međuvremenu znaju da postoje nepobitni dokazi koji pobijaju njihove tvrdnje. Pa ipak, ustrajavaju na njima, ponavljajući ih i dalje kao da za dokaze nikada nisu čuli.

To je postupak koji se nimalo ne uklapa u znanstveni pristup predmetu proučavanja. Naime, znanost se ravna prema dokazima pa zato »ako neka znanstvena knjiga nije točna, jednom netko nađe grešku, i u knjigama koje slijede ta greška se korigira. A sa svetim knjigama to se

ne radi« (Dawkins 2007: 391–392). Iz ovog citata vidljivo je ujedno da je kroatistički postupak neispravljanja tvrdnji o kojima je dokazano da su pogrešne karakterističan za jedno sasvim drugo područje, za područje religije.

Istraživači tog područja opisuju religijsko uvjerenje kao »trajnu krivu predodžbu pri kojoj se ostaje usprkos jakim dokazima za suprotno« (*ibid.*: 17–18). Znači li to da se kod kroatista radi o religijskom uvjerenju, odnosno da se mogu povlačiti paralele između religije kao vjere u Boga i religije kroatista kao vjere da govore drugi jezik naspram Srba, Bošnjaka i Crnogoraca?

Doista, čitav niz obilježja pokazuje da su kroatisti i većina drugih južnoslavenskih filologa znanstveni pristup jeziku zamijenili religioznim. Unutar religioznog pristupa, »istina svete knjige nije rezultat razumnog procesa razmišljanja, nego je aksiom. Knjiga je istina, a ako izgleda da je dokazi opovrgavaju, onda ne treba odbaciti knjigu, nego dokaze« (*ibid.*: 391). Tako je za hrvatske jezikoslovce tvrdnja da Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci govore četiri jezika aksiom, a kad taj aksiom opovrgavaju dokazi kao što su međusobna razumljivost, sistemskolingvistička podudarnost i standardna štokavica, kroatisti odbacuju dokaze.

Kod kroatista, jednako kao u svakoj religiji, »kao 'bezuvjetno istinito' vrijedi ono što je prorok A ili B rekao ili što u 'svetom' (pa zato nepodložnom kritici) tekstu C piše« (Schmidt–Salomon 2006: 54). Suprotno je u znanosti: »Dok u znanosti (barem po njenim vlastitim zahtjevima!) vrijedi *primat boljeg argumenta*, u religiji vrijedi *primat moćnika*« (*ibid.*). Kroatističko neuvažavanje racionalnih argumenata tipično je za vjernike: »pravi vjernici ne daju se pomoću takvih racionalnih argumenata odvratiti od svojih predodžbi. (Ionako je teško nekoga *pomoću argumenta* uvjeriti u neodrživost nekog mišljenja do kojeg *nije došao pomoću argumenata*.)« (*ibid.*: 58).

Nedostatak argumenata pokušava se zaobići ponavljanjem tvrdnji jer »možda čovjek samo mora dovoljno

puta ponoviti nešto kako bi jednom postao uvjeren da je to istina« (Dawkins 2007: 488). Zato npr. teolozi pomoću ponavljanja uzgajaju legende, u koje onda mnogi ljudi vjeruju a da to prethodno uopće nisu preispitali (*ibid.*: 379). Potom se teolozi, a isto tako i kroatisti, pozivaju na količinu ljudi koja vjeruje u njihove tvrdnje, kao da time mogu nadoknaditi nepostojanje dokaza. Međutim, takva tehnika ne funkcionira u znanosti: ništa se ne mijenja na potrebi dokaznog postupka ako je broj ljudi koji vjeruju u neku besmislicu velik (*ibid.*: 77).

Već spomenuta nesposobnost kroatista da uoče kontradikcije u vlastitim tvrdnjama, njihova usredotočenost na parcijalne aspekte zbog kojih od drveća ne vide šumu, njihov egocentrizam/autizam uslijed kojeg se prave da ne postoje primjeri iz svijeta koji opovrgavaju njihove tvrdnje — sva ta svojstva karakteristična su za religiozan način razmišljanja: tada se »ostaje na 'predoperativnom' stupnju razmišljanja (u smislu Piageta), s tipičnom neosjetljivošću za kontradikcije, usredotočenošću na parcijalne aspekte [...] i s djelomičnim egocentrizmom« (Schmidt–Salomon 2006: 33–34).

I uopće, kad se pogleda definicija religije, sva obilježja iz nje nalaze se i kod kroatista: religija je »dogmatski sistem izričaja koji je institucionalno osiguran, a počiva na monopolu na istinu navodnih 'božanstava' ili 'proroka', tj. na 'svetim spisima' u koje se mora bezuvjetno vjerovati, što znači da se taj sistem sustavno izmiče zahvatu kritičkog razuma« (*ibid.*: 47–48). Kroatisti također nude dogme u koje se mora vjerovati i koje se ne smiju preispitivati, nego imaju status svetih tvrdnji. Gledaju samo je li neka tvrdnja izrečena s pozicije političke moći, a ne gledaju je li u skladu sa stvarnošću, da li je argumentirana bez kontradikcija i da li je provjerljiva. Zaboravljaju da »znanstveni postupci — logika (preispitivanje izričaja da li su bez kontradikcija) i empirija (sistematsko provjeravanje tvrdnji da li su u skladu s iskustvenom stvarnošću) — najbolji su instrumenti koje je čo-

vječanstvo dosad razvilo da bi dobivalo ispravne spoznaje o svijetu i humanije oblikovalo ljudske uvjete života« (*ibid.*: 37).

U jednom dijelu kroatistike, kao »u *fundamentalističkoj varijanti*, koja je tipična za pravu religioznost ’bez ako i ali’, prešućuju se svi protuargumenti kritičkog razuma, čak se sprečava i sam pokušaj nekakvog intelektualnog bavljenja njima« (*ibid.*: 31–32). Takvi kroatisti nastupaju kao da nije potrebno dokazati, kao da je očito da se radi o različitim jezicima, iako to uopće nije očito. Štoviše, suprotno je očito: Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci potpuno se razumiju bez prevođenja, a to inače nije slučaj s različitim jezicima. Ovu metodu, da se polazi od toga da je posve očito nešto što uopće nije očito, često koriste i vjeroučitelji (Dawkins 2007: 122).

U drugom dijelu kroatistike vlada tzv. »’soft verzija’ religioznosti«, koja »doduše uključuje svjetovne argumente u sistem razmišljanja, ali zamagljuje radikalno razilaženje svjetovnog i religijskog razmišljanja pomoću *intelektualno nepoštenog drukčijeg tumačenja tradicionalnih vjerskih dogmi*« (Schmidt–Salomon 2006: 32). Takvi kroatisti su »pravi virtuozi intelektualnog nepoštenja« (*ibid.*) jer nastoje da čak i jasno vidljive stvari potpuno zamagle.

Jedan broj hrvatskih jezikoslovaca koristi i tehniku zastrašivanja: šire strah da će propasti jezik pa i čitava nacija ako se ne bude njih slušalo. A zastrašivanjem se služe religijski učitelji kako bi nadoknadili manjak uvjerljivosti (Dawkins 2007: 444–446).

Znanstveni pristup »odbija religijsku strategiju da predodžbe izrasle u prošlosti pretvori u svete dogme i na taj način ih ’imunizira protiv kritike’« (Schmidt–Salomon 2006: 35). A kroatisti, kako je već rečeno, uspostavljaju »svete dogme« da bi se tako »imunizirali protiv kritike«. Kad im netko izloži dokaze protiv njihove tvrdnje da se radi o četiri standardna jezika, kroatisti ne reagiraju racionalno poput znanstvenika, nego tako što pokazuju moralnu ogorčenost, a to je tipična reakcija vjernika (Dawkins 2007: 291). Kod vjernika »u takvim situacija-

ma po pravilu ne vlada prosviјеćena racionalna kultura diskutiranja, nego jedan naizgled skoro histeričan mehanizam podražaj–reakcija, u kojem argumenti imaju daleko manju težinu od stupnja javno pokazanog moralnog ogorčenja« (Schmidt–Salomon 2006: 193).

Poznato je da neki religiozni ljudi imaju prave izljeve mržnje prema svima koji ne dijele njihovu religiju (Dawkins 2007: 291). Isto se zapaža i u tekstovima i reakcijama brojnih kroatista: »svaka, pa i najbezazlenija sumnja u tvrdnju domaćih jezikoslovaca da su hrvatski i srpski dva suštinski različita i odjelita jezika, u javnosti se dočekuje na nož, žestinom kojom gorljivi vjernici dočekuju sumnje u svoju religijsku dogmu« (Lončarek 2009). Emocionalni izljevi neprijateljstva kod kroatista ne iznenađuju ako se ima na umu da je u njihovim tezama spojen religijski pristup s domoljubljem, a poznato je da »su Bog i domovina nepobjediv tim: u tlačenju i prolijevanju krvi obaraju sve rekorde« (Dawkins 2007: 324).

Međutim, »*da određene osobe ili grupe osoba bježe od dodira kritike tako što uspostavljaju 'sveta' (tj. nedodirljiva) pravila igre i tako vlastite greške u razmišljanju propisuju kao obavezne i ubuduće, ne može i ne smije više biti prihvatljiva praksa u jednom modernom društvu*« (Schmidt–Salomon 2006: 143). Razotkrivanje grešaka i dogmi očekuje se od istinskih znanstvenika: »Baš oni koji uživaju u privilegiji da se bave velikim blagom čovječanstva — znanošću, filozofijom i umjetnošću — pozvani su da konačno iziđu iz svoje bjelokosne kule i da javno iznose stvari! Oni moraju imati hrabrosti da zastupaju utemeljene pozicije i onda kada su one u suprotnosti s vladajućim duhom vremena odnosno medija! Za prosvjetitelja mora ostati 2+2=4 čak i onda ako većina 2+2=22 smatra estetski zgodnijim. On mora kod toga ostati uporan jer, naposljetku, predvidljivo je da će realni i kulturni mostovi koji su iz oportunističkih razloga izgrađeni prema formuli 2+2=22 jednom nužno se morati srušiti iako društveni konsenzus to unaprijed ne želi vjerovati« (*ibid.*: 147).

Dakako, »to je lakše reći nego napraviti. Prosvjetitelje se baš ne ubraja među posebno omiljene članove ljudske vrste (takvima ih se proglašava — ako uopće i tada — tek posthumno). A dok žive često su na glasu kao grozna sablazan jer razotkrivaju neugodne stvari, koje bi mnogi rado ostavili neuočenima u mraku. Stoga je sasvim razumljivo što se pojedini učenjak odluči da svoj život provede kao *promišljeni oportunist* a ne kao *prosvijećeni slobodni um*. Slobodni um brzo postane čovjekom bez zaštite, dok zastupnici proizvoljnosti uživaju u prijatnoj obljubljenosti. Zato je prosviječenost 'out' a promišljenost 'in'« (*ibid.*: 147–148). I upravo stoga je potrebno naglasiti: »*Međutim, taj proces intelektualne spirale šutnje mora se hitno prekinuti!*« (*ibid.*: 148).

Od intelektualaca se očekuje da iznose istinu: »Vrijednosti intelektualaca, od kojih su najvažnije pravednost, istina i razum, odlikuju se trima obilježjima: statične su, nekoristoljubive, racionalne. [...] Što se tiče istine, ona je intelektualna vrijednost utoliko da se čovjek nje drži bez obzira na posljedice, kako pozitivne tako negativne, koje iz nje proizlaze« (Benda 1978: 75, 79).

A »zaprepašćuje koliko mnogo ljudi izgleda ne razlikuje 'X je istinito' od 'Poželjno je da ljudi X smatraju istinitim'. Možda su u stvari ipak svjesni te razlike, ali istinu smatraju nevažnom u usporedbi s osjećajima ljudi. Ne želim omalovažavati ljudske osjećaje, ali u svakom razgovoru bi moralo biti jasno o čemu se govori: o osjećajima ili o istini. Oboje može biti važno, ali to su dvije različite stvari« (Dawkins 2007: 488–489). Kroatisti kao da su zaboravili tu činjenicu, pa se ravnaju prema svojim i tuđim osjećajima i potpuno zanemaruju istinu, iako bi kao znanstvenici morali činiti suprotno. Naime, u znanosti se ne radi o osjećajima, nego o istini. Zato »je imperativ znanosti staviti u pozadinu sve što je osobno i pratiti jedino interes spoznavanja i znanja« (Buden 2005: 7).

NACIJA, IDENTITET, KULTURA, POVIJEST

S obzirom da tematski sklop *nacija, identitet, kultura* i *povijest* presudno obilježava tekstove hrvatskih jezikoslovaca i da pritom upada u oči njihov neznanstveni pristup navedenim pojmovima i nepoznavanje najosnovnijih činjenica, naredni dio knjige posvećen je tim temama.

Nacija i jezik

Mnogi na južnoslavenskim prostorima misle da će izgubiti status nacije ako ne nazivaju jezik imenom vlastite nacije i ako ne tvrde da se radi o različitom jeziku bez obzira na neznatnost jezičnih razlika prema nekoj drugoj naciji. Takav stav — da tek postojanje zasebnog jezika dokazuje da postoji zasebna nacija — nije ispravan, što nam odmah ilustriraju primjeri brojnih nacija koje govore isti jezik kao i neke druge nacije npr. američka, australijska, kanadska, švicarska, austrijska itd.: »Austrijanci su jedna nacija a da se nisu odrekli njemačkog standardnog jezika, kao što to nisu učinili ni Švicarci koji govore njemački. Također se ne mora posebno naglasiti da oni kojima je materinski jezik engleski ili španjolski nisu svi Englezi odnosno Španjolci« (Sundhaussen 2001: 7).

Kako se uopće uspjelo proširiti neispravno shvaćanje da je jezik uvjet za postojanje nacije iako su očiti suprotni primjeri? Stvar je u tome da su nacionalne političke elite na prostoru bivše Jugoslavije krenule prije nekoliko desetljeća u pravljenje samostalnih država s netočnim stavom da nacije ne mogu postojati niti imati samostalnu državu ako nemaju jezik različit od drugih nacija. Zato

su uvjeravali sebe i druge da govore različitim jezicima kako bi dobili pravo na različite države. Sada, kad imaju različite države, u njima »još uvijek živi, inače nadvladana, romantičarsko–nacionalistička ideja s kraja 18. stoljeća o svetom trojstvu jezika, nacije i države, po kojoj svaki narod mora imati jezik koji pripada samo njemu« (Lončarek 2009). Zbog toga te države i nakon svog formiranja nastavljaju inzistirati na tvrdnji da se radi o različitim jezicima jer se plaše da bi svijest o istosti jezika mogla utjecati u smjeru ponovnog ujedinjavanja država, a ujedinjavanjem bi današnje nacionalne političke elite u određenoj mjeri izgubile vlast koju imaju. Te elite zaboravljaju da istost jezika ne ugrožava postojanje zasebnih nacionalnih država: »Treba naglasiti da postojanje zajedničkog srpskohrvatskog jezika ne dovodi u pitanje postojanje četiriju nacija ili četiriju nezavisnih država niti ugrožava nacionalne identitete« (Jacobsen 2008a: 268). Uostalom, dovoljno je vidjeti primjere brojnih država u svijetu koje govore isti jezik kao neke druge države (Klose 1993: 69; Mattusch 1999: 106–107).

Kako bi neispravan stav pomoću medija proširile u narodu, južnoslavenske političke elite izokrenule su značenje riječi jezik. Jezik za njih više ne znači moći se sporazumjeti sa sugovornikom ili ne, nego biti jedne nacionalne pripadnosti ili druge (Mappes–Niediek 2005: 30). Političari su ciljano napravili da su nacionalnost i jezik proglašeni sinonimima (Bellamy 2003: 141) pa se »na balkanskom prostoru 'jezik' često koristi kao sinonim za 'narod', iako znanstvenici dobro znaju da to nije isto« (Richter Malabotta 2004: 81). Morali bi to znati i širi krugovi od znanstvenih s obzirom da »postavku da jezik nije inherentno obilježje etnosa nego nezavisna od toga i samostalna komponenta potvrđuju brojni konkretni primjeri« (Haarmann 1983: 28). Jedan od razloga za neispravno poistovjećivanje nacije i jezika na našim prostorima je vjerojatno taj što je kod nas gotovo pola 20. stoljeća vladao socijalistički sistem koji se pozivao na misao

Karla Marxa, a Marx je jezik smatrao jednim od kriterija za naciju (što kritički navodi Pfaff 1994: 51–52). U 19. stoljeću mnogi intelektualci su smatrali da nacije nastaju na osnovi zajedničkog jezika, ali to je bilo doba kada su se tek počele praviti nacije i zbog toga još nije mogao postojati znanstveni uvid u to kako one nastaju. No kako se 19. stoljeće približavalo kraju, pojedini znanstvenici su uočili da se ne može uspostaviti općevažeća definicija etniciteta koja bi se zasnivala na sadržajnim obilježjima, čime je već tada »mit o samorazumljivosti etničke ili nacionalne pripadnosti bio više nego ozbiljno narušen« (Škiljan 2002: 132). Zato je dio znanstvenika prihvatio stajalište da se etnicitet i ne može opisati pomoću kulturnih ili socijalnih sadržaja, nego kao skup strategija (*ibid.*: 132–133). To gledište se učvrstilo u 20. st., pogotovo u njegovoj drugoj polovini, nakon što su se formirale mnoge nacije, a ujedno i znanstveni uvid u njih, koji pokazuje da nacije ne nastaju na osnovi jezika i da je pogrešno poistovjećivati naciju s jezikom. Pa kad balkanski intelektualci početkom 21. st. poistovjećuju naciju i jezik, to znači da su prespavali najmanje zadnjih pola stoljeća znanosti, otkako je takvo poistovjećivanje odbačeno u svijetu.

To je jedan od razloga za zaključak: »Naravno da mnogo toga u jugoslavenskim konfliktima izgleda kao da su se akteri zabunili u stoljeću« (Mappes–Niediek 2005: 19). Jer »na kraju 20. stoljeća je nastojanje za nacionalnojezičnim razgraničavanjem u jednom dijelu Evrope — prvenstveno u nekim postsocijalističkim državama — dobilo razmjere koji s obzirom na transnacionalne integracijske i globalizacijske tendencije izgledaju anakrono. Simbolička, identitetska funkcija jezika dobila je apsolutni prioritet nad komunikacijskom funkcijom. Primjer za to je uništavanje srpskohrvatske/hrvatskosrpske (odnosno srpsko–hrvatske) zajednice. Potrebno je specijalno naglasiti da se ne radi o raspadanju, nego o uništavanju jedne [...] jezične zajednice. Destrukcija nije bila

rezultat različitog razvoja jezičnih varijeteta, nije bila proces odozdo, nego rezultat ciljane jezične politike, namjerni proces« (Sundhaussen 2001: 7).

Takva jezična politika navodi promatrača koji zna da se države po pravilu ne podudaraju s jezikom na primjedbu: »Samo, srpskohrvatski nije bio izum jugoslavenskog osnivača države Tita, nego je nastao zahvaljujući srpskim i hrvatskim intelektualcima iz Austro–Ugarske, koji su se sredinom 19. stoljeća dogovorili u interesu nacionalnog pokreta da imaju zajednički književni jezik. Tako da pokušaj Hrvatske da i na simboličkom polju kakvo je jezik postigne autonomiju iscrpljuje se na pogrešnom objektu, na običnom strašilu. [...] Specijalno groteskne razmjere imali su napori Hrvatske za jezičnom emancipacijom krajem 90–ih godina« (Werner 2008: 27). A podatak da je srpskohrvatski jezik standardiziran sredinom 19. st., dakle prije nastanka prve ili druge Jugoslavije, potvrđuje »da je krivo vezivati ga za jednu ideologiju ili državu« (Richter Malabotta 2004: 86). Taj jezik se kao i većina drugih jezika na svijetu nije ni prije podudarao niti se danas podudara s granicama jedne države.

Poznato je da »veza između države i jezika nije nužna u smislu uzajamnog poklapanja ili podudaranja« (Weisgerber 1990: 61). Npr. na njemačkom govornom području državne granice se ne podudaraju s jezičnima (Scheuringer 1996: 151). I inače, »jezične granice i državne granice nisu se u Evropi nikada podudarale« (Schubert 1997: 86), one »nisu u Evropi nikada bile sinhronizirane i nisu to ni danas« (Haarmann 1975: 81). Evropa po tome nije iznimka, u svijetu je čak pravilo nepodudaranje jezika s državom: »većina država u svijetu sadrži više od samo jedne jezične zajednice, višejezičnost je dakle normalno stanje« (Buchler 2002: 21). Kako to brojčano izgleda, vidi se iz sljedećih podataka (stanje iz 1971. godine): od ukupno 132 države samo 12 je jezično homogeno; u 50 država postoji većinski jezik, koji je ma-

terinski kod oko 75% stanovništva; u 39 država najveća jezična grupa čini manje od polovine stanovništva (Payer 2000). Razumljivo je, dakle, da »potpuno sinhroniziranje jezičnih granica, nacionalnih granica i državnih granica može biti samo utopija« (Haarmann 1975: 83).

I na južnoslavenskom prostoru državne granice nisu se podudarale i ne podudaraju se s jezičnima, i to ni na dijalektalnoj razini (npr. kajkavski je i u Hrvatskoj i u Sloveniji), ni na standardnoj razini (štokavski standard je i Hrvatskoj i u BiH i u Srbiji i u Crnoj Gori). Nepodudaranje jezičnih granica s državnima ništa ne utječe na samostalnost država. Isto tako, u jezik neke države nema se pravo uplitati nitko izvan njenih granica. Tako da to što Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci govore istim jezikom nema nikakvih političkih posljedica: države i nacije postoje bez obzira što govore isti jezik kao druge nacije u drugim državama. Politički se ništa ne dobiva kad države govore različitim jezicima. Nikakva prednost ne bi nastala ni za hrvatsku državu kad bi njeni stanovnici zaista govorili zasebnim jezikom i kad bi današnje izjave kroatista o različitosti jezika bile točne. Jer govornicima bilo kojeg jezika nije prednost ako se tim jezikom služi što manje ljudi, nego je prednost ako se tim jezikom služi što više ljudi.

Stav da zaseban jezik legitimira postojanje zasebne nacije i države odavno je napušten u zapadnim demokracijama, najkasnije nakon rušenja Hitlera s vlasti. Naime, »koncepciju o jedinstvu jezika, naroda i nacije zastupalo je jezikoslovlje Trećeg Rajha pozivajući se na 'narodski pojam jezika'« (Koller 2000: 568) i propagirajući »Hitlerov ideal jedne nacije, jednog teritorija, jednog jezika« (Ager 2001: 180). Nacistička teza da »odnos prema materinskom jeziku je ključ za opstanak ljudi kao rasne ili etničke zajednice« (Hutton 1999: 5) zvuči danas sasvim poznato na južnoslavenskim prostorima. I shvaćanje nacista: »ako izgubiš svoj jezik, glasio je argument, izgubio si svoj identitet« (*ibid.*: 8), općeprisutno je danas u novim

južnoslavenskim državama. U njima vlada »kult nacionalnog jezika, kao jedan od najvažnijih kultova nacionalizma, koji je opet jedna vrsta sekularne, odnosno političke religije. U vreme raspada Jugoslavije i formiranja novih država–nacija na njenom tlu, nacionalni jezik postao je predmet pravog obožavanja. Krenulo se u potragu za mističnom supstancom nacije, za njenim duhom, odnosno — kako se to danas zove — za identitetom nacije koji se navodno krije u jeziku. Ulogu sveštenika tog nacionalno–verskog kulta dobili su pisci i lingvisti« (Čolović 2009). Zato se kod kroatista i drugih južnoslavenskih filologa može govoriti kao što se govorilo kod nacista o »religiji materinskog jezika, urođenim obrascima razmišljanja, nacionalnim i etničkim jezicima i partikularističkim etičkim sistemima i vrijednostima« (Hutton 1999: 5).

Poistovjećivanja naroda, jezika i države »svoju su kulminaciju doživjela u jezičnoj i nacionalnoj politici fašističke Italije i, osobito, nacističkog Reicha, sažeta u lozinci ’jedna država, jedan narod, jedan jezik’« (Kovačec 1988: 56). Nakon toga su u zapadnim demokracijama odbačena jer »ne postoji jedan prema jedan podudaranje između jezika i nacije, kakvo bi nužno moralo postojati kad bi jezik bio odrednica nacije. Naprotiv, očiti su suprotni primjeri: Švicarska, u kojoj nekoliko jezičnih grupa — francuska, njemačka, talijanska, romanska — izričito tvrdi da imaju isti nacionalni identitet, zatim primjer američke nacije, koja dijeli jezik s Velikom Britanijom« (Greenfeld 2001: 663).

Većina Švicaraca zna samo jedan od nabrojanih jezika: »većina Švicaraca odrasta jednojezično i živi u jednojezičnoj sredini; u slučaju Švicarske radi se o višejezičnosti društva, a ne o individualnom bilingvizmu« (Koller 2000: 575). Statistički podaci pokazuju da 84% stanovnika Švicarske sebe nacionalno smatra Švicarcima a samo 2% Nijemcima iako je njemački materinski jezik 64% Švicaraca (*Hrvatski almanah 1998./99.*, str. 398). Zato i

drugi autori ističu da se »kao klasičan protuprimjer za primjenu kriterija zajedničke kulture i jezika kod postojanja nacije može navesti višejezična Švicarska sa svojim različitim kulturama. Ali ni Belgija ne ispunjava kriterij zajedničkog jezika kao konstituirajućeg za postojanje nacije. Kao protuprimjer također treba navesti korištenje njemačkog jezika u barem tri različite države, Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj, koje ne čine jednu naciju. Još ekstremnije izgleda nedostatnost jezičnog kriterija u slučaju engleskog i španjolskog na američkom kontinentu« (Esbach 2000: 60–61). Npr. »sve latinskoameričke nacije govore španjolski ili portugalski. Nacije koje govore engleski kao i one koje govore španjolski su« usprkos zajedničkom jeziku »različite nacije s često suprotstavljenim ciljevima« (Kohn 1962: 20).

To su najprominentniji primjeri da je »romantičarski pojam 'nacije' u kojoj se država i 'narod' sa svojim *nacionalnim jezikom* podudaraju s državnim granicama prevaziđen danas« (Buchler 2002: 8–9). U modernim društvima se jezična zajednica i nacija, koja je »jedan od dominantnih oblika etničkih zajednica u suvremenom svijetu« (Škiljan 2002: 130), »ne moraju nikako podudarati, bilo zato što isti jezik 'opslužuje' veći broj različitih etničkih zajednica, bilo zato što unutar jedne etničke zajednice [...] može biti u upotrebi više idioma« (*ibid.*: 135). To bi svakome donekle obrazovanome moralo biti poznato jer »dovoljno je samo sjetiti se jezičnih zajednica koje govore engleski, francuski ili španjolski pa da bi se vidjelo kako su jezične i etničke granice daleko od toga da se podudaraju« (Le Page/Tabouret–Keller 1985: 234–235). Uslijed toga je »ideja o jeziku kao činiocu nacije dakle mit, i kao svaki mit pokazuje više što su njegovi kreatori pokušavali vidjeti u stvarnosti, nego što je u njoj zaista bilo za vidjeti« (Greenfeld 2001: 664).

Jedna od posljedica državnog propagiranja tog mita je jezični apartheid u školama nekih južnoslavenskih država (Greenberg 2001: 26–27), tj. podjela učenika po

nacionalnoj osnovi u različite razrede u ime navodno različitih jezika. S tom pojavom zajedno ide i pojava plagijata: npr. udžbenik bosanske autorice F. Pelesić–Muminović *Bosanski jezik za strance* (Zenica 1997) nastao je tako što je udžbenik srpskih autorica Z. Vukadinović i J. Jovanović *Srpskohrvatski jezik I* (Beograd 1979) jednostavno prepisan. »Autorica« *Bosanskog jezika za strance* smatrala je da je dovoljno samo izmijeniti naziv udžbenika, tj. naziv jezika, pa da rad drugih autora može predstaviti kao svoj (više o tom plagijatu v. Klajn 1998: 17–19; Okuka 1999: 641–642; Kovačević 2001: 40; Thomas 2003: 315–316).

Iako stvarnost pokazuje da se nacija i jezik ne podudaraju na južnoslavenskom prostoru, političke elite južnoslavenskih država odbijaju pogledati stvarnosti u oči. Zato u tim državama »vlada klima ideologiziranja jezika i inzistiranje na jezičnoseparatističkom monopolu tumačenja u tamošnjim vodećim lingvističkim krugovima« (Gröschel 2003: 185). A »bit svake ideologizirane interpretacije [je] da iskrivljenu realnost prezentira kao stvarnu datost« (Škiljan 2002: 164). Tipična metoda je da »ljudi u struci uglavnom se prave da ne vide ni notornih nelogičnosti na koje sam ovdje upozorio, ili da ih se one ne tiču, a ako tkogod od njih i upozori na njihovu nelogičnost (ponajprije po svojoj stručnoj savjesti, da ne kažem po dužnosti, ili npr. zato što o toj problematici mora, htio ili ne htio, predavati studentima), biva proglašen ljevičarem, 'goldsteinovcem', 'novosađaninom', a u posljednje vrijeme čak i udbašem« (Pranjković 2008: 51). Južnoslavenski lingvistički krugovi idu tako daleko da, kako Ressel (2000: 231–232) zapaža, kriminaliziraju neistomišljenike: »Naravno da se ne može običnim mijenjanjem zakona i administrativnim naredbama jezike s njihovom gramatičko–leksičkom strukturom promijeniti preko noći. Može se, međutim, lansirati ili masovno podupirati jedan drugi način gledanja pojava, njemu davati prednost, a alternativne načine promatranja margi-

nalizirati ili čak kriminalizirati, tj. pobrinuti se da se oni više ne čuju, da se ne šire, odnosno da budu obilježeni žigom politički zastarjelog«.

Na taj način se uzgaja »mit o identičnosti nacije i jezika« (Harth 2000: 352). Stvarnost je, međutim, da »Srbi i Hrvati govore jedan zajednički jezik« (Pohl 1996: 219). To nije ništa neobično jer »kao što je poznato, jezik i nacionalnost su dva pojma nezavisna jedan od drugog«, jezik »je nezavisan od načina pisanja, nacionalnosti i države, on je čisto lingvistička jedinica. Može imati jedan centar, može imati i nekoliko centara, pa se tada govori o 'policentričnim jezicima'«, »jezici poput *engleskog* i *njemačkog* su policentrični jezici«, »i *srpskohrvatski* jezik je policentričan jezik s dva načina pisanja, latiničkim na zapadu, ćiriličkim na istoku« (*ibid.*: 205–206). Svi policentrični jezici, ali i brojni drugi, pokazuju da se nacija i jezik ne podudaraju.

To ne čudi jer odavno je poznato da »nijedna teorija koja tvrdi da se jedinstvo nacije sastoji u njenom zajedničkom porijeklu, u njenom zajedničkom jeziku ili u zajedničkoj povijesti ne može se primijeniti u praksi. Princip nacionalne države je ne samo neprimjenjiv, nego nikada nije bio ni jasno promišljen. On je mit, jedan iracionalni romantičarski i utopijski san, san o naturalizmu i plemenskom kolektivizmu« (Popper ^{7}1992: 62).

Nacionalni identitet i jezik

Na južnoslavenskim prostorima se tvrdi da nacionalni identitet ovisi o jeziku. Ali to nije točno: nacionalni identitet ne mora ovisiti o jeziku, kako zorno pokazuje austrijski primjer, gdje »pitanje jezika ima zaista slabo značenje za simboličku vrijednost austrijskog identiteta« (de Cillia 1995: 12, v. i 10–11). Već i na državnoj granici između Austrije i Njemačke, »iako jezične razlike s jedne i druge strane državne granice nisu posebno jako

izražene, razlikuju se jasno kolektivni identiteti« (Goebl 2002: 58). Uostalom, kad bi bila istina da o jeziku ovisi identitet nacije, onda Amerikanci ne bi imali identitet, ni Švicarci, Australijanci, Kanađani, ni brojne druge nacije. Svi ti primjeri dokazuju da »koji jezik znamo (*langue*) i koristimo (*parole*) može biti potpuno nepovezano s našim samoizjašnjavanjem o svom identitetu« (Le Page/ Tabouret–Keller 1985: 237).

Tako je bilo i u 19. st. na Balkanu kad se kretalo u pravljenje nacija: »Stanovnici Balkana nisu definirali svoj identitet po jezičnim granicama, na kraju krajeva postotak nepismenih među njima iznosio je prije sto godina oko 90%« (Riedel 2007: 28). Pa »već i zbog toga ne može u jugoistočnoj Evropi nikakav nacionalizam koji se zasniva na jeziku dokazati da je neka nacija već stoljećima postojala kao jezična zajednica« (*ibid.*).

Poznato je da se kod južnih Slavena »religijski, jezični i etnički kriteriji ne preklapaju« (Altermatt 1996: 123) i da se nisu preklapali ni u 19. stoljeću: budući da kod onih koji su se u 19. st. počeli ujedinjavati u hrvatsku naciju »nije stajao na raspolaganju ni nekakav vlastiti jezik ni nekakva vlastita rasa kako bi se odabrani narod odlikovao naspram drugih, morala se naći nekakva povijesna misija hrvatske nacije u obrani kršćanstva protiv uleta s istoka da bi se slojevima stanovništva s nedostatnom samosviješću pomoglo da dođu do neophodnog osjećaja nadmoći« (Hobsbawm 1991: 142–143).

Današnje postojanje hrvatske nacije pokazuje čak dvostruko da se nacija ne podudara s jezikom. Naime, kad bi se nacija morala podudarati s jezikom, onda nikada ne bi mogla nastati hrvatska nacija jer su oni koji su se u nju udružili govorili tri različita jezika (kajkavski, čakavski i štokavski). Ni uzimanjem štokavice za standardni jezik ne bi mogla nastati zasebna hrvatska nacija jer štokavicu su uzeli i drugi za standardni jezik.

Da je tvrdnja kroatista o povijesnoj podudarnosti hrvatske nacije i jezika neodrživa jer nailazi na dvostru-

ki problem, uočavaju i inozemni znanstvenici: »Taj dvostruki problem sastoji se u tome a) što se hrvatsko jezično područje sastoji od tri regije s vrlo različitim dijalektima, od kojih je jedan, kajkavski, toliko blizak slovenskom da su ga ranije promatrači izvana zamjenjivali s njim. A specifično je i to što današnji kulturni i politički centar, Zagreb, povijesno pripada jednom manjem i marginalnom dijalektalnom području (kajkavskom). b) Nadalje, problem je i u tome što je baš ona varijanta koja je postala standardom — štokavska — najvećim dijelom identična s onom koju govore i 'glavni neprijatelji' — Srbi« (Kilian 1995: 376). Drugim riječima, kroatisti svojom tezom o podudaranju jezika i nacije negiraju postojanje zasebne hrvatske nacije, iako je neosporno da ona postoji jer između nacija se ni jezik ne mora bitno razlikovati, npr. »kao u slučaju srpskohrvatskog jezika« (Bienen 1995: 168). Zato se jezik, nacija, religija i država ne smiju poistovjećivati (Klose 1993: 69).

Čak i »primjer Francuske, jedne od najranijih nacija, podcrtava slabost teorije koja nacionalni identitet gleda kao odraz objektivnog jedinstva i izdvojenosti bazirane na iskonskim, 'pradjedovskim' etničkim karakteristikama, i pogotovo na jeziku. Na primjer, jasno je da nema ništa više razloga da se francuski smatra pradjedovskim ili materinskim jezikom Francuza, nego što ima razloga da se engleski smatra pradjedovskim jezikom Amerikanaca nebritanskog porijekla. Nacionalni jezik nije inherentno svojstvo date nacije, nego se tvrdi da je to i interpretira se kao takav« (Greenfeld 2001: 666).

A nije ni potrebno da bude jer za postojanje nacionalnog jedinstva dovoljna osnova može biti zajednički pravni sistem (Barbour 1998: 46). To je poznato u suvremenom svijetu i zato nacionalnu pripadnost ni nama ni drugima nitko ne dovodi u pitanje, osim neznalica na južnoslavenskim prostorima koje misle da je za naciju neophodan zaseban jezik. Po njima, dakle, ne postoji ni

američka nacija, ni švicarska ni austrijska ni brojne druge.

One, međutim, nesumnjivo postoje: »četverojezična Švicarska je jedna nacija; isto tako i Kina sa svim svojim jezicima. [...] S druge strane su Srbi i Hrvati [...], oni govore jedan te isti jezik, premda jedni pišu ćirilicom a drugi rimskim pismom, ali danas sigurno nisu jedna nacija, nego dvije. Podijelila ih je religija« (Pfaff 1994: 51–52, v. i 278). Svi ti primjeri pokazuju da »nasuprot nacionalističkom mitu, jezik nekog naroda nije osnova njegove nacionalne svijesti« (Hobsbawm 1991: 132).

Barem pola stoljeća je poznato da »ima mnogo nacija koje nemaju zaseban jezik« (Kohn 1962: 20). Brojni primjeri pokazuju da nacionalna država »ne odražava neku dubinsku jezičnu logiku« (Billig 1995: 23). Tako ni kod Hrvata jezik ne može biti argument ni za naciju ni za državu jer je zajednički sa Srbima (Hobsbawm 1991: 68–69). A osim toga — ovdje Hobsbawm (1991: 69) citira Ivu Banca — baš hrvatska jezična situacija s kajkavskim, čakavskim i štokavskim ne može se nikako dovesti u sklad s predodžbom da je jezik najdublji odraz duha naroda jer kako da jedna nacija ima tri duha.

Bez sumnje, »obmanjuju stereotipna shvaćanja koja jezik gledaju kao definirajuće svojstvo nacije ili rase« (Le Page 1993: 157). Na toj obmani temelje se aktivnosti pomoću kojih »se srpskohrvatski jezik od strane revnih jezičnih političara i političkih jezikoslovaca na osnovi lingvističkih mini razlika dijeli u odvojene nacionalne jezike — u hrvatski, srpski, bosanski itd. itd. Nebitne leksičke razlike (kao npr. između *Fleischer* i *Metzger* na njemačkom) ili različitost ćiriličkih i latiničkih slova su takve male lingvističke razlike koje se dramatično povećavaju u simboličke provalije« (Eschbach/ Hess–Lüttich/ Trabant 1996: 391).

Precjenjivanjem jezičnih razlika nacionalno angažirani jezikoslovci potvrđuju da je njihova potreba za dokazima nacionalnog kontinuiteta pomoću jezika veća od

potrebe za lingvističkim analizama (Fritsche 1992: 84). Također potvrđuju da je mitsko poistovjećivanje nacije i jezika karakteristično za nacionalističke intelektualce, a ne za običan narod (Hobsbawm 1991: 72). Kod nacionalističkih intelektualaca »jezik je takoreći stup nosilac nacionalizma. Zato i postoji pojam ’jezični nacionalizam’ [...]. U većini nacionalizama jezik ima odlučujuću ulogu, još i danas, pa čak i tamo gdje bi na istoj argumentativnoj osnovi bili mogući sasvim drugi nalazi. Ovdje mislim npr. na Hrvate« (Reiter 1984: 283).

Svojstva jezičnog nacionalizma su poistovjećivanje jezika s narodom, kulturom, nacijom, dobrim vladanjem, moralom, državom i porijeklom (Gardt 2000: 248). Za takva poistovjećivanja ne postoje nikakve stvarne osnove, naprotiv, »stvarni jezični odnosi [...] pokazuju jasno da je jezični nacionalizam jedna za svijet opasna fikcija« (Payer 2000). S obzirom da lingvistika istražuje realne jezične odnose, nije za lingviste karakteristično gledanje jezika kao sredstva nacionalne identifikacije nego, kako Reichmann (2000: 454–455) uočava, za jezične ideologe, čije djelatnosti s ciljem iskorištavanja jezika za osnovnu jedinicu nacije će svaki istinski lingvist »morati raskrinkavati kao ono što jesu«.

Bez obzira na želje jezičnih ideologa, jezik nije nužno sredstvo za nastanak nacije: »I da li to jezik stvarno sam napravi? [Misli se: Da li jezik sam dovede do ujedinjenja nacije? U. A.] Mi smatramo: ne. Jer *suprotni primjeri* su stvarno i previše brojni i upečatljivi, od Švicaraca, koji su sigurno Švicarci (...) [a ne Nijemci! U. A.], do Amerikanaca, koji nisu Englezi, Brazilaca, koji nisu Portugalci. Isto kao što Srbi i Hrvati usprkos zajedničkom srpskohrvatskom jeziku energično odbijaju da ih se ubroji u jednu naciju« (Brückmüller iz Ammon 1995: 203).

Nacija kao politička tvorevina

Budući da današnji jezik u Hrvatskoj ne pruža kroatistima potporu za njihovu tvrdnju o podudaranju jezika s nacijom, oni se i ne pozivaju na analizu jezika, nego prvenstveno govore o narodu, naciji i povijesti. Njihova osnovna teza je da a) oduvijek postoji hrvatski narod, b) svaki narod ima zaseban jezik, c) iz toga proizlazi da oduvijek postoji zaseban hrvatski jezik, d) ako taj jezik postoji oduvijek, podrazumijeva se da postoji i danas.

Međutim, nijedna od točaka u toj tezi nije točna. Činjenica je da narodi koji danas postoje, npr. hrvatski, njemački, austrijski, ne postoje oduvijek i nisu nastali prirodnim putem. I narodi i nacije su društveno–političke tvorevine, oni su oblik udruživanja ljudi u veće grupe. Kakvog obima će te grupe biti i kakvo ime će nositi, nije zadato nikakvim objektivnim ili prirodnim kriterijem, nego je rezultat politike. Politika je umijeće mogućega, što znači da grupa zvana jedan narod ili zvana jedna nacija obuhvaća sve ljude koje su međusobno konkurirajući političari primjenom raznih sredstava uključili u nju.

Narodi i nacije su promjenjive jedinice jer političari određenog vremena imaju drukčije ambicije i mogućnosti od političara nekog drugog vremena: jedni se pokažu dovoljno vještima da pod sobom ujedine veliku grupu ljudi koju proglase jednim narodom, neki drugi političari opet uspiju otcijepiti određenu grupu stajući joj na čelo i nazivajući je zasebnim narodom itd. U znanosti je zato općeprihvaćeno shvaćanje naroda i nacije kao konstrukcije, »kao 'političke' tvorevine napravljene pomoću nacionalističkih ideologija i pokreta« (Jenkins/Sofos 1996: 11), kao zamišljene ili izmišljene zajednice (Anderson 1988: 16; Brennan 1993: 49). Time se ni u najmanjoj mjeri ne poriče legalnost postojanja naroda ili nacije, nego se osvještava način na koji je došlo do njihovog formiranja.

Od kada postoje nacije

Uslijed mnoštva dokaza, »danas u znanstvenom istraživanju vlada jedinstvo oko toga da nacije nisu prvotne ili nepromjenjive društvene jedinice, nego da isključivo spadaju u određenu i povijesno novu epohu« (Esbach 2000: 70).

U Evropi je formiranje nacija započelo krajem 18. stoljeća: »Literatura na tu temu govori u prilog shvaćanju nacija kao proizvoda određenih društvenih i ekonomskih uvjeta koji postoje od sredine osamnaestog stoljeća kao produkt 'modernizacije'« (Barbour 2000: 3). To znači da »suprotno od mnogih popularnih mišljenja, nacije u modernom smislu su relativno nova pojava« (*ibid.*).

Nacije nisu ni mogle nastati davno jer za njihovo pojavljivanje »potrebni su određeni društveni preduvjeti [...]. U njih se ubraja kao prvo pojedinac u svojstvu političkog subjekta — a on je ustvari tek s francuskom revolucijom stupio na povijesnu pozornicu — i kao drugo ubraja se raspolaganje suvremenim sredstvima komuniciranja« (Riedel 2005: 247). S obzirom da je za nacije karakteristično da njihovi članovi imaju »zajedničku ekonomiju i zajednička javna prava i dužnosti«, već i iz toga »vidimo da nacije, u modernom smislu, mogu biti samo relativno nova pojava. [...] Zajednička javna prava i dužnosti su nesprovodive ako nije moguće relativno brzo putovanje unutar dotičnog teritorija [...]. Nacija u modernom smislu ne može postojati bez zajedničkog shvaćanja identiteta, a da bi ljudi dijelili zajednički identitet mora biti garantiran određeni minimalni nivo komunikacije među njima« (Barbour 2000: 4).

Tako da i »nacionalizam kao masovni pokret i nacija kao ideja o zajednici prihvaćena od strane svih društvenih slojeva date populacije moraju se smatrati relativno kasnom pojavom jer njihovo pojavljivanje nije bilo moguće bez osnovnih ekonomskih, društvenih i političkih

preduvjeta. Politička emancipacija najnižih društvenih klasa i njihovo sudjelovanje u kulturi zajedno s drugim klasama, značajan stupanj društvene mobilnosti i tehnički napredak koji omogućuje masovno širenje ideje o naciji — sve to je bilo moguće jedino u modernim društvima« (Törnquist–Plewa 2000: 184). Drugim riječima, nacija je nov, »dinamičan konstrukt koji je stvoren u toku 19. i 20. stoljeća« (Blum 2002: 10): »tek s općom modernizacijom, opismenjavanjem, porastom mobilnosti i komunikacije postali su veliki dijelovi stanovništva uključeni u procese oblikovanja mišljenja i svijesti pa time i politički relevantni. Ovi preduvjeti vrijede s određenim vremenskim pomacima za sve nacije. Sve one se moraju prema Benedictu Andersonu promatrati kao *imagined communities* [*zamišljene zajednice*]« (*ibid.*: 12).

Kako je došlo do nastanka nacija

Istraživanja pokazuju da »nacije ne nastaju same od sebe, nego ih naprave države i nacionalisti« (Gellner 1999: 10). Popularno shvaćanje »'da su nacije prirodni, Bogom dati oblik klasificiranja ljudi [...] — to je mit' (Gellner 1991: 77)« (iz Hobsbawm 1991: 21). Uslijed proširenosti tog mita »treba usmjeriti pažnju na to da ni nacije ne nastaju prirodno, nego se stvaraju pomoću aktivnosti njihovih članova. A to ponekad ne žele priznati upravo osobe ili grupe koje su u tome jako angažirane« (Ammon 2000: 522) i čiji zadatak je »napraviti naciju unutar nezavisne države pomoću širenja vjere u postojanje nacije na čitavu populaciju« (Seton–Watson 1977: 3). Za širenje te vjere koristi se ideologija nacionalizma, što znači da »nacionalizam je taj koji proizvodi nacije, a ne obrnuto« (Gellner iz Riedel 2005: 32–33).

Nacije nisu zadate poviješću: »nacije — a u tome se, izgleda, novija istraživanja slažu — nisu jednostavno 'tu' kao povijesni entiteti, nego ih se napravi tamo gdje se

želi, one se [...] *izmisle*« (Gardt 2000a: 2). Nisu zadate ni jezikom: »Veza nacije i jezika je jednako malo data prirodom kao i shvaćanje veće grupe ljudi da su jedna nacija« (Wiesinger 2000: 525).

Proces formiranja nacija opisuje se pomoću pojma *pravljenje nacija*: »Taj pojam implicira konstrukcijski karakter nacija kao vremenski i kontekstno vezanih oblika društvenog grupnog identiteta. 'Suvremene nacije' (u smislu paradigme pravljenja nacije) shvaćaju se kao nadslojne ili nadklasne relativno složene mi–grupe (s jakom vertikalnom, horizontalnom i ideološkom integracijom), čiji članovi nisu povezani osobnim odnosima, nego 'zamišljenom zajednicom' (B. Anderson)« (Hösch/Nehring/Sundhaussen 2004: 470).

Ako se želi utvrditi da li je proces pravljenja nacije uspio tj. da li postoji nacija, ne gledaju se neki objektivni kriteriji jer njih kod nacija nema, nego »nacija postoji kad znatan broj ljudi u nekoj zajednici sebe smatra nacijom ili se ponaša kao da su je formirali. Nije nužno da se čitava populacija tako osjeća ili ponaša i nije moguće dogmatski utvrditi minimalan postotak populacije koji se mora tako osjećati. Ako znatna grupa vjeruje u to, ona posjeduje 'nacionalnu svijest'. Zdrav razum nam kaže da ako je ta grupa jako mala (npr. manje od jedan posto populacije) i nije vješta u propagandi ili ne posjeduje jaku discipliniranu vojsku da je podrži dok nije sposobna da proširi nacionalnu svijest na mnogo šire slojeve populacije, onda ta nacionalno svjesna elita neće uspjeti u pravljenju nacije« (Seton–Watson 1977: 5).

Naracijom do nacije

Činjenica je da »su nacije [...] tek procesom pravljenja nacije pomoću pisanja povijesti i sličnih aktivnosti u naraciji 'stvorene'« (Buchler 2002: 9). Ali ta kratkoća vremenskog postojanja nacije i njen umjetni nastanak zataška-

vaju se pred širom javnošću. Već i nacionalizmi 19–og stoljeća činili su sve da bi nacija »trebala biti shvaćena kao nešto prirodno, oduvijek postojeće« (Blum 2002: 14). S tim ciljem se »slika nacije koja spava i čeka da bude probuđena pojavljuje praktično u svim nacionalizmima širom svijeta, implicirajući da je nacija oduvijek postojala, da je ona praiskonska i prirodna. Istovremeno su i nacija i *njen* jezik umjetno napravljeni, a bez obzira na to popraćeni su tvrdnjom da su prirodni organizmi, i to organizmi duboke starosti« (*ibid.*: 15).

Jer »to što taj izgubljeni raj — nacija nacionalista — nikad nije bio opipljiva stvarnost, to ne predstavlja prepreku za čovjeka nadarenog strašnim i veličanstvenim instrumentom mašte da je izmisli. Za to je poezija tu: da bi se prazna mjesta u životu popunila priviđenjima, što ih ljudi u svom kukavičluku, velikodušnosti, strahu ili gluposti trebaju kako bi svom životu dali smisao. Priviđenja koja poezija dodaje stvarnosti mogu biti dobroćudna, neškodljiva ili zloćudna. Nacionalizmi spadaju u ona posljednja« (Llosa 2000: 25). Uslijed presudne uloge naracije, »u centru nacije nalazimo naraciju: priče o nacionalnom porijeklu, mitove o očevima osnivačima, rodoslovlja heroja. Na početku nacije nalazimo priču o početku nacije« (Bennington 1993: 121).

Zašto je priča tako bitna i zašto se može gledati »nacija kao oblik pripovijetke — tekstualnih strategija, metaforičkih premještanja, podtekstova i figurativnih lukavstava« (Bhabha 1993: 2)? Odgovor na to pitanje nije teško naći ako se ima u vidu da ne postoji »nikakva prirodna zadatost granica nacije: nacija *nije* zadata jezikom, teritorijem, rasom, religijom niti bilo čim drugim« (iz Thom 1993: 23). Pa kad nastanak nacije nije prirodno uvjetovan i kad ne postoje objektivni kriteriji za određivanje nacije, onda se poseže za fikcijom. Razmjeri njene primjene su toliko veliki da se čak radi o »*institucionalnom* korištenju fikcije u nacionalističkim pokretima« (Brennan 1993: 47).

Budući da fikcija čini temelj nacije, nacija se definira i kao mit: »nacija je apstrakcija, alegorija, mit što se ne podudara sa stvarnošću koja se može znanstveno definirati«, »jedan od najpostojanijih mitova je bez sumnje ’nacija’« (*ibid.*: 48, 49). Kod nacije je apsurdno to što s jedne strane »ljudi umiru za nacije, vode ratove zbog njih« uvjereni da je njihova nacija prirodno data i da postoji oduvijek, a s druge strane stoji »suha, gorka politička činjenica: ’nacionalizam nije buđenje nacija do samosvijesti; on *izmisli* nacije tamo gdje nisu postojale’« (*ibid.*: 49). Izmišljanje je nemoguće sprovoditi bez naracije: »nacije su dakle izmišljene konstrukcije čije postojanje ovisi o mašineriji kulturne fikcije u kojoj književnost ima presudnu ulogu« (*ibid.*).

Uz književnost, bitne su novine i drugi mediji koji sudjeluju u nacionalističkim procesima danas, a jednako su postupali i mediji 19–og stoljeća: »I novine i masovni mediji igrali su određenu ulogu u takvim procesima, tokom kojih su se u Evropi ’nacije’ homogenizirale i na kraju se građani čak uživjeli u predodžbu da je ’njihova’ nacija oduvijek postojala u takvom obliku« (Buchler 2002: 9). Kako se ta predodžba o praiskonskom postojanju vlastite nacije mogla proširiti kad svaki iole znanstven uvid u povijest pokazuje da su nacije »nešto prilično novo u povijesti« (Renan 1993: 9)? Očito se povijesne činjenice zaboravljaju i zamjenjuju fikcijom s ciljem ostvarivanja nacionalnih programa: »Zaboravljanje, čak bih išao tako daleko da kažem zabluda na području povijesti, to je osnovni činilac u kreiranju nacije, a zbog toga napredak u istraživanju povijesti često predstavlja opasnost za temelje nacionalnosti« (*ibid.*: 11).

S obzirom da objektivno istraživanje povijesti ne pruža potvrde kontinuiteta nacije, nacionalni aktivisti i u pristupu povijesti primjenjuju naraciju smatrajući da »se čak i povijesni kontinuitet mora izmisliti, npr. kreiranjem drevne prošlosti bez stvarnog povijesnog kontinuiteta bilo pomoću polufikcije [...] bilo pomoću krivo-

tvorenja« (iz Brennan 1993: 49). Drugim riječima, »povijest se pomoću pisanja povijesti i interpretiranja povijesti i diskutiranja o povijesti tek pravi. To znači da pisanje povijesti, odnosno sudionici u tom diskursu uzimaju samo one elemente koji im odgovaraju za opravdavanje ili potkrepljivanje vlastitih ciljeva te da tim elementima pomoću određenog redoslijeda daju novi smisao« (Buchler 2002: 9).

Nema objektivnih kriterija za pravljenje nacije

Imajući u vidu potpunu dominaciju naracije nad znanošću na južnoslavenskim prostorima, ne čudi što je većini ljudi na Balkanu nepoznata činjenica da »je nacionalnost subjektivna a ne objektivna kategorija — ona se ne može 'objektivno' konstatirati ili mjeriti« (Mappes–Niediek 2005: 14). Drugim riječima, nije objektivno zadato zašto bi netko bio Hrvat ili Srbin ili Bošnjak ili Crnogorac. Koliko god naracija uvjeravala u suprotno, neosporno je da »ne postoje objektivni temelji za nacionalnost. Empirijsko istraživanje otkriva da su sve nacije — kao nacije — umjetne konstrukcije« (Greenfeld 2001: 663). Uslijed tih spoznaja je »odavno s pravom prevaziđeno shvaćanje o postojanju navodno 'objektivnih' kriterija za određivanje neke nacije« (Clewing 2001: 394).

Na južnoslavenskim prostorima mnogi misle da se nacija prepoznaje po jeziku. Međutim, »čak ni jezik, možda najautentičnije obilježje društvenog identiteta, ne predstavlja danas svojstvo po kojem se prepoznaje neka nacija. Jer unutar gotovo svih nacija govore se različiti jezici — pa i kad je jedan od njih službeni — i skoro svi jezici, osim sasvim malobrojnih iznimaka, prelaze nacionalne granice i raščlanjuju svijet prema svojoj vlastitoj geografiji« (Llosa 2000: 55).

Nacija nije nastala pomoću autentičnih kriterija kakav je jezik, nego »nacija je politička izmišljotina« (*ibid.*:

54). To vrijedi za sve nacije: »Svaka nacija je laž, kojoj su vrijeme i povijest — kao starim mitovima i klasičnim legendama — dali samo privid istine. Nijedna nacija nije *prirodno* nastala. Usprkos povezanosti i bratstva, koje naizgled još uvijek postoji kod malobrojnih, nailazi se izvan uljepšavajuće — književne, povijesne, umjetničke — fikcije, u kojoj uobličavaju svoj identitet, na zastrašujuće povijesne činjenice« (*ibid.*: 56). Te činjenice pokazuju da su sve nacije »nastale političkom samovoljom, pljačkom, intrigama vladara, golim ekonomskim interesima, kombinacijom sirovog nasilja i slučaja« (*ibid.*: 55).

Pogrešno je tvrditi da se nacija zasniva na zajedničkom jeziku, na zajedničkom teritoriju koji čini prirodnu cjelinu ili na zajedničkoj religiji (Greenfeld 2001: 663–664). Npr. religija se ne može smatrati kriterijem za nacije jer kako onda da pet glavnih religija nalazimo kod stotina službeno priznatih nacija i onih koje žele to postati — religijom se ne može objasniti tolika raznovrsnost nacija (*ibid.*: 663). I »jednako malo dokaza ima za podupiranje teorije o porijeklu kod geopolitičke raznovrsnosti kao i kod etničke ili, pogotovo, jezične« (*ibid.*).

Ni pozivanje na tisućljetnu državu ili na povijesne teritorije ne može služiti kao kriterij za nacionalnost: »veza između stvaranja države, centralizacije, i čak teritorija s jedne strane i nacionalnog identiteta s druge strane je jednako nedosljedna i proturječna kao i između nacionalnosti i jezika« (*ibid.*). Osim toga, dok je jezik univerzalno svojstvo svih ljudskih načina grupiranja, »nacionalni identitet je povijesno ograničena, nova pojava i ne može se objasniti dovođenjem u vezu s takvim univerzalnim svojstvima« (*ibid.*: 664).

Nacije nije moguće definirati pomoću objektivnih kriterija »čak i ako zanemarimo to što većina pokušaja definiranja sadrži brojne elemente koji ustvari nisu ’objektivni kriteriji’, nego subjektivni mitovi (’rasa’, ’duh naroda’ i slično) ili slučajna obilježja (npr. religija) odno-

sno neuhvatljivi motivi i znanstveno neopravdane hipoteze (’sudbinska zajednica’, ’duhovno ponašanje’, ’nacionalni karakter’ itd.)« (Szücs 1981: 168).

Stoga »ako takozvani ’objektivni’ kriteriji poput jezika, religije ili zemljopisa ne mogu predvidjeti gdje će biti državne granice, onda se može pretpostaviti da su ’subjektivni’ ili psihološki kriteriji presudni. Nacije nisu ’objektivne zajednice’, u smislu da su napravljene primjenom jasnih, ’objektivnih’ kriterija koje zadovoljavaju svi članovi nacije; naprotiv, nacije su, da uzmemo termin Benedicta Andersona, ’zamišljene zajednice’« (Billig 1995: 24).

Na južnoslavenskim prostorima se misli da se pozivanjem na porijeklo može dokazati pripadnost nekoj naciji. Međutim, poznato je već barem pola stoljeća da »zajedničko porijeklo kao kriterij za postojanje i razgraničavanje nacionalnih grupa [...] nije ni u kojem slučaju kriterij upotrebljiv za definiciju tih grupa« jer je »jako udaljen od stvarnosti« (Lemberg 1964 II: 42). Pozivanje na »zajedničko porijeklo je za primitivne ljude [...] bilo od velikog značaja; ono je zato bilo predmet legendi i praznovjernih predodžbi. Ali suvremene nacije su mješavina raznovrsnih i ponekad vrlo različitih rasa. Seobe naroda u našoj povijesti i pokretnost života novog doba doveli su svuda do izmiješanosti« (Kohn 1962: 20).

I rezultati istraživanja pomoću nove metode — ispitivanjem ljudskih gena — potvrđuju da su nacije mješavine najrazličitijih mogućih predaka. Štoviše, »sve analize gena dokazuju da svaki čovjek ima nebrojeno mnogo korijena i da je svatko ’mješavina’« (Welt online 2007). Analizu gena brojnih evropskih nacija sprovela je nedavno iGENEA, evropski ogranak vodećeg poduzetnika za testiranje gena, koji vrši 90% u svijetu svih DNK–ispitivanja porijekla. Izvršena analiza pokazuje ne samo da »ne postoji pranarod Hrvati« (Pazos 2008a), nego i da nije moguće na osnovi gena utvrditi tko je Hrvat a tko Srbin. Također pokazuje da je po očevoj liniji

genetski najzastupljenija kod Hrvata i Srba *Y–haplogrupa I* koja reprezentira prastanovnike Balkana Ilire (Pazos 2008), a unatoč tome neosporno je da govorimo jezikom kasnijih doseljenika, Slavena. Za razliku od naše situacije, samo »20% albanskog stanovništva ima ilirske korijene«, tj. »udio Ilira je u Albaniji manji nego u Bosni ili u Hrvatskoj« (Pazos 2008b). To još nije sve: Albanci naspram Srba imaju po očevoj liniji češće *Y–haplogrupu R1a* koja se pripisuje slavenskim korijenima, a usprkos tome neosporno je da Albanci ne govore slavenskim jezikom. Neosporno je to i za Mađare, a baš kod njih je više zastupljena *Y–haplogrupa R1a* nego u bilo kojoj zemlji jugoistočne Evrope. Istraživanje gena i u drugim regijama Evrope ruši naše stereotipe o nacijama: npr. za Nijemce je utvrđeno da imaju po očevoj liniji pet puta češće istočnoevropske korijene nego germanske (Welt online 2007), iako njihov jezik nije slavenski nego germanski. Istraživanje je pokazalo i da po očevoj liniji Nijemci imaju dvostruko češće židovsko porijeklo nego germansko (*ibid.*).

Navedeni rezultati potvrđuju da nacija nije genetski zadata zajednica, a potvrđuju i da genetsko porijeklo nema nikakve veze s jezikom. Ovo svojevrsno testiranje je li istinita slika prošlosti kakvu nam predočavaju nacionalno angažirani povjesničari otkriva razmjere do kojih jedna znanstvena disciplina može zastraniti kad se stavi u službu ideologije. Naravno, vladajuća ideologija nagrađuje autore kad svoje pisanje prilagode interesima te ideologije, ona umnaža njihove riječi putem udžbenika, šireći ih na taj način među populacijom laika.

Ako se ideologija ne miješa sa znanošću, onda izostaje drastično odstupanje od istine, kako se vidi na primjeru prirodnih znanosti botanike i zoologije, gdje je također genskom analizom testirana postojeća klasifikacija biljnih i životinjskih vrsta po stupnju srodnosti i povijesti razvoja. Testiranje je dalo nove spoznaje, koje su odmah primijenjene u sastavljanju najsuvremenije klasifi-

kacije vrsta. Ali kod raskoraka između stare i nove klasifikacije u prirodnim znanostima ne može se ni u kojem slučaju govoriti o provaliji, dok se kod raskoraka između slike nacionalne povijesti podučavane u školama i stvarnog toka povijesti Evropljana koji se vidi iz genske analize ljudi doista radi o provaliji, što znači da je historiografija kao znanstvena disciplina potpuno zakazala uslijed služenja nacionalnim ideologijama. Na južnoslavenskom prostoru ta profesija služi nacionalnim ideologijama još od 19. st., a s obzirom da je kontinuirano zastupljena u udžbenicima za mase, ne iznenađuje što ne samo nacionalisti nego i oni koji to nisu podrazumijevaju da je nacionalnost zadata po krvi. Ni danas se kod toga ništa ne mijenja jer rezultati dobiveni analizom DNK–profila ljudi još uvijek kod nas ne nailaze na primjenu u društvenim znanostima.

Ispitivanje genetskog porijekla ljudi potvrdilo je stajalište prihvaćeno već ranije u zapadnoevropskoj znanosti da »tko shvaća naciju kao zajednicu povezanu porijeklom, taj je vezan za ahistorijsku i biologističku sliku svijeta« (Altermatt 1996: 91). U njoj »rasno nije ništa drugo nego simbolička jezgra u kojoj se rasa i nacija u glavama ljudi poistovjećuju i u kojoj se rasno jedinstvo može predstaviti kao izvor povijesnog kontinuiteta naroda. Ta simbolička jezgra omogućuje da nastane fikcija rodoslovlja — tj. da nastane predodžba da je svaka ranija generacija predavala sljedećima biološku i duhovnu supstanciju, pomoću koje se uspostavilo srodstvo između pripadnika ranije i današnje zajednice« (Buden 2005: 48).

S tim ciljem se na južnoslavenskim prostorima bez ikakvih dokaza tvrdi da se »radi o *zajedničkom* porijeklu velikog broja ljudi i da se to porijeklo proteže stoljećima unazad. Tamo gdje knjige bilježenja (knjige rođenih, knjige vjenčanih itd.) postoje samo za nekoliko generacija (kao npr. u balkanskim državama) otvorena su vrata manipulacijama. A budući da rekonstrukcija zajedni-

čkog porijekla nije moguća na osnovi izvora, uzimaju se nadomještajući kriteriji (poput jezika, religije, zajedničke kulture ili kombinacija tih kriterija) koji bi mit o porijeklu trebali empirijski utemeljiti. Ti nadomještajući kriteriji su, dakako, *sve samo ne objektivni*« (Sundhaussen 1997: 80).

I njihovo povezivanje, »izjednačavanje 'rasa = kultura = jezik' sasvim očito je pogrešno, i što se tiče stvarnih bioloških kriterija i što se tiče proširenih stereotipova« (Le Page/Tabouret–Keller 1985: 234–235). To pogrešno izjednačavanje je na južnoslavenskim prostorima toliko izraženo da npr. najnovije »hrvatske etnogenetske koncepcije izazivaju određene asocijacije s Hitlerovom rasističkom teorijom« (Wrocławski 2002: 252). Pritom treba imati na umu da ono »što se tridesetih godina zvalo rasa, danas se zove porijeklo, što se u ono doba zvalo duh naroda, danas se zove kultura« (Altermatt 1996: 157).

A istraživanje nacističke kulturne politike pokazuje da »u toj kulturnoj politici pogleda na svijet vjerovanja i u rasu i u jezik igrala su ključnu ulogu, s retoričkim naglaskom često samo na rasi, ili na rasi i jeziku, ili na jeziku i rasi. Ali kojem god redoslijedu tih dvaju aspekata nacionalnog nasljeđa se dala prednost, jezik je imao presudnu ulogu« (Hutton 1999: 5). Danas se ponovo vidi da »osnovni principi, bolje rečeno osnovne opsesije nacionalne ideologije su homogenost i kontinuitet krvi, prostora, kulture i pogotovo jezika« (Fritsche 1992: 82). Iznova se uočava kako nacionalizam zna biti »gotovo fašistički u svom inzistiranju na državi i na mitskoj snazi porijekla, posebno etničkog porijekla, i na simbolima zamišljene i mitske zajednice kakvi su religija, povijesna tradicija i zajednički jezik« (Ager 2001: 37). A kako bi se spriječilo razotkrivanje istine, »pritom se obilježja kao što su jezik, religija i etnos imuniziraju protiv svakog preispitivanja i mobiliziraju se politički za vlastite svrhe« (Altermatt 1996: 13).

Južnoslavenski filolozi sudjeluju u tome, pa je i na njihovom primjeru vidljivo koliko je opravdano što »u zaključku svoje povijesti ideje o rasi Hannaford stavlja filologe na prvo mjesto na listi krivaca« (Hutton 1999: 3). Javnosti ostaje nepoznato da »mitovi o rasnoj čistoći imaju svoje ishodište u potrebi za snažnom osnovom pojačanom apeliranjem na ponos specijalnim precima i religijskom ispravnošću, a ne u nečemu genetski dokazivom« (Le Page 1993: 144). Filolozi prešućuju pred javnošću da »na osnovi jezične zajednice izvoditi zaključak o zajedničkom porijeklu u smislu postojanja jedne povijesno stalne zajednice koja se minimalno križala s drugim zajednicama — to je mit; on u svom grubom biologističkom obliku nema veću stvarnu povijesnu utemeljenost od legende o Troji kad se uzmu u obzir stoljetne seobe velikih masa ljudi [...], kad se uzmu u obzir kontakti do kakvih dolazi u ratovima, trgovini, ekonomiji i kulturi. Osim toga, iz novijeg doba postoje primjeri (Sjedinjene Američke Države) koji svaku pretpostavku o unutrašnjoj srodnosti jezika i porijekla dovode do apsurda« (Reichmann 2000: 433–434).

Nacionalnost nije objektivno zadata nego je stvar samoodređenja

Kao što je pokazano u prethodnim poglavljima, »nacionalnost nije prirodna« (Greenfeld 2001: 663), nego »zbog mnoštva mogućih kriterija za postojanje nacije kao i zbog njihove proizvoljnosti i manipulativnosti jasno je da su potrebna nastojanja i radnje jedne grupe ljudi kako bi se napravila nacija i razgraničila prema van« (Esbach 2000: 70).

Spomenuta »nastojanja i radnje jedne grupe ljudi« prave nacionalnu ideologiju, a »nacionalna ideologija ima zadatak da konstruira narod kao fiktivnu etničku cjelinu«, pa se onda ljudi »mogu u ime nacije [...] upotrije-

biti za različite političke svrhe« (Buden 2005: 46). Ta upotreba ide toliko daleko da ljudi »svoj život i svoju slobodu žrtvuju za naciju« (Blum 2002: 5) uvjereni da je njihova pripadnost naciji objektivno zadata. Nisu svjesni da je nacionalna pripadnost »subjektivna i individualna odluka. Objašnjenja za takve odluke, pogotovo kad one kao masovne pojave postanu društveno važne, ostaju predmetom psihologije. Tim više što sudjelovanje u nacionalizmu i/ili postizanje njegovih propagiranih ciljeva (u idealnom slučaju postizanje nacionalne države) često usprkos eventualno visokim troškovima ne donosi sa sobom odgovarajuću materijalnu korist ni pojedincu ni grupi« (*ibid.*).

Nije utemeljeno »etnički identitet prihvatiti kao objektivnu datost. To je stanje iz znanosti prve polovine 20. stoljeća, kada su ideje nacionalizma bile u usponu. Od onda je suvremena sociologija razvila nove teorije, pomoću kojih možemo spoznati da su etnički identiteti društveni konstrukti. Na primjeru Bosne i Hercegovine može se vrlo zorno predočiti taj konstrukcijski karakter tamošnjih etnički definiranih nacija uključenih u konflikt« (Riedel 2007: 27).

Istraživanja pokazuju da »religija, jezik, običaji i kultura po sebi ne čine etnički identitet«, nego »društvene elite manipuliraju i instrumentaliziraju te simbole« (*ibid.*: 48). Nacionalisti šire krivu predodžbu o etničkom identitetu jer po njihovome »se taj identitet smatra nečim osnovnim, čvrstim, trajnim — nečim što je postojalo davno prije nacionalnih pokreta i što je dovelo do njih. Drevno porijeklo vlastite nacije i postojanost njenog identiteta kroz stoljeća zaista je stvar vjere među nacionalistima [...]. Ali izvještaji iz povijesti govore da etnički identitet nije inertna i stabilna stvar. Kroz stoljeća se pokazalo da se lako oblikuje i da je podložan velikim promjenama i preokretima. On je u velikoj mjeri stvar toga kako pojedinac sam sebe gleda« (Kedourie 1993: 141).

Stoga »je pogrešno suvremene debate oko identiteta projicirati u prošla stoljeća. Do kraja 18. st. i dijelom još u 19. st. stanovništvo u Evropi se identificiralo u prvom redu s lokalnom regijom i s religijskom zajednicom. Suvremeni nacionalni osjećaj je zahvatio mase tek krajem 19. st.« (Altermatt 1996: 32). To znači da je znanstveno neutemeljeno npr. katolike iz 15., 16., 17., 18. stoljeća u Slavoniji, Dalmaciji, Bosni itd. naknadno proglašavati Hrvatima kad hrvatska nacija u ono doba još nije bila oformljena, i katoličko stanovništvo npr. u 17. st. u Bosni, Slavoniji ili Dalmaciji nije sebe nazivalo Hrvatima. Ne možemo mi u njihovo ime proglašavati ih članovima hrvatske nacije kad je nacionalnost najvećim dijelom stvar samoodređenja, npr. dubrovački katolici poput Matije Bana i Mede Pucića su sebe određivali kao članove srpske nacije (Kilian 1995: 378), katolik Ivo Andrić ili katolik Ivo Ćipiko također, itd. Zato pojmove nacionalne pripadnosti nije ispravno prenositi na stoljeća u kojima nacionalna pripadnost još nije postojala. Kako je već rečeno, »osjećaj pripadnosti i eventualna lojalnost nekoj, bez obzira kako definiranoj grupi uvijek je subjektivna i individualna odluka« (Blum 2002: 5).

Nacionalni identitet nije prirodan nego je konstrukcija

Budući da istraživanja pokazuju da »nacionalizam izmišlja nacije, a državna elita ih pravi i oblikuje« (Esbach 2000: 71), usvojeno je među znanstvenicima već desetljećima da »slijedeći Benedicta Andersona (1983: pp. 15f.) polazimo od toga da su nacije mentalne konstrukcije, 'zamišljene zajednice', koje podržavljeni politički subjekti gledaju kao odvojene političke entitete« (Wodak/de Cillia/Reisigl/Liebhart 1999: 3). Odnosno, »slažem se s Gellnerom kad on element umjetnog, izmišljanja i dru-

štvenog inženjeringa naglašava, koji ulazi u pravljenje nacije« (Hobsbawm 1991: 21).

Društvenim inženjeringom nastaje uvjerenje o nacionalnom identitetu: »u suvremenom svijetu, sa svim njegovim mogućnostima širenja ideja i indoktrinacije masa, najčešće je istinitije reći da je nacionalni identitet kreacija nacionalističke doktrine, nego da je nacionalistička doktrina proizvod ili izraz nacionalnog identiteta« (Kedourie 1993: 141). Već je klasičnom postala rečenica koju citiraju brojni povjesničari i sociolozi jer ističe konstrukcijski karakter nastanka nacije i nacionalnog identiteta: »Napravili smo Italiju, sada moramo napraviti Talijane« (iz Hobsbawm 1991: 58).

To znači da »nacionalni identitet nije dat (npr. kroz entitete kao što su 'priroda', 'karakter', 'mentalitet' ili 'podsvijest' naroda ili pojedinaca), nego je *napravljen*« (Brockmeier 2001: 219). Na primjer, »većina zapadnih koncepcija nacionalnog identiteta koje se pretvaraju da su ukorijenjene u dugačkim, ponekad mitskim povijesnim tradicijama — a te koncepcije uzrokovale su većinu zapadnih debata i ratova u 20. stoljeću — izmišljene su u zadnjoj trećini 19. stoljeća (Hobsbawm, 1983). Naravno, ta izmišljanja nisu imala i nemaju mnogo veze s pravom poviješću ili s istraživanjem povijesti« (*ibid.*: 220).

U pravljenje nacionalnog identiteta uključuju se pored političara i neki intelektualci, zaboravljajući da »nije ni u kojem slučaju obaveza intelektualaca da prave jedinstvo nacije (to je stvar državnika)« (Benda 1978: 63). Što će činiti nacionalni identitet, nije uvjetovano nekakvim prirodnim ili objektivnim svojstvima, nego se oblikuje: »Elite imaju znatnu sposobnost da oblikuju osnovne simbole i slike koje prave nacionalni identitet« (Kupchan 1995: 3).

Ispitivanja su pokazala »da se nacionalni identiteti, kao posebni oblici društvenih identiteta, proizvode i umnažaju, mijenjaju i razgrađuju *diskursom*« (Wodak/de Cillia/Reisigl/Liebhart 1999: 3–4). Budući da tu tezu po-

dupiru brojni dokazi, postalo je »konstantno svojstvo suvremenih teorija o nacionalnim identitetima da su oni konstruirani diskursom, podložni promjenama i prepravljanju, a to svojstvo je u upadljivom kontrastu s ranijom predodžbom o nepromjenjivosti i o povijesti kao istini te s esencijalizmom genetske datosti« (Howard/Gill 2001: 89) — ovu raniju predodžbu, odbačenu od strane znanstvenika, nalazimo u južnoslavenskim filologijama.

Znanstvenici, nadalje, ističu da u istraživanju »polazimo od toga da [...] ne postoji *jedan* nacionalni identitet, nego vjerujemo da se diskursom prave različiti identiteti ovisno o publici, situaciji, temi i sadržaju. Nacionalni identiteti su zato promjenjivi, krhki i često dvosmisleni i difuzni« (Wodak/de Cillia/Reisigl/Liebhart 1999: 4). Uslijed konstrukcijske prirode nacionalnog identiteta ne iznenađuje što se »nacionalna identifikacija zajedno sa svim njenim neugodnim posljedicama može promijeniti u toku vremena, čak i u vrlo kratkom razdoblju« (Hobsbawm 1991: 22).

Ta promjenjivost identifikacije iskorištena je i za nastanak nacionalne identifikacije jer tada se »u svakom pojedincu morala odvijati promjena od lokalne, rođačke identifikacije zasnovane na relacijskoj kulturi podudarnosti, ka manje geografski izravnoj ali ne i manje snažnoj privrženosti naciji« (Poster 1999: 236). Pojedinci su trebali prestati poistovjećivati se jedino s grupom koja ih neposredno okružuje i s kojom su se doživljavali kao Radmani, Projići, Esekeri, Šokci, Dalmatinci i sl., i poistovjetiti se s drugim, mnogo širim pojmom, s nacijom. Zato je proces pravljenja nacije »po pravilu praćen konfliktom i nasiljem. Poseban oblik identiteta se mora nametnuti. Jedan način razmišljanja o sebi, o zajednici i o svijetu mora zamijeniti druge koncepcije, druge oblike života« (Billig 1995: 27).

A taj identitet ne dolazi iz naroda, nego naprotiv: »Bez obzira koja društvena grupa je prva zahvaćena nekakvom ’nacionalnom sviješću’, narodne mase — radni-

ci, seljaci — zadnje su zahvaćene njome« (Hobsbawm 1991: 23). Dakle, »kolektivnom pojavom bilo etničke grupe bilo nacije postaje ’identitet’ tek pomoću ciljane *konstrukcije*, tj. pomoću svjesnog pravljenja željenog stanja od strane etničkih odnosno nacionalnih elita, često svjesnim instaliranjem vlastitog kolektiva nasuprot drugim razgraničavajućim slikama neprijatelja« (Miedlig 1994: 25).

Tako »zamišljajući nacionalnu jedinstvenost i homogenost, članovi nacionalne zajednice istovremeno konstruiraju razlike između sebe i drugih nacija, pogotovo kad se misli da druga nacionalnost ima svojstva podudarna onima vlastite nacionalne zajednice — to je slično Freudovom ’narcizmu malih razlika’« (Wodak/de Cillia/Reisigl/Liebhart 1999: 4). O tom pojmu »Freud je jednom zaključio da što je manja stvarna razlika između dva naroda, sigurno će ih ona tim više zastrašivati u njihovoj mašti. Nazvao je taj efekat narcizmom male razlike« (Ignatieff 1993: 21–22).

Vlastito »nacionalno jedinstvo, međutim, postoji samo kao diskursna konstrukcija«, koju čini pet aspekata: prvi je *pripovijetka o naciji*, »drugi je *naglašavanje porijekla, kontinuiteta, tradicije i svevremenosti*. Nacionalni identitet se prikazuje u pripovijetci o nacionalnoj kulturi kao izvorni identitet, prirodno prisutan ali ponekad uspavan pa ga se mora probuditi iz uspavanosti. Cilj je slika nacionalnog karaktera (koja se očituje u diskursu) kao nepromjenjivog, neprekidnog i uniformnog bića«, treći aspekt je *izmišljanje tradicije*, četvrti je *mit o porijeklu*, kojem »se pridaje veliki značaj u izmišljanju nacionalne kulture. Porijeklo nacije se često smješta toliko daleko u prošlost da je zamagljeno vremenom i nije ’stvarno’, nego ’postoji’ negdje u ’mitskim’ vremenima. Takvi mitovi igraju ulogu ne samo u službeno odobrenim pripovijetkama o naciji, nego i u oprečnim pripovijetkama koje se koriste kao instrument za izgradnju novih nacija«, peti aspekt je »izmišljena predodžba o *’čistom, izvor-*

nom narodu'« (Wodak/de Cillia/Reisigl/Liebhart 1999: 24). Kao što se iz citata vidi, svaki od tih pet aspekata pripada svijetu fikcije, a ne svijetu činjenica. Svih pet aspekata redovito se pojavljuju u kroatističkim radovima, štoviše oni čine temelj današnje kroatistike, a prisutni su i kod srpskih, bošnjačkih i crnogorskih filologa.

Takvi filolozi misle da je današnje grupiranje ljudi na nosioce hrvatske nacionalnosti, slovenske nacionalnosti, makedonske itd. bilo zadato objektivnim svojstvima tih ljudi. Međutim, »pojam nacionalnosti kao svijesti ili činjenice objektivnog identiteta zasnovanog na objektivnim svojstvima ljudi, bilo etničkim bilo geopolitičkim, nije rezultat empirijskog istraživanja« (Greenfeld 2001: 664–665). Empirijska istraživanja, naime, pokazuju da »se nacije ne zasnivaju na činjenicama, nego na onome što ljudi smatraju činjenicama« (Altermatt 1996: 42). Grupu konstituira »ideološka slika o grupi«, »ima još čitav niz drugih dokaza da nacionalnu grupu integrira u ideologiji sadržana slika nacionalne grupe, a ne zajedničkost ili istost nekog svojstva« (Lemberg 1964 II: 59).

Kako bi se napravila nacija, »bilo je nužno predstaviti tu kreaciju kao preporod, kao da se nešto drevno nastavlja. Za vrijeme vrhunca pravljenja nacija u osamnaestom i devetnaestom stoljeću izmišljene su mnoge tobože drevne tradicije« (Billig 1995: 25). Danas je većini ljudi na južnoslavenskim prostorima nepoznato da se radi o izmišljenim tradicijama jer mediji im stalno ponavljaju suprotno. Fridrich Nietzsche objašnjava kako vremenom uslijed stalnog ponavljanja laži nastane osjećaj da se govori istina jer »čovjek zaboravlja da to tako s njim stoji; on laže, dakle, nesvjesno i nakon stoljetnih privikavanja na to — i dolazi upravo *pomoću te nesvjesnosti*, upravo pomoću tog zaborava do osjećaja istine« (Zorić 2005: 9). Ovaj »Nietzscheov proces pravljenja istine može se prenijeti na konstituiranje (mladih) nacija. (Mlade) nacije su napravljene istine, čija svjesna faza konstrukcije je zaboravljena« (*ibid.*: 10).

Do zaboravljanja iskonstruiranosti nastanka nacije nije došlo spontano, nego »se nastanak nacije svjesno zamagljuje« (*ibid.*). Istraživanje povijesti nacije je iskrivljeno »nacionalnim pogledom«, »pogotovo istraživanje pravljenja nacije je obojano 'nacionalnim' interesima, 'metodološkim nacionalizmom'. Tako su vagani argumenti za i protiv pravljenja nacija, dokazivane nacionalne legitimacije, građene mitologije i kolektivno pamćenje« (*ibid.*: 13).

Svjesnim »izmišljanjem tradicije kreiran je nacionalni identitet kao da je 'prirodno', čak vječno svojstvo ljudskog postojanja« (Billig 1995: 26). Zato većini stanovnika Balkana ostaje skriveno da njihov »nacionalni identitet nije ni prirodan ni stabilan« (Evans 1996: 34), nego »je ideološka kreacija« (Billig 1995: 24). On »je izum koji uključuje stvaranje suprotnosti i stvaranje 'drugih', koji se koriste kao međaši za definiciju« (Evans 1996: 34).

Da »nacionalni karakter je predrasuda — to je spoznato odavno« (Reiter 1984: 219). No, na Balkanu se ta predrasuda o prirodnosti, originalnosti i kontinuitetu nacionalnog karaktera uzgaja pomoću pojma *preporod*: »Da su ciljali na kontinuitet i originalnost, pokazuju već i oznake njihovih pokreta koje pogotovo kod svih balkanskih naroda imaju značenje 'preporod'« (Fritsche 1992: 85). Budući da nacionalisti nastoje prikazivati naciju i nacionalni identitet kao nešto »opće, vječno i dato prirodom, važno je da nastavimo isticati kako zaista nema ništa 'prirodno' u tome« (Reilly 2001: 6).

Još o nacionalnom identitetu

Već niz godina upada u oči da »svatko govori o identitetu, a jedva da itko zna što bi ta riječ trebala značiti. Još nebuloznije postaje kad se uz *identitet* doda pridjev *nacionalni*. Zašto se uopće poseže za tako maglovitim pojmom? Zato što je sadržaj koji on označava diskreditiran

pa se mora presvući maskom. Riječ 'nacionalni identitet' sakriva sadržaj o kojem se ustvari radi: nacionalizam« (Claussen 1988).

Moguće je da će na ovo zagovornik nacionalnog identiteta uzvratiti da pored »lošeg« nacionalizma postoji i »dobar« nacionalizam: patriotizam. Međutim, »kontradikcija koja se provlačila kroz sve službene ideologije sastoji se u razlikovanju između dobrog i lošeg nacionalizma — mnogi smatraju patriotizam dobrim, nacionalizam lošim. No, radi se o istom problemu koji se skriva iza maglovite riječi 'nacionalni identitet'«, a taj problem je da »nacionalizam, i kad ga čovjek naziva nacionalni identitet, 'označava uvijek da se pojedinac koji se osjeća nemoćan pogrešno identificira s jednim kolektivom kojem naizgled pripada prirodno, naime rođenjem'« (*ibid.*).

Do uobličavanja velikog kolektiva kakav je narod ili nacija ne dolazi prirodno, nego djelovanjem političara, a obični ljudi su u takvom kolektivu i zbog tuđih i zbog vlastitih interesa. Tuđi interesi odredili su npr. opseg konkretnog naroda ili nacije. A vlastiti interesi običnih ljudi sastoje se npr. u nizu prednosti koje im život unutar određene nacije pruža. Iako je ovo odgovor na pitanje zašto se ljudi udružuju u nacije, po pravilu se u školama i medijima ne prenosi taj odgovor, nego se on zamjenjuje ideologijom patriotizma, nacionalnog identiteta, prirodne pripadnosti kolektivu. Zašto? Zato što tek ta ideologija omogućava da se ljudi u kolektivu iskoriste za raznorazne političke svrhe, uključujući i ratove.

Sastavni dio te ideologije, »nacionalni identitet označava jedno čudno izjašnjavanje čovjeka da pripada određenoj domovini. Radi se o tvrdnji da ljudi žive i žele živjeti pod određenim nacionalnim nadzorom ne (samo) uslijed prisile i ne (samo) npr. zbog političkog procjenjivanja svojih teoretskih i praktičnih prednosti, nego zato što pripadaju specijalnoj vrsti ljudi, s kojom dijele zajednička svojstva. Neovisno o zasebnoj i promjenjivoj političkoj volji građanina trebao bi postojati jedan prirodni

karakter naroda, koji ne samo da sili na priključivanje jednakima, nego odmah i na potčinjenost istoj — vlastitoj, nacionalnoj — političkoj vlasti. 'Nacionalni identitet' je dakle moderna rasistička formula za neotklonjivost nacionalizma« (VFSP 2004).

Prema »toj doktrini pojedinci ne postoje neovisno o naciji, onoj majčinskoj placenti kojoj zahvaljuju svoj život i svoj identitet. Nacionalnom identitetu, ključnoj riječi nacionalističke retorike, zahvaljuju svoju društvenu, kulturnu i političku egzistenciju; nacionalni identitet se očituje u jeziku kojim govore, u običajima koje njeguju, u sudbinskoj povijesti koju dijele, ponekad i u religiji, etnosu, rasi kojoj pripadaju, pa čak i u obliku glave ili u krvnoj grupi kojom ih je Bog ili slučaj opskrbio. Takvo utopijsko predočavanje jedne potpuno homogene i u sebe zatvorene zajednice nestaje čim ga pokušamo usporediti s realno postojećim nacijama u konkretnoj stvarnosti. Kulturna, etnička i društvena heterogenost, koja je u njima više ili manje jako izražena, dokazuje da pojam 'kolektivnog identiteta' — a 'nacionalni identitet' da i ne spominjem — vodi potpuno u zabludu« (Llosa 2000: 19–20).

Jednakost i jedinstvo unutar kolektiva zvanog nacija nisu stvarni, nego prividni, a »kako bi se napravio privid jedinstva, potrebno je isključiti ljude koji navodno nisu identični s vlastitom nacijom. [...] Tko želi nacionalni identitet, mora htjeti isključivanje, isključivanje nekih drugih« (Claussen 1988).

Zagovornici nacionalnog identiteta pozivaju se na »iskonska, 'prijedržavna' *zajednička obilježja*«, tvrdeći da su to zajednički jezik, zajednička kultura i zajednička povijest (VFSP 2004). Međutim, već i tema zajedničkog jezika pokazuje da se ne radi o »iskonskim, 'prijedržavnim' *zajedničkim obilježjima*«, nego naprotiv: »Zajednička obilježja nastala na temelju sprovedenog državnog interesa, lažno se predočavaju kao predpolitičke osobine, o kojima bi navodno država trebala voditi računa. Nacio-

nalni jezik, na kraju krajeva, nije prirodno širenje prvotno govorenih dijalekata, nego je umjetni produkt političke vladavine: jedanput 'književni jezik', sproveden kao zajednički jezik unutar čitavog područja vladavine; drugi puta 'službeni jezik', uveden kao službeno i poslovno sredstvo sporazumijevanja, odabran bez obzira na slučajne lokalne idiome« (*ibid.*).

Kod tvrdnje da je zajednički, nacionalni jezik dio nacionalnog identiteta, »čovjek se pita koji 'identitet' bi time trebao biti stvoren. Nema nijednog jedinog zajedničkog interesa koji bi nastao na temelju zajedničkog jezika kod onih koji njime govore. Da li imaju ista ili različita shvaćanja i ciljeve, to nema nikakve veze s njihovim jezikom — jezik stoji jednako svakome na raspolaganju tko ga zna da izrazi svoje misli. A da uslijed zajedničkog jezika sve suprotnosti i razlike postaju beznačajne, to je gruba prevara, i samo onome prihvatljiva tko zahtijeva da osim 'nacionalnog identiteta' svi drugi interesi ima da šute« (*ibid.*).

Pozivanje na zajedničku, nacionalnu kulturu kao dio nacionalnog identiteta je kontradiktorno. »Kad umjetnička djela važe kao nacionalni kulturni proizvodi, razlog za to ne može biti u tim umjetničkim djelima: na kraju krajeva, note i rime nemaju nacionalne boje. A ne može biti ni u tome da se općenito sviđaju: ukusi su, kao što je poznato, subjektivni i ne orijentiraju se prema porijeklu nekog umjetničkog djela. Da se umjetnost, koja inače uvijek treba biti izraz najindividualnijeg među individualnim, ipak gleda kao kolektivno vlasništvo, to se također može zahvaliti državnom interesu« (*ibid.*). Drugim riječima, umjetnička djela se po svojim svojstvima nisu podudarala s današnjim granicama između nacija. Tek kad je nastala nacionalna država, ona je u sklopu usađivanja nacionalne ideologije napravila da se umjetnička djela iz prošlosti i sadašnjosti klasificiraju prema današnjim nacionalnim granicama. Isključivo zbog dr-

žavnog interesa narod »se podučava da povijest umjetnosti gleda kroz nacionalne naočale« (*ibid.*).

Zagovornici nacionalnog identiteta pozivaju se i na zajedničku povijest. No, navodna »zajednička povijest je još manje razlog za ljubav prema domovini. Tko se u nju kune kao ujedinjujuću vezu, ionako ne misli na prošle manevre prijedržavnih lovaca i sakupljača, nego na politička postignuća sadašnje države i njenih pravnih prethodnica — a ostvarivanje tih postignuća je po pravilu bilo povijest manjih i većih pokolja, u kojima su politički preci današnjih podanika izgubili život i zdravlje. Današnje stanovništvo ne treba tu povijest gledati kao npr. pogrešku štetnu po sebe, nego kao temelj sudbinom povezane zajednice. Mogu se zbog nje ponositi ili sramiti, ali u svakom slučaju trebaju je bezuvjetno smatrati zajedničkom stvari, koja potpuno neovisno od bilo kojeg individualnog interesa obuhvaća nacionalna prava i dužnosti. A što se pod time misli, određuje politika sama. Bilo da se radi o unutarnjepolitičkim raspolaganjima i odnosima ili o vanjskopolitičkim zahtjevima za resursima drugih nacionalnih država: na narodu je da politička poduzetništva svoje vlade shvati kao nacionalnu želju i da se s njom identificira. Za to je uvijek potrebno zaboraviti onu malu opreku između gore i dolje, vlasti i podanika, države i građana. Uspije li to narodu, onda se njegova država može pozivati na njega kao svog višeg nalogodavca. Zahtijevana poslušnost tada ne izgleda više kao podređivanje vlasti, nego kao izraz volje naroda. A što su veći nacionalni zadaci, tim više je od pomoći predodžba o nekakvoj volji naroda, koja živi u građaninu kao njegova druga priroda, htio on to ili ne, taj 'nacionalni identitet', koji njegovoj državi daje pravo. Par zajedničkih obilježja za potvrđivanje te ideologije može se, naposljetku, uvijek naći« (*ibid.*).

Ljudi su prijemčivi za priču o prirodnoj pripadnosti velikom kolektivu jer očekuju da iz navodnog zajedništva i jednakosti unutar njega proizlazi zaštita i sigur-

nost. Ljudsku potrebu za sigurnošću iskorištava ideologija: »Iza blebetanja o nacionalnom identitetu skriva se nešto sasvim drugo [...]: prazna fraza nacionalnog identiteta iskorištava čežnju ljudi za utočištem u prijetećem svijetu. Parola o nacionalnom identitetu ubacuje sigurnost na mjesto nesigurnosti proturječnog percipiranja stvarnosti« (Claussen 1988).

Privatni interesi konstruktora nacije

Povjesničari, jezikoslovci i drugi koji koriste nacionalno angažiranu naraciju ne govore otvoreno o svojim ciljevima. Ali iza privida znanstvenosti kojim se ogrću skrivaju se sasvim prizemne borbe za vlast. Zato je »nacija u suvremenom svijetu 'kuriozno hibridno područje gdje se privatni interesi predstavljaju kao opće važni'« (Bhabha 1993: 2).

Kao što je već rečeno, nacija nije data prirodom nego se konstruira, a »konstruktor nacije može biti intelektualna elita neke manjine na području određene države koja se osjeća kočena u svojim poslovnim i društvenim ambicijama i koja očekuje da će joj nastanak suverene nacionalne države donijeti osobne prednosti« (Esbach 2000: 72).

Na južnoslavenskim prostorima su prilikom pravljenja nacija u 19. i 20. stoljeću »stajale na početku tog procesa svuda pojedine ličnosti«, pojedinci zbog individualne koristi: »često se radilo o pripadnicima slojeva kojima je ili prijetio društveni pad [...] ili su se borili za svoju društvenu i političku emancipaciju« (Hösch/Nehring/Sundhaussen 2004: 471). Ta »borba za nacionalnost je borba za hegemoniju, kod koje dio tvrdi da govori u ime čitave nacije i da predstavlja nacionalnu jezgru« (Billig 1995: 27).

Iza pravljenja nacije stoje interesi elite: »Nacionalni suverenitet donosi samo jednom malom dijelu stanov-

ništva neposredne prednosti, pogotovo eliti i eventualno srednjem sloju, koji profitira od nastalih radnih mjesta u birokraciji. Međutim, široke mase ostaju, barem na području ekonomije, isključene od prednosti koje rezultiraju iz nacionalne autonomije. [...] Masa stoji lošije u slučaju secesije, samo elita ima nove, poboljšane perspektive zbog nastanka novih pozicija i smanjenog broja konkurenata« (Esbach 2000: 102).

Perspektive elite su poboljšane jer »u toj novoj zajednici će intelektualci koji se ubrajaju u novonastalu 'naciju' zahtijevati sve značajnije funkcije za sebe, a da pritom ne moraju konkurirati s brojčano nadmoćnijom grupom intelektualaca« (Gellner 1999: 64–65). Ne čudi što se stoga pojedinci »zbog vlastitog koristoljublja osjećaju privučeni nacionalizmom« (Esbach 2000: 120). S ciljem koristoljubivog uklanjanja konkurencije »često su aktivisti u nacionalističkim pokretima članovi elite sa sigurnim karijerama u intelektualnim i kulturnim profesijama. Nacionalistički motiv je način osiguravanja da će dobiti vlast koju nisu bili sposobni dobiti u većoj zajednici« (Ager 2001: 37).

Tako i kod elita koje se bave tzv. planiranjem jezika »krajnji cilj jezičnog planiranja najčešće nije mijenjanje samog jezika, nego nešto sasvim drugo, npr. politički ciljevi, želja da se dođe na vlast ili da se zadrži vlast« (Buchler 2002: 22). Imajući to u vidu može se dobro razumjeti naslov knjige Maje Buchler (2002), koji u prijevodu glasi *Jezično planiranje u janjećoj koži*: autorica kaže da »se aluzija na 'vuka u janjećoj koži' u naslovu knjige odnosi na pitanje da li« nacionalno angažirani lingvist »etiketu 'znanstvenosti' zloupotrebljava za svoje političke ciljeve«, »želi profitirati od svog 'znanstvenog' autoriteta profesora na sveučilištu [...] i svoje 'istraživanje' stavlja potpuno u službu svojih političkih ciljeva. A 'istraživanje' koje treba služiti takvim ciljevima riskira da rezultate već unaprijed prilagodi prema postavljenom cilju [...] jer rezultati drukčiji od poželjnih po pravilu nisu do-

pušteni« (*ibid.*: 9–10). U Hrvatskoj čak i jedan od vođa nacionalno angažiranih jezikoslovaca Stjepan Babić u knjizi *Hrvatska jezikoslovna prenja* (2001) priznaje o svojim jezikoslovnim aktivnostima da su »vuk u janjećoj koži«.

Pravljenje nacija na Balkanu

Poznato je da je prva evropska nacija, francuska, nastala tek krajem 18. stoljeća, i da je nakon toga krenuo u Evropi proces pravljenja nacija, pa je npr. njemačka nacija oformljena sredinom 19. stoljeća. U to vrijeme još nisu postojale južnoslavenske nacije: »stanovništvo, najvećim dijelom seljačko, identificiralo se sa seoskom zajednicom, s vlasnikom zemljišta, s religijom, možda s carem, ali ni sa kakvom nacijom« (Mappes–Niediek 2005: 125).

Po uzoru na spomenute zapadnoevropske nacije, započelo je potom pravljenje nacija i kod južnih Slavena: »U jugoistočnoj Evropi se pravljenje nacija odvijalo s različitim početnim i završnim fazama u toku 19. i 20. stoljeća« (Hösch/Nehring/Sundhaussen 2004: 391). Odnosno, »proces pravljenja nacija počeo je na različitim vremenskim točkama u toku 19. st. i nastavio se duboko u ovo stoljeće (ponegdje do danas nije završen ili je njegov rezultat neizvjestan)« (Sundhaussen 1993: 44).

Bilo je raznih opcija o broju i obimu budućih nacija jer ionako »nacije nastaju u glavama ljudi« (Altermatt 1996: 40). Tako su »'Hrvati i Slavonci' ili 'Hrvato–Slavonci' iznijeli 1848. svoje zahtjeve za 'hrvatsko–slavonskom nacijom'« (Kessler 1981: 196–197). Ona je uključivala i ljude pravoslavne religije: »Uzimanje u obzir predstavnika okruga iz Vojne krajine u hrvatskom Saboru 1848., prvom modernom parlamentarnom predstavništvu na hrvatskom tlu, ukazuje točno u smjeru jedne religijski unaprijed nepredodređene 'ilirske' ili 'hrvatsko–slavonske' nacije« — »52 od 105 prisutnih saborskih

zastupnika, sve trgovci, intelektualci ili vojni krajišnici, bili su pravoslavne religije«, »tj. prema današnjem shvaćanju Srbi Hrvatske i Slavonije« (Kessler 1984: 152––153).

Ideja da se napravi nacija koja bi poput njemačke i brojnih drugih nacija uključivala ljude različitih religija ne iznenađuje i zato što je, kako Tornow (2005: 444) navodi, u 19. st. četvrtina stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji bila pravoslavne vjere, u Dalmaciji šestina, a u Istri i Hercegovini su južnoslavenski katolici činili samo 40% stanovništva. I »u teoriji o hrvatskoj naciji A. Starčevića religija nije igrala nikakvu ulogu, Srbi su u njoj na osnovi drugih kriterija i argumenata shvaćani kao Hrvati. Tek hrvatski klerikalizam koji je nadolazio nakon aneksijske krize i bio poduprt od strane velikoaustrijskih krugova u Beču te se povezao s pravaškom strankom J. Franka Reinera (1910) naglašavao je dominantno katoličko hrvatstvo, poistovjećivanje hrvatstva i katoličanstva« (Behschnitt 1980: 245).

Iz današnje perspektive vidljivo je da su »ideolozi izgradnje nacije kod Hrvata zastupali jugoslavenske koncepcije znatno češće i intenzivnije od istaknutih srpskih predstavnika izgradnje nacije« (*ibid.*: 234). Vatroslav Jagić 1859. navodi tko je najviše širio ideju o jednoj zajedničkoj južnoslavenskoj naciji (*Narodne novine* br. 25): »od sievera do juga, od iztoka do zapada, odzivao se Ilir Iliru, ili kako mi danas Jugoslaven Jugoslavenu; a u svemu tom prednjačiše svim — tko? Kajkavci Hrvati«. I kad je početkom 20. st. proces pravljenja nacija već desetljećima bio u toku, »u Dalmaciji su se pod vodstvom Ante Trumbića (1864–1938) ujedinile dalmatinska stranka prava i dalmatinska nacionalna stranka u 'hrvatsku stranku', u čijem statutu 1905. piše: 'Hrvati i Srbi su jedan narod po krvi i jeziku, nerazdjeljivi teritorijem koji naseljavaju'« (Kessler 1997: 93).

Na kraju su u prvoj polovini 20. st. ipak nastale dvije nacije jer se za pravljenje nacija primijenila religijska

razlika. Ta »podjela Srba i Hrvata (koji i jedni i drugi govore isti jezik) prema religiji — kod jednih katoličkoj, kod drugih pravoslavnoj — ostala je do danas presudna. Nigdje nije toliko očit ideološki i konstrukcijski karakter nacionalnih preporoda kao ovdje« (Lemberg 1964 I: 154). Usto »početak pravljenja nacija u jugoistočnoj Evropi predstavlja povijesni rez jer je pravljenje nacija stvorilo konflikte takvih razmjera i takvog nasilja kakvi prije nisu postojali« (Sundhaussen 1993: 44).

Budući da su se južni Slaveni u 19. stoljeću velikim dijelom nalazili unutar Habsburške Monarhije, ona je također imala određeni udio u pravljenju nacija. Naime, kad su se po uzoru na Francusku počele pojavljivati i u Monarhiji tendencije za pravljenjem nacija, vlast u Beču je smatrala: »Ako to već mora biti, onda je više nacionalnih pokreta još uvijek bolje nego jedan jedini« (Mappes–Niediek 2005: 126). Vladari u Beču nisu htjeli da u Monarhiji nastane jedna velika nacija koja bi onda po uzoru na Francusku možda srušila cara, nego su poticali »nacionalizme manjih, siromašnijih i potlačenih naroda. Onda čovjek samo mora te nacije posjesti za jedan stol. Što više njih sjedi za stolom, to je veća vjerojatnost da će samoinicijativno željeti nekog sudca. On je već postojao. Nitko drugi to nije mogao biti nego car« (*ibid.*). U doba Franje Josipa »još nije bilo jasno ni tko uopće dolazi u obzir kao 'nacija' i smije zauzeti mjesto za stolom. Austro–Ugarska je bila 'kolijevka' ili 'porodilište' nacija« (*ibid.*: 127).

Ubrzo se »etablirao jedan mehanizam: Car je dodjeljivao stalno novim grupama naroda svoje priznanje, one su se zatim svađale« (*ibid.*). A »pronalazač idealnog sistema bio je budući sudac osobno: princ Franz Ferdinand« (*ibid.*: 128). »Ferdinandov koncept bio je iskoristiti sve nacije jednu protiv druge kako bi manifestirao da se bez njega kao cara ne može« (*ibid.*: 129). U tom konceptu »je etnička raznovrsnost služila za to da sudcu osigura njegovu vlast« (*ibid.*: 130). Bečki carski savjetnik »i njegov šef Franz Fer-

dinand su bili prvi kod kojih su se autokracija i multi–kulti nadopunjavali« (*ibid.*). Nakon njih je isti model preuzeo Tito, a i dan–danas se primjenjuje u raznim dijelovima svijeta: »gdje god na svijetu postoji zahtjev da različite nacije ili druge 'identitetom' povezane grupe ravnopravno čine jednu državu, brzo dođe do toga da traže nekog sudca koji će odlučivati kojim područjem će ići željeznica i koji grad će dobiti sljedeći prestižni objekt. Istraživači nacionalizma su tu pojavu zaista utvrdili na različitim dijelovima zemaljske kugle« (*ibid.*: 122).

Pri formiranju nacija na Balkanu utjecaji izvana bili su presudni: »otkad su velike sile na Balkan izvezle model nacionalne države, vanjski akteri imaju specijalnu, ponekad čak odlučujuću ulogu kod izgradnje identiteta« (Riedel 2005: 264). Izvoz tzv. identiteta na Balkan doveo je do balkanizacije: »Termin 'balkanizacija' ušao je s dva značenja u povijest pojmova: kao prvo označava raspad država u manje jedinice, a kao drugo njihov stalni rivalitet i duboko neprijateljstvo« (*ibid.*: 16). Vanjski interes objašnjava se time što »nastanak novih malih i maleckih država daje većim državama u regiji porast moći« (*ibid.*: 279).

Koristila se tema jezika, premda »su jezik i nacija sami po sebi jedno od drugog nezavisni« (Blum 2002: 4). Uostalom, »da identitet nacije može biti i potpuno neovisan o jeziku, pokazuje primjer višejezične Švicarske ili primjer zemalja koje govore španjolski i engleski, a usprkos istom jeziku razvile su vrlo različite nacionalne identitete« (*ibid.*: 7). Kod teme jezika i nacije spominje se danas često u južnoslavenskim državama da je Vuk Karadžić sve štokavce smatrao Srbima, a istovremeno se prešućuje da je Ante Starčević 1867. sve južne Slavene osim Bugara smatrao Hrvatima (Behschnitt 1980: 181). Također se prešućuje da nacije u ono doba još nisu bile oformljene pa da zato ne iznenađuje što je bilo raznih koncepcija i što su se kroz desetljeća te koncepcije mijenjale, čak i kod iste osobe, npr. Starčevića.

Osim toga, »ne izgleda vjerojatno da je Karadžić izjednačio štokavicu sa srpstvom u zloj namjeri, nego je stvar u tome da je u 19. st. vladao začuđujući nedostatak informacija u vezi s tim pitanjem« (Kilian 1995: 379). Uostalom, Karadžić je i sam napisao da odbacuje to izjednačavanje jer vidi da se s njime ne slažu ondašnji Hrvati i prešao je na definiranje srpske nacije po pravoslavlju, a hrvatske po katoličanstvu (*ibid.*: 380). Napisao je kako je svjestan da će se stranci smijati podjeli naroda prema religiji, ali da on ne vidi neko drugo rješenje osim ovoga i da se nada »da će svaki razuman hrvatski patriot biti zadovoljan njime« (*ibid.*). Kilian (1995: 380) potvrđuje da »to čemu su se stranci u ono vrijeme zaista mogli smijati, nije samo što je usred sekularnog 19. stoljeća ovdje uzeta religija kao kriterij za razlikovanje nacija, nego i činjenica što su na taj način običnom konverzijom od Hrvata mogli nastati Srbi a od Srba Hrvati«. Citirajući Karadžića, Kilian ističe da je ovaj priznavao pravo na samoodređenje jer je pisao »onaj tko hoće neka se naziva Hrvatom«, što je sasvim u duhu današnjeg shvaćanja nacionalnosti. Ističe i Karadžićeve rečenice koje dokazuju njegovu želju da zadovolji i jedne i druge, »a upravo ta dobra namjera mu se danas često poriče« (*ibid.*: 380–381).

Iz prethodnog odlomka se vidi da je na Balkanu za pravljenje nacija poslužila i tema religije, premda »i kriterij religije bio je za suvremenu ideju nacionalnih država problematičan. Katoličanstvo i islam su svjetske religije, koje se ne mogu isključivo pripisivati« (Blum 2002: 16).

Budući da je na Balkanu prihvaćena ideja o pravljenju nacije na osnovi podudaranja jezičnih, religijskih, etničkih i državnih granica, ali da istovremeno takvog podudaranja na Balkanu ni danas nema, vlada stalni konflikt između zamišljene slike i stvarnosti. Posljedice su poznate: »importirana ideja o nacionalnoj državi u kojoj postoji jedinstvo religijske, jezične i etničke strukture

imala je u takvim okolnostima, pogotovo na Balkanu katastrofalne posljedice. Od kraja 19–og stoljeća tamo se stalno sprovode nasilne promjene strukture stanovništva kojima je cilj ’etničko’ ujednačavanje na osnovi aktualnog nacionalizma« (*ibid.*: 17).

Moguće je da na južnoslavenskim prostorima do danas nije proširena spoznaja da zapadnoevropske nacije — npr. francuska, njemačka, austrijska, švicarska, nizozemska, španjolska, britanska — nisu formirane na osnovi podudaranja jezičnih, religijskih, etničkih i državnih granica. S obzirom da ni danas u zapadnoevropskim nacionalnim državama ta podudarnost ne postoji, ona očito nije uvjet za nacionalnu državu. A ni znatne razlike drugog tipa ne moraju nužno biti prepreka za nastanak nacije odnosno nacionalne države: npr. »pravljenje njemačke države pola stoljeća ranije je općenito glatko proteklo«, iako »je i Prusija imala u Njemačkoj nenormalnu nadmoć — mnogo veću nego Srbija u Jugoslaviji« (Mappes–Niediek 2005: 140). Isto tako, ni »društvena razlika između bogatih, slavnih trgovačkih gradova poput Milana, Firence ili Venecije i spržеnih ispaša za koze na Siciliji i Kalabriji nije nimalo zaostajala za onom jugoslavenskom. Nije ni nestajala s vremenom. Pa ipak je ’pravljenje Talijana’ uspjelo« (*ibid.*: 141).

Uglavnom, bez obzira na drukčije ishode, »nacionalni pokreti koji ’buđenje’, a ustvari tek pravljenje nacije imaju za cilj, nastali su prenošenjem zapadnoevropskih i srednjoevropskih uzora u Indiji i na Balkanu u 19. stoljeću gotovo istovremeno. *Nacije* su u Indiji i Jugoslaviji u 19. i 20. stoljeću stvorene takoreći iz ničega« (Blum 2002: 12). Zato se npr. oznaka *Hrvati* ne može s današnjim značenjem prenositi na ranija stoljeća. Naime, »formiranje suvremene hrvatske nacije, koje je u pisanje povijesti ušlo pod krivim nazivom *preporod*, započelo je u toku 19. st.«, a »završetak pravljenja nacije mora se datirati vjerojatno tek u razdoblje između dva svjetska rata« (Hösch/Nehring/Sundhaussen 2004: 391, 472). Tek od

onda se može govoriti o Hrvatima u današnjem značenju te riječi.

Narodne mase koje su prijašnjih stoljeća živjele tamo gdje se danas prostire Hrvatska nisu sebe smatrale Hrvatima: »hrvatska nacionala svijest masa razvila se tek nakon nastanka Jugoslavije i usmjerila se protiv novog kraljevstva ili preciznije rečeno protiv navodne premoći Srba u njemu« (Hobsbawm 1991: 160). Tako da »suvremeno hrvatsko pravljenje nacije, kao i srpsko i slovensko, nije bilo završeno do drugog svjetskog rata. Još krajem 19. st. izvještavalo se iz zaostalih seoskih područja Hrvatske s religijski izmiješanim pravoslavnim i rimokatoličkim stanovništvom, kakva je Lika, da se stanovništvo ne identificira nacionalno, nego samo religijski. Masa seoskog stanovništva bila je politički pasivna i tek postepeno ih je Hrvatska seljačka stranka otkrivala za politiku; u pravom smislu politizirani postali su tek nakon prvog svjetskog rata« (Kessler 1997: 95). Udio seoskog stanovništva iznosio je 85% na području današnje Hrvatske 1890. godine (Tornow 2005: 451).

Iz svega gore rečenoga vidi se da »sama ideja nacije je obmana ako se predočava kao nešto homogeno i vječno, kao ljudska potpunost u kojoj zajednički jezik i tradicija, zajedničke navike, oblici ponašanja, uvjerenja i vrijednosti čine jednu kolektivnu ličnost koja je jasno razgraničena od drugih naroda. U tom smislu ne postoje i nisu nikad postojale nacije« (Llosa 2000: 54–55). Današnji rezultati u obliku hrvatske, srpske, bošnjačke i crnogorske nacije proizvod su stjecaja okolnosti, a ne nekakvih rasnih obilježja: »u objektivno utvrđivanje 'rase' čovjek se ne može upustiti — pogotovo što to znanstveno, a time provjerljivo, uopće nije moguće« (Mappes–Niediek 2005: 14).

Budući da nacije ne počivaju ni na kakvim objektivnim i provjerljivim kriterijima, ljudi koji se deklariraju kao pripadnici jedne nacije ne moraju se uopće razlikovati od ljudi koji se deklariraju kao pripadnici druge na-

cije. Uslijed toga »razlika između jednonacionalne i višenacionalne države nije u kulturnoj raznovrsnosti ili u raznovrsnosti porijekla, nego u ophođenju države s tim. Jednonacionalna i višenacionalna država razlikuju se politički, a ne kulturno. I u jednonacionalnoj državi (poput Sjedinjenih Američkih Država) mogu živjeti ljudi sasvim različitog porijekla, a i u višenacionalnim državama može biti iznenađujuće monokulturno« (*ibid.*: 33).

Stoga »višenacionalnu državu ne čini to da se njeni građani jako razlikuju jedni od drugih, nego to da država određene razlike priznaje i smatra važnima« (*ibid.*: 34). S obzirom da je zajednička država južnih Slavena SFRJ bila organizirana kao višenacionalna država, znači da je određene razlike između svojih građana priznavala i smatrala važnima. Kad se pogleda koje su to razlike, odgovor je: »Srbi, Hrvati i Bošnjaci razlikuju se, kako se obično kaže, po religiji: jedni su pravoslavni, drugi katolici, a treći muslimani. [...] Ono što je prije bila religija — tako glasi uobičajeno objašnjenje bosanskih odnosa — danas je nacija« (*ibid.*).

Zanimljivo je da mnoštvo zapadnoevropskih država ne razlikuje svoje građane prema religiji, a SFRJ je, iako komunistička država, to činila: »Ali baš u jednoj komunističkoj državi je razlikovanje građana prema religiji sve drugo samo ne nešto razumljivo po sebi. Mnoge države su religijski raznovrsne, a ne sprovode takvo razlikovanje. I to ne samo u zapadnoj Evropi: npr. u Albaniji su 70% muslimani, 20% pravoslavci i 10% katolici, a da ta razlika ni prije ni poslije strogo ateističkog režima od 1944. do 1992. nikad nije igrala neku ulogu kod pitanja organiziranja države« (*ibid.*).

No, »pripadnost različitim religijama može doprinijeti stvaranju dviju nacija, jer nema nikakve sumnje da su rimsko katoličanstvo (sa svojom popratnom pojavom, latiničkim pismom) i pravoslavlje (sa svojom popratnom pojavom, ćiriličkim pismom) podijelili Hrvate i Srbe usprkos zajedničkom kulturnom jeziku« (Hobsbawm

1991: 85–86). Tako se današnje Hrvate, Srbe i Bošnjake uzima za primjer kad se želi pokazati kako se nacije mogu napraviti na osnovi religije, a ne na osnovi jezika ili nečega drugog: »Neke nacije poput npr. Srba, Hrvata i Bošnjaka se gotovo samo pomoću religije (ili pomoću svoje izgubljene religije) razlikuju jedna od druge, te se jezično ili ’rasno’ gotovo nimalo ne razlikuju od nacija s kojima su u konfliktu« (Gellner 1999: 129; usp. i Seton–Watson 1977: 134).

Na južnoslavenskom prostoru postojala je »religijska rascjepkanost i podjela, i to *prije* nastanka nacionalne svijesti i nacionalne slike povijesti« (Turczynski 1976: 8). Zato »je katolička religija bila stalno prisutna kao ideološki sposobna osnova nacionalizma za nacionalno razgraničavanje hrvatstva naspram srpstva« (Behschnitt 1980: 245). Ona je naposljetku i iskorištena: »Ponekad su religijska suprotstavljanja podijelila ili oslabila nacije, ili su čak kao u slučaju katoličkih Hrvata i pravoslavnih Srba doprinijela nastanku novih nacija« (Kohn 1962: 21). Tako je kod nas došlo do nastanka »’religijski uvjetovane’ nacionale svijesti, što nije bio slučaj u zapadnoj i u srednjoj Evropi« (Turczynski 1976: 13).

Različita »religija je služila u fazi nacionalnog pokreta do 1914. prvenstveno kao razlikovno obilježje između Srba i Hrvata jer jezik [...] tu funkciju nije ispunjavao« (Behschnitt 1980: 245). A nacionalnim pokretima proizvedeno »etniziranje društva producira ili pojačava religijski konflikt i vodi do politiziranja religijske pripadnosti. Etnonacionalni rat proizvodi religijsku mržnju« (Altermatt 1996: 123). Južnoslavenski prostor pokazuje »da se religijski fundamentalizam može povezati s etničkim nacionalizmom i time bitno zaoštriti postojeće suprotnosti. [...] U unutarnju logiku tih obaju –izama spada da proizvode slike neprijatelja« (*ibid.*: 102).

Ovaj dio Evrope izdvaja se po tome što »nigdje u Evropi danas nisu religija i etnos tako jako međusobno povezani kao kod južnih Slavena na Balkanu. Tamo sve

narodne grupe uzimaju za definiciju vlastitog identiteta kulturne svjetove u slikama, simbole i mitove, koje im katolička, pravoslavna i muslimanska religijska kultura obilno stavljaju na raspolaganje« (*ibid.*: 121). Tako »da su nacija i crkva u jugoistočnoj Evropi 'dva praktično nerazdvojiva pojma'« (Turczynski 1976: 8).

U Hrvatskoj je prošireno shvaćanje prema kojem »se o vjeri u neraskidivu vezu između katoličke religije i hrvatskog nacionalnog identiteta misli da je povijesna garancija nacionalnog opstanka« (Skrbiš 1999: 109). Takvo shvaćanje znatno utječe na sveukupni izgled današnjeg društva u Hrvatskoj: »Bitan činilac koji političku kulturu u Hrvatskoj znatno određuje jest veliki utjecaj konzervativne katoličke crkve, koja ima izrazitu sklonost prema ideologiji hrvatskog nacionalizma. Empirijski podaci dokazuju tu povezanost i kod građana: izraziti hrvatsko–nacionalistički stav vrlo često je spojen s jakom katoličkom religioznošću. Za političku kulturu tog segmenta hrvatskih građana, koji čini izborno tijelo desnih stranaka, karakteristična je i veća sklonost autoritarnosti i tradicionalnim vrijednostima« (Zakošek [2]2004: 714).

Znači li pravljenje nacije ujedno demokratizaciju

Akcije vođene pod parolom nacije često su suprotne od demokracije. Suprotstavljenost demokraciji ne iznenađuje ako se zna da »nacionalna misao i demokratska emancipacija nisu ni u kakvom neposrednom odnosu. Te dvije pojave pripadaju različitim 'svjetovima'. Mogu se, doduše, pravljenje nacija (dakle 'izmišljanje' ili 'konstruiranje' nacija i s njima povezanih nacionalizama) i društvena odnosno demokratska emancipacija povijesno poklopiti (tj. odvijati se u istom razdoblju) i pojaviti se u međusobnom odnosu. No, to je iznimka, a ne pravilo. U najpogubnije zablude 19–og i 20–og stoljeća ubraja se

shvaćanje da su širenje nacionalne misli i društvena emancipacija dvije strane jedne te iste medalje. Pozadinu tog krivog shvaćanja činio je zapadnoevropski odnosno iz revolucije rođeni francuski model nacije i nacionalne države. U francuskom slučaju su nacionalna misao i građanska prava odnosno izgradnja civilnog društva išli ruku pod ruku (barem kao intencija) i bili međusobno vrlo povezani. Ali to je bio ako ne slučaj, a onda ipak specifična povijesna konstelacija, koja se samo u malobrojnim slučajevima ponovila. Što su udaljenije od tog originala vremenski, društvenoekonomski i kulturno bila sljedeća pravljenja nacije, to veća je bila provalija između nacionalne misli i demokratske emancipacije, i tim manje su kopije (odnosno kopije kopija) ličile originalu« (Sundhaussen 1993: 45–46).

Na našim prostorima »u jugoistočnoj Evropi nema nijednog uvjerljivog primjera da je nacionalna emancipacija poticala društvenu i demokratsku emancipaciju. Naprotiv, ima mnoštvo primjera da je nacionalna emancipacija (ili kako god se to nazivalo) blokirala formiranje demokratskog i 'otvorenog' društva« (*ibid.*: 47). Tako danas kroatisti blokiraju nastanak demokratskog i otvorenog društva jer zastupaju etnojezični nacionalizam: »Etnojezični nacionalizam pogoduje nastanku zatvorenih društava. A nacija u takvim okolnostima postaje mit. Vjera u izbavljujuću snagu i istinitost tog mita pokreće mase, proizvodi spremnost za žrtvu, omalovažavanje smrti i prihvaćanje nasilja. Za razliku od takvog shvaćanja nacije, bazira se demokracija u složenom društvu na priznavanju razlika i suprotnosti u interesima; ona podrazumijeva funkcionirajući pluralizam i zahtijeva odstupanje mita nacije« (*ibid.*: 46).

Poznato je da »se nacija — prema Andersonu — kao zajednica zamišlja 'jer se neovisno o stvarnoj nejednakosti i izrabljivanju shvaća kao drugarski savez jednakih'. A za tu fikciju jako apstraktnog, anonimnog i naposljetku samo emocionalno posredovanog 'bratstva' ne samo

da su spremno umrli milijuni ljudi (kako su nacionalisti očekivali), nego su za tu fikciju i jednako spremno ubijali (bez ikakvog osjećaja nepravde ili krivice). To, međutim, nije sprečavalo ni nacionalističke političare ni 'propovjednike nacije' — pod tim se misli na povjesničare — da ostvarivanje nacionalne države 'prodaju' kao politički uspjeh moderniziranja, kao demokratsku i društvenu emancipaciju. Formiranje nacionalne države (svejedno pod kakvim uvjetima, s kakvim popratnim pojavama i s kakvim posljedicama) je u očima većine povjesničara iz jugoistočne Evrope odlučujuća etapa u procesu emancipacije. Nacionalnu državu — pa makar imala mnoštvo grešaka i makar ne bila ništa drugo nego ogromna tlačiteljska mašinerija — slave njeni protagonisti i apologeti kao 'konačni cilj' povijesti, kojemu se svi drugi ciljevi moraju podrediti« (*ibid.*: 46–47).

Većina povjesničara i filologa u jugoistočnoj Evropi piše kao da »je nacija 'svrha' i najveći mogući proizvod povijesti; međutim, u tome nisu ni u kojem slučaju u pravu« (Szücs 1981: 135). Činjenica je da »se ne smije staviti znak jednakosti između napretka i povijesti nacionalnog razvoja« (*ibid.*: 58). Na južnoslavenskim prostorima je pravljenje nacije čak »spriječilo proces moderniziranja jer je neumjeren dio oskudnih društvenih resursa koncentriran odnosno rasipavan na homogeniziranje nacije, učvršćivanje i ekspanziju 'nacionalne države' i na ostvarivanje prestižnih nacionalnih objekata« (Daskalov/Sundhaussen 1999: 109).

Što zna jugoistočna Evropa o formiranju nacija

Znanstvene spoznaje navedene u prethodnim poglavljima kao da nisu poznate u istočnoevropskim zemljama, čak ni među tamošnjim povjesničarima i sociolozima. Kod ovih tema upadljiva je razlika između zapadnoevropskih i istočnoevropskih znanstvenika: »Dok većina

zapadnih povjesničara naglašava povijesnost i time promjenjivost nacije, skloni su istočnoevropski sociolozi ontološkom promatranju, te nazivaju naciju otvoreno ili prikriveno prirodnim fenomenom« (Altermatt 1996: 42). Čak i izraz »povijesnost« u navedenom citatu tumače na različit način: dok za zapadnog autora on znači 'nastalo uslijed konkretnih okolnosti u određenom vremenskom intervalu novije povijesti', istočni autor ga čita kao 'naslijeđeno iz daleke povijesti' jer naciju shvaća kao pleme koje postoji iz pradavne prošlosti, nepromjenjivo, prirodno i vječno.

Uslijed razlike u shvaćanju, odnosno u spoznajama, »povjesničari u jugoistočnoj Evropi ne koriste pojam 'pravljenje nacije' jer nacije ne shvaćaju kao povijesne konstrukcije, nego kao nadepohalne, prirodne jedinice (esencijalizam), koje mogu privremeno postati potisnute, ali nakon toga se probude. Zato umjesto da govore o 'pravljenju nacije', govore o 'preporodu'. Pritom se misli na isti proces koji se u zapadnoj znanosti naziva pravljenjem nacije« (Hösch/Nehring/Sundhaussen 2004: 470). To je doista velika razlika u pristupu jer »dok teorem 'preporoda' implicira naciju 'koja se budi' kao već postojeću jedinicu, u centru istraživanja pravljenja nacije stoji konstruiranje nacije kao novog društvenog oblika organiziranja, tj. pitanje tko, zašto i kako pravi naciju« (*ibid.*).

Umjesto da se traži odgovor na pitanje tko, zašto i kako pravi naciju, na južnoslavenskim prostorima do danas vlada iluzija da je nacija oduvijek postojala: »Za shvaćanje nacije karakteristična je kod balkanskih naroda paradigma uspavane ljepotice. Uspavana ljepotica je nacija. Nju je zla vještica začarala u duboki san, iz kojeg je probuđena tek mnogo stoljeća kasnije — nedirnuta, nepromijenjena i lijepa kao uvijek. Ono što se dogodilo između početka sna i buđenja, dogodilo se u najboljem slučaju u snu, i postoji samo kao trauma. [...] Nakon buđenja ili — kako se kaže u balkanskim zemljama (i ne

samo tamo) — nakon 'preporoda' trebala bi nacija iznova zasjati u svom prijašnjem sjaju. To znači: ona bi trebala obuhvatiti sve potomke navodne porijeklom povezane zajednice i trebala bi imati (barem) onaj isti teritorijalni obim« koji je navodno prije imala (Sundhaussen 1997: 84).

U jugoistočnoj Evropi se »svi nacionalni pokreti pozivaju na svoja 'nacionalna prava', koja su stekli prije uspavljivanja ljepotice, a što dublje u prošlost sežu ta 'prava', to su im svetija. Drugim riječima, ne samo da se nacija shvaća kao vječni organizam, nego se i višenarodna srednjovjekovna država predočava kao organska tvorevina u obliku suvremene nacionalne države« (*ibid.*). Na taj način se pokušava postići »potvrđivanje ili osporavanje određenog sadašnjeg političkog stanja pomoću irelevantnih 'povijesnih argumenata' i anakronih 'povijesnih prava'« (Szücs 1981: 51). Činjenica je, međutim, da »ne postoji 'povijesno pravo'« (*ibid.*: 58).

Na južnoslavenskim prostorima nije primjenjivan znanstveni pristup, nego su »podupirana i do promjene sistema dovedena u vodeću poziciju ona istraživanja koja su nastojala potvrditi teze o zajedničkom porijeklu ili jezičnom kontinuitetu. To je do danas ostavilo duboke tragove u znanosti tranzicijskih država« (Riedel 2005: 244). Naime, »već i prije kraja suprotstavljenosti na istočni i zapadni blok 1989. oslanjale su se politike identiteta socijalističkih sistema jugoistočne Evrope na kulturne činioce poput jezika i religije. Tako su stari šefovi države i partije legitimirali svoju političku vlast sve više pomoću mitova nacionalne povijesti, koji su se prvenstveno služili modelom zajednice povezane porijeklom i jezikom. Istraživanje upotrebljivo za potvrđivanje takve teze bilo je ne samo potpomagano, nego je prije promjene sistema u dotičnim zemljama često imalo toliko dominantno mjesto da sve do danas presudno obilježava znanstvenu djelatnost dotičnih zemalja« (*ibid.*: 316).

Zato je tipično da su nastajale i nastaju knjige kojima se može zamjeriti sljedeće: »U toj knjizi je stalno riječ o 'Hrvatima', a da autor nije ni jednom jedinom riječju spomenuo povijesni problem postepenog oformljivanja hrvatskog naroda, da je to trajalo stoljećima i da se tek na kraju konstituirala hrvatska nacija u svom današnjem obimu. [...] Povezan s tim prvim problemom je i jedan drugi: isto tako stabilnu i nepromjenjivu veličinu kao Hrvati predstavljaju za autora i hrvatske 'zemlje'. [...] Nakon te pogrešne osnovne postavke, koju autor iznosi kao nešto što se samo po sebi podrazumijeva, 'izgleda hrvatska povijest od 7. stoljeća kao da je njen nosilac bio ujedinjeni državni narod s nacionalnom sviješću i nacionalnim teritorijem koji uglavnom odgovara današnjem, ako ne i većem'« (Lehfeldt 2000: 218–219).

I novi udžbenici povijesti u Hrvatskoj podvrgnuti su kritici jer su napravljeni prema primordijalnom shvaćanju da današnje nacije postoje oduvijek: »primordijalistički autori ne spominju da su do relativno nedavno postojali Hrvati, Slavonci, Istrani i Dalmatinci, te da su Hrvati bili samo oni koji su živjeli na *kajkavskom* dijalektalnom području oko Zagreba« (Bellamy 2003: 172).

Takve činjenice se ignoriraju jer »pripadnicima određene etničke grupe često uopće nije bitno da li se radi o mitovima o povijesti ili o povijesnim činjenicama. Oni i znanstvene pokušaje demitologiziranja njihove nacionalne povijesti gledaju kao napad na njihov grupni identitet« (Riedel 2005: 244–245). Radije ponavljaju mitove o zajedničkom porijeklu: »Iako porijeklo kao činilac identiteta ima vrlo mali doseg, najčešće samo par generacija, projicira se mitski u povijest. Zato skoro svaki balkanski narod danas ima po svojoj nacionalnoj povijesti određeni antički narod za praoca, što se na znanstvenoj razini opisuje terminom etnogeneza« (*ibid.*: 245).

Pa stoga »analiza obilježja identiteta u njihovoj povijesnoj dimenziji mora uzimati u obzir da ih sukobljene strane često proizvoljno projiciraju u prošlost kako bi

pojačale doseg svojih izjava i njihovog djelovanja. Čak i u znanstvenoj literaturi tvrdokorno se održavaju teze koje tvrde da postoji potpuni kontinuitet povijesnih uzora do našeg vremena — a pritom ne mogu podastrijeti sigurne izvore. Primjeri za to su već spomenuti mitovi o porijeklu različitih balkanskih naroda ili etnički navodno homogena srednjovjekovna carstva (činilac povijest). A i jezični uzori iz antike (činilac jezik) nisu ništa drugo nego fikcija, tj. naša predodžba o prošlim jezičnim stanjima. Jer mi danas raspolažemo samo pisanim dokumentima i ne znamo ni koliko ljudi ih je uopće moglo čitati ili napisati, ni koje jezike su ljudi stvarno govorili. Ukratko rečeno, horizontalno uplitanje činilaca identiteta u pojedinom konfliktu identiteta služi se često resursom neznanja« (*ibid.*: 247).

Dominacija neznanja u pristupu naciji karakteristična je za jugoistočnu Evropu jer do danas »političke elite u jugoistočnoj Evropi i akteri koji djeluju na tom prostoru očito daju prednost onoj politici identiteta koja još uvijek počiva na mitovima o zajedničkom porijeklu, na interpretacijama povijesti, na jeziku i religiji« (Forndran iz Riedel 2005: 13).

Mit o iskonskom postojanju nacije

U južnoslavenskim državama njeguje se mit o iskonskom postojanju nacije, štoviše »u doba masovnih medija se taj mit [nacije] [...] pomoću tehnike masovnih medija planski širi« (Klose 1993: 72). Poznat je kao primordijalni pristup naciji, a »primordijalni pristup potječe od samih nacionalista. Osnovna ideja pritom je da dotična nacija postoji već odavno i da se njena povijest može pratiti stoljećima unazad. Po tome je nacija već doživjela slavne epohe pune junaka i cvjetanja, što treba bodriti članove te nacije danas. Problem tog pristupa je što je on pozamašno u kontradikciji s činjenicama« (Breuilly 1999:

241). I što je suprotan od znanstvenog pristupa: »Kao većina ozbiljnih znanstvenika ne smatram 'naciju' prvotnom ili nepromjenjivom društvenom jedinicom« (Hobsbawm 1991: 20). Neosporno je da »nacije nisu nešto vječno. Imale su svoje početke i imat će svoj završetak« (Renan 1993: 20).

S tom činjenicom, poznatom nepristranim povjesničarima, nacionalist nije u stanju suočiti se: »objektivnoj mladosti nacija s gledišta povjesničara stoji nasuprot subjektivna starost u očima nacionalista« (Anderson 1988: 14). Već početkom 80–ih godina pri uspoređivanju istočne i zapadne Evrope uočeno je o nacionalizmu u istočnoj da »u prirodu tog nacionalizma ubraja se do danas sklonost samozavaravanju, iluzijama, hvalisanju i ispraznom zveckanju oružjem« (Szücs 1981: 93). Kako bi se spriječilo kritičko preispitivanje, »nacionalna povijest i kultura su etniziranjem postale neprikosnovenom svetinjom, one su 'narodnim konsenzusom' proglašene činjenicom, koju narod više ne propituje, a izvana se može dovoditi u sumnju samo po cijenu neprijateljstva« (Kaschuba 1995: 60). Trajnost takvog stanja bila je omogućena time što »su se elite u Jugoslaviji i državnici drugih istočnoevropskih zemalja održavali na vlasti tako što su svoju socijalističku ideologiju dopunjavali nacionalističkim elementima iz povijesti kulture i povijesti nacije. Ti nacionalistički elementi su u mnogo slučajeva preživjeli neprimjećeno i neoštećeno promjenu sistema« (Riedel 2005: 17).

Pa kao što se u socijalizmu njegovala slika o pradavnom postojanju nacija, tako je i danas, iako kod te slike postoji jedna ozbiljna smetnja: »Nacionalisti dobro znaju zašto neki od nas dovode u pitanje univerzalnost nacionalističkih osjećaja. Svjesni su (i često ih to ljuti) da je nacionalizam u mnogim društvima i povijesnim epohama upadljivo odsutan. Oni to dobro znaju, i to ih ispunjava gorčinom, pogotovo kad se radi o novijoj povijesti njihove vlastite nacije. Ali na kraju uvijek ponovo nađu svoje vla-

stito objašnjenje i koriste pritom jednu od najčešćih nacionalističkih riječi: *buđenje*. U doba nacizma čulo se: 'Njemačka, probudi se!'. I nacionalisti u srednjoj i istočnoj Evropi koriste vrlo rado pojam 'buđenja'« (Gellner 1999: 23).

Riječ je o sljedećoj strategiji: »Da bi nacionalizam trebao biti nešto univerzalno premda se u velikim dijelovima svijeta dugo, pa ni do danas uopće nije pojavio, tu kontradikciju rješava nacionalist tako što tvrdi da je nacionalizam spavao: 'Naša nacija je oduvijek postojala; ona je vječna i neprolazna. Ona nadtrajava kratkoživuća stvorenja i generacije u obliku kojih se privremeno ispoljava. Nacije su temelji ljudske egzistencije, a to što postoje nije ni slučaj ni moralno nebitno, nego je od centralnog značaja za ostvarivanje ljudske sreće. Mnoštvo kultura je očito naša sudbina i ljudi postižu ispunjenje samo zahvaljujući svojoj jedinstvenoj nacionalnoj kulturi, a ne pomoću beskrvne univerzalnosti.' Pa ipak, iako uvijek prisutna, pada nacija sa svom svojom kulturnom osjetljivošću uvijek iznova u stanje spavanja i skriva se tako u tajnosti. Za njenim spavanjem čeznu navodno njeni neprijatelji, ako ga čak i ne prizivaju kako bi mogli ojačati svoju vlast. 'Stanje spavanja' nacionalnoga, premda se taj pojam rijetko koristi, jedno je od centralnih učenja nacionalizma. I to sigurno nije slučajno: bez te doktrine bi nacionalizam bio izgubljen. Bez nje se prirodni, uzvišeni i univerzalni status koji se pripisuje nacionalističkom principu (i koji nacionalist strasno ističe) ne bi mogao spojiti s okolnošću da se u povijesti često uopće nije ni uzimao u obzir. (Ovo zastupnici uspavane nacije priznaju nevoljko i s ogorčenošću, kako bi to brzo maknuli na stranu primjedbom da se tu radi o površinskoj stvarnosti, koja je nažalost takva i koju treba što brže ispraviti)« (*ibid.*: 24–25).

Doktrina uspavane nacije »služi da se predodžba svevremenskog nacionalizma pomiri s neospornom činjenicom da se nacionalizam u povijesti prečesto nije pojavlji-

vao. Doktrina uspavanosti ide na ruku herojskoj ulozi koju nacionalizam pripisuje buditeljima« (*ibid.*: 26–27).

Ne postoji nacionalni kontinuitet u povijesti

Kako bi se održao mit o iskonskom postojanju nacije, svaka nacionalna južnoslavenska država poziva se na davnu prošlost. Tako se npr. danas u Hrvatskoj pozivaju na srednjovjekovnu navodno nacionalnu državu jer »povijesna povezanost sa srednjovjekovnim carstvima na tlu današnje Hrvatske treba učvršćivati vjeru da je hrvatska zajednica povezana porijeklom« (Riedel 2005: 65). Međutim, »od strane nacionalnih ideologa propagirano pozivanje na srednjovjekovne dinastijske države nije održivo kad se podvrgne ozbiljnom znanstvenom preispitivanju« (Gröschel 2009: 326). Znanstvena istraživanja pokazuju da »srednjovjekovna carstva nisu bila čisto slavenske države, kako se zbog korištenja slavenskih jezika najvećim dijelom još i danas tvrdi, nego su bila višenarodna carstva. Čak ni njihovi vladari ne mogu se prema današnjim spoznajama svrstati ni u jednu etničku grupu« (Riedel 2005: 314). Pa »čak i kad se pojedinim srednjovjekovnim dinastijama pripisuje određeni identitet, npr. plemićkoj obitelji Nemanjića srpski a Arpadovića hrvatski, to ne dopušta nikakve zaključke o etničkoj pripadnosti čitavog stanovništva« (Riedel 2007: 28).

Zato je potrebno »kritički se suočiti s mitovima o povijesti pomoću kojih se u pseudoznanstvenim publikacijama nastoji dokazati postojanje nekakve nacionalne hrvatske države prije 1000 godina« (*ibid.*: 23). Naime, znanstvenicima je poznato da ni u 19. stoljeću »još nije postojala nekakva hrvatska nacija, čak ni po imenu jer Hrvatima su se zvali samo stanovnici prvotne Hrvatske oko Zagreba« (Tornow 2005: 444). A kad je u 19. st. krenuo proces pravljenja nacija, to nije bio nacionalni prepo-

rod ili ponovno rađanje nacije jer »nije nešto preporođeno ili ponovo rođeno što je već prije postojalo u neko ’zlatno’ predosmansko doba, nego je napravljeno nešto posve novo« (Daskalov/Sundhaussen 1999: 108).

Stoga pozivanje na srednjovjekovna carstva ne može poslužiti kao dokaz da je u ono doba postojala nacionalna država ili nacija: »prije će biti da izvođenje pojma nacije iz antike ili iz srednjovjekovnog carstva odgovara želji za društvenim kontinuitetom i dizanjem vrijednosti vlastitog nacionalnog identiteta. No to izvođenje iz prošlosti je u kontradikciji s povijesnom činjenicom da su nacije pojave iz novog vremena« (Riedel 2005: 34).

Navedena »činjenica da su moderne nacije vremenski gledano sasvim nova pojava dovodi etnički zasnovanu nacionalnu državu u poteškoće legitimiranja. Tim angažiranije tvrdi pogotovo nacionalizam baš suprotno; on ’stvara »povijest«. Objektivna suvremenost nacija kao kulturnih tvorevina u očima povjesničara smeta njihovoj subjektivnoj starosti u očima nacionalista’« (*ibid.*: 33).

Nacije nemaju povijesni kontinuitet, »to se u međuvremenu smatra činjenicom, a ipak se često zastupa suprotno shvaćanje prema kojem je nacionalna identifikacija nešto tako prirodno, prvotno i neprolazno da nekako prethodi povijesti« (Hobsbawm 1991: 25). Zato je »zadatak povjesničara da kategorije kao što su nacija i etnos razotkrije u njihovom povijesnom kontekstu i da, umjesto esencijalističke fikcije u stilu etnonacionalizma, pokaže njihovu političku i ideološku funkciju« (Altermatt 1996: 13). A »poseban zadatak povjesničara [...] mogao bi naposljetku biti da sasvim jasno pokažu da su nacije konstrukt. One ne postoje prirodno, nego se naprave« (Rürup 1993: 34).

Ne postoji narodni kontinuitet u povijesti

Suočen s gore navedenim spoznajama domaći čitatelj će možda uzvratiti da je pravljenje nacije ustvari samo osvještavanje već postojećeg naroda te da je taj narod ionako oduvijek činio jednu naciju, samo toga nije bio svjestan. Potrebno je stoga istaknuti da proučavanja naroda iz prošlosti pokazuju »da između tih naroda i suvremenih nacija nema direktne ili čak determinističke veze« (Breuilly 1999: 242).

Pogrešno je »povezivanje 'narodnog' i 'nacionalnog' s povijesnog gledišta. U doba kada čak ni plemstvo ni građanstvo nije imalo pojmove za zamjećivanje suvremene kategorije 'nacije' i kad nije raspolagalo etičko–političkim i emocionalnim preduvjetima za suvremeni patriotizam, trebalo bi da je seljaštvo, koje nije imalo nikakvu sposobnost političkog djelovanja i koje je bilo potisnuto iz političke sfere, instinktivno slutilo nešto što će povijest tek stoljeće kasnije proizvesti u izrazito složenom procesu? Ono [...] kamo čak ni veliki mislioci 18. stoljeća nisu mogli dospjeti [...], trebalo bi da je stoljećima bilo prisutno u instinktima potlačenog naroda?« (Szücs 1981: 54–55).

Osim toga, »narodi, međutim, jedva da se mogu definitivno opisati prema objektivnim kriterijima, zbog čega ostaje na raspolaganju samo subjektivna pripadnost. Svatko pripada onom narodu u koji sam sebe ubraja« (Altermatt 1996: 80). Nadalje, »narodi nisu statične i stabilne tvorevine. Oni su djelo čovjeka [...]. Suprotno romantičnim predodžbama proširenim pomoću mitova o porijeklu, radi se o razvijenim oblicima društvene organizacije koji su proizišli više–manje slučajno iz stalnih formiranja grupa, u kojima su na jednak način sudjelovali autohtoni i strani elementi, 'osvajači i starosjedioci'« (Hösch 1999: 36).

Ne može se, dakle, reći da je narod prije početka pravljenja nacija u 19. st. bio okupljen u takve grupe koje

bi se podudarale s današnjim nacijama. I »nije postojao ’prirodni’ razvoj od etničke ili neke druge zajednice do nacije« (Pfaff 1994: 13), nego »su sve zajednice koje su veće od seoske, s njenim licem u lice kontaktima, zamišljene zajednice« (Anderson 1988: 16).

Današnji »suvremeni pojam domovine nije nastao tako da su se mase ljudi na prijelazu iz 18. u 19. st. iznenada svuda u zemlji osjećale tako udomaćene kao u svom rodnom selu, rodnom gradu, u poznatom okolišu. [...] Politička domovina je porijeklom ideja. Razvio ju je na početku uski sloj intelektualaca: političari, književnici, pisci povijesti, pravnici, filozofi, ’propagandisti’ nacionalne svijesti; oblikovali su je u govorima, u javno–pravnim teorijama, u teorijama o prošlosti, u pjesmama su oblikovali mjesto i misiju nacije, također i u političkim pamfletima i nacionalnim himnama, dok naposljetku čitav taj način razmišljanja pomoću škola, masovnih medija, novina i knjiga nije stvarno postao zajednički masama. Jedanput kao parola plemenitih i opravdanih nastojanja, drugi puta u službi lažljivih i demagoških tendencija« (Szücs 1981: 107).

Povezano s tim, i »suvremeni pojam naroda razvio se tek u novo doba« (Gröschel 2009: 179). Istaknuti »istraživači nacionalizma poput Ernesta Gellnera, Benedicta Andersona i Erica Hobsbawma pokazali su da se narodi doduše doživljavaju kao univerzalni i svevremenski, ali da su objektivno gledano pojave modernog doba« (iz Gröschel 2009: 322). S obzirom na te spoznaje, nailazi na kritiku kad predstavnici južnoslavenskih nacionalnih filologija pišu kao da današnji narodi postoje od davnina. Uočavajući da npr. Radoslav Katičić, Stjepan Babić, August Kovačec, Marko Samardžija i Ante Selak pišu kao da hrvatski narod postoji već tisućama godina, Gröschel (2009: 323) svrstava nabrojane hrvatske filologe među primordijaliste, za koje je karakteristično da su neupućeni u rezultate suvremenih socioloških i antropoloških istraživanja. U kratkim crtama, »osnovni stavovi

primordijalizma su: razvrstavanje ljudi u različite narode proizlazi iz 'prirodnog uređenja'. Različitost naroda ostaje u osnovnome konstantna. Narodi su primarno zajednice povezane porijeklom. U Evropi postoji direktni kontinuitet između plemena iz doba seobi i naroda/nacija iz novog doba« (*ibid.*: 322).

U neskladu s primordijalističkom tvrdnjom o kontinuitetu i o porijeklom zadatoj etničkoj pripadnosti je i što »nije istina da je etnička pripadnost jednostavno ona usvojena rođenjem. Kao što ljudi mijenjaju religiju [...] tako mogu promijeniti i mijenjaju etničku pripadnost« (Bienen 1995: 168–169). Zašto znanstveni uvid u etnos nije toliko poznat na južnoslavenskim prostorima, objašnjava se proširenošću populističkih shvaćanja u kojima dominiraju mitovi o porijeklu. Iz usporedbe populističkih i znanstvenih shvaćanja etnosa vidi se da »postoje dvije suprotstavljene interpretacije etnosa« (Horner 2005: 168). Jedna je esencijalistička, a druga konstruktivistička: »Prema esencijalističkom pristupu etnos je zasnovan na fiksnom skupu kriterija, koji određuju članstvo grupe. S konstruktivističke točke gledišta etnos je nešto vrlo podložno utjecaju, nešto što nastaje pregovaranjem u procesu međugrupnih odnosa. Varijacije ovog drugog shvaćanja dominiraju u aktualnim znanstvenim radovima iz društvene antropologije i naglašavaju fleksibilnu prirodu etnosa, kao i svih drugih tipova samoidentifikacije i kategoriziranja Drugih. Međutim, ono prvo shvaćanje dominira u popularnom ili 'narodskom' poimanju etnosa« (*ibid.*). Za razliku od narodskih poimanja, »pozicije konstruktivizma su: svi evropski narodi su društveni konstrukti novoga doba« (Gröschel 2009: 322).

Koliko god popularne predodžbe sugerirale suprotno, u 19. stoljeću na Balkanu današnji etnosi još nisu postojali: analiza zemljopisnih karata iz 19. st. koje su pravili geografi u službi Bečke Monarhije pokazuje da su »geografi pritom takoreći na crtaćem stolu stvarali etno-

se i nacije, koji u ono doba — koji god kriterij da se uzme — još nisu postojali« (Riedel 2005: 232).

Iako etnosi nisu nastali prirodno, i ne počivaju ni na jeziku ni na porijeklu, »dosad se zadržala u općoj upotrebi predodžba da se kod etnosa radi o zajednici povezanoj porijeklom. [...] I aktualno izvještavanje u medijima predstavlja etničku svijest o identitetu pretežno kao nešto što počiva na objektivnim odnosima porijekla i jezika te se na njima može i politički legitimirati. Stoga je jedan od osnovnih ciljeva ovoga rada da analizom politike identiteta u kriznoj regiji jugoistočne Evrope oduzme začaranost misteriji navodno objektivnih i esencijalnih vrijednosti etničkih zajednica. U radu će se pokazati da su i same kulturne vrijednosti tvorevine ljudskog izmišljanja i zato podložne stalnim promjenama« (*ibid.*: 31).

Ne postoji kulturni kontinuitet u povijesti

Kod pravljenja hrvatske nacije u 19. st., kao i kod pravljenja srpske ili slovenske, koristio se pojam *kulture*. Kako bi se ciljane grupe ljudi okupilo u naciju, pozivalo se na zajedničku kulturu. No, tvrdnja o zajedničkoj kulturi i njenoj prirodnosti »je namjerna prevara od strane nacionalnih 'preporoditelja', 'laž', jer je koncepcija nacije koju je tek trebalo napraviti prikazana kao odavno postojeća iako do razdoblja 'izmišljanja' nacionalne legitimacije od strane nacionalnih pokreta u 19. stoljeću nije nikad postojala. Mimo postojeće kulturne i društveno–političke stvarnosti propagiran je jedan koncept za sprovođenje vlastitih političkih ciljeva« (Zorić 2005: 12).

Taj zamišljeni koncept manjine »je stupio na mjesto dotadašnje jezično–kulturne i političke norme, ali ga je — suprotno tvrdnjama nacionalista — prvo tek trebalo napraviti i zatim učiniti prihvatljivim većini« (*ibid.*: 27–28). Manjina je tako počela graditi kulturu laži: »Kultura laži je ciljana upotreba nekog kulturnog koda od

strane manjine koja se ne podudara s kulturnom normom i tradicijom kolektiva« (*ibid.*: 29). Nosioci kulture laži »posežu za krivotvorenjem povijesnih dokumenata i stvarnog stanja stvari, za namjernim jednostranim usmjeravanjem kulturnog pamćenja kako bi poduprli svoje tvrdnje« (*ibid.*: 10).

Budući da »i Gellner i Anderson u svojim teorijama o nastanku i koncepciji nacije i nacionalizma i u debatama povezanim s tim stalno implicitno ukazuju na laž kad govore o ’izmišljanju’ nacije«, to je argument i »za eksplicitnu upotrebu pojma ’laži’« u istraživačkim radovima o nacionalnoj kulturi (*ibid.*: 80). Nesumnjivo je da »pomoću pojmova kakvi su izmišljanje odnosno konstruiranje nekog kulturnog koncepta može se zaobići pojam laži, koji je na prvi pogled polemičan, no takvim zaobilaženjem bi se zatupila provokativna oštrina pojmova, a ona treba potaknuti na kritičko ophođenje s pojmom ’nacionalnog preporoda’« (*ibid.*: 15).

Nacionalizam »propovijeda i brani kontinuitet, ali sve duguje odlučnom i ekstremno dubokom lomu u povijesti čovječanstva« (Gellner 1990: 125). Nakon što su prirodne znanosti dokazale da nije postojao biološki nacionalni kontinuitet, onda je u nacionalističkom pisanju povijesti »na mjesto spomenutog biološkog nacionalnog kontinuiteta došao — i u drugim društvenim znanostima — kulturni identitet, pod kojim se slično iracionalno mogu subsumirati sva moguća navodna svojstva« (Fritsche 1992: 83).

Isto kao pozivanje na nacionalno biološko jedinstvo, pozivanje na kulturno jedinstvo ima funkciju da sugerira sliku nacije prema kojoj »nacija nije više grupa koja se manje–više dobrovoljno udružuje u okviru jednog političkog vodstva, nego se zamišlja kao zatvorena, ’prirodna’ cjelina, koja ima pravo na političku suverenost« (Zorić 2005: 37). Takvo gledište dominira danas u južnoslavenskim državama. Međutim, već unazad pola stoljeća je poznato da »predodžba o jedinstvu nacionalne

kulture i o njenoj primjenjivosti kao kriterija za pojam nacije vodi u zabludu« (Lemberg 1964 II: 42–43).

Nacije ne nastaju na osnovi nekakve zajedničke kulture. Zajednička kultura nije postojala ni kod nacije koja je prva oformljena na evropskom kontinentu krajem 18. stoljeća, kod francuske nacije: »U svojoj knjizi *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914,* Weber je (1976) opisao napore koji su trajali generacijama da se izolirani, neobrazovani i siromašni seljaci, duboko ukorijenjeni u svoje lokalne kulture, transformiraju u pripadnike nacije — dakle, *jedne* nacije. Stara Francuska je bila sastavljena od mnoštva različitih društava i kultura, koje su govorile različitim jezicima; 1860. petina stanovništva još uvijek nije uopće znala francuski. To je bila društvena realnost u kojoj je — ili bolje rečeno protiv koje je — propagirana ideja jednog stoljeća stare povijesti Francuske kao nacije« (Brockmeier 2001: 219–220).

Istraživanje kulture, dakle, kao i istraživanje jezika ili porijekla, daje rezultat da »nacionalizam i pojam nacionalnosti nisu primordijalni [...]. Naprotiv, nacionalizam je bio i jest društveno i politički konstruiran« (Kupchan 1995: 3). Nacionalnost »je relativno nova pojava« (Jenkins/Sofos 1996: 11). Za ilustraciju, npr. njemačka nacija nastala je tek sredinom 19. stoljeća: do tada su postojali Prusi, Bavarci, Vestfalci, Saksonci itd., a političari su ih sredinom 19. st. oformili u jednu veliku grupu, u Nijemce. O Nijemcima se, dakle, može govoriti tek od sredine 19. stoljeća. Kod nas je isto tako: do 19. st. postojali su Slavonci, Dalmatinci, Ragužani itd., a političari su ih od sredine 19. stoljeća počeli oformljivati u jednu grupu.

Bez obzira što iz školskih programa i medija u južnoslavenskim državama dolaze suprotne sugestije, činjenica je da »većina novih država nastala je bez onog zajedništva osjećaja, teritorija, administrativne organizacije, jezika i kulturne tradicije koje se uzima zdravo za goto-

vo« (Passin iz Joseph 1987: 72). Kad se ideologizira jezik, kao npr. već desetljećima u Hrvatskoj, to je znak pomanjkanja nacionalnih veznih sredstava i traganja za njima: »Odsutnost zajedničkog etničkog i kulturnog identiteta kod novih nacija (koji bi vrijedio za čitavu naciju) vodi ka planiranju i kreiranju identiteta pomoću nacionalnih simbola... To je točka na kojoj se često koristi nacionalni jezik kao ujedinjujući simbol (zajedno s nacionalnom zastavom, nacionalnim vladarom, nacionalnom misijom itd.)« (Fishman iz Joseph 1987: 72).

Iz istraživanja kulture proizlazi da »nacionalizam nije ono što izgleda, a pogotovo nije ono što sam sebi izgleda. Kulture za koje tvrdi da ih brani ili ponovo oživljava, često su njegove vlastite izmišljotine ili ih modificira do neprepoznatljivosti« (Gellner iz Riedel 2005: 32–33).

Kultura

Filolozi na južnoslavenskim prostorima tvrde da postoje nacionalno različite kulture i da se zbog toga ne može raditi o istom standardnom jeziku. No to je višestruko neispravno jer kulturne granice se ne podudaraju ni s jezičnima ni s nacionalnima ni s državnima (Ammon 1995: 31). Štoviše, »da ni radikalne jezične razlike ne moraju ujedno biti kulturne ili druge razlike pokazuje npr. usporedba Beča i Budimpešte: iako su njihovi većinski jezici (njemački odnosno mađarski) međusobno potpuno nerazumljivi, imaju Budimpešta i Beč i njihovi stanovnici mnogo više zajedničkoga nego npr. Beč i München ili Beč i Stuttgart« (Payer 2000). Iz navedenog primjera se također vidi da se ni nacije i države ne poklapaju s kulturama.

Znanost je pokazala da je vjera u podudaranje nacionalnih državnih granica s kulturnima iluzija (Busch/Kelly–Holmes 2004: 2). Već prije pola stoljeća je utvrđeno da »postoje kulture koje obuhvaćaju više nacija, a

postoje i nacije koje u sebi obuhvaćaju više različitih kultura« (Lemberg 1964 II: 45). Kod bilo kojeg pokušaja klasificiranja ljudi u nekakve nacionalne kulture »odlučujući problem je u tome što se takvo jednoznačno uvrštavanje ljudi u određene kulture uopće ne može dosljedno sprovesti« (Riedel 2005: 302).

Naime, tradicija i običaji koji čine kulturu ne podudaraju se s nacionalnim granicama jer kao prvo »pokazuju često velike razlike unutar pojedinačnih lokalnih područja, a s druge strane pokazuju tendenciju da se u naše doba u čitavom svijetu ili barem u njegovim velikim područjima izjednače« (Kohn 1962: 21). Kao i tradicija i običaji, tako i drugo što se navodi pod kulturom ne podudara se s nacionalnim granicama: znanost, umjetnost, religija, tehnička dostignuća, moralne vrijednosti, ponašanje — ništa od toga nije po svojim svojstvima nacionalno specifično. Ljude nije moguće razvrstati u nacije po ponašanju, moralnim vrijednostima, niti po znanosti, tehničkim dosezima, umjetnosti ili religiji.

Nepodudaranje kulturnog i nacionalnog ili etničkog identiteta vidljivo je i u tome što »nije neobično govoriti o zajedničkoj evropskoj kulturi ili o evropskim kulturnim obilježjima, dok se istovremeno priznaje etnička raznovrsnost u Evropi« (Reilly 2001: 5). Zbog svega toga kultura je neupotrebljiva za klasificiranje ljudi po nacijama: »najnepreciznijim od svih principa za klasifikaciju smatram kulturu. [...] Za svrhe klasifikacije ona se zaista ne može koristiti« (Reiter 1984: 191). Drugim riječima, neutemeljeno je što nacionalisti poistovjećuju kulturu s nacijom i državom (Gellner 1999: 81–82).

U jugoistočnoj Evropi se među nekoliko kulturnih zona nalazi i »zona talijanskoslavenske jadranske kulture uzduž obale«, zatim »srednjoevropska kulturna zona na panonskom prostoru, koja Balkanski poluotok povezuje sa srednjom Evropom. Neovisno o tome da li se odabere ovo ili neko drugo raščlanjivanje na kulturne zone, obrisi kulturnih zona ni u jednom slučaju se ne poduda-

raju s etničkim, religijskim i konfesionalnim granicama, da ni ne spominjemo da se uopće ne podudaraju s državnim granicama« (Hatschikjan 1999: 19).

Istraživačima nacije je poznato »da se suvremene nacije sastoje od različitih kulturnih sfera, koje imaju manje zajedničkog međusobno, nego s odgovarajućim kulturnim sferama drugih nacija« (Esbach 2000: 65). Pa kad su npr. kroatisti već zaokupljeni traženjem razlika u kulturi, onda se ne mogu pozivati na jedinstvenu hrvatsku nacionalnu kulturu jer se baš unutar Hrvatske razlikuje npr. mediteranski kulturni krug od panonskog kulturnog kruga. Nadalje, kulturni krugovi se ne drže nacionalnih granica, nego ih često bitno prekoračuju: npr. narodni običaji, način života i povijest Slavonije i Vojvodine su sličniji nego kad se usporede Slavonija i Dalmacija.

Ljudi koji su se ujedinili u hrvatsku naciju razlikovali su se u prošlosti po kulturnim centrima, npr. Dalmatinci su imali druge kulturne centre naspram Slavonaca. Nisu imali ni zajedničku jezičnu povijest jer čakavska regija je imala jednu, kajkavska drugu, a štokavska treću. Na primjeru Hrvatske pokazuje se da je neopravdano dovoditi jezik u vezu s nekakvom vlastitom kulturom, zajedničkom svim članovima nacije i samo njima, zato što »*vlastita* kultura i tradicija nisu se mogli, ako su se pritom jezični kriteriji uzeli za polaznu točku [...], definirati kao *unutar sebe jedinstvena* kultura i tradicija« (Blum 2002: 13).

Tvrdnja o povijesnoj »hrvatskoj kulturnoj zajednici« je, dakle, samo još jedan mit. Nepodudaranje kulture s nacionalnim i državnim granicama vidljivo je ne samo u Hrvatskoj, nego u čitavoj jugoistočnoj Evropi: »nijedna država, nijedna jedina zajednica nije u tom [=kulturnom] pogledu jednodimenzionalna, svuda ima elemenata onih nekoliko najznačajnijih kulturnih zona« (Hatschikjan 1999: 19). Tako je i u zapadnoj Evropi, npr. »podudarnosti u kulturi između Bavarske i Austrije su veće

— prema svim prihvatljivim kriterijima za ’kulturu’ — nego između Bavarske i Donje Saske [=dvije pokrajine u Njemačkoj]. Većina tvorevina koje se uobičajeno nazivaju ’nacijama’ sadrži razne mješavine najrazličitijih kulturnih atributa i ne mogu se svesti na nekoliko obilježja. Mnogo govori u korist pretpostavke da uopće ne postoje ’čiste kulture’, čak ni u manjim državama EU. [...] Mnoga od pojedinačnih kulturnih obilježja nadilaze granice i ne mogu se — ili se mogu samo prividno (kao npr. razlikovanje nizozemskog i flamanskog ili hrvatskog i srpskog) — ograničiti prema političkim kategorijama. Upečatljiv primjer je problematika određivanja različite nacionalne pripadnosti na Balkanu: ako se kao značajka uzme zajednički jezik, proizišlo bi da svi govornici srpskohrvatskoga čine jednu zajedničku srpskohrvatsku naciju. Uzme li se, međutim, religija kao odlučujući kriterij, onda se grupa koja govori srpskohrvatski dijeli na tri nacije. Kulture nadilaze granice i ne mogu se politički razgraničiti« (Birnbacher/Friele 2003: 286).

Ono što nacionalni ideolozi na Balkanu također prešućuju je da su granice među kulturama nejasne i neuhvatljive (Esbach 2000: 65) i da se »kultura promatra kao ’svaštara u koju se bilo što može staviti što u društvu još nije prepušteno ozbiljnijim profesionalcima kao izraz prava, politike ili ekonomije’« (Riedel 2005: 26). Odgovor na pitanje »što čini kulturu, što jednu kulturu razlikuje od druge, ostaje rasplinut i neodređen — pogotovo kod teritorijalno susjednih zajednica (a upravo njih žele nacionalistički akteri gotovo uvijek jednu od druge razgraničiti)« (Blum 2002: 3).

Razgraničavanje na osnovi kulture neutemeljeno je kod Hrvata, Srba i bosanskih Muslimana jer oni se ne razlikuju kulturno (Mappes–Niediek 2005: 28–48, 70). Njihovo kulturno nerazlikovanje nije posljedica socijalizma, nego je starije od njega: »Da li je ujednačujući socijalizam bio izbrisao kulturne razlike? Protiv toga govori podatak da su se gosti sa Zapada oduvijek čudili izne-

nađujućoj uniformnosti ’multikulture’ u Bosni. Jedan Austrijanac, koji je 1878. za svoje sunarodnjake napisao knjigu s detaljnim opisom novopribavljenih habsburških predjela, rezimirao je: ’Izvana se Grci’ — tako naziva ortodoksne Srbe zbog njihovih ’grčkih’ vjerskih obreda — ’i katolici skoro nimalo ne razlikuju’. Čak i ’muhamedanci’ su gospodinu barunu iz Beča izgledali iznenađujuće neegzotični. Živjeli su ’u dobrovoljnoj monogamiji’ i ophodili se prema zabrani pijenja alkohola sasvim liberalno. Najviše se čudio ženama bez feredže u neretvanskoj dolini kod Jablanice. Jedan britanski arheolog, koji je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće izvještavao s Balkana za Guardian, zaključio je da u prosječnoj engleskoj školi vlada ’mnogo veća varijacija tipova, kako fizičkih tako i moralnih i intelektualnih,’ nego u Bosni« (*ibid.*: 28–29).

Sigurno je da »jugoslavenski konflikt očito nije bio ’sudar kultura’ — dakle nije bio konflikt poput onih u engleskom Bradfordu ili u istočnoj Njemačkoj protiv Vijetnamaca i Afrikanaca, gdje stvarno udaraju kulture jedna na drugu samo zbog razlika među njima« (*ibid.*: 48). Za kulturne razlike unutar Jugoslavije mora se reći da »nisu one bile problem. Jer da jesu, onda se ne bi konflikt odvijao najokrutnije i najstrašnije između Bosanaca, koji su tako jako ličili jedni drugima, nego između Slovenaca i Albanaca s Kosova jer oni su se međusobno najviše razlikovali. Država se raspala upravo na opreci između dviju grupa naroda čije kulturne razlike su se najmanje primjećivale: na opreci između Srba i Hrvata« (*ibid.*: 38–39).

Doista, »promatrač izvana je zapanjen, ne razlikama između Srba i Hrvata, nego kako izgledaju slični. Govore isti jezik, [...], imali su isti seoski način života stoljećima. Iako su jedni katolici, drugi pravoslavni, urbanizacija i industrijalizacija smanjili su uočljivost konfesionalnih razlika« (Ignatieff 1993: 22).

Ni »kulturni stereotipi koje su narodi Jugoslavije imali jedni o drugima nisu bili ni posebno izraženi ni po-

sebno zloćudni. Pripisivali su si međusobno određena svojstva, uzgajali slike i izrugivali jedni druge kao Bavarci Pruse ili stanovnici Kölna stanovnike Düsseldorfa« (Mappes–Niediek 2005: 39). Zanimljivo je da »baš stereotipi koje su međusobno uzgajali Srbi i Hrvati, dakle najljući neprijatelji, bili su najslabije izraženi« (*ibid.*: 40). U domaćim vicevima koji su uspoređivali sve nacije u Jugoslaviji Srbi i Hrvati su bili karakterizirani samo time da »se međusobno ne vole; zašto, ne kaže se. Ali i — malobrojni, loši i slabo prošireni — hrvatski vicevi o Srbima gotovo nikad ne ističu nekakvu kulturnu posebnost, nego su skoro uvijek usmjereni na konkurenciju za vlast između tih dvaju naroda. Nije postojala nekakva predodžba o posebnosti prirode bilo jednog bilo drugog naroda. To su narodi bez svojstava. Njihova suprotstavljenost je politička, a ne kulturna« (*ibid.*: 41).

Religija i jezik

Između Hrvata, Srba i bosanskih Muslimana postoje religijske razlike, ali »religijske granice se gotovo nigdje ne podudaraju s jezičnima. [...] Katolički Hrvati, bosanski Muslimani, pravoslavni Srbi i Crnogorci govore varijante jednog te istog jezika: srpskohrvatskog« (Blum 2002: 16). Možda i nije potrebno posebno napominjati da se religija ne može poistovjećivati s jezikom jer općepoznato je da govornici raznih jezika imaju istu religiju (npr. i govornici talijanskog i govornici poljskog su katolici) kao što je poznato i da govornici istog jezika imaju različite religije (npr. njemačkim jezikom govore i katolici i protestanti).

Unatoč tim činjenicama, hrvatski filolozi precjenjuju utjecaj religijske pripadnosti na jezik tvrdeći da ako se radi o različitim religijama, radi se i o različitim jezicima (Peti–Stantić 2008: 83). Međutim, kad bi biti katolikom i biti pravoslavcem značilo govoriti različitim jezicima, to bi značilo da i Nijemci katolici i Nijemci protestanti go-

vore različitim jezicima. Jer »s gledišta teologije pa čak i crkvene organizacije razlike između katoličanstva i pravoslavlja su znatno manje od razlika između katoličanstva i protestantizma« (Hatschikjan 1999: 16). Pa ipak lingvistima ne pada na pamet da protestante i katolike u Njemačkoj proglase govornicima različitih jezika. Svjesni su da »religijska pripadnost ne znači vlastiti dijalekt«, a kamoli jezik (Kilian 1995: 377). Ukoliko religiju treba gledati kao dio kulture, onda npr. »kulturne razlike u Bosni zaista nisu bile i ni danas nisu mnogo veće od razlika između katolika i protestanata u Njemačkoj ili u Nizozemskoj, i istog su tipa« (Mappes–Niediek 2005: 37). A pogled na jezik pokazuje, kako je već spomenuto, da »o hrvatskoj varijanti se ni u kojem slučaju ne može reći da je 'katoličkija' ili 'latinskija' od srpske« (Blum 2002: 126). Štoviše, »baš internacionalizmi (najčešće latinskog porijekla) smatraju se u hrvatskom 'srbizmima'« (*ibid.*).

Pravoslavlje i katoličanstvo ne znače da Srbi i Hrvati danas govore različitim standardnim jezicima. Nisu to značili ni u prošlosti: jezik pravoslavnih bogoslužnih knjiga nije bio jezik naroda, ni jezik katoličkih bogoslužnih knjiga nije bio jezik naroda (te katoličke knjige su bile ili na latinskom jeziku ili kao kod »glagoljaške subraće koja su u bogoslužnim knjigama čuvala tradirani staroslavenski jezik«, v. Peti–Stantić 2008: 295). A kad se u 19. st. odlučivalo koji jezik će se uzeti za nadregionalni, dakle za standardni jezik, nije uzet ni jezik pravoslavnih bogoslužnih knjiga ni jezik katoličkih bogoslužnih knjiga, nego jezik naroda.

Ono što je, međutim, najvažnije a što kroatisti kod teme jezika prešućuju je sljedeće: kad se želi doznati da li pripadnici nekoliko nacija govore različitim jezicima, onda se ne istražuje njihova religijska pripadnost nego njihov jezik. To znači da se istražuje koliki je udio istoga naspram različitoga u jeziku i koliki je postotak međusobne razumljivosti.

Kulturni identitet je konstrukcija

Pozivanje na kontinuitet i objektivnost kulturnog identiteta pokazuje da u domaću sredinu još nije doprlo saznanje da »danas znanost već raspolaže instrumentima za kritički pristup postulatu o navodnoj kontinuiranosti i objektivnosti kulturnih činilaca« (Riedel 2005: 20). Rezultati istraživanja, naime, dokazuju da »kulture i kulturni identiteti su konstrukcije« (*ibid.*: 27). Tako da »onaj tko etničku, kulturnu ili klasnu raznovrsnost gura u prvi plan kao problem, ne shvaća da je ta izgradnja razlika produkt podložan oblikovanju« (*ibid.*).

Spomenuta »teorija o konstruiranosti nudi daleko najveći dobitak spoznaja: ona se oprašta od esencijalističkog pojma kulture koji kulturne činioce poput npr. jezika i religije promatra kao konstante ili u najboljem slučaju kao nezavisne varijable političke kulture društva« (*ibid.*: 313). Teorija o konstruiranosti pokazuje da »porijeklo, povijest, jezik i religija nisu objektivne datosti koje neraskidivo i sudbinski povezuju jednu grupu ljudi pomoću kulturnog identiteta, nego su instrument politike za sprovođenje određenih ciljeva. Kako ljudi gledaju i vrednuju porijeklo, povijest, jezik i religiju, to je rezultat odluka političke elite, koja zadaje određeni način gledanja i pojačava ga odnosno skreće pomoću političkih koraka« (Forndran iz Riedel 2005: 11–12). Dotična »elita se pobrinula za širenje grupnog identiteta, čiju sliku je napravila u skladu s političkim ciljevima kojima je težila, i proširila je pomoću medija« (Riedel 2005: 248).

S obzirom da uvjerenje o postojanju kulturnog identiteta konstruiraju političari, oni su odgovorni za sve konflikte koji nastanu zbog pozivanja na kulturni identitet (*ibid.*: 20). Dokazano je, naime, »da su politike identiteta konstruirane od strane zainteresiranih političkih aktera, da služe dolasku na vlast odnosno održavanju vlasti elita i da zbog konkurentskog odnosa često vode u političku nestabilnost, pa i u oružani konflikt« (Forndran iz Riedel 2005: 12). Politički »akteri su u prepoz-

natljivim uvjetima sposobni sprovoditi takvu politiku identiteta koja s ciljem ostvarivanja njihovih vlastitih interesa instrumentalizira kulturne procese i tako proizvodi opasnost konflikta« (*ibid.*).

Dieter Senghaas »prepoznaje u aktualnoj debati o borbi kultura opasnost da se kultura u internacionalnoj borbi za vlast svjesno instrumentalizira. Taj tip nove 'geopolitike' je dio opće tendencije koju on naziva 'regresijom politike' ili 'deciviliziranjem' [...]. Tu sliku nazatka u području političkoga treba očito shvatiti tako da se konstruiranjem kulturnih determinanti brzopleto napušta politički manevarski prostor koji je neophodan za rješavanje konflikta« (Riedel 2005: 303). Naime, kultura se prikazuje kao nepromjenjiva i objektivna nacionalna datost, čime se odbacuje mogućnost dogovaranja. A kad se ne bi pozivali na navodno zadatu kulturnu razliku, bili bi mogući dogovori jer bi se priznalo da je sve politika, a kod politike su dogovori i promjene mogući.

Stvarnost je da ne postoji kultura kao nepromjenjiva objektivna datost, nego postoji »kultura kao dinamična i otvorena struktura, podložna oblikovanju« (*ibid.*: 30). Ta spoznaja je dosad slabo prodrla u javnost. Ima nekoliko razloga zašto autori knjiga i članaka neznalački pristupaju temi identiteta i ne opisuju identitet kao konstrukciju: prvi razlog je taj što je konstruktivistički pristup teži jer od autora zahtijeva više analitičkog rada; drugi razlog je taj što mnogi autori pišu po nalogu, dakle ne u službi istine nego u službi interesa onoga tko ih plaća; treći razlog su emocije autora, njegova poznanstva, pa nastaju »studije koje se pune suosjećanja uživljavaju u određenu nacionalnu povijest ili u određenu stranu kod nekog konflikta, uslijed čega dotični znanstvenik konstruktivistički pristup doživljava kao konflikt s lojalnošću i stoga ignorira takav pristup« (*ibid.*: 243). Zato se »usprkos intenzivnom istraživanju održalo mnoštvo nacionalnih mitova o povijesti« (*ibid.*: 244).

Balkaniziranost kulture

Mitovi održavaju u južnoslavenskim zemljama živom vjeru u »nacionalistički imperativ: 'jedna država, jedna kultura'« (Gellner 1999: 95–96). To je znak dominacije nacionalizma: »nacionalisti smatraju da su političke i kulturne stvari neodvojive jedne od drugih te da nijedna kultura ne može živjeti ako nije opremljena svojom suverenom državom. Takvi pokušaji samo imaju za posljedicu da umjetničke, književne i lingvističke teme postanu predmet žestokih političkih rasprava i da se koriste kao oružje u nacionalističkoj borbi« (Kedourie 1993: 112). Poznati primjer toga je razdoblje nacizma, kada »je nacistička misao bila ispunjena antiuniverzalnošću i retorikom razlika u kulturi« (Hutton 1999: 4).

Pomoću takve retorike »u novim nacionalnim državama nastalima na tlu bivše Jugoslavije su iracionalnost, neprijateljstvo, izolacija i ksenofobija često bili neposredan odraz dramatičnih događaja koji su prenošeni na područje kulture. Kultura je postala 'balkanizirana'. Često je korištena kao puki ukras koji je opravdavao i iskazivao društvene pritiske« (Richter Malabotta 2004: 78–79).

Kod pozivanja na navodnu nacionalnu kulturu i na njenu potlačenost »nije narod bio taj koji je vjerovao da je njegova kultura potlačena, nego je to bio posao feljtonista, eksperata za kulturu i političara« (Schuberth 2000: 12). Oni su napravili da »u središtu sukoba stoje dva argumenta: prvi je tvrdnja o stoljetnom kulturnom tlačenju od strane dotičnog političkog protivnika, tj. druge etničke grupe, a drugi je teza o rekonstruiranju starih kulturnih obilježja identiteta. Te tvrdnje nailaze na odjek prvenstveno kod onih čija znanja ne prelaze osnovno obrazovanje o povijesnim i jezičnim odnosima« (Riedel 2005: 63).

Tko je upućen u povijesne odnose, zna da navedene tvrdnje ne mogu biti točne jer u prošlosti, u 19. stoljeću na južnoslavenskim prostorima »nisu postojale *ni* nacio-

nalne države *ni* nacionalne kulture« (Reilly 2001: 8), a u sadašnjosti je opći trend »globalizacija kulture« (Poster 1999: 235). A tko je upućen u jezične odnose, zna da nikad nije postojalo neko ’čisto’ stanje jezika koje bi danas trebalo rekonstruirati: »u doba prije osnutka suvremenih nacionalnih država s njihovim obrazovnim institucijama ne mogu jezični etnosi u pravom smislu biti ’čisti’ ili usmjereni prema međusobnom razgraničavanju kako se podmeće u modelu etničke kulturne nacije« (Riedel 2005: 314). Npr. u 19. stoljeću »stanovništvo Balkanskog poluotoka, pogotovo u primorskim gradovima i oko njih te u gradovima uz velike rijeke odrastalo je po pravilu kao višejezično. Tako se jedna te ista osoba ovisno o svom materinskom jeziku, obrazovanju i poslovnoj karijeri osjećala ne samo pripadnikom različitih jezičnih zajednica, nego je zajedno sa svojom religijskom i državnopolitičkom pripadnošću imala više etničkih identiteta. To presijecanje etničkih kategorija, međutim, nije se uklapalo u zadati obrazac analize kod filologa, etnologa i autora zemljopisnih karata, koji su strukturu stanovništva htjeli uskladiti s jednom novom geopolitičkom kartom« (*ibid.*: 241–242).

Gore navedeno pokazuje da kulturološki činioci negiraju postojanje nekakvog ’čistog’ etnosa u 19. st., što južnoslavenski filolozi koji se pozivaju na kulturu prešućuju. Takav neiskren odnos prema povijesti uočen je još prije pola stoljeća: Lemberg (1964 II: 46) zapaža da dok npr. engleska i francuska nacija pristupaju nepristrano svojoj povijesti i priznaju da su koktel naroda, dotle »nacije kod kojih se tek probudila nacionalna svijest strastveno se zanimaju za svoju povijest. Kod njih je slika povijesti predmet javne diskusije. Oni se jače trude da nađu dokaz svog jedinstva i čistoće. Biti pranarod — kako je Fichte postulirao — biti oduvijek nastanjen na ovome današnjem tlu, to smatraju nužnom legitimacijom pred drugim narodima. Ne susteže se ni da falsificiraju dokumente za to. Ispituju svoju povijest strašljivo

prema razdobljima jače ili slabije nacionalne svijesti, skloni su da epohe slabije nacionalne svijesti ili epohe bez nje a s jačim kulturnim utjecajima izvana promatraju kao doba propasti, mračna vremena, iako su baš to za dotičnu zemlju bile epohe s bujnom, internacionalnom kulturom kojoj se svijet divio«.

Zastupnici nacionalne kulturne 'čistoće', »članovi akademije i nacionalni klasici ponašaju se ne manje djetinjasto od mojih sinova u dječjem vrtiću, po svaku cijenu žele izgledati ako ne veliki a onda ipak barem malo veći, istežu se i dižu na vrhove prstiju, kočopere se napuhano uokolo [...]. Njihovo principijelno zatvaranje izaziva uzajamnu paranoju. Narodi koji tu žive osjećaju se prilično izolirani, a to im ni u kojem slučaju ne prija« (Konrad 1994: 40). Izolaciji doprinosi npr. puristička jezična politika kroatista. U takvoj situaciji, kada »jezično planiranje doprinosi 'više' jačanju nacionalizma nego internacionalnosti, nadamo se da će pozitivne vrijednosti premoštavanja komunikacijskih barijera nadvladati nad opasnostima nacionalističkih pokušaja da se izolira jezična zajednica« (Rubin/Jernudd 1971: xviii).

Umjesto otvorenosti i tolerancije na području kulture i jezika, koja je karakteristična za naprednija građanska društva, danas se u novonastalim južnoslavenskim državama »na području kulture vodi teška i ponekad groteskna bitka, koja postaje sve sličnija bitki za teritorije. Ona ubire svoje žrtve među ljudima kulture i među mnogim mladim ljudima, koji ne raspolažu mehanizmima zaštite od indoktrinacije emitirane iz masovnih medija i iz nacionalnog obrazovnog sistema. Šteta uzrokovana smanjivanjem kulturnog tržišta i nestankom iskustva sretanja 'drugih', razmjene, uzajamnog otkrivanja i istraživanja nepopravljiva je. Ona pogađa sve istinski kreativne umove i mladu generaciju, koja sve više traži (i nalazi) put egzila i emigracije« (Richter Malabotta 2004: 83).

Uslijed nacionalno suženog kuta gledanja, na južnoslavenskim prostorima pristupa se neobjektivno temi kulture: »Iskustvo pokazuje da su domaći [=narodi na Balkanu], koji su odrasli u suženom iskustvenom horizontu suvremenih nacionalnih država, skloni u povijesti tražiti simbole identiteta jedne, kako je doživljavaju, samo njihove nacionalne kulture, i zanemarivati tradicije iz zajedničke prošlosti koje i nadalje djeluju. Nasuprot tome, iz srednjoevropskog kuta gledanja upadaju jače u oči, pored regionalnih posebnosti, zajednička svojstva koja nadilaze državne granice« (Hösch 1999: 47). Hrvatsko prikazivanje kulture, ili srpsko, bošnjačko, crnogorsko, ne preuzima se bez preispitivanja jer »kako kulture sebe karakteriziraju i razgraničavaju prema drugima ne mora se poklapati s razlikom kako je neki promatrač sa strane vidi. To znači da kulturni identitet pri opisivanju samog sebe ne može sebi prisvajati istinu ili objektivnost« (Riedel 2005: 28).

Bez obzira na nacionalističke želje za podudaranjem nacionalnih i kulturnih granica, »stvarnost je sasvim drukčija nego kakva bi bila da je skrojena prema uskoći nacionalne kulturne sheme« (Reiter 1984: 204).

Politička nacija naspram kulturološke nacije

Na južnoslavenskim prostorima se neznanstveno pripisuju »naciji objektivne kulturne datosti koje se mogu pratiti u daleku prošlost. Time postaje još jasnija distanca od političkog pojma nacije, koji sve pripadnike postojeće države označava istom nacijom neovisno o njihovoj etničkoj pripadnosti« (Riedel 2005: 31–32). Kako izgleda politički pojam nacije, može se vidjeti na primjeru prve evropske nacije, francuske: »francuski model je država svih građana«, i svatko tko ima ili dobije francusko državljanstvo automatski je pripadnik francuske nacije (*ibid.*: 35). I u Njemačkoj »je pripadnost njemačkoj naciji nezavisna od materinskog jezika ili od religije« (Riedel

2006: 8). Tako da i njemačka nacija predstavlja primjer političke nacije, kao i austrijska, britanska, španjolska, švicarska i druge zapadnoevropske nacije.

Nasuprot tom političkom pojmu nacije, kod tzv. etničkog odnosno kulturološkog modela nacije država dijeli svoje građane u različite nacije: »u takozvanu titularnu naciju — tj. onu naciju koja kao najbrojnija etnička grupa zadaje nekakvu vodeću kulturu dotičnoj državi — i u druge nacionalne ili etničke manjine« (Riedel 2005: 35). Naspram nacije zasnovane na političkim principima, kulturološki shvaćena nacija nudi beskonačne mogućnosti za pravljenje konflikata: »Nacionalistički regionalisti suprotstavljaju nacionalnoj državi baziranoj na političkim principima i njenom regionaliziranju svoj model isključive kulturološke i jezične nacije koji je neiscrpni izvor etničko–nacionalnih napetosti« (Riedel 2006: 38).

U etničkom modelu nacije zarobljene su sve južnoslavenske države. Pa »ono što se već prakticiralo u ranom Sovjetskom Savezu, danas je u Hrvatskoj pravilo. Službeni identifikacijski papiri sadrže dualizam između državljanstva i nacionalnosti. Student na Zagrebačkom sveučilištu navodi u svom indeksu kojeg je državljanstva i koje je nacionalnosti. Sasvim je moguće da se deklarira kao hrvatski državljanin i pripadnik srpske nacionalnosti, što u Zagrebu na kraju 20. stoljeća sigurno nije prednost« (Altermatt 1996: 36). Citirajući hrvatski ustav iz 1990., Riedel (2007: 24) zaključuje: »Za Hrvatsku, dakle, nacija i narod države nije jedno te isto, što je suprotno od internacionalnog prava naroda«.

U Hrvatskoj, znači, postoji »dualizam između države i nacije, koji je pun napetosti« (Altermatt 1996: 36). Isti dualizam je i u Bosni. Ona je također jako udaljena od francuskog modela političke nacije, a »kao velika prepreka dosad se pokazao Daytonski ustav, koji usprkos demokratskom okviru propisuje stari model triju nacija iz Titove ere zajedno s njegovim etničkim proporcijama u

politici i upravi« (Riedel 2005: 68). Time što se Evropa dala nagovoriti na zadržavanje tog starog modela na Balkanu, nastala je apsurdna situacija da »Evropa ne podupire izgradnju etnički neutralne države kao mosta između zavađenih etničkih grupa, nego se drži modela etničke proporcionalnosti na kojem je Tito desetljećima zasnivao svoju vlast. A bilo bi krajnje vrijeme već od prestanka konfrontacije sistema, najkasnije nakon strašnih ratova na području bivše Jugoslavije, da se modeli upravljanja koji se zasnivaju na religiji, jeziku i kulturi iz temelja dovedu u pitanje« (*ibid.*: 19). Nažalost, »pod pritiskom što bržeg okončavanja rata internacionalna diplomacija je propustila da etničkom principu vladavine nastalom za vrijeme Tita suprotstavi sadržajnu alternativu demokratske pravne države« (*ibid.*: 266).

U etničkom principu vladavine »zahtjevi ne bivaju objektivno dokazivani, nego povijesno opravdavani. Mitovi o navodnoj etnogenezi vlastite nacije stiliziraju se u povijesne istine kako bi se vlastita etnička grupa stopila u sudbinski povezanu zajednicu i kako bi je okupili oko sebe. Na taj način je politički sistem do danas ukočen u etnokraciji« (Riedel 2007: 27). U Bosni i u drugim južnoslavenskim državama »postepena transformacija prema političkom modelu nacije bila bi pozitivan razvoj, ali on je nezamisliv bez odgovarajuće politike identiteta [...]. To, međutim, traži dosljedno razračunavanje sa stereotipnim slikama povijesti, baziranim na kulturološkom modelu nacije koji proizvodi konflikte« (Riedel 2005: 312).

Tzv. kulturno–civilizacijska nadgradnja

Tema kulture prisutna je na još jedan način kod hrvatskih jezikoslovaca: pozivaju se na takozvanu »kulturno–civilizacijsku nadgradnju« u jeziku kad tvrde da hrvatska, srpska, bošnjačka i crnogorska nacija govore različitim jezicima (Brozović 1978: 17–18; HAZU 2007: 42,

48, 50; Peti–Stantić 2008: 11, 15). Pozivanjem na »kulturno–civilizacijsku nadgradnju« nastoje potisnuti u drugi plan činjenicu da je štokavica standardni jezik i Hrvata i Srba i Bošnjaka i Crnogoraca, te da se uslijed zajedničke štokavice dotične četiri nacije razumiju kad govore standardnim jezikom. S istim ciljem potcjenjuju ulogu štokavice u standardnom jeziku nazivajući je »osnovicom«, a precjenjuju ulogu tzv. »kulturno–civilizacijske nadgradnje«. Oni nisu mjerili koliki je udio »kulturno–civilizacijske nadgradnje« naspram zajedničke štokavske »osnovice« u standardnom jeziku, ali očito je taj udio različitoga naspram zajedničkoga malen jer inače ne bi postojala toliko velika međusobna razumljivost između Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca kad govore standardnim jezikom. Međusobna razumljivost nedvosmisleno ruši tezu o dominaciji tzv. »nadgradnje« nad tzv. »osnovicom« u standardnom jeziku.

Kod hrvatskih filologa se čak nailazi na tvrdnju da je štokavica »jedva relevantna« za standardni jezik (Peti–Stantić 2008: 15). No kad bi pokušali izbaciti iz standardnog jezika sve što je štokavica, vidjeli bi što bi onda uopće ostalo u jeziku. Ta tzv. »osnovica« je u stvari presudna, pa zato npr. već i kod Klossa (1976: 312) nalazimo podatak da tek ako su odabrane različite dijalekatske »osnovice« može se govoriti o različitim (*Ausbau*–)jezicima. Kloss navodi kao takve jezike češki i slovački, danski i švedski, bugarski i makedonski.

Što se tiče tzv. »nadgradnje«, onakve jezične razlike koje kroatisti obuhvaćaju pod tim pojmom postoje i unutar drugih jezika s nacionalnim varijantama pa se svejedno te nacionalne varijante ne klasificiraju kao različiti standardni jezici. Npr. *bolnica* se u Njemačkoj naziva *Krankenhaus*, što nije standardno u Austriji, gdje se kaže *Spital*, prvi mjesec u godini se u Njemačkoj naziva *Januar* a u Austriji *Jänner*, u Njemačkoj se *parlament* naziva *Bundestag* a u Austriji *Nationalrat*, u Njemačkoj se *premijer* naziva *Ministerpräsident* a u Austriji *Lande-*

shauptmann, u Njemačkoj se *uplatnica* naziva *Zahlkarte* a u Austriji *Erlagschein*, u Njemačkoj se *matura* naziva *Abitur* a u Austriji *Matura* itd. (Wiesinger 1985: str. 1943).

Kroatisti ističu i kulinarski rječnik kao »civilizacijsku i kulturnu« specifičnost Hrvata, uslijed čega bi trebalo govoriti o zasebnom jeziku. Međutim, poznato je da upravo kulinarski rječnik jako varira unutar istog jezičnog područja svuda u svijetu. Npr. najveći broj jezičnih razlika između austrijske i njemačke varijante nalazi se u kulinarstvu: patlidžan je u Njemačkoj *Aubergine* a u Austriji *Melanzane*, pečena piletina je u Njemačkoj *Hähnchen* a u Austriji *Hendl*, mrvice za pohanje su u Njemačkoj *Paniermehl* a u Austriji *Semmelbrösel,* kajsija je u Njemačkoj *Aprikose* a u Austriji *Marille*, dimljeno meso je u Njemačkoj *Rauchfleisch* a u Austriji *Selchfleisch*, krumpiri su u Njemačkoj *Kartoffeln* a u Austriji *Erdäpfel*, palačinke su u Njemačkoj *Pfannkuchen* a u Austriji *Palatschinke,* faširano meso je u Njemačkoj *Hackfleisch* a u Austriji *Faschiertes* itd. (Ammon 1995: 154–174). Svejedno se zbog toga ne radi o različitim jezicima.

Tekst Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU 1996: 163) u kojem se kuhinjski recept predstavlja kao dokaz za zasebnost hrvatskoga i srpskoga jezika nailazi na podsmijeh kod inozemnih lingvista: navodeći inozemne autore koji su već prije ukazivali na komičnost takvog »dokaznog materijala« kod HAZU, Gröschel (2009: 154) ga popraća komentarom da »granice između realnosti i satire rasplinjuju se i inače u postjugoslavenskoj debati o jeziku«. Napominje da kad bi kulinarski rječnik bio dokaz za različitost jezika, onda bi se vrlo lako unutar same Njemačke moglo razgraničiti nekoliko standardnih jezika (*ibid.*).

Za svakog solidno obrazovanog lingvista posve je očekivano što kulinarski nazivi variraju jako i unutar Njemačke, npr. *žemičke* se ovisno o regiji nazivaju *Bröt-*

chen/Schrippen/Semmeln/Wecken itd.: »Ako u Berlinu kod pekara tražite Brötchen umjesto Schrippen, u Münchenu Rundstücke umjesto Semmeln, u Hannoveru Wecken umjesto Brötchen, gledaju vas kao da dolazite s druge planete. Ali ipak ćete biti usluženi bez problema. Nasuprot tome, u Hrvatskoj se srpskoj mušteriji itekako može dogoditi da ode praznih ruku ako upotrijebi srpsku riječ *hljeb* umjesto hrvatske *kruh*. [...] Naravno da hrvatska prodavačica razumije na što njena srpska klijentela misli pod *hljeb*. Ali nasilni zahtjev za purizmom, koji balkanski konflikt nastavlja drugim sredstvima, zabranjuje joj da dozvoli izopćenu riječ« (Werner 2008: 27).

Tvrdnja kroatista, koju iznose bez dokaza, da je razlika »u kulturno–civilizacijskoj nadgradnji« između standardnog jezika u Hrvatskoj i u Srbiji čak veća nego između zasebnih standardnih jezika nije, dakle, istinita: iste razlike postoje unutar jednog standardnog jezika, njemačkog u Austriji i Njemačkoj. A kad bi razlike u kulturno–civilizacijskoj nadgradnji unutar srpskohrvatskog bile i veće nego što jesu, one bi najmanje mogle utjecati na to da se hrvatski i srpski počnu smatrati različitim jezicima (Kristophson 2000: 179). Ono što kroatisti navode kao različitu »kulturno–civilizacijsku nadgradnju« ustvari se svodi na leksičke razlike. A leksičke razlike ne pobijaju postojanje policentričnog jezika jer u definiciji policentričnog jezika piše da su među njegovim varijantama najizraženije upravo leksičke razlike (Bußmann [3]2002: 521–522; Mattusch 1999: 74). Zato kroatisti ne koriste izraz *leksičke razlike*, nego ga zamjenjuju pomoću izraza »kulturno–civilizacijska nadgradnja«, sugerirajući da se radi ni manje ni više nego o različitim civilizacijama.

Kako bi »kulturno–civilizacijska nadgradnja« ispala što veća, navode da se ona sastoji od razlika »u strukovnom nazivlju, kulturološkom i civilizacijskom nazivlju, frazeologiji i višoj sintaksi, u intelektualnome rječniku« (HAZU 2007: 48). Po tom nabrajanju bi, međutim, ispalo

da strukovno nazivlje nije dio kulturološkog i civilizacijskog nazivlja jer su navedeni zasebno, što nije točno. Ispalo bi i da kulturološko i civilizacijsko nazivlje nije dio intelektualnog rječnika, što također nije točno. Kroatisti, dakle, nekoliko puta navode istu stvar kako bi izgledalo da ima što više toga. A sve to su mogli obuhvatiti pojmom *leksičke razlike*. Osim, naravno, onoga što navode kao »viša sintaksa«. Ali što je to uopće? Jer sintaksa se ne dijeli na nekakvu »višu« i »nižu« (takva podjela neće se naći ni u jednom internacionalnom lingvističkom priručniku). Sintaksa proučava grupe riječi, jednostavne rečenice i složene rečenice. Pa ako kroatisti misle na sintaktičku razliku u upotrebi infinitiva naspram konstrukcije s *da* (zbog koje čak zabranjuju *Ježevu kućicu* u Hrvatskoj jer sadrži »hoću da vidim ježa budalu«, a ne »hoću vidjeti ježa budalu«), onda se sigurno ne radi o »višoj« sintaksi nego o »najnižoj« jer nije riječ o složenoj rečenici nego o grupi riječi. Usput rečeno, upotreba infinitiva naspram konstrukcije s *da* je samo frekvencijska razlika jer infinitiva ima i u Srbiji, kao što konstrukcije s *da* ima i u Hrvatskoj. A izraz »viša«, kao i izraz »civilizacijska«, vjerojatno ima funkciju sugeriranja da Hrvate sve što je »visoko« i što je »civilizacija« dijeli od Srba.

O gore spomenutom »strukovnom nazivlju« nije zgorega navesti i podatak koji kroatisti prešućuju, a koji pokazuje beznačajnost strukovnog nazivlja za pitanje da li se radi o jednom ili o nekoliko jezika. Naime, »s gledišta semantičke teorije mora se mjerenje međusobne razumljivosti idioma ograničiti na usporedbu običnog jezika«, dakle bez »strukovnog jezika (i terminologije)« (Gröschel 2009: 137). To nije nova spoznaja jer već prije nekoliko desetljeća Coseriu (1973: 9–12) piše da »znanstvena i tehnička terminologija ne ubraja se u jezik«, »njen opis i njena povijest ostaju principijelno izvan opisa jezika i izvan povijesti jezika kao sistema značenja«, odnosno (Coseriu 1973a: 28): »Terminologija je [...] doduše for-

malno jezična, ali mora ostati isključena kod strukturnih istraživanja rječničkog blaga«.

Obrazloženje za »isključivanje stručnog vokabulara iz istraživanja međusobne razumljivosti« je što »stručni izrazi (npr. iz psihologije, medicine, kompjutorske tehnike) su prosječnom govorniku idioma A, koji nije specijalizirano obrazovan, jednako nerazumljivi kao govorniku idioma B« (Gröschel 2009: 137–138). Pa »budući da su strukovni leksemi i kod jezika bez varijanata (poput ruskog ili mađarskog) prosječnom govorniku bez odgovarajuće prednaobrazbe općenito nerazumljivi (ne uslijed manjkavog znanja jezika, nego uslijed manjkavog 'znanja svijeta'), ne smiju se uzimati u obzir ni kod usporedbe rječničkog blaga s ciljem saznavanja kvantitativnih razlika koje utječu na međusobnu razumljivost između hrvatskog i srpskog (u datom slučaju i bosanskog/bošnjačkog i crnogorskog). Npr. govorniku hrvatskoga značenje eventualno puristički standardiziranog stručnog vokabulara njegovog vlastitog idioma je jednako nerazumljivo kao i značenje odgovarajućeg internacionalizma na srpskom (i obrnuto)« (*ibid.*: 138).

Pojedini jezikoslovci na južnoslavenskim prostorima posežu za tvrdnjom o različitim »kulturnim nasljeđima« kad žele dokazati da se radi o različitim jezicima. Međutim, može li se govoriti o različitim »kulturnim nasljeđima« ili ne, nije bitno za traženje odgovora na pitanje je li riječ o jednom policentričnom jeziku: npr. Argentinci imaju različito kulturno nasljeđe od Španjolaca, a ipak se radi o istom policentričnom standardnom jeziku. Također njemački »kao policentričan jezik nema jedan kulturni centar, i njegova povijest, simbolička važnost i praktična korist jako variraju u različitim državama« (Ager 2001: 57). Ti primjeri, kao i brojni drugi, pokazuju da standardni jezici »su suprotno od onoga za što ih nacionalna mitologija proglašava, naime za arhaičnu osnovu nacionalne kulture i za plodno tlo nacionalnog razmišljanja i osjećanja« (Hobsbawm 1991: 68).

Povijest

Južnoslavenski filolozi pozivaju se na jezičnu povijest kao dokaz da danas postoje četiri različita jezika (hrvatski, srpski, bosanski i crnogorski). Međutim, pozivati se na jezičnu povijest neutemeljeno je iz više razloga. Prvi razlog je taj što su danas u jezičnom pogledu isti. To što su u povijesti neki pisali kajkavski, neki slavjanoserbski, a neki čakavski, pripada prošlosti jer nakon toga su svi prihvatili štokavski pa od onda svi imaju zajednički štokavski jezik. Ne mogu nekadašnje razlike, koje su standardiziranjem jezika u 19. stoljeću prevladane, služiti kao dokaz da danas imamo posla s različitim standardnim jezicima. A drugo, u povijesti su stoljećima bili međusobno jezično različiti i oni koji se danas ubrajaju u istu naciju i istu državu i za sebe kažu da govore hrvatskim jezikom (Clewing 2001: 373).

Tvrdnja da je u povijesti današnji teritorij Hrvatske bio povezan zajedničkom književnojezičnom tradicijom nije istinita. Činjenica je da »nije postojala ni nadregionalna književnojezična tradicija koja bi povezala hrvatske teritorije pod različitim carstvima. Postojali su isključivo regionalni jezici književnosti, koji su kao i književnost na njima bili prošireni jedino među pripadnicima dotičnog visokog sloja društva i kulturne elite. Jednako su varirale i verzije religijskih rukopisa, od glagoljice do kajkavske, štokavske i čakavske verzije hrvatskosrpskog odnosno srpskohrvatskog [...] Jezični i kulturnonacionalistički hrvatski identitet razvio se tek postepeno od druge polovine 19. stoljeća [...] i odredio politički diskurs 30–ih i 40–ih godina kao i događanja od 70–ih godina 20. stoljeća u Hrvatskoj. On se zasnivao na potiskivanju istarskog i dalmatinskog regionalizma i na općem prihvaćanju novoštokavsko–ijekavske varijante srpskohrvatskog jezika« (Zorić 2005: 69–70).

Kod pristupa regionalnoj i nacionalnoj razini u Hrvatskoj se »ni do danas nije izgradila beskonfliktna koeg-

zistencija tih dviju razina« (Clewing 2001: 373): »Ako se promatra npr. kako se već davno prije stjecanja hrvatskog suvereniteta 1991. često u radovima koji se bave poviješću i suvremenošću koristio novi pojmovni par sjeverne Hrvatske i južne Hrvatske (ovaj drugi po redu izraz treba zamijeniti Dalmaciju, a prvi treba očito kod povijesnih tema pomoći da se izbriše pamćenje kako je novovjekovno 'Hrvatska' do u 19. stoljeće označavalo samo jednu regiju današnje), onda je jasno da nisu malobrojni oni koji podozrivo gledaju i u dalmatinskim okolnostima još jednu potencijalnu konkurenciju lojalnosti odnosno mogućnost jednog iznutra ili izvana (iz Italije) antihrvatskog politiziranja tog regionalnog pojma. Hrvatskoj teško pada do danas da se pomiri s vlastitom povijesnom raznovrsnošću« (*ibid.*).

Kao što se i iz ovog citata vidi, ne postoji nekakva 'zajednička povijest' koja bi se podudarala s nacionalnim granicama. U citatu je spomenuto i da se nacionalne oznake iz sadašnjice rado prenose u prošlost. Pritom južnoslavenski filolozi često tvrde da se stanovništvo neke regije moglo na osnovi jezika razlučiti na Hrvate i Srbe. To, međutim, nema potpore u stvarnoj povijesti. Pravoslavno i katoličko stanovništvo »živjelo je u velikim dijelovima Hrvatske, Dalmacije i Hercegovine 'multietnički' zajedno i nije se razlikovalo jezično« (Zorić 2005: 70).

Pojedini kroatisti koriste riječ *povijesni* uz *jezik* kako bi sugerirali da je današnji jezik Hrvata zadat davnom poviješću kao drugi jezik naspram jezika Srba. Pa ako je već u davnoj povijesti drugi jezik, podrazumijeva se da je i danas tako. Na taj način se pokušava skrenuti pažnja od sadašnjeg stanja jezika, koje pokazuje da se u Hrvatskoj, Srbiji, BiH i Crnoj Gori radi o jednom te istom standardnom jeziku raslojenom na nacionalne varijante. Od sadašnjeg stanja jezika, međutim, nije moguće pobjeći jer upravo ono se u lingvistici promatra kada se traži od-

govor na pitanje da li se radi o jednom ili o nekoliko jezika.

Kroatisti i drugi južnoslavenski filolozi pokušavaju i povijest naroda predstaviti kao kriterij za današnji standardni jezik. No, ni nacionalna ni regionalna ni kontinentalna povijest nema veze s traženjem odgovora na pitanje da li Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci danas govore jednim standardnim jezikom jer kad se traži odgovor na to pitanje, onda se promatra kako oni danas govore.

Prepravljanje povijesti

U prethodnim poglavljima o naciji i kulturi uočljivo je da predočavanje povijesti, preciznije rečeno prepravljanje povijesti, ima važnu ulogu u južnoslavenskim državama. Vidi se kako, umjesto da pruži što potpuniji uvid u povijest, »država historicizira samo određeni opseg kulture i društvene strukture i predstavlja ga kao sveukupan i autentičan« (DiGiacomo 2001: 57). Pritom »se prošlost i sadašnjost iskroje na odabranu jednodimenzionalnu konstrukciju, ’neprikladni’ elementi se izbrišu, sugeriraju se dugačke i besprekidne linije kontinuiteta, glumi se jasna utvrđenost uzroka, na osnovi toga donose se jednostrane osude i dodjeljuju oprosti, ukratko: prezentira se jedna priprosta i neizdiferencirana slika povijesti« (Hatschikjan 1999: 26).

Povijest je omiljena tema jer »se kao legitimacija za razgraničavanje i za obuhvaćanje poseže u prvom redu za ’tradicijom’, za tobožnjim povijesnim pravima nacije, njenom prošlom moći i veličinom. Pritom se radi o ’izmišljenoj tradiciji’ (Hobsbawm/Ranger 1983) u smislu da je materijal prošlosti preoblikovan kako bi se napravio i učvrstio današnji identitet« (Kößler 1994: 6). Izmišljanje nacionalne povijesti »je potrebno baš tamo gdje zajedništvo inače ne postoji odavno« (*ibid.*: 6–7), a takva situacija je kod južnoslavenskih nacija jer, kako je već

rečeno, »tek sredinom 19. st. počele su se iz različitih regionalnih, dijalektalnih i religijskih grupa kristalizirati tri nacionalnosti Srba, Hrvata i Slovenaca« (Kohn 1962: 523).

Zanimljivo je da »što manje se neka nacija mogla ostvariti (ili sa što više unutrašnjih proturječnosti je to opterećeno), tim disproporcionalnije obrastaju povijesni elementi nacionalnu ideologiju« (Szücs 1981: 35). Kad ne postoji povijest koja bi bila zajednička npr. pripadnicima hrvatske nacije, onda se sprovodi »samokonstrukcija nacionalne prošlosti« (Friedrich/Menzel 1994: 9). Pritom se poseže za pričanjem priča, kao uostalom i kod pravljenja nacije pa je stoga među znanstvenicima prošireno shvaćanje »da je i sama nacija pripovijetka, tj. da je konstruirana pomoću pripovijedanja priča o naciji« (Breuilly 1999: 251).

Južnoslavenske »nacije i države imaju potrebu za poviješću, ali ne za poviješću onog tipa kako je moderni povjesničari opisuju, jer kako je Ernest Renan već prije više od sto godina utvrdio ’zaboravljanje ili čak krivo razumijevanje povijesti je bitan element kod nastanka nacije’. Zbog toga povjesničari, među koje se ubraja i autor ovih redaka, stoje po pravilu skeptično prema nacionalnim ideologijama i njihovim verzijama povijesti« (Hobsbawm 1991: 7). Skepsa je razumljiva jer »povjesničari su zbog svoje profesije dužni da je [=povijest] ne krivotvore ili da se barem trude to ne činiti« (*ibid.*: 24). Nažalost, upravo suprotno čine »države nastale od bivše Jugoslavije, koje traže legitimiranje svog identiteta u mitu selektivne povijesti ili u (para)povijesnoj mitologiji svojih nacija« (Richter Malabotta 2004: 82).

Prave mitsku prošlost jer npr. hrvatska nacija kao i »većina nacija nema nikakvu zajedničku povijest ili ima vrlo kratku. Zato nema stvarnih polaznih točaka za pravljenje osjećaja zajedništva. To je razlog za stvaranje mitova ili, kako E. J. Hobsbawm kaže, za ’izmišljanje tradicije’. [...] Međutim, taj kontinuitet s prošlošću je u

slučaju izmišljenih tradicija preuveličan i neistinit« (Esbach 2000: 73). Termin »'izmišljena tradicija' znači skup radnji [...] kojima se nastoje usaditi određene vrijednosti i norme ponašanja pomoću ponavljanja koje automatski implicira kontinuitet s prošlošću. [...] Sve izmišljene tradicije koliko god je moguće koriste povijest za opravdavanje radnji i za cement grupne kohezije« (Hobsbawm 1984: 1, 12). A za povijest se ne uzima ono što pokazuju dokumenti iz povijesti, »nego ono što su iselekcionirali, napisali, naslikali, popularizirali i institucionalizirali oni čija funkcija je da to naprave« (*ibid.*: 13).

Autori podobne nacionalne povijesti »nisu povjesničari, nego političari, koji se služe pisanjem povijesti da bi poduprli onu stvar čiji trijumf priželjkuju« (Benda 1978: 132). Na južnoslavenskim prostorima je to toliko uzelo maha da je kod nas »jedna od najžalosnijih pojava suvremene političke rasprave falsificiranje prošlosti radi sadašnjosti« (iz Hatschikjan 1999: 26).

Prošlost se oblikuje prema potrebama sadašnjosti: »u sadašnjosti su nastali apstrahirani modeli, koje onda pisanje povijesti 'otkriva' u prošlosti« (Szücs 1981: 135). Takvo »pisanje povijesti je postalo sluškinjom nacionalizma dotične nacije« (*ibid.*). Dio prošlosti koji bi pomutio takvu sliku se ciljano zaboravlja. Selektivno zaboravljanje je bitan faktor kod pravljenja nacionalnog identiteta, tako da »kolektivna amnezija može biti jednako važna kao i kolektivno sjećanje« (Altermatt 1996: 55). Ta »amnezija nije ideološki neutralna« (Billig 1995: 10).

Nacionalne države kreiraju sliku povijesti kakva im odgovara: »Nije slučajno pojavljivanje nacionalne države povezano s pravljenjem nacionalne povijesti. Budući da se nacije moraju ne samo zamišljati, nego moraju napraviti i svoju vlastitu povijest ili interpretaciju samih sebe, Edward Said (1983) tvrdi da su one 'interpretativne zajednice' kao što su i zamišljene zajednice« (*ibid.*: 70). A »kad je jednom nacija napravljena, nastavak njenog postojanja ovisi o kolektivnoj amneziji. [...] Ne samo da se

zaboravlja prošlost, [...] nego se paralelno zaboravlja i sadašnjost. [...] intelektualci su uključeni u kreiranje amnezije. Povjesničari stvaralački pamte ideološki pogodne činjenice iz prošlosti, a prešućuju one koje se ne uklapaju« (*ibid.*: 38).

Na manipuliranju zaboravljanjem i sjećanjem temelji se nacionalna država: »reprodukcija nacionalne države ovisi o dijalektici kolektivnog sjećanja i zaboravljanja, o izmišljanju i dosadnom ponavljanju« (*ibid.*: 10). Takvom tehnikom je na južnoslavenskim prostorima postignuto ne samo da ljudi ciljano zaborave mnoštvo činjenica iz prošlosti, nego je napravljeno i da se »ljudi sjećaju onoga što se nikad nije dogodilo« (Altermatt 1996: 55). Stoga ne čudi upozorenje da »kad čita neki prikaz povijesti iz neke od balkanskih država, čitatelj mora uvijek svoje uši učiniti osjetljivima za zvukove ideoloških sjekira, koje su tamo dobro izoštrene« (Hobsbawm 1991: 79).

Poznato je da »u jugoistočnoj Evropi oduvijek postoji uska simbioza između povjesničara i političkih elita. [...] Povjesničari u tim zemljama su se dali politički instrumentalizirati« (Sundhaussen 1993: 57–58). Zbog nacionalističke politike povjesničari prave takve udžbenike da »kad čovjek pogleda udžbenike povijesti koji se koriste u nastavi — u državama nasljednicama Jugoslavije [...], onda se s obzirom na nacionalni mentalitet tvrđave ne smije čuditi što nacionalizam tamo može svakog trena eksplodirati. Dok god većina istočnoevropskih povjesničara nije spremna kritički preispitati prošlost svoje nacije, ništa se u tome neće promijeniti« (*ibid.*: 54).

Npr. u hrvatskim udžbenicima povijesti »učenicima se ne nude različita mišljenja o povijesnim događajima«, niti im se »pružaju dokazane povijesne činjenice« (Bellamy 2003: 151). Učenici dobivaju jednostranu i krivotvorenu sliku povijesti jer »Ministarstvo inzistira na tome da povijest treba biti 'oružje političke bitke'« (*ibid.*). Zato nastava povijesti »izbjegava suočiti mlade Hrvate s nekim neugodnim aspektima vlastite nacionalne povijesti i

ne ohrabruje učenike da razmišljaju kritički o povijesnim događajima ili da ih gledaju iz različitih perspektiva« (*ibid.*: 153).

Udžbenici iz povijesti su takvi jer »nova politička ideologija sadržajno počiva na nacionalističkoj interpretaciji hrvatske povijesti koja daje dvije stvari: s jedne strane filtrira sliku povijesti od svih podataka koji nisu spojivi s vladajućim nacionalističkim gledištem, a s druge strane daje povijesnu legitimaciju političke misije nove elite [...]. Preduvjet za pripadnost političkoj eliti je nekritičko prihvaćanje navedene ideologije« (Zakošek 1998: 287).

U Hrvatskoj kao i u drugim južnoslavenskim državama danas dominira nacionalizam, a »prošlost nije nigdje tako jako stavljena u službu politike kao u nacionalizmu. Praznici podsjećaju na nacionalne pobjede, stigmatiziraju 'naslijeđenog neprijatelja' i opravdavaju povijesna prava na teritorije« (Altermatt 1996: 41). Nacionalizam nije zainteresiran za istinu o prošlosti jer »nacionalistička ideologija se gotovo uopće ne poklapa sa stvarnošću i mora sistematski iskrivljavati povijest kako bi opravdala sebe« (Llosa 2000: 26).

Njen »tretman povijesti, jednog od glavnih stupova etniciteta, postaje sentimentalan, a protagonisti takvog shvaćanja skloni su gledati svijet samo kroz tu prizmu i misliti u sloganima poput 'mi smo najpostojanija tvrđava Zapada protiv barbarizma' ili 'Zapad nam duguje odštetu za sve nepravde koje su nam učinjene u prošlosti' itd. Takav stav ne samo da zamagljuje problem i sprečava racionalnu analizu, nego ostavlja stanovništvo otvorenim za demagoške manipulacije« (Schöpflin 1995: 63).

Upravo »na problemu nacionalizma postaje jasna društvena funkcija institucionalizirane službene historiografije. Ta funkcija se sastoji u povijesnoj legitimaciji nacionalnih ciljeva i nacionalnog sistema vladanja« (Behschnitt 1980: 10–11). Kod toga se potpuno zaboravlja da »'svrha' povijesti nije potvrđivanje sadašnjosti,

nego bolje razumijevanje sadašnjosti pomoću poznavanja puta koji je do nje doveo« (Szücs 1981: 144).

A zašto je uslijed ideološke zainteresiranosti državnih institucija za povijest pojedincu teško doći do barem donekle objektivnih spoznaja o prošlosti, razjašnjava Mitten (1995: 30–32) govoreći o povjesničarima, zatim o intelektualcima–nepovjesničarima i, naposljetku, o širokim masama. Kreće od povjesničara: »Stručnjaci, tj. povjesničari koji istražuju povijesne izvore imaju raznovrsne interese, ideološka gledišta, osobna iskustva, različite stupnjeve intelektualnog poštenja i znanstvene nadarenosti, što utječe na njihov izbor činjenica, tj. na njihovo predočavanje prošlosti. A kad se sjetimo institucija koje određuju širenje neke historiografije, kad se sjetimo političkih i neformalnih odnosa koji vezuju te institucionalizirane sile za državu [...], onda nije teško razumjeti da će najvjerojatnije nadvladati ona historiografija koja odgovara društvenim vrijednostima protežiranim od strane tih institucionaliziranih sila ili ih barem ne dovodi u pitanje [...]. Postoje, dakle, pitanja moći i ideologije koja jako utječu, ako ne i određuju, koja znanstvena predočavanja prošlosti će važiti kao legitimna i koja će se širiti kao zajednička slika prošlosti« (*ibid.*: 30).

Nakon što je tako utvrdio dominantnu neobjektivnost kod povjesničara, Mitten prelazi na intelektualce–nepovjesničare: »Širenje neke slike povijesti obavljaju intelektualci–nespecijalisti [...]. To su uglavnom oni intelektualci od kojih široke mase uče svoju povijest. A odakle tim intelektualcima njihova slika povijesti? Kad se bave poviješću, moraju ti učitelji, novinari, književnici i znanstvenici, ukoliko sami nisu povjesničari, posegnuti za knjigama koje su napisali specijalisti. A već smo pokazali koliko su baš profesionalni povjesničari udaljeni od ’objektivnosti’. I navedeni intelektualci su podložni istoj raznovrsnosti ideologija, interesa, konstelacija moći i vrijednostima političke kulture. Tako da nije teško uvidjeti kako se shvaćanje povijesti kod tih intelektualaca

počinje prilagođavati državno podobnoj historiografiji. Moguća nepouzdanost povijesti koja dolazi iz tog sloja nije malena, a mogući utjecaji vladajućeg društvenog i političkog shvaćanja su veliki« (*ibid.*: 30–31).

Dakle, i kod intelektualaca–nepovjesničara dominira neobjektivnost. Posljednji u lancu su prosječni ljudi, široke mase: »njihovi pojmovi i njihovo znanje povijesti potječe gotovo isključivo iz priča rođaka ili poznanika o prošlosti, iz škole, iz novina i elektronskih medija, i iz knjiga koje su tu i tamo pročitali o povijesti. [...] Imamo li sve ovo u vidu, zašto bi nas još uopće iznenadilo što nam samo s ogromnim naporima može uspjeti da dođemo do kritičke distance prema onoj predodžbi povijesti koja je potpuno u skladu s državnopolitičkim i kulturnim preduvjetima? [...] Slika ipak nije sasvim turobna jer u svakom od nabrojanih slojeva društva mogao bi se neki kritički duh obračunati sa svojom intelektualnom okolinom. [...] Ali sveprisutnost baš institucija i brojnih kulturnih rituala koji tu mogućnost blokiraju smanjuje ne samo vjerojatnost da ćemo intelektualno biti u stanju prekršiti preduvjete naše socijalizacije, nego ograničava kako rezervoar pojmova i shvaćanja pomoću kojih bismo mogli izgraditi neki alternativni sistem vrijednosti, tako i idiom pomoću kojeg bismo takav sistem mogli izraziti« (*ibid.*: 31–32).

Zato se iznimno rijetko nailazi na kritičko i otvoreno bavljenje prošlošću, iako »kultura se ne može smatrati jakom i vitalnom ako nije u stanju baviti se svojom vlastitom poviješću na otvoren i kritički način« (Joseph 1987: x). Iste kočnice koje sprečavaju širenje objektivnih spoznaja o prošlosti djeluju i na neke druge znanstvene discipline, kako se vidi na primjeru jezikoslovlja u Hrvatskoj.

Prenošenje današnjih nacionalnih oznaka u prošlost

Kako bi povijest prilagodili vlastitim potrebama, kroatisti prepravljaju naslove djela iz ranijih stoljeća, prekrajaju sadržaj pojmova i izostavljaju spominjanje podataka koji bi pomogli objektivnijem sagledavanju teme. Uobičajeno je da tekstove iz davnih stoljeća proglašavaju »hrvatskima« (v. npr. Moguš 1993; Težak 2004: 23–24), premda u njima stoji neka druga oznaka i premda je hrvatska nacija formirana tek nedavno, pa stoga nije opravdano današnje nacionalne oznake naknadno pripisivati onim južnim Slavenima koji su sami sebe drukčije nazivali. Uvid u period do 19. stoljeća pokazuje da »izraz 'hrvatski' za to razdoblje nije primjeren ni kao naziv jezika ni kao naziv etnosa jer nacionalno samoubrajanje stanovnika pojedinih regija (npr. Dalmacije i prije svega Dubrovnika) u hrvatstvo odvijalo se tek u 19. st.« (Gröschel 2009: 90).

Kad se u rijetkim slučajevima u određenom starom tekstu i naiđe na riječ *Hrvati*, treba imati na umu da je do formiranja nacija taj naziv, kao uostalom i naziv *Srbi*, imao drukčiji opseg i drugo značenje nego danas. Tko je upućen u činjenice o nedavnom nastanku nacija i o nepostojanju kontinuiteta kod naroda i nacije, njega ne iznenađuje što npr. Peti–Stantić (2008: 93–94) navodi primjer s početka 19. stoljeća da se nazivi *Srbi, Hrvati, Kranjci* »ne podudaraju s onim kako ih danas razumijemo«.

Da nije u redu primjenjivati suvremene nacionalne oznake na južne Slavene iz ranijih stoljeća, ističe se i kad se govori o bosanskim Muslimanima: »Ti muslimani su potomci katoličkih i pravoslavnih južnih Slavena koji su za vrijeme turske vlasti prešli na islam. Nazivati ih islamiziranim Hrvatima i Srbima značilo bi anakronistički projicirati na ranija stoljeća nacionalne pojmove koji su se potpuno razvili u samoodređivanju tek od početka 19. stoljeća« (Gröschel 2003: 166).

Za anakronističkim projiciranjem ne poseže npr. Raecke (1996: 22) kad piše o »oznaci onog jezika koji je u 19. st. postao standardnim jezikom onih Slavena koji su se tokom vremena proglasili kao Hrvati, Srbi, Crnogorci i u najnovije vrijeme Muslimani različitim narodima«. Ali takav pristup ne primjenjuje se u Hrvatskoj, nego se uzgaja mit o iskonskom postojanju naroda podudarnog s današnjom nacijom. Najprominentniji hrvatski filolozi projiciraju u prošlost nacionalnu oznaku *Hrvati* s današnjim opsegom i značenjem čak i kad govore o 7. stoljeću (v. npr. Samardžija 2006: 142) ili o 9. stoljeću (v. npr. Brozović 1978: 23; Moguš 1993: 13–14; Kačić 1995: 9; HAZU 2007: 43). Kako bi nastao utisak da sadašnje nacije i njihova imena postoje od pamtivijeka, u Hrvatskoj se prešućuje da je »do 16. st. hrvatsko ime bilo isključivo vezano za područje koje se protezalo 'od rijeke Raše u istočnoj Istri do Cetine jugoistočno od Splita, a u istočnom smjeru do gornjih tokova rijeke Une i Vrbasa' (Zett 1978: 286, 288), nije se dakle odnosilo npr. na Slavoniju, na kasniju civilnu Hrvatsku ili na Dubrovnik, o kojem Zett (1978: 292) piše 'da samosvijest [Dubrovačke] Republike i njenih građana nije bila ni srpska ni hrvatska'. Pomoću ovih primjedbi se, naravno, ni u kojem slučaju ne želi osporiti da današnji stanovnici Slavonije, bivše civilne Hrvatske, Dubrovnika itd. svakako svojom velikom većinom spadaju u hrvatski narod, hrvatsku naciju. Međutim, o jednom potpuno nehistorijskom načinu razmišljanja svjedoči ako se prikazuje kao da je od samog početka i zatim stoljećima bilo uvijek ovako« (Lehfeldt 2000: 219).

Ističući da piše svoj članak s ciljem »revizije nacionalnog pisanja povijesti koje falsificira njen stvarni tok«, Zett (1978: 283–284) pokazuje kako u Hrvatskoj stavovi o prošlosti do 16. stoljeća polaze od pogrešnih postavki: »čak u znanstvenim radovima, a o popularnima da i ne govorim, kojima se to podrazumijeva samo po sebi« prikazuje se povijest kao da je od 7. stoljeća postojala hrvat-

ska nacionalna svijest i nacionalni teritorij podudaran s današnjim, a »imena naroda i zemalja koja stoje u izvorima i njihove pridjevske izvedenice nerijetko se sužavaju na ’hrvatsko–srpsku’ alternativu, npr. na besmisleno pitanje da li je srednjovjekovna Bosna ili Republika Ragusa bila srpska ili hrvatska«.

O prošlosti Slavonije Zett (1978: 290) utvrđuje sljedeće: »Srednjovjekovna Slavonija je doduše bila područje naseljeno Slavenima (s iznimkom istočnih dijelova i Srijema, gdje se mora pretpostaviti prilično velik udio mađarskog stanovništva), ali ne Hrvatima. Tek kasniji razvoj je donio sa sobom da nije i na jugu srednjovjekovne Mađarske nastala jedna vlastita slavenska ’nacija’, kao što je nastala na sjeveru Mađarske, Slovaci [...]«, ili na zapadu, Slovenci. U istraživanju povijesti pokazuju se »prvotno ’hrvatsko’ područje i prvotno ’slavonsko’ područje u srednjem vijeku kao dva potpuno različita slavenska područja« (*ibid.*). Ne samo u daljoj prošlosti nego i »u 19. st. npr. katolici u Slavoniji nisu koristili etnonim *Hrvat*, a svoj jezik zvali su *slavonski* ili *šokački*« (Friedman 1999: 6).

Naziv *hrvatski* se u prošlosti »pojavljivao na znatno ograničenijem teritoriju nego što se općenito smatra i stoga je povijest hrvatske samosvijesti za to starije doba potrebno bitno korigirati« (Zett 1978: 283–284). Citati iz ranijih stoljeća koje donosi *Rječnik JAZU* pod natuknicom *Hrvat* potvrđuju da je taj pojam u prošlosti imao drugo značenje i drugi opseg nego danas, npr. »Štefan Tomaš kralj Srbljem, Bosni, Primorju, Homsci Zemlji, Dalmaci(ji), Hervatom, Donim Krajem, zapadnim Stranam«, ili pod natuknicom *hrvatski*, npr. »Davši mu naredbu da porobi Dalmaciju i rvatsku zemlju« (A. Kačić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*).

I u prvoj polovini 19. st. je pojam *hrvatski* još uvijek imao drukčiji opseg i značenje naspram danas: npr. u članku iz *Danice Horvatske, Slavonske i Dalmatinske* objavljenom u Zagrebu 1835. govori se o stanovnicima

»Velike Ilirske, to jest Horvatske, Slavonie, Dalmacie, dolnje Vugerske, Dolnje Štajerske, Krajnske, Koroške, Istrie, Bosne, Cerne Gore, Hercegovine, Dubrovnika, Serbske, Bugarske i t.d.« (iz Škiljan 2002: 266). Niz tekstova iz onog vremena objavljenih u Zagrebu potvrđuje isto, npr. 1839. g. piše Ljudevit Gaj: »Mogli su pravi domorodci do sada viditi, da mi nečinimo nikakove razlike, što se tiče bratinske ljubavi izmedju Horvatah, Serbah, Vendah, Slavoncah, Dalmatinah, Bošnjakah i t.d., već da sve uskup pozivamo u jedno kolo ilirsko« (*ibid.*).

Za razliku od većine domaćih znanstvenika koji su skloni prepravljati podatke iz prošlosti, inozemni znanstvenici se više drže povijesnih izvora pa se iz njihovih radova kad govore o prošlosti do 1918. vidi da je oznaka *hrvatski* imala drukčije značenje nego danas, npr. »ujedinile su se na Balkanu Dalmacija, Bosna, Hercegovina, Hrvatska, Slavonija, dijelovi zapadnog Banata, Bačka, dijelovi Baranje, Crna Gora i Slovenija iz bivše Austro–Ugarske Monarhije s Kraljevinom Srbijom« (Altermatt 1996: 58).

Osim toga, inozemni znanstvenici su svjesni da »metodološki je sasvim nedopustivo postulirati kontinuitet naseljenosti nekog prostora od početka kao etnički i time jezični kontinuitet prema mustri: u Poljskoj su uvijek živjeli Poljaci, koji su govorili poljski, u Njemačkoj uvijek Nijemci, koji su govorili njemački. [...] Ta terminološka klopka se može izbjeći samo ako se nazivi naroda, zemlje i jezika pojmovno razlikuju, čak i kad tradicija to obično ne čini. A pogotovo se ne smije podrazumijevati istovjetnost ili kontinuitet onda kada je termini ne pokazuju« (Panzer 2002: 192).

Na južnoslavenskim prostorima je situacija takva da čak ni nazivi iz prošlosti ne pokazuju etničku i jezičnu istovjetnost i kontinuitet s današnjim nacijama, a usprkos tome domaći filolozi podrazumijevaju istovjetnost. Ne sustežu se ni od prekrajanja naziva koji stoje u starim originalima, samo da bi stvorili iluziju kontinuiteta.

Ime jezika

Na nizu primjera vidi se kako kroatisti i drugi južnoslavenski filolozi nisu u stanju razmišljati izvan današnjih nacionalnih kategorija iako je riječ o stoljećima kada te kategorije još nisu postojale. Htjeli bi sve u povijesti gledati pod današnjim nacionalnim imenima, kao hrvatsko ili kao srpsko, kao bošnjačko ili crnogorsko, pa te oznake prenose kako na narode i teritorije u davnoj prošlosti, tako i na jezik (v. npr. Moguš 1993: 74, 78; Samardžija 2006: 27–31).

Budući da se ondašnji nazivi »ilirski«, »slovinski« itd. ni imenom ni sadržajem ne uklapaju u nacionalnu mjeru, poseže se za prepravljanjem tih naziva kako bi nastala iluzija poklapanja. To je toliko uzelo maha da npr. Anita Peti–Stantić (2008: 233–234) bilježi kao masovnu pojavu da se nazivi jezika iz starih tekstova od 15. do 19. st. danas zamjenjuju drugim, hrvatskim imenom iako u originalu autor »nije upotrijebio hrvatsko ime. Šteta je samo što se ovakvim prijevodom onome tko ne pročita latinski tekst ne omogućuje da to vidi«, a to »ističem zato što nije riječ o izdvojenom primjeru, nego se može reći da su takvi primjeri gotovo redoviti u literaturi koju sam pročitala«.

Koliko je neopravdano današnje nacionalne oznake projicirati u prošlost kao naziv jezika, može se ilustrirati na hrvatskom primjeru. Kao prvo, štokavski koji je kasnije postao standardnim jezikom nazivao se do druge polovine 19. st. na teritoriju gdje se danas proteže Hrvatska po pravilu *ilirski* ili *slavonski, slovinski*. Kao drugo, ti nazivi nisu ograničavali jezik u skladu s današnjim granicama nacije. Treće, naziv *hrvatski* imao je stoljećima drugo značenje nego danas. Kad se sve ovo ima u vidu, ne čudi što često ponavljana »tvrdnja da su 'Hrvati u svim područjima uvijek svoj jezik nazivali hrvatskim' pokazala se kod točnijeg proučavanja izvora kao mistifikacija« (Kessler 1981: 193).

Naziv *ilirski*

U prošlosti su se »u Hrvatskoj koristila i imena ’*slovinski, slavonski, ilirski, bosanski, srpski i srpsko–ilirski*’« (Blum 2002: 129). Ime *ilirski*, koje je do 19. stoljeća dominiralo u leksikografskim i brojnim drugim radovima, većina kroatista danas pokušava predočiti kao da je pokrivalo ono što u suvremenosti pokriva pojam *hrvatski*. No analiza originala s početka 17. stoljeća pokazuje sljedeće: »Sadržaj ilirskoga imena koje je u to doba već prihvaćeno u Rimu i ono što se u njemu prepoznaje ovisi o mnogo čemu, no i iz ovoga je teksta, a posebno iz svih koji slijede, jasno da je i teritorij i kulturni krug koji se njime obuhvaća znatno širi od hrvatskoga etničkoga prostora« (Peti–Stantić 2008: 149). Pa i »na osnovi dokumenata Katoličke crkve i nekoliko izvještaja s terena pokazuje se kako je ilirsko ime, koje se uglavnom koristilo, bilo raznoliko shvaćano« (*ibid.*: 21), kao »bez sumnje pojam otvorenoga značenja, jednom gotovo globalno obojenoga, a drugi put sasvim lokaliziranog« (*ibid.*).

Tako se npr. »ilirski koristio dijelom kao sinonim za vlaški, tj. za pravoslavno srpski, ili se koristio kao skupna oznaka za sve južne Slavene. [...] Nadalje, taj naziv je označavao ’prastanovnike’ Balkana, a koristio se također i za imenovanje štokavskog dijalekta« (Zorić 2005: 52). Budući da je najčešće označavao štokavski jezik, znači da je obuhvaćao sve koji govore štokavski. Štokavski se nije podudarao s hrvatstvom (niti sa srpstvom, bošnjaštvom, crnogorstvom) jer niti su govorili štokavski svi oni čiji potomci su kasnije oformili hrvatsku naciju, niti su samo oni govorili štokavski.

Uvid u originale tekstova iz prošlosti pokazuje da »su latinski izraz *illyricus* i njegovi slavenizirani ekvivalenti *ilirički* ili *ilirski* imali u povijesti pismenosti kod južnih Slavena vrlo širok spektar značenja« (Keipert 2005/2006: 177). Tako npr. o Bartolu Kašiću »s pravom upućuje Kravar na to da Kašić 1640. u ’Ritualu rimskom’ izraz *naša besidenja slovinska*, koji odgovara izrazu *lin-*

gua illyrica, koristi kao nadpojam za jezik ’Hrvata, Dalmatina, Bošnjaka, Dubrovčanina, Srbljina’« (*ibid.*: 178). I Kašićevo pismo iz 1633. pokazuje kako pojam *ilirske provincije* ne znači Hrvatska jer se u pismu pod tim pojmom nabrajaju Istra, Hrvatska, Dalmacija, Bosna, Raguza, Hercegovina, Srbija, Slavonija, Srijem (*ibid.*). Zato Keipert (2005/2006: 178) zaključuje u vezi s današnjim autorima kad pišu o 17. stoljeću: »Tko dakle želi spriječiti svoje čitatelje da anakronistički prenose današnje jezične pojmove u 17. stoljeće, taj treba kod prevođenja ’Institutiones’ izbjegavati riječ *hrvatski* i zadržati *ilirski*«. Jer *ilirski* je očito imao širi opseg, pa je tako i »krajem 18. st. [...] naziv ilirski označavao pisani štokavski jezik« (Lencek 1976: 46). Uostalom, poznato je da »su leksikografi od 1650. izjednačili ilirski s jugozapadnoslavenskim« (Tornow 2005: 444). Stoga »pokušaji s hrvatsko–partikularističke strane da od početaka objavljivanja sve rječnike i gramatike s nazivom *Ilirski* prisvoji kao isključivo ’hrvatske’ i pripiše samo vlastitoj povijesti jezika nisu legitimni« (Gröschel 2009: 9).

Pojedini kroatisti kažu da ako je stari naziv *toskanski jezik* danas *talijanski jezik*, zašto onda i stari naziv *ilirski jezik* ne bi danas bio *hrvatski jezik*. Zaboravljaju da je toskanski postao standardni jezik jedne nacije (talijanske), dok je ilirski jezik označavao prvenstveno štokavski, a štokavski je postao standardni jezik četiriju nacija (hrvatske, srpske, bošnjačke i crnogorske). Zato nije ispravno štokavski iz prošlih stoljeća pripisivati samo današnjoj hrvatskoj naciji, kako čine kroatisti primjenjujući argumentaciju tipa »Srbi (pravoslavni kršćani) u Kašićevo vrijeme štokavskim jezikom nisu ni pisali ni objavljivali svoja književna djela«. Zaista, pravoslavno stanovništvo nije pisalo i objavljivalo, ali zato je *govorilo* štokavskim jezikom. Osim toga, ni 99% katoličkog stanovništva nije *pisalo* i *objavljivalo* jer stanovništvo je u Kašićevo doba bilo nepismeno, kako katoličko tako i pravoslavno. A što se tiče samog Kašića, njega treba proma-

trati kao gramatičara predstandardnog razdoblja jezika koji je kasnije odabran za nadregionalni, dakle standardni, i u Hrvatskoj i u Srbiji i u Bosni i u Crnoj Gori. Sve četiri današnje nacije kad opisuju predstandardno razdoblje svog jezika mogu navoditi Kašićevu gramatiku, i to s njenim imenom u originalu, a ne klasificirati je poput kroatista i većine srpskih lingvista kao isključivo hrvatsku, ili poput manjine srpskih lingvista kao isključivo srpsku. Pojedini kroatisti su već dolazili do takvog zaključka, npr. Brozović (1978: 36): »Bartuo Kašić, čakavac s otoka Paga, izdaje god. 1604. prvu hrvatsku (i prvu hrvatskosrpsku) gramatiku«.

Postupak prepravljanja naziva a time i opsega jezika kroatisti primjenjuju kad govore i o drugim starim rječnicima i gramatikama. Od početka objavljivanja rječnika i gramatika u 16. stoljeću ta djela ne sadrže u naslovu oznaku *hrvatski* jezik, nego oznaku *ilirski* jezik, *slavonski, slovinski, dalmatinski* ili neku drugu. Nastojeći to po svaku cijenu uklopiti u nacionalno poželjnu sliku prošlosti, kroatisti tvrde da su te oznake značile hrvatski jezik, što nije točno jer one nisu jezik omeđivale onako kako kroatisti danas čine. Npr. o Faustu Vrančiću, koji je na prijelazu iz 16. u 17. st. objavio rječnik, kroatisti tvrde da je napisao rječnik hrvatskoga jezika. Međutim, niti Vrančić jezik naziva hrvatskim niti ga vezuje samo za ono područje koje mu kroatisti namjenjuju tumačenjem da znači jedino hrvatski. Štoviše, Vrančić u rječniku eksplicitno kaže da se radi o zajedničkom jeziku: »jazik Dalmati(n)zki, Harvatzki, Sarbski, ili Bosanski (jere ovo sve jedan jezik jest)« (iz Samardžija 2006: 31).

Slično stvari stoje npr. i s gramatikom Ignjata Alojzija Brlića iz 1833., o kojoj kroatisti također tvrde da opisuje hrvatski jezik kako ga oni nacionalno ograničavaju. Međutim, gramatici čak u naslovu piše da je »Gramatika ilirskog jezika, kako se taj jezik govori u Bosni, Dalmaciji, Slavoniji, Srbiji, Raguzi, te kako ga govore Iliri u Ba-

natu i Ugarskoj« (*Grammatik der illyrischen Sprache, wie solche in Bosnien, Dalmazien, Slawonien, Serbien, Ragusa & c. dann von den Illyriern in Banat und Ungarn gesprochen wird*.).

Naziv *hrvatski*

Uvid u oznake za jezik koje su se od 16. do 19. stoljeća koristile na južnoslavenskim prostorima pokazuje da su »imenovanja jezika redovito bila drugačija nego danas te da ih je vrlo rijetko moguće poistovjetiti s onim što nam ta imena danas znače« (Peti–Stantić 2008: 142). I u onim rijetkim primjerima kad se pojavljuje oznaka *hrvatski*, ona nema opseg a time ni značenje koje ima danas, npr. autoru s početka 19. st. je »hrvatski jezik prema već uvriježenoj tradiciji kajkavski, dok mu je slavonski štokavski« (*ibid.*: 87).

Naime, naziv *hrvatski* jezik je od 17. st. do sredine 19. st. bio ograničen na kajkavski, i time suprotstavljen štokavskome i nazivu *slavonski* jezik, koji je označavao štokavski. Tako npr. Reljković u svojoj gramatici *Nova slavonska i nimacska gramatika* 1767. slavonski jezik razlikuje od hrvatskoga, dalmatinskoga, poljskoga, češkoga i njemačkoga. *Slavonskim* naziva svoj štokavski, a *hrvatskim* naziva njemu strani jezik — kajkavski. To nije bio pojedinačan slučaj, nego uobičajena praksa: »Slavonski pisci 18–og i prve polovine 19–og stoljeća ne bi nikad svoj jezik nazvali ’hrvatskim’, nego ’slavonskim’ ili ’ilirskim’« (Kessler 1981: 193).

Postoji niz potvrda da je u prvoj polovini 19. st. još uvijek *slavonski* značio štokavski, a *hrvatski* kajkavski, npr. 1831. prevodi se sa štokavskoga na kajkavski pod nazivom »Iz Szlavonzkoga na Horvatzki Jezik« (Grčić 2006: 169). Rezultati istraživanja prve polovine 19. st. okupljeni u knjizi *Politika, kultura i društvo u Hrvatskoj i Slavoniji u prvoj polovini 19. stoljeća* pokazuju da je »u Slavoniji i u hrvatsko–slavonskoj Vojnoj krajini vladao

štokavski ’lingua illyrica’«, dok je naziv *lingua croatica* označavao u 18. i u prvoj polovini 19. st. samo kajkavski koji se govorio u okolini Zagreba (Kessler 1981: 134).

A i za kajkavski se naziv *hrvatski* počeo širiti tek od 17. stoljeća: »Hrvatsko–kajkavski pisci su svoj jezik do u 17. st. nazivali ’slovenskim’ ili ’slovinskim’. [...] Od 17. st. sve više se širio naziv ’horvatski’ kao oznaka za hrvatsko–kajkavski jezik i s tim značenjem je bio normalan kod slavonskih pisaca druge polovine 18. st. i kod srpskih autora onog vremena« (*ibid.*: 193, 194). Čitavo to vrijeme je »u filologiji naziv ’slavonski’ vladao kao oznaka jezika i književnosti katoličkih ’Ilira’, tj. štokavaca slavonskih« (*ibid.*: 200).

Još i sredinom 19. stoljeća pojam *hrvatski* nije se odnosio na štokavski jezik i teritorij, nego na kajkavski: »Kajkavski, koji se u plemićkom kroatizmu uobičajeno povezivao s pojmom ’hrvatski’ i ograničavao ga na Zagreb i okolinu, nije zbog svog regionalnog karaktera čak ni među pristalicama plemićkog kroatizma gledan kao integracijski motor za nekakvu nadregionalnu hrvatsku nacionalnu svijest« (Zorić 2005: 62–63).

Tako npr. ilirac D. Rakovac 1842. u *Malom katekizmu za velike ljude* odgovara na pitanje zašto se zovu Iliri a ne Hrvati da je to zato što »literatura treba da se protegne i na ostalu našu braću po krvi i jeziku, naime: na Slavonce, Dalmatince, Srblje, Kranjce, riječju sve jugozapadne Slavene. Pod imenom hrvatski ne može se protegnuti, jerbo svaki od ovih imao bi pravo zahtijevati da se njegovim imenom jezik i literatura naimenuju« (iz Kohler 2006: 114). Kaže da je ime ilirsko najbolje jer je to ime »kojim se mnogi jugozapadnoslavenski pisaoci od najdavnijih vremena do dana današnjega služe, koje je vrlo dobro poznato svim granam naroda jugozapadnoslavenskoga, koje Englezi, Francuzi, Talijani itd. kad govore o cijelom jugozapadnoslavenskom tijelu, vazda nam nadijevaju« (*ibid.*).

U 19. st. »i u Bosni je u doba ilirizma 'hrvatsko ime' još strano, koje u unutarnjehrvatsko–slavonskom prostoru od 18. st. jednoznačno označava 'lingua croatica', hrvatsko–kajkavski jezik. [...] U dalmatinskom području je oznaka 'hrvacki' uvedena u 16. st. za čakavski književni jezik, dok je Kašić svoj 'štokavski' nazivao 'ilirski', a Mikalja svoj 'bošnjački'« (Kessler 1981: 193).

Za štokavski se koristio i naziv *srpski*, npr. »u drugoj četvrtini 19. st. je naziv 'ilirski' kao i 'srpski' bio uobičajena oznaka za štokavski jezik« (*ibid.*: 203). I to ne samo u 19. stoljeću, nego i u ranijim stoljećima: »Ne smije se prešutjeti, a to se čini u ovoj monografiji, da su u bezbrojnim dubrovačkim dokumentima s kraja 15. st. [...] pa do kraja 18. st. Dubrovčani koristili izraz 'lingua seruiana' kao oznaku za svoj vlastiti jezik« (Lehfeldt 2000: 220). Reljković u svom najpoznatijem djelu *Satir iliti divji čovik* iz 1762. godine kaže (str. 9) da kad god prigovori Slavoncu zašto ne dopušta svojoj djeci da idu u školu, Slavonac mu odgovara da ni »naši stari nisu pisat znali, al su bolje neg mi sad stajali«, na što on njemu kaže: »O Slavonče ti se vrlo varaš koji god mi tako odgovaraš. Vaši stari jesu knjigu znali, srpski čitali i srpski pisali.«

O štokavskom 1822. daje Jernej Kopitar ovako podatke: »*Srpskim ili ilirskim* dijalektom govori u Srbiji, Bosni, Crnoj Gori, Dubrovniku, Dalmaciji, Istri, Hrvatskoj, Slavoniji i u srpskim naseljima u južnoj Mađarskoj četiri do pet milijuna« ljudi (Lencek 1976: 46). Od 1836. Kopitar koristi za taj jezik dvodijelnu oznaku *srpskohrvatski* ili *hrvatskosrpski* (iz Lencek 1976: 47), koju po uzoru na njega počinju upotrebljavati autori gramatika i drugih lingvističkih radova. A »D. Obradović i Vuk S. Karadžić su konzekventno nazivali taj jezik — srpski, dok je naziv *horvatski* u ono doba bio ograničen na označavanje kajkavskog dijalekta i njegovog pisanog oblika« (Lencek 1976: 46).

Kad je sredinom 19. stoljeća, 1843. godine, Beč zabranio pridjev *ilirski*, ta zabrana je bila presudna da se za štokavicu počnu širiti neki drugi nazivi, pa tako i naziv *hrvatski*: »Zagreb je naposljetku počeo koristiti u gramatičkim djelima naziv hrvatski tek 1859.« (*ibid.*: 49). Zanimljivo je da ni ta oznaka u ono vrijeme nije nužno jezik ograničavala na ’jezik Hrvata’, npr. Bogoslav Šulek 1856. u pismu A. T. Brliću kaže da njome uključuje i jezik Srba jer se radi o zajedničkom jeziku: »Ako se pako prizna, da Srbi i Hrvati imaju jedan književni jezik — a toga bar nećete nijekati — onda se dakako taj jezik može zvati i srbskim i hrvatskim« (iz Artuković 1986: 210).

I Mažuranić u svojoj gramatici *Slovnica Hervatska* iz 1859. u Zagrebu piše da je hrvatski isto što i srpski i isto što i srpskohrvatski (str. 1): »Hervatski jezik je ono narěčje slavensko, što se govori u obostranoj Hervatskoj (austrijanskoj i turskoj), Slavoniji, Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Istri, Serbiji i Cernoj Gori, tere ga Serblji također serbskim zovu. [...] S toga bi se naš jezik u nebitju jednoga obćega narodnoga imena mogao po Kopitaru zvati: *hervatsko–serbski*, ili: *serbsko–hervatski*. No mnogi književnici naši nazivaju ga negdašnjim zemljopisnim imenom ilirskim«.

Kad je dvadesetak godina nakon bečke zabrane naziva *ilirski* sabor u Zagrebu 1861. godine odlučivao kako nazvati jezik, izglasao je naziv *jugoslavenski jezik* (Babić 2004: 147). A glasanje je teklo ovako: »Neka ustanu gospoda, koja su za imenovanje (jezika) ’narodni’ (velika manjina). — Koji su, da se zove ’hrv. slavonski’? (nitko). — Koji su, da se zove ’hrv. ili srpski’? (manjina) — Koji su, da se zove ’jugoslavenski’? (većina)« (iz Okuka 2006: 18).

Prije glasanja su saborski zastupnici diskutirali o jeziku, npr. Matija Mesić je rekao: »Mi poznajemo u knjizi samo jedan jezik, pisao Srbin ili Hrvat; u jeziku dakle razlike nema. Ako i ima dvoja pisma, ali jezik je ipak jedan« (*ibid.*: 19). Zastupnik Ivan Vončina je rekao: »Tro-

jedna kraljevina ima jedan jezik, kojega svi stanovnici njezini jednako govore, — u njemu neima razlikah tolikih, kolikih ima u jeziku njemačkom, i ja nenalazim shodnijega naslova, nego da mi svoj jezik nazivamo jezikom jugoslavenskim... Uostalom, želim da se podpunoma ravnopravnost ćirilice s latinicom izreče i da se ta ravnopravnost ne samo u javnom životu nego i u školah udjelotvori« (*ibid.*). Ivan Kukuljević je bio za naziv »hrvatsko–srpski« ili »hrvatski ili srpski« (*ibid.*).

Na osnovi svega toga završni tekst zakona o jeziku koji je sabor donio glasio je: »Jezik jugoslavenski trojedne kraljevine izjavlja se ovim savkoliki obseg trojedne kraljevine za jedino i isključivo službeni jezik u svih strukah javnoga života« (*ibid.*). Međutim, Beč je odbio taj naziv jezika i nije potvrdio odluke sabora u Zagrebu. Pa se sabor u Zagrebu 1867. odlučio za naziv *hrvatski ili srpski jezik*, a Beč je taj naziv prihvatio. Zakonom donešenim tada u Zagrebu »Jezik hrvatski iliti srbski izjavljuje se jezikom službenim u trojednoj kraljevini, a svakomu je prosto služiti se pismom latinskim iliti ćirilskim« (iz Babić 2004: 147).

Danas kroatisti prešućuju podatke poput npr. da je Vatroslav Jagić također smatrao da se radi o jednom jeziku i da je u svojim tekstovima koristio dvodijelnu oznaku *hrvatsko–srpski* (*Rad* JAZU, 1870, 13), *Serbisch–Kroatisch* (*Archiv für slavische Philologie*, 1879, 4), *Serbokroatisch* (*ibid.*, 1882, 6). Ne spominju ni da je 1877. na 8. plenarnoj sjednici Dalmatinskog sabora izglasano da se jezik zove *hrvatsko–srpski* ili *srpsko–hrvatski* (Okuka 2006: 22).

O dvodijelnoj oznaci jezika ističe A. Leskien u svojoj *Grammatik der Serbo–Kroatischen Sprache* 1914. str. XVIII: »dvodijelna oznaka *srpsko–hrvatski* nije narodsko ime, nego je nastala u znanstvenim istraživanjima [...]. Njene sastavne dijelove ne treba shvatiti tako kao da postoji nekakav razgraničeni srpski pored nekakvog razgraničenog hrvatskog« (iz Lencek 1976: 50).

Znanstvenim istraživanjima se nije rukovodio svaki autor gramatike ili rječnika prilikom nazivanja jezika. Neki su i sami priznali takav svoj postupak. Npr. u poznatome *Rječniku hrvatskoga jezika* F. Ivekovića i I. Broza objavljenom 1901. Iveković piše u predgovoru: »Ovo djelo moglo bi se zvati i *rječnik Srpskoga jezika*, i da su ga napisali Srbi, jamačno bi se tako zvalo; ali mu je [...] ime *rječnik Hrvatskoga jezika*, jer su ga spisali i na svijet izdali Hrvati. Nije se dometnulo *ili Srpskoga*, jer taj dometak ne bi zadovoljio ni jednoga Srbina a ozlovoljio bi mnoge Hrvate, a i Srbi ne bi dodali *ili Hrvatskoga*. Braća ka' i braća«. Iveković, dakle, kaže da je ono što se naziva *hrvatskim jezikom* i ono što se naziva *srpskim jezikom* jedno te isto. A kao razlog zašto jezik u rječniku naziva *hrvatski* naveo je nacionalnu pripadnost autora, premda je taj razlog u stvari apsurdan jer po toj logici bi se kad Nijemac napiše rječnik engleskog jezika taj rječnik trebao zvati *Rječnik njemačkog jezika*. U predgovoru Iveković navodi i da »Za temelj je ovoj radnji postavljen: Srpski Rječnik istumačen Njemačkijem i Latinskijem riječima. Skupio ga i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić. Beč 1852«.

Korištenje nekoliko naziva za isti jezik bilo je na snazi u Bosni krajem 19. st.: »u onom trenutku kada je taj vilajet na Berlinskom kongresu 1878. stavljen pod upravu Beča, nije više bilo u interesu prvenstveno mađarskim političarima da se ujedine južni Slaveni. Bojali su se hrvatskih zahtjeva za trodiobom Austro–Ugarske Monarhije, kod koje bi ravnopravno participiralo slavensko stanovništvo. Usprkos poticanja jezičnih razlika, ondašnja svađa oko jezika u Bosni imala je za rezultat da se ista književnojezična norma smjela nazivati i hrvatskom i srpskom i bosanskom te pisati trima različitim alfabetima: latiničkim, ćiriličkim i arapskim« (Riedel 2007: 28).

Prepravljanja vezana za standardizaciju u 19. stoljeću

Iako su tek u 19. st. kajkavska i čakavska regija prihvatile da im štokavski bude zajednički jezik, iako je tek u 19. st. počelo pravljenje hrvatske nacije, iako je naziv *hrvatski* u prijašnjim stoljećima imao drugo značenje nego danas, brojni suvremeni autori u Hrvatskoj pišu kao da im ništa od toga nije poznato. Zato sljedeća primjedba ima opću važnost: »prema autoru su 'Hrvati' u 'povijesno hrvatskim zemljama' od početka 'hrvatski' govorili i pisali [...] 'težeći ukupnom hrvatskom ijekavskog novoštokavskog tipa'. [...] Neodrživost takvog teleološkog promatranja jezika je očita« (Lehfeldt 2000: 220–221). Naime, čak ni početkom 19. st. na području današnje Hrvatske »još uopće nije bilo odlučeno« koji jezik će se uzeti za standardni (Tornow 2005: 445).

A kad su se u 19. st. zagrebački filolozi odlučili za štokavski, »pozivali su se pri izboru štokavskog na njegovu književnu tradiciju u dubrovačkoj renesansi, na broj govornika na hrvatskom području i na kompatibilnost sa Srbijom. Imamo li u vidu da je pored štokavske postojala i kajkavska književna tradicija i da se oko kulturnog centra Zagreba govorio kajkavski, onda je jasno da je pri izboru dijalektalne osnove odlučujuću ulogu odigrao interes za jezičnim ujedinjavanjem sa Srbijom. Odluka u korist štokavskog je jednoznačan pokazatelj te želje, i u tom smislu donešena je pragmatično« (Kohler 2006: 122).

Zagrebački filolozi su se, dakle, odlučili za štokavski jer je on »na središnjem južnoslavenskom prostoru bio najprošireniji i jer se pomoću njega htjelo nadovezati na prestižnu dubrovačku književnu tradiciju. Kao drugo — a to je bilo još važnije — Srbija je uspjela već 1830. doseći status autonomne kneževine pod turskom upravom i postala je 1878. nezavisna južnoslavenska država, u kojoj je srpski reformator jezika Vuk Karadžić već od 1814. spro-

vodio radikalno standardiziranje i moderniziranje narodnog jezika, koje je moglo poslužiti kao putokaz (dosljedno orijentiranje pisanoga prema govorenom jeziku i fonološki pravopis). I u jezičnom i u političkom pogledu hrvatski reformatori su svoje vlastite ciljeve vidjeli već ostvarene u Srbiji. Budući da se Karadžićev standard zasnivao na dijalektalnoj osnovici koja je bila u najvećoj mjeri identična s onom što je hrvatskim reformatorima stajala na raspolaganju, nastala je prilika da pomoću jezičnog ujedinjavanja unaprijed osiguraju i državno jedinstvo južnih Slavena, kojemu su težili« (Blum 2002: 132).

Tako da »u to vrijeme sprovedeno standardiziranje i moderniziranje jezika ostalo je do danas temelj standardnih oblika hindskog–urdskog i srpskog–hrvatskog. U slučaju hindskog i hrvatskog se svjesno poduzelo novo određivanje dijalektalne osnovice budućeg standarda. Taj korak je *de facto* značio odluku u smjeru približavanja drugom centru standardiziranja, tj. urdskom odnosno srpskom. [...] Najvažniji zahvat na hrvatskoj strani bio je odbacivanje čakavskog i kajkavskog (tj. dva od tri hrvatska) jezika književnosti i tradicije u korist štokavskog (hrvatskog **i** srpskog). Ta odluka je bila jasno političko–ideološki motivirana« (*ibid.*: 130–132).

Dakle, činjenica je da su se zagrebački i beogradski filolozi »od jezične reforme iz druge polovine 19. st. odlučili za zajednički jezik, makar po pismu, leksiku i sintaksi u dvije varijante« (Kessler 1997: 95–96). Otad su povezane zajedničkim jezikom i regije koje čine današnju Hrvatsku: kad je kajkavska i čakavska regija počela koristiti i štokavski kao nadregionalni jezik, on je time postao standardnim jezikom i na teritoriju današnje Hrvatske. Sve to je poznato u hrvatskoj filologiji, npr. Barac (iz Samardžija 1997: 147) piše da je jezik standardiziran onda kada je Zagreb s kajkavskog prešao na štokavski. Barac ujedno obrazlaže da se Zagreb odrekao kajkavštine jer ona nije imala šansu da privuče teritorije koje se

željelo privući, te da su čakavci to još prije uvidjeli za čakavski.

O idejnim vođama standardizacije je neosporno da »su postignuća Ljudevita Gaja i s njim Antuna Mažuranića i Ignjata Alojzija Brlića utoliko veća što im je vrlo brzo uspjelo nadregionalno ostvariti ona četiri gore spomenuta koraka, i to bez pomoći bilo kakvih moćnih institucija« (Kohler 2006: 122). Odluka da se štokavski uzme za nadregionalni jezik bila je tzv. »izvanjska intervencija« koja je dovela do jezičnog standarda. Vidi se, dakle, da je »izvanjska intervencija« u korist standardizacije nešto sasvim drugo od onoga što kroatisti u Hrvatskoj unazad nekoliko desetljeća pokušavaju učiniti već postojećem standardnom jeziku. Vidi se i da je »izvanjskoj intervenciji« u korist standardizacije cilj smanjiti poteškoće u sporazumijevanju među regijama, dok aktualne intervencije kroatista imaju za cilj napraviti poteškoće u razumijevanju i tamo gdje ih nije bilo. One su stoga u suprotnosti s podatkom da se za standardizacijom poseže kako bi se poboljšala međusobna razumljivost (Aitchison [3]2001: 260).

Povremeno i neki današnji predstavnici nacionalističkog pristupa jeziku u Hrvatskoj priznaju da je jezik standardiziran prije više od sto godina i da današnje intervencije samo nastoje destabilizirati postojeći standard. Tako npr. Katičić (2004: 14) spominje »vrijeme kada je dovršena standardizacija, pred sam kraj XIX. i na početku XX. stoljeća«, napominjući da »jezična standardizacija, jednom provedena, tvrdokorna je činjenica« (*ibid.*: 12) i stoga »nezahvalan je posao potirati jezičnu standardizaciju kad se jednom dogodi« (*ibid.*: 17). Svjestan je prednosti postojećeg »dobrog i valjano izgrađenog standardnog jezika« u Hrvatskoj, protiv kojeg se danas »opet i opet javljaju oni koji bi svakako htjeli da bude drukčiji nego što jest, pa žele osporiti dovršenost standardizacije [...] Jedni bi ga destabilizirali da ga onda učine hrvatskijim jer misle da takav kakav jest to nije ko-

liko bi trebalo. Kao da to što je izrastao iz svega povijesnoga jezičnog iskustva Hrvata nije dosta hrvatstva. Istina, njegovu standardizaciju dovršila je filološka škola koju zovu hrvatskim vukovcima jer se pozivala isključivo na standardni model Vuka Karadžića, srpskoga književnojezičnog reformatora, tada u svjetskoj slavistici silno prestižan. [...] Ali je potpuno promašeno kada se zbog toga opet i opet zalijeće da bi se destabilizirala ta velika i nezamjenjiva stečevina umjesto da se ispravlja iskrivljena ideologija« (*ibid.*: 16).

Kolektivno članovi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU 2007: 44) također priznaju da »istom 1830–ih godina *ilirski pokret*, ili hrvatski nacionalni preporod, uspjet će proširiti, za Hrvate na ukupnosti nacionalnoga prostora, jedan i manje ili više jedinstven (unificiran; književni) jezik, prilagođen jekavskoj štokavskoj osnovici«. Usput rečeno, u toj rečenici je, nažalost, vidljiv neznanstveni pristup povijesti jer pišu kao da je već početkom 19. st. postojala »ukupnost nacionalnoga prostora«. Štoviše, današnju »ukupnost nacionalnoga prostora« prenose ne samo u 19. st. nego i u 11. i 12. st., govoreći o »hrvatskom tlu« (*ibid.*: 43). Neznanstveno je i što koriste riječ »preporod« kao da se u 19. st. nešto već postojeće preporađalo, a ustvari se tada prvi puta kreiralo (Gröschel 2009: 325–326) (više o neosnovanosti upotrebe izraza »nacionalni preporod« vidi u poglavljima *Pravljenje nacija na Balkanu* i *Što zna jugoistočna Evropa o formiranju nacija*). Nadalje, kad akademici u istoj rečenici kažu da je »književni« (nadregionalni, standardni) jezik »prilagođen jekavskoj štokavskoj osnovici«, time izokreću stanje stvari jer pišu kao da je postojao standardni jezik pa se onda prilagodio štokavici, a ustvari njega nije bilo: tek uzimanjem štokavice za nadregionalno sredstvo sporazumijevanja svih slojeva društva dobiven je standardni jezik.

Budući da su se ilirci odlučili za štokavicu po uzoru na Vuka Karadžića, akademici iako su im u gore citira-

noj rečenici pripisali te zasluge, par redova kasnije im te zasluge ipak relativiziraju tvrdeći da uzimanje štokavice za standardni jezik »rezultat je dugotrajnih nastojanja u različitim hrvatskim zemljama u nekoliko prethodnih stoljeća« (HAZU 2007: 45). Međutim, bez sumnje je rezultat rada iliraca jer oni su bili ti koji su usred Zagreba prešli s kajkavskog na štokavski. To su napravili i zato što su, kako se može pročitati i u tekstu akademika, »poznavali Karadžićev projekt [...] pa ga i cijenili« (*ibid.*). Po uzoru na Karadžića prešli su i na ijekavicu iako je Zagreb bio ekavski. Potpunije su oni primijenili Karadžićev model nego što je to učinjeno na teritoriju ondašnje Srbije, gdje nije prihvaćena Karadžićeva ijekavica. Naime, zagrebački ilirci »su imali ne samo ilirski pokret nego i cijelu jednu jezikoslovnu školu poznatu pod imenom hrvatski vukovci, kojoj je u osnovi bila potpuna vjernost jezičnim i pravopisnim nazorima Vuka Karadžića. [...] Srbi ne samo da nisu imali slične škole nego neke od temeljnih Karadžićevih zahtjeva nisu nikada prihvatili (npr. ijekavicu na kojoj je Karadžić insistirao do kraja)« (Pranjković 1997: 51). Sve ovo osporava tvrdnju HAZU (2007: 45) da kod zagrebačkih iliraca na planu jezika nema »preuzimanja Karadžićeva modela«.

Usput rečeno, navedena tvrdnja HAZU očito je dio takmičenja između četiriju nacija u tome tko je bio jezično prvi, kao da to išta znači kod procjenjivanja da li te nacije danas govore zajedničkim policentričnim jezikom. Već je i u inozemstvu s podsmijehom uočeno da »vidimo ovdje ponavljanje sukoba različitih nacionalnih polaganja prava na temelje Vukovog koncepta jezika: kod hrvatskih nacionalnih filologa prigovor da je Vuk za svoj rječnik iskoristio starije hrvatske rječnike, kod Bošnjaka teza da je Vuk ’u stvari’ normirao ’bosanski’, kod srpskih jezičnih nacionalista optužba da su ’Hrvati’ srpski standardni jezik ’ukrali’, a sada još s crnogorske strane okrivljavanje ’Srba’ da su uzurpirali Vukov crnogorski ’materinski jezik’ — nije ni čudo što pri tako izraženom

uzajamnom sumnjičenju za kleptomaniju između govornika štokavskoga neki inozemni lingvisti gube uvid« (Gröschel 2009: 291). Domaći filolozi kao da ne vide da je posve nebitno tko je 'prvi' govorio štokavski, ili tko je prvi kodificirao štokavski, ili tko je od koga 'preuzeo' štokavski, nego je presudno to što danas sve četiri nacije imaju štokavski za standardni jezik, pa se zbog toga radi o zajedničkom policentričnom standardnom jeziku.

Članovi HAZU (2007: 45) nastoje relativizirati i ulogu koju je odigrao poznati Bečki dogovor iz 1850., pa s tim ciljem izraz »Bečki dogovor« zamjenjuju izrazom »pismo namjere«. Ne navode da su Bečki dogovor sa zagrebačke strane potpisali Ivan Mažuranić, Ivan Kukuljević Sakcinski, Dimitrija Demetar, odnosno da »od osam njegovih potpisnika pet je bilo Hrvata« (Babić 2004: 147), nego kažu »nekoliko hrvatskih i srpskih jezikoslovaca i ljudi od pera [...] potpisalo je 'pismo namjere' kaneći uzeti za osnovicu zajedničkoga književnog jezika ijekavski štokavski« (HAZU 2007: 45). Po akademicima do uzimanja ijekavske štokavice u Hrvatskoj do danas nije došlo, nego je sve ostalo na razini »namjere«: »kako za takav dogovor nije bilo službenih osnova, on među ostalim ni u Hrvatskoj [...] nije zbog toga mogao biti primijenjen« (*ibid.*; slično i Tafra/Košutar 2008: 199). To bi značilo da se stanovništvu Hrvatske danas samo pričinjava da za čitavu Hrvatsku postoji zajednički televizijski program na štokavskoj ijekavici, novine na štokavskoj ijekavici, udžbenici na štokavskoj ijekavici itd.

Ali akademici tvrde i da »Hrvati su pri procesu standardizacije već znatno prije bili definitivno prihvatili jekavski oblik štokavskoga« (HAZU 2007: 45), što je ne samo u suprotnosti s riječima akademika o »pismu namjere«, nego je u suprotnosti i s njihovim priznanjem da je »istom 1830–ih godina *ilirski pokret*« uspio širiti štokavicu i na neštokavsko područje, u prvom redu na kajkavski Zagreb. Očito je, dakle, da štokavica nije bila »već znatno prije« »definitivno prihvaćena« (iste kontradikcije v. i

kod Tafra/Košutar 2008: 199). Većina akademika je toga ranije bila svjesna, npr. Brozović (1978: 48, 62) piše da tek »Gaj je ujedinio hrvatski književni jezik proširivši novoštokavštinu i na kajkavsko područje«, odnosno da »novoštokavština tek u tridesetim godinama 19. stoljeća postaje općehrvatskim standardnim jezikom«. To ujedno znači da se standardizacija nije odvijala »već znatno prije«, nego upravo sredinom 19. st. jer njen osnovni dio se sastojao u uzimanju štokavice za nadregionalni jezik. Nije točno ni da »Hrvati su pri procesu standardizacije [...] jezične [...] obrasce i leksičku građu obilno crpli iz svoje višestoljetne trodijalektne« tradicije (HAZU 2007: 45), nego su i jezični obrasci i leksička građa štokavski. Ne može se govoriti ni o »višestoljetnoj hrvatskoj tradiciji« kad hrvatska nacija postoji tek nepunih sto godina. Netočan je i podatak da se dvodijelno ime jezika »godine 1866.–1867. pojavilo« (*ibid.*) kad već od 1836. Kopitar koristi dvodijelnu oznaku: »ilirski dijalekt, ispravnije *srpskohrvatski* ili *hrvatskosrpski*« (iz Lencek 1976: 47), Vjekoslav Babukić u svojoj gramatici objavljenoj u Zagrebu 1854. također (str. 2): »narěčje ilirsko iliti jugoslavjansko, inače slovinsko iliti *hervatsko–serbsko* ili *serbsko–hervatsko*«.

Mit o jezičnom unitarizmu

U Hrvatskoj se već duže vrijeme radi na izgradnji mita o jezičnom unitarizmu Srba. Taj mit ima nekoliko funkcija. Jedna je da služi za učvršćivanje nacionalističkog stereotipa o vlastitoj naciji kao mučeniku i o drugoj naciji kao mučitelju. Dodatna funkcija je da opravdava jezične prisile koje kroatisti vrše nad pripadnicima hrvatske nacije: fraza o »novosadskom nametanju« služi hrvatskim puristima kao glavno pokriće za njihova nametanja.

Već u Jugoslaviji »su se hrvatski nacionalisti tužili da je kod oblikovanja nadregionalnog srpskohrvatskog

standardnog jezika u 19. stoljeću hrvatska varijanta bila zakinuta i da je nadvladao utjecaj srpskih dijalekata. Zato je nacionalna želja Hrvata bila da naprave vlastite jezične norme kako bi se time suprotstavili navodnoj kulturnoj dominaciji Srba. Ta argumentacija, međutim, kao prvo proturječi svakoj funkcionalnosti jer smisao standardnog jezika je baš u njegovoj nadregionalnosti. A kao drugo, ona ignorira i povijesni kontekst jer baš hrvatski intelektualci su bili ti koji su zbog raznih razloga težili za zajedničkim južnoslavenskim standardnim jezikom« (Riedel 2007: 27).

Naime, filolozi u Zagrebu su u 19. st. samoinicijativno odlučili po uzoru na Vuka Karadžića uzeti ijekavski štokavski za nadregionalni jezik. Čak i Stjepan Babić (2004: 146) priznaje da »ideja jezičnoga zajedništva potekla je od iliraca [...]. U znanstvenome radu živjela je sve negdje do prije četrdeset godina«. Također priznaje: »Vuk Karadžić bio je u svoje vrijeme cijenjena ličnost u cijeloj Europi pa i u Hrvatskoj« (*ibid.*: 146), »ne biti vukovcem u to doba, značilo bi opirati se znanosti« (*ibid.*: 149), do danas je Karadžić počasni građanin grada Zagreba (*ibid.*: 147).

Dalibor Brozović (1965: 39) također priznaje: »Govorimo li iskreno, moramo priznati da je u posljednjih 130 godina poteklo iz Zagreba, doduše, deklarativnih inicijativa *manje*, ali konkretnih postupaka u pravcu jezičnog približavanja *više*. Zagreb se u 19. stoljeću sukcesivno odricao prvo kajkavštine, pa zagrebačke škole, pa svojega pravopisa, i to sve samoinicijativno, i ušao je u 20. stoljeće vukovskiji nego ekavska zona istočne varijante«.

Ne samo da je Vuk Karadžić bio uzor zagrebačkim filolozima 19. stoljeća, nego još i u drugoj polovini 20. stoljeća u Zagrebu najutjecajniji kroatist Stjepan Babić (1965: 24–25) hvali Vuka Karadžića kao »kulturnog i genijalnog čovjeka koji je dobro znao što je to književni jezik, kako ga treba graditi i njime se služiti«. Ističe da »u izgrađivanju književnoga jezika Vuk je krenuo najboljim

putem kojemu ni suvremena lingvistika ne može naći prigovora. Zato i nije sramota ni danas biti vukovac«.

Također 60–ih godina, Dalibor Brozović (1965: 38) piše da su priče o unitarizmu u stvari bespredmetne jer »hrvatskosrpski jezik kao jezik, kao lingvistički fenomen, kao jedan od jezika slavenske porodice, nije ni trebalo izjednačivati: on je oduvijek bio jedan«. Pozivajući da treba priznati »činjenice, dakle ono što postoji«, Brozović (1965: 41; usp. i 1970: 47) kaže da je »činjenica da Srbi i Hrvati imaju zajednički jezik«. I treći među najutjecajnijim članovima HAZU, Radoslav Katičić (1965: 22) također tvrdi da se radi o zajedničkom jeziku.

Od 90–ih godina ta starija generacija kroatista nastoji sebe predočiti kao mučenike koji su za vrijeme Jugoslavije tvrdili da se radi o različitim jezicima i zbog toga ispaštali. Međutim, ne samo što su za vrijeme Jugoslavije ostvarili kompletne sveučilišne karijere, postali članovi Akademije, i dakle uopće nisu bili mučenici, nego su u Jugoslaviji bili toliko privilegirani da se njihovi prsti zajedno s oscilacijom u stavovima vide čak i u hrvatskom ustavu iz 1974. godine. Analizirajući odredbu o službenom jeziku u hrvatskom ustavu iz 1974. Gröschel (2003: 165–166) zapaža: »Gledano u međunarodnoj usporedbi (ne samo širom Evrope) potpuno je neuobičajeno da ustavne odredbe koje privilegiraju jezik sadrže sociolingvističke kategorije poput npr. književni jezik, jezična varijanta, standardni jezik (standardni oblik) ili narodni jezik. Jednako neuobičajeni kod ustavnih jezičnih odredbi su etnolingvistički podaci o određenim narodima, koji jesu ili trebaju biti nosioci datog službenog jezika. U vezi s tim nužno nastaje utisak da su na hrvatskoj strani kod sastavljanja ustavnih odredbi 1974. jezičnopartikularistički nastrojeni lingvisti doradili ustavnu odredbu — prvotno formuliranu od strane pravnika bez spominjanja sociolingvističkih i etnolingvističkih pojmova, koji su pravničkoj struci potpuno strani — kako bi ispitali da li i u kojoj mjeri će njima jezičnopolitički ugodne koncepcije

biti blagoslovljene od strane države. Utisak interveniranja hrvatskih lingvista u ustavnu odredbu o jeziku 1974. pojačava se time što se u članku 137, odlomak 2, svakom narodu i svakoj narodnosti jamči među ostalim ’pravo’ da svoj jezik nazove svojim imenom — ni ovo jednoznačno nije pravnički oblik mišljenja«.

Usput rečeno, i oscilacije hrvatskih jezikoslovaca zapazili su inozemni lingvisti: kao primjer kako su isti nacionalno vodeći jezikoslovci potpuno izmijenili svoje stavove koje su zastupali godinama Clyne (1997: 497–498) navodi dvije države u svijetu, Kinu i Hrvatsku, zapažajući da je »kuriozna situacija kad, kao u Kini i Hrvatskoj, iste grupe ljudi ili čak isti pojedinci« kroje jezičnu politiku prvo na jedan način, a zatim na suprotan. Clyne nalazi i objašnjenje tome: »Ali to ima paralele u drugim sferama planiranja u režimima marksističke paradigme gdje su naizgled kontradiktorne akcije istih ljudi pripisivane procesu ’dijalektike’«. Doista, da je marksistička paradigma bitno obilježila radove vodećih hrvatskih jezikoslovaca priznaje Babić (2001) kad kaže da je u »svojim radovima često iznosio marksistička shvaćanja i obilno navodio mišljenja istaknutih marksista, od V. I. Lenjina do E. Kardelja kao općenite postavke o jezičnoj problematici« (*ibid.*: 275), »Ja sam uvijek pazio što pišem pa i s obzirom na partijske smjernice. [...] Nikad nisam rekao da partija nema pravo« (*ibid.*: 268).

Jugoslavija

Kod tvrdnje da je u obje Jugoslavije vladao jezični unitarizam ne spominje se osnovno: jezični unitarizam bi bio da su u Hrvatskoj mediji bili na ekavici, da su školski udžbenici bili na ekavici, da su gramatike, rječnici, pravopisi koji su izlazili u Hrvatskoj bili na ekavici, da su književna djela u Hrvatskoj izlazila na ekavici, da je čovjek na sudu ili u saveznoj skupštini morao govoriti na ekavici. Međutim, ništa od toga nije slučaj. Čitavo 20.

stoljeće varijante su nesmetano supostojale jedna pored druge, dva glavna centra kodifikacije Zagreb i Beograd kodificirala su svoje varijante, njihova kodifikacijska djela su izlazila pisana na nacionalnim varijantama. Sve to znači da je posve neutemeljeno govoriti o jezičnom unitarizmu.

Danas se u kroatističkim knjigama koje spominju razdoblje od 1918. do 1941. redovito pojavljuje tvrdnja da je prva Jugoslavija sprovodila jezični unitarizam. No, ako čitatelj potraži konkretne dokaze za takvu tvrdnju, onda dobiva drukčiju sliku. Tako podaci koje Samardžija (2006: 67–72) navodi o vremenu od 1918. do 1941. pokazuju da ondašnja jezična politika iz Beograda nije bila u znaku nametanja i zabranjivanja (usp. i Kordić 2007: 240–241). Tome se mogu dodati i podaci da je sredinom 30–ih godina osnovan u Hrvatskoj časopis *Hrvatski jezik*, istovremeno je u Hrvatskoj osnovano i društvo *Hrvatski jezik*, izlazila je *Hrvatska čitanka* za 4. razred, 8. izdanje 1924., *Hrvatska čitanka* za 3. razred gimnazije, 19. izdanje 1924./1925., *Hrvatska čitanka* za 1. razred gimnazije, 14. izdanje 1927. Na teritoriju ondašnje Hrvatske stanovništvo je govorilo hrvatsku varijantu, knjige su izlazile na hrvatskoj varijanti, djela ondašnjih jezikoslovaca bila su pisana na hrvatskoj varijanti. Stjepan Babić (2004: 27) tvrdi da su ondašnji jezikoslovci čak i u svojoj normativnosti bili nezavisni kad kaže da čitavo vrijeme od 19. stoljeća »s normativnoga gledišta ostaje samostalan način normiranja hrvatskoga jezika za Hrvate«.

Što se tiče druge Jugoslavije, ona je kod kroatista nezaobilazna tema, ali svodi se na ponavljanje da je to razdoblje, od 1945. do 1991., bilo doba jezičnog unitarizma. Konstantno se prešućuju činjenice, a jedino one bi pružile objektivan uvid u jezičnu politiku druge Jugoslavije i, štoviše, pokazale je u sasvim drugom svjetlu.

Druga Jugoslavija je bila »višejezična država — a u tu kategoriju spadaju skoro sve države u svijetu« (Blum

2002: 6). Brojčani odnos jezika u Jugoslaviji izgledao je ovako: srpskohrvatski je bio materinski jezik 73% stanovništva, slovenski 8%, albanski 8%, makedonski 6%, mađarski 2%, romski 0,6%, a ispod 0,5% su bili turski, slovački, rumunjski, bugarski, rusinski, talijanski, češki, ukrajinski (*ibid.*: 33).

Iako je čak 73% stanovništva govorilo jednim jezikom, »na razini federacije nije jedan jedini jezik bio propisan kao službeni« (*ibid.*: 41–42). Odluka o službenim jezicima bila je prepuštena ustavima republika i autonomnih pokrajina (Gak 1989: 122; Blum 2002: 47–48; Gröschel 2003: 160–161). Tako je jezična politika bila područje na kojem se federalizam u Jugoslaviji izrazito jasno manifestirao (Blum 2002: 59). Svaka republika i autonomna pokrajina imala je ovisno o sastavu stanovništva nekoliko službenih jezika, npr. autonomna pokrajina Vojvodina imala je pet službenih jezika (srpskohrvatski, mađarski, slovački, rumunjski i rusinski), a Kosovo četiri (albanski, srpskohrvatski, turski i romski) (Gak 1989: 122; Blum 2002: 65).

Hrvatski jezikoslovci, današnji članovi HAZU, bili su svjesni demokratičnosti jugoslavenske jezične politike, npr. Kovačec (1988: 57) konstatira: »za Jugoslaviju je karakteristično da nema jednoga državnog i nadnacionalnog jezika, koji bi važio na cijelom teritoriju, a da osim osnovnih nacija (južni Slaveni osim Bugara) i svaka druga etnička i jezična skupina, koja to želi, ima puno pravo i slobodu na upotrebu jezika u gotovo svim sferama javnoga života (ali ne npr. za službeni saobraćaj u JNA), tj. da na svom jeziku, ili na varijanti svoga jezika, organizira sve stupnjeve škola, izdaje novine, časopise i knjige, da se svojim jezikom služi u lokalnoj administraciji itd. Iako u novije doba i u drugim zemljama, barem načelno, zapažamo slične razvojne tendencije, do danas nijedna zemlja nije dosegla razinu jugoslavenske jezične politike ni u pogledu pravnih normi ni u pogledu prakse«.

Mediji i školstvo u Jugoslaviji bili su u jezičnom pogledu izrazito demokratski: novine, radio i televizija koristili su 16 jezika (Blum 2002: 81), nastava u školama odvijala se na 14 jezika, na fakultetima na 9 (Gak 1989: 123; Blum 2002: 73–79). Zakonske odredbe o jeziku bile su u Jugoslaviji »sasvim demokratske: svaki građanin može koristiti svoj jezik, neovisno o njegovom brojčanom značaju, u administraciji, na sudu, na sastancima. Organizacije i udruženja mogu se obratiti federalnoj instanci na bilo kojem od službenih jezika dotične republike i dobivaju odgovor na tom istom jeziku« (Gak 1989: 122). Spisi federalnog zakonodavstva publicirani su »na tri varijante srpskohrvatskoga, na slovenskom, makedonskom, albanskom i mađarskom« (*ibid.*: 123). U saveznoj skupštini su ti jezici bili dozvoljeni u usmenom i pisanom obliku, stajalo je na raspolaganju prevođenje. Međudržavni ugovori mogli su se sklapati na srpskohrvatskom, slovenskom ili makedonskom, a nakon toga su pravljene kopije na sva tri jezika. Sve to pokazuje da u bivšoj Jugoslaviji »komunistička vlada je pokušavala izbjeći jezičnu hegemoniju« (Greenberg 2001: 23) i zakonskim odredbama ublažiti ono što bi moglo izazvati konflikte (Blum 2002: 55).

U Jugoslaviji »je mnogo toga učinjeno i investirano kako bi se zadržala raznovrsnost jezika govorenih u njoj: izgradnja višejezičnog školskog sistema, publikacije svih vrsta, televizijski i radioprogrami, istraživanja itd.« (*ibid.*: 169). Toliko se vodilo računa o svim narodima da druga Jugoslavija »zaslužuje neograničeno priznanje što se tiče aspekata prava naroda« (iz Sundhaussen 1997: 89). Pazilo se da nijedna nacija ne bude zakinuta: po davanju prava različitim nacijama Jugoslavija je bila jedina zemlja na svijetu koja je dosegla najveći mogući stupanj (Mappes–Niediek 2005: 18). Štoviše, »savršenije se ravnopravnost nacija ne bi mogla ostvariti. Brižljivo se pazilo na etnički paritet ne samo u političkom vodstvu države i partije, nego i u općinama, kao u Prnjavoru, u

upravi, uredima i policiji, u državnim i 'društvenim' poduzećima, čak i u onim malobrojnim podružnicama internacionalnih koncerna: tako je čak i folksvagen u Vogošču kod Sarajeva imao precizan etnički kataster svojih radnika. Iznad svega je stajao nadmoćni *ključ*, etnički ključ, koji je sve odnose zapovjednički uređivao. Društveno bogatstvo, kojeg u Bosni nikad nije bilo baš previše, pravedno je dijeljeno između nacija. [...] Što se tiče etničke ravnopravnosti, Bosna je već bila dosegla završni rajski stadij; bila je ideal kojem su težile druge višenacionalne države« (*ibid.*: 64).

Ni manjine nisu bile zapostavljene: »Na internacionalnim kongresima o pravima manjina izazivala je Jugoslavija kod svih sudionika redovito veliku zavist zbog svojih uzoritih odredbi« (*ibid.*); »i u Jugoslaviji i u Indiji su pogotovo manjine s vremenom dobile na skoro svim tim područjima vrlo velika prava. Jugoslavensko i indijsko uređivanje tih prava smatralo se i smatra se uzoritim« (Blum 2002: 41). Jezična politika bivše Jugoslavije prema jezičnima manjinama uzima se u usporedbi s drugim evropskim državama i danas za uzor (Gröschel 2009: 72).

Narušava li tu besprijekornu sliku jedan od rijetkih podataka koji kroatisti redovito navode, a to je da je jezik vojske bio srpskohrvatski, i to u srpskoj varijanti? Inozemni autori koji jezičnu politiku Jugoslavije ocjenjuju kao uzoritu znaju taj podatak, npr. Blum (2002: 68) napominje da »i na jezičnopolitičkom planu izdvajala se vojska iz okvira naglašeno liberalnih zakonskih odredbi o jeziku« jer u vojsci je jezik komandiranja i poduke bio srpskohrvatski, s tim da je kulturno i političko obrazovanje moglo biti na materinskom jeziku vojnika (Gak 1989: 123). Za razliku od hrvatskih jezikoslovaca, inozemni autori su kod te teme svjesni kako treba imati u vidu da »je zbog više razloga pitanje jezika u vojsci iznimno problematično. Kao prvo, shvatljiva je tendencija ka ujednačenom naredbodavnom jeziku, koji treba omo-

gućiti brzo i glatko funkcioniranje vojske« (Blum 2002: 69). Zbog brzine i glatkoće funkcioniranja npr. »i u indijskoj vojsci, kao u Jugoslaviji, vlada jedan naredbodavni jezik« (*ibid.*: 70). I u Indiji je za naredbodavni jezik uzet onaj koji je među stanovništvom najprošireniji (*ibid.*): »izbor je pao na hindsko–urdski u jednostavnoj varijanti koja se govori na čitavom sjeveru Indije i na dijelovima juga«; u vezi s tim se »dosad nisu pojavili gotovo nikakvi problemi«, pitanje jezika u vojsci je »neideološki i praktično uređeno u Indiji«, »očito je u vojsci funkcioniranje važnije od ideologije«. (Kao što je u međunarodnom avionskom prometu funkcioniranje najvažnije, pa se koristi samo jedan jezik, engleski.) Zato podatak o naredbodavnom jeziku vojske ne sprečava izvođenje zaključka o uzorito liberalnoj jezičnoj politici.

U Jugoslaviji »srpskohrvatski jezik je bio oblik mekane standardizacije *(soft standardisation)*« (iz Busch/Kelly–Holmes 2004: 51, 54) jer se nisu zabranjivale i isključivale, nego su se dopuštale različite varijante. Zbog »različitih varijanata itd. mislim da je to [=*soft standardisation*] njegov najbolji opis« (*ibid.*: 51). Ne samo u privatnom životu, nego i u javnom, uključujući i republičke i savezne organe uprave, čovjek je mogao slobodno koristiti hrvatsku varijantu ili crnogorsku ili neku drugu.

Polazeći od takve jezične politike i uspoređujući je s današnjom jezičnom politikom u Hrvatskoj ili u BiH, koja je sva u znaku zabranjivanja i isključivanja varijacija, nameće se primjedba o današnjoj: »Dozvoliti veliku varijabilnost je hrabro, ali ipak se pitam zar ne bismo mogli početi razmišljati na taj način i imati standard koji je fleksibilniji, koji dopušta veću varijabilnost« (*ibid.*: 54). S obzirom da je srpskohrvatski standard 150 godina dopuštao veliku varijabilnost, znači da je hrabrost bila obilježje njegove standardizacije. Da nije dozvoljavao varijabilnost, ne bi čitavo vrijeme postojala i ekavska i ijekavska varijanta, ne bi izlazile knjige, novine, udžbenici,

rječnici, gramatike i pravopisi i na jednoj i na drugoj varijanti. To ujedno znači da standardizacija srpskohrvatskog jezika nije bila unitaristička. Nije se ni pokušalo zabraniti Zagrebu da izdaje novine, udžbenike, gramatike, rječnike i dr. na ijekavici, niti se pokušalo zabraniti Beogradu da izdaje takve knjige na ekavici. Imajući ovo u vidu, posve je očekivano što inozemni stručnjaci za ugrožene jezike ističu da se jeziku u Hrvatskoj kao i jeziku u Bosni za vrijeme Titove Jugoslavije ne može pripisati status ugroženih jezika (Bobaljik/Pensalfini 1996: 2, 5, 16). Svi podaci pokazuju da »naknadno stiliziranje hrvatskoga u *jezik–mučenik* za vrijeme SFRJ [...] je neumjesno« (Gröschel 2009: 45).

U bivšoj Jugoslaviji nije postojala državna kontrola jezika, nije postojalo nekakvo državno tijelo za jezik ili vijeće za jezik. Nasuprot tome, od početka 1990–ih godina u Hrvatskoj stalno postoje državna tijela za jezik: osnovan je Državni ured za jezik, Ministarstvo znanosti osnovalo je Vijeće za hrvatski jezik, pa Vijeće za normu hrvatskoga jezika, a osnovana su u Ministarstvu i brojna jezična povjerenstva. To pokazuje da u Hrvatskoj od početka 90–ih do danas vlada rigorozan odnos prema jeziku i pravopisu, dok u Jugoslaviji nije bilo tako. Od 90–ih godina »tolerantna jezična unija socijalističke Jugoslavije je brzo zamijenjena netolerancijom prema jezičnoj raznovrsnosti i inzistiranjem na etničkoj podjeli jezika« (Greenberg 2001: 23).

Kao što je jezična politika prije 90–ih naspram današnje bila demokratska na planu varijanata, tako je bilo i na planu višejezičnosti: »u bivšoj Jugoslaviji 80–ih godina [...] su postojali školski udžbenici na romskom, i bivša Jugoslavija je bila jedna *od prvih* država, ako ne i prva, gdje je tako nešto postojalo. S gledišta višejezičnosti, to je za mene u ono doba bio svijetli primjer, uspoređeno s drugim državama« (iz Busch/Kelly–Holmes 2004: 59).

I na planu zakonskih odredbi o jeziku i na planu prakse Jugoslavija je, dakle, bila uzor. U čemu je onda bio problem? Problem je bio u tome što zakoni ne mogu napraviti male jezike velikima niti velike malima. Ne mogu ni promijeniti razliku u prestižu između njih. Tako da se u vezi s odnosima između jezika uvijek može naći razloga za nezadovoljstvo, odnosno može se napraviti nezadovoljstvo i iskoristiti za ostvarivanje političkih ciljeva, npr. separatizma. Čak i kad se ne radi o različitim jezicima može tema *jezik* poslužiti kao izgovor za isti cilj. Pritom uopće nije bitno koliko su velike ili koliko su male jezične razlike, nego je presudno da li će ih političari i mediji predočavati kao važne i kao nepravedno tretirane. U kojoj mjeri su zakoni o jeziku demokratski i pravedni, također je nebitno jer presudno je u kojoj mjeri će političari i mediji sugerirati da su zakoni takvi. Sve to dobro je vidljivo na primjeru Jugoslavije.

U njoj je »kulturološki diskurs došao na mjesto zabranjenog političkog diskursa: kultura kao zamjenska politika« (Sundhaussen 2001: 8). S obzirom da se nije moglo otvoreno govoriti o političkim separatističkim ciljevima, tražila su se druga tematska područja kroz koja bi se posredno došlo na političke ciljeve: »Političko nezadovoljstvo artikuliralo se uvijek u filološkim zahtjevima, i zaključci filologa značili su istovremeno političke odluke. [...] Budući da nije bilo slobode mišljenja i razvijene javnosti, odvijali su se često kao nadomjestak filološki (i drugi 'znanstveni') sukobi« (Blum 2002: 136). Pravljenje politike filolozi su preuzeli u svoje ruke: »Zaista, te dvije razine — politička i filološka — u Jugoslaviji gotovo da se nisu odvajale jedna od druge« (*ibid.*). Npr. »1951. godine osnovano Hrvatsko filološko društvo izdaje od 1952. časopis *Jezik*, u kojem su sljedećih godina vođene najvažnije debate oko odnosa varijanti i davane političke izjave« (*ibid.*: 136–137). »U emocionalno vođenoj svađi oko jezika (s kojom obični građani nisu imali ništa) artikulirali su se lomovi i deficiti u nacionalnoj konstrukciji

identiteta« (Sundhaussen 2001: 8). 60–ih i 70–ih godina »časopisi 'Matice hrvatske' postali su razglasivači javnosti, koja je postajala sve više zahvaćena emocijama«, tako da je 'Matica hrvatska' »mutirala u 'kvazi–političku stranku'« (*ibid.*). Stoga, »priča je za malu djecu da su (sami od sebe) osviješteni hrvatski intelektualci iznjedrili Deklaraciju o položaju hrvatskoga jezika: sve se odvijalo u suradnji s nekima od najviših hrvatskih političkih rukovodilaca« (Kovačec 2005: 520).

Filološke aktivnosti u službi političkih ciljeva očitovale su se i u pokušajima razgraničavanja jezika, premda unutar srpskohrvatskog, kao i unutar hindskog–urdskog, »razgraničavanja nisu ni u kojem slučaju jasna i nedvojbena. Što je još urdski, a što već hindski, što je još hrvatski, a što već srpski (i obrnuto), često nije moguće odlučiti (ni od strane izvornih govornika). Hindski–urdski i srpskohrvatski baziraju se u svojim današnjim standardnim oblicima na jednoj dijalektalnoj grupi« (Blum 2002: 125). I jedan i drugi je »policentričan standardni jezik (hindski–urdski, srpskohrvatski)« (*ibid.*: 8).

Prestiž

Zakonska ravnopravnost ne može ukinuti nejednakost po broju govornika i po prestižu koja postoji između jezika. Budući da je u Jugoslaviji srpskohrvatski bio materinski jezik 73% stanovništva, funkcionirao je u praksi kao *lingua franca*, dakle kao jezik na kojem se odvijala komunikacija između govornika različitih jezika, npr. makedonskog i srpskohrvatskog, ili slovenskog i albanskog itd. U tom smislu bio je dominantan jezik, ali drukčije nije ni moguće kada unutar jedne političke cjeline velika većina stanovnika govori jedan jezik: na isti način je engleski dominantan jezik u SAD iako se tamo govori i mnogo drugih jezika, talijanski je dominantan u Italiji iako i tamo ima drugih jezika, španjolski je dominantan u Španjolskoj premda tamo živi i znatan broj go-

vornika drugih jezika itd. Štoviše, najveći broj država u svijetu ima jezičnu situaciju poput one u Jugoslaviji da postoji većinski jezik, koji je materinski kod oko 75% stanovništva (Payer 2000).

Da ravnopravnost ne može dokinuti razlike među jezicima, prešućuju danas hrvatski jezikoslovci. Zanimljivo je da su ranije bili svjesni toga, npr. Kovačec (1988: 61) je pisao: »unatoč njihovoj načelnoj ravnopravnosti, među jezicima jugoslavenskih narodnosti i etničkih skupina postoje mnogobrojne razlike uvjetovane nizom društvenih, privrednih, povijesnih, pa u krajnjoj liniji i političkih okolnosti o kojima ustavne norme ne mogu voditi računa. Ti se idiomi razlikuju među sobom po broju govornika i po kompaktnosti zajednica i teritorija, [...] po prestižu što ga pojedine skupine uživaju kod drugih, kao i prestižu koji priznaju drugima«.

Zato što je bio najveći i najprestižniji jezik u Jugoslaviji, srpskohrvatski je učila većina govornika drugih jezika u Jugoslaviji. Nasuprot tome, manji jezici se skoro uopće nisu učili kao strani jezici. U svojoj studiji o Jugoslaviji i Indiji Blum (2002: 76) to komentira ovako: »U Jugoslaviji se kao i u Indiji može uočiti (shvatljiva) tendencija i želja govornika različitih jezika da uče one jezike koji su korisni i prestižni. To znači da su u Jugoslaviji govornici srpskohrvatskog učili engleski, njemački ili ruski, a gotovo nimalo druge jezike Jugoslavije«. To je bio jedan od razloga zašto su 1965. slovenski komunisti javno istupili za jačanje slovenskog jezika i protiv dominantnog utjecaja srpskohrvatskog jezika (*ibid.*: 103–104). Od onda diskusija o odnosima između jezika nije više prestala.

Razlike po broju govornika i prestižu postojale su ne samo između srpskohrvatskog i drugih jezika Jugoslavije, nego i unutar samog srpskohrvatskog jezika jer je njime govorilo nekoliko nacija i postojale su prepoznatljive, nacionalno uvjetovane jezične varijante. To je tipično za policentrične jezik, a srpskohrvatski je bio jedan od njih

(detaljnije o policentričnim jezicima v. u poglavljima *Definicija policentričnog jezika* i *Razlike između varijanata policentričnog jezika*). Sve varijante policentričnog jezika su načelno ravnopravne (Ammon 1995: 496), ali po broju govornika i po prestižu nisu jednake, a po tome ih ni zakon ne može napraviti jednakima. Ni »različiti nacionalni centri njemačkog jezika nisu u svakom pogledu jednaki [...]: Njemačka ima oko 10 puta više stanovnika od Austrije i 19 puta više od onog dijela Švicarske koji govori njemački, a bruto domaći proizvod Njemačke je 1991. bio 9,6 puta veći od austrijskog i 10,6 puta veći od onog dijela Švicarske u kojem se govori njemački« (*ibid.*: 484). Posljedica toga je veća prestižnost njemačke varijante od austrijske ili švicarske, što se očituje i u tome da mnogo više riječi iz njemačke varijante ulazi u austrijsku ili švicarsku, nego obrnuto (*ibid.*: 494–495). Za takvu asimetriju nisu krivi njemački filolozi ili nekakva unitaristička jezična politika od strane Njemačke: »ta asimetrija nije bila planirana od strane današnje Njemačke niti najvećim dijelom željena. [...] Ni u prijašnje doba nije Njemačka nastojala ciljanom jezičnom politikom postići tu asimetriju [...]. Asimetrija je posljedica nejednake veličine i ekonomske snage tih triju centara« (*ibid.*: 496).

Ovo što je pokazano na primjeru varijanata njemačkog jezika vrijedi i za varijante drugih policentričnih jezika: »Jezične asimetrije ili asimetrije vezane za jezik između ekonomski jačih i slabijih centara policentričnog jezika postoje vjerojatno u svim ili u većini primjera takvog jezičnog tipa« (*ibid.*: 497). Štoviše, ta pojava nije ograničena na varijante, nego potpuno iste razlike u prestižnosti vladaju i među jezicima: premda su jezici načelno ravnopravni, ipak je uvijek neki prestižniji i više se uči u svijetu, npr. engleski, a drugi manje, npr. mađarski. Neosporna je »činjenica da jezici (po svom prestižu, lakoći učenja itd.) nisu jednaki i da se ni pomoću zakona ne mogu učiniti jednakima. [...] Potpuna jednakost u sta-

tusu, funkciji i prestižu je nerealan, neostvariv cilj« (Blum 2002: 170).

Hrvatska i srpska varijanta bile su u Jugoslaviji ravnopravne. Ali nisu bile jednake: srpska varijanta imala je dvostruko više govornika (Gröschel 2009: 38), usto se na području gdje se ona govorila nalazio i glavni grad zajedničke države, a poznato je da status glavnog grada doprinosi prestižnosti varijante koja se u njemu govori. To dvoje učinilo je srpsku varijantu prestižnijom. Asimetrija, dakle, nije nastala nekakvom jezičnom politikom. Naprotiv, jugoslavenska jezična politika omogućila je da se u Hrvatskoj svuda koristi hrvatska varijanta.

Usprkos tome počeli su se hrvatski filolozi *Deklaracijom* 1967. godine — ubrzo nakon spomenutih protesta slovenskih komunista 1965. — žaliti na dominantnost srpske varijante naspram hrvatske. Ni ta diskusija nije od onda više prestala. Inače, koliko se među srpskim filolozima nailazilo na podržavanje hrvatskih filologa vidi se iz podatka da su odmah nakon hrvatske *Deklaracije* 1967. na godišnjoj skupštini Društva književnika Srbije četrdeset i dva srpska pisca, od kojih su neki bili i članovi Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, potpisala *Predlog za razmišljanje* u kojem su podržali tekst *Deklaracije* (Nećak Lük 1997: 253–254). »Na hrvatsku 'Deklaraciju' uslijedio je kao odgovor 'Predlog za razmišljanje' srpskih pisaca, u kojem su poduprta stajališta Hrvata« (Behschnitt 1980: 9).

Po uzoru na hrvatske intelektualce iskazali su i crnogorski intelektualci nezadovoljstvo zbog statusa crnogorske varijante. Mediji su od toga napravili veliku temu, a tako je ostalo do danas: i danas hrvatski, crnogorski i slovenski mediji uzgajaju sliku o nepravednoj jezičnoj politici za vrijeme bivše Jugoslavije. Ta slika u medijima je važnija od činjenice da su jugoslavenske zakonske odredbe o jezicima bile demokratske i osiguravale ravnopravnost jezika i varijanata.

Kad bi u javnost više prodrla »činjenica da jezici (po svom prestižu, mogućnosti učenja itd.) nisu jednaki i da ih ni zakon ne može napraviti jednakima« (Blum 2002: 170), onda bi tema jezika po svoj prilici bila manje podložna politiziranju. Analizirajući jezičnu situaciju u Jugoslaviji Gröschel (2009: 40–41) za usporedbu podsjeća da u Indijskoj Uniji govornici urdske varijante nisu postavljali zahtjeve za paritetom svoje varijante hindustanskog u službenoj upotrebi, premda su itekako mogli uočavati dominantnost druge varijante koja se od njihove razlikuje i jezično i po upotrebi drugog pisma. Također napominje (*ibid.*: 41) da i govornici austrijskog njemačkog ili švicarskog njemačkog već odavno žive sa sviješću da njihove varijante nisu dominantne ni po broju govornika ni po proširenosti i da se one ne podučavaju u inozemstvu.

Stoga kad se pogleda kako druge države postupaju s jezičnim varijantama, »moramo argumente koje je hrvatska strana navela kao opravdanje za raskid Novosadskog dogovora gledati kao lingvistički neuvjerljive, a zahtjeve za apsolutno paritetskom zastupljenošću hrvatskoga u svim saveznim državnim institucijama kao najvećim dijelom pretjerane« (*ibid.*: 44). Naime, za razliku od kroatističkih tvrdnji, dominacija srpske varijante u Beogradu i u inozemnim predstavništvima ne može se okarakterizirati kao »ugrožavanje« hrvatske varijante: »Konkretno gledano stvarno je teško npr. u uputama ambasadi u Mexico City ili u izvještajima predstavništva JAT–a iz New Delhija na srpsko–ćiriličkoj varijanti vidjeti nekakvo 'ugrožavanje' hrvatskoga« (*ibid.*: 42). Jer dok god se u samoj Hrvatskoj mogla slobodno koristiti hrvatska varijanta u medijima, školama, na sudu itd., — a tako je stalno bilo — dotle ona nije bila ugrožena (*ibid.*).

Gröschel (2009: 39–40) osvjetljava još jednu činjenicu, a to je da »demokracija uvijek implicira povlastice za većinu i ograničene mogućnosti za manjinu. [...] Tako da

je baš posljedica demokratskog principa što između jezika sa znatno različitim brojem govornika formalna *ravnopravnost* nigdje ne rezultira stvarnom *jednakošću* u svim jezičnim domenama«.

Da jezici nisu jednaki i da zakon tu ništa ne može izmijeniti, vidi se i na primjeru Evropske unije. Zakonski je maksimalno demokratska: prihvaća službene jezike svih članica, te svima osigurava simultano prevođenje i sve dokumente prevodi na sve jezike. Ali premda se svi dokumenti EU objavljuju na trenutno 23 službena jezika, broj radnih jezika u EU ograničen je na 3 (engleski, francuski, njemački), sa sve jačom tendencijom da se kao radni jezik koristi samo engleski (Blum 2002: 56).

Engleski je toliko prestižan da su »ljudi spremni plaćati iz vlastitog džepa kako bi naučili engleski, a da ih se mora podmititi kako bi naučili francuski ili njemački« (Laitin 1997: 288). Kao u odnosu engleskog naspram drugih jezika u EU, tako i kod varijanata prestiž neke varijante utječe da govornici drugih varijanata preuzimaju iz nje više riječi ili da se u inozemstvu više uči baš ta varijanta. Tko zna za ulogu prestiža, ne može proglasiti nelogičnim ili unitarnim što su Slovenci i Makedonci učili srpsku varijantu (a usto je materinski jezik Slovenaca i Makedonaca ekavski, pa je to bio glavni razlog zašto su bili ekavci i kada su govorili srpskohrvatskim jezikom). Prestižnost jednako utječe da Slovenci, kad uče njemački jezik, prvenstveno uče njemačku a ne austrijsku varijantu (*Delo* 26.2.2004., str. 9), iako im je Austrija susjedna zemlja (kao i Hrvatska).

Općenito kad se njemački uči kao strani jezik, najčešće se uči njemačka varijanta, daleko manje austrijska a sasvim neznatno švicarska. To ne iznenađuje jer poznato je da kodificirajuće knjige »jačih centara imaju veći prestiž« za strance koji uče taj jezik (Ammon 1995: 498). Također je poznato da iz »jačih centara se izvozi više jezičnih oblika u ekonomski slabije centre nego obrnuto« (*ibid.*) pa zato ne iznenađuje što znatno više riječi iz nje-

mačke varijante ulazi u austrijsku nego obrnuto. Budući da je srpska varijanta u Jugoslaviji zbog većeg broja govornika i zbog statusa glavnog grada bila prestižnija od hrvatske, može se očekivati da je više riječi iz nje ulazilo u hrvatsku varijantu nego obrnuto.

Kad se pogledaju i ostala svojstva varijantskih odnosa koja Ammon (1995: 498) navodi kao razliku između jezično prestižnijih centara naspram jezično manje prestižnih, vidi se da sva vrijede i za hrvatsko–srpsku situaciju. Npr. u »jačim centrima pokazuju i kodificirajuće knjige i autoriteti za pitanja jezične norme veću jezičnu toleranciju«, nego u manje prestižnim jezičnim centrima. To je vidljivo i na hrvatsko–srpskoj usporedbi: hrvatski autoriteti su izrazito netolerantni prema Hrvatima okrivljujući ih da ne znaju jezik, zabranjuju im i proganjaju riječi, dok srpski autoriteti u Srbiji pokazuju toleranciju puštajući stanovnike da se slobodno služe riječima po vlastitom izboru — u Srbiji je »tolerancija jezičnih raznovrsnosti službena politika« (Greenberg 2001: 33). Uslijed toga ne čudi ni sljedeće svojstvo jer ono je u izvjesnoj mjeri posljedica prethodnoga: stanovnici »slabijih centara se općenito smatraju manje vještima u govoru i jezično ukočenijima«, nego stanovnici jezično prestižnijih centara (Ammon 1995: 498). Jasno je da su ukočeniji u govoru kad kod svake riječi strepe da li će pogoditi onu nacionalno podobnu ili ne. Naredna razlika između prestižnije i manje prestižne varijante sastoji se u tome što je bavljenje normom usmjereno u »slabijim centrima na nacionalne aspekte važeće standardne varijante«, dok su prestižniji centri više usmjereni na stilske aspekte. I ovdje se može prepoznati hrvatsko–srpska situacija: u Hrvatskoj su normativno zaokupljeni nacionalnom podobnošću riječi, dok to u Srbiji nije slučaj.

Ako vremenom dođe do promjene u činiocima koji uzrokuju prestiž, onda dotad prestižnija varijanta ne mora i ostati takvom: »Odnosi dominacije mogu se i promijeniti. Ako ocrtani uzročnoposljedični odnos između

ekonomske snage i jezične (ili kulturne) dominacije zaista postoji, onda se jezična dominacija čak mora preokrenuti ako se ekonomska snaga centara preokrene. To se zaista može, barem u naznakama, utvrditi na primjeru Portugala, koji je prije jezično dominirao nad Brazilom, ali se u zadnje vrijeme pokazuje obrnuti pravac dominacije. Još očitiji primjer je Velika Britanija, čija nekadašnja jezična dominacija naspram SAD–a se u toku 20. stoljeća neosporno preokrenula u suprotno« (*ibid.*: 496–497).

Novosadski dogovor

U kroatističkim tekstovima se kao oličenje jezičnog unitarizma, nametanja i neravnopravnosti redovito navodi Novosadski dogovor iz 1954. godine. Koliko je on takvim ponavljanjem pretvoren u simbol negativnosti, vidi se iz podatka da se u Hrvatskoj danas »kao najgora optužba izriče da je neko rješenje *novosadsko* ili da su pojedini pravopisci bliski *Novome Sadu*« (Badurina/Pranjković 2009: 307).

Međutim, već i način kako je Novosadski dogovor bio organiziran pokazuje da se zaista radilo o dogovoru jer u njemu su neposredno sudjelovali, sastavili ga i potpisali intelektualci iz Srbije, BiH i Hrvatske. S hrvatske strane to su bili vodeći kroatisti onoga vremena: Josip Hamm, Ljudevit Jonke, Mate Hraste, a s njima su bili i književnici Mirko Božić, Marin Franičević, Jure Kaštelan (v. PHKJ 1960: 6–10). Zaključke Novosadskog dogovora koje su oni sastavili naknadno su potpisali s hrvatske strane i Josip Badalić, Antun Barac, Josip Barković, Dobriša Cesarić, Ivan Dončević, Petar Guberina, Joža Horvat, Stjepan Ivšić, Vojin Jelić, Slavko Ježić, Vjekoslav Kaleb, Slavko Kolar, Mihovil Kombol, Marko Kostrenčić, Gustav Krklec, Miroslav Krleža, Ranko Marinković, Marijan Matković, Mijo Mirković, Stjepan Musulin,

Vlatko Pavletić, Novak Simić, Petar Šegedin i drugi (*ibid.*).

Kao što formalna organizacija Novosadskog dogovora ne izgleda kao unitarizam, nametanje i neravnopravnost, tako je i s njegovim sadržajem. Naime, Novosadski dogovor sastoji se od deset zaključaka, a u nekoliko njih se čak eksplicitno inzistira na ravnopravnosti, npr. »Oba pisma, latinica i ćirilica, ravnopravna su«, »Oba izgovora, ekavski i ijekavski, također su u svemu ravnopravna« (*ibid.*). Nadalje, tu su zaključci: »U nazivu jezika nužno je uvijek u službenoj upotrebi istaći oba njegova sastavna dijela«; »Treba spriječiti štetnu pojavu samovoljnog 'prevođenja' tekstova i poštovati originalne tekstove pisaca« (*ibid.*). Dogovor sadrži i zaključak da će Matica srpska i Matica hrvatska zajedno napraviti priručni rječnik suvremenog srpskohrvatskog jezika, zatim sadrži zaključak o izradi zajedničke terminologije i zajedničkog pravopisa koji »izradit će sporazumno komisija srpskih i hrvatskih stručnjaka. Prije konačnog prihvaćanja nacrt će biti podnijet na diskusiju društvima književnika, novinara, prosvjetnih i drugih javnih radnika« (*ibid.*). Unutar dogovora je i zaključak da »Komisije za izradu pravopisa i terminologije odredit će naša tri sveučilišta (u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu), dvije akademije (u Zagrebu i Beogradu), i Matica srpska u Novom Sadu i Matica hrvatska u Zagrebu« (*ibid.*).

S obzirom na sve ovo ne iznenađuje što kroatisti koji danas zastupaju tezu da je Novosadski dogovor značio unitarizam, nametanje i neravnopravnost zapadaju u kontradikcije. Čak i u publikacijama najglasnijih među njima čitatelj nalazi podatke koji pobijaju tezu da je Novosadski dogovor donio jezičnu neslobodu.

Tako Babić (2004: 42) konstatira da je u 19. i 20. st. vladala sloboda normiranja sve do Novosadskog dogovora 1954. godine: »potrebno je da hrvatski lingvisti normiraju onako slobodno kao što su to mogli od ilirskih dana do Novosadskog dogovora«. Premda je kao početak

neslobode naveo Novosadski dogovor, poriče postojanje neslobode nakon Novosadskog dogovora jer i za razdoblje do 1967., dakle do same Deklaracije, konstatira jezičnu slobodu i ravnopravnost varijanata: »Praksa i dalje ide normalnim putem: tekstovi se pišu ili u srpskoj ili u hrvatskoj varijanti i ako treba prilagođuju se za drugu sredinu ili se, bez obzira koji je tekst prvi, oba smatraju autentičnima, npr. tekstovi u Službenom listu SFRJ koji i dalje ima dva izdanja za srpsko–hrvatsko jezično područje. Tako je u dva paralelna izdanja izašao i Ustav SFRJ« (*ibid.*: 34).

Navodi da su i najviši organi vlasti prakticirali jezičnu ravnopravnost: »Kao pozitivan primjer mogu istaći najviše predstavničko tijelo, Saveznu skupštinu. U njoj se ravnopravnost jezika potpuno poštuje. Ona sebi ne može dopustiti ni praktično narušavanje ravnopravnosti. Kako je nakon Novosadskog dogovora smatrala da u svoje poslovanje treba uvesti oba naziva, srpskohrvatski i hrvatskosrpski, ona ih je i uvela, ali oni u Saveznoj skupštini nipošto nisu istoznačnice. Iza tih dvaju naziva stoje dva sadržaja. Postoje dvije komisije: hrvatskosrpska i srpskohrvatska. Prva redigira tekstove u hrvatskoj varijanti, a druga u srpskoj« (*ibid.*: 35).

O čitavom razdoblju nakon Novosadskog dogovora Babić (2004: 85) piše da je u SFRJ hrvatska varijanta bila ravnopravna sa srpskom i navodi dokaze da »je to stvarno priznato: a) izdavanjem ustavnog teksta na četiri jezika, b) izdavanjem Službenog lista SFRJ na četiri jezika, c) pisanjem natpisa na novčanicama na četiri jezika, d) izdavanjem putovnica i sličnih isprava na četiri jezika. Time je hrvatska varijanta stvarno priznata i stvarno ravnopravna sa srpskom i sa slovenskim i makedonskim književnim jezikom«.

Doista, Novosadskim dogovorom je 1954. i formalno potvrđena ravnopravnost hrvatske i srpske varijante (Greenberg 1996: 398, 415), a sprovođenje ravnopravnosti u praksi potvrđuju i kodifikacijska djela, *Pravopis*

1960. i *Rječnik* 1967., koja su nastala kao rezultat Novosadskog dogovora: izišla su istovremeno u dvije ravnopravne verzije od kojih je jedna objavljena na ijekavici i latinici u Zagrebu, a druga na ekavici i ćirilici u Novom Sadu. U njihovoj izradi su ravnopravno sudjelovali predstavnici različitih varijanti, uključene su bile i Matica hrvatska i Matica srpska, koje su zajedno i objavile ta djela.

Znajući sve to, čitatelj se danas uistinu može zapitati kako je moguće da su usprkos tim činjenicama autori poput Stjepana Babića uspjeli izgraditi legendu da su Novosadski dogovor iz 1954., *Pravopis* dviju matica iz 1960. i *Rječnik* dviju matica iz 1967. znak neravnopravnosti i unitaristički čin? Uspjeli su služeći se postupcima koje Babić (2004) iznosi publicirajući ponovo svoje članke koji su krajem 60–ih doveli do rušenja Novosadskog dogovora, *Pravopisa* i *Rječnika*. Najčešće primjenjivani postupak vidljiv je u nizu primjera, što ćemo pokazati u nastavku.

Prigovori Novosadskom dogovoru

Budući da u Novosadskom dogovoru piše da »oba pisma, latinica i ćirilica, ravnopravna su« (iz Babić 2004: 35), Babić to citira i kaže da nisu ravnopravna jer »Hrvati se u slobodnom izboru ne služe ćirilicom, a Srbi se u pretežnoj većini ne služe latinicom. Ravnopravnosti nema ni u službenoj upotrebi. Na televiziji se ćirilica samo izuzetno pojavljuje. Beogradski se studio služi latinicom« (*ibid.*: 36). Ovom tvrdnjom se, dakle, želi pobiti ravnopravnost iz Novosadskog dogovora, ali tako da se ne navode dokazi za neravnopravnost, nego za nešto drugo: za učestalost upotrebe. Autor se pravi da ne zna što znači ravnopravnost: ravnopravnost znači da svatko ima pravo koristiti bilo jedno bilo drugo pismo. A to je potpuno neovisno od učestalosti upotrebe. Npr. po učestalosti upotrebe se jako razlikuju ravnopravni jezici u Švicar-

skoj: njemačkim govori 64% stanovništva, francuskim 19%, talijanskim 8%, retroromanskim 1%, a svejedno su to četiri ravnopravna jezika u Švicarskoj. Ravnopravnost nečega nije isto što i njegova učestalost.

Kod sljedeće točke Novosadskog dogovora Babić koristiti istu tehniku. Citira iz Novosadskog dogovora »oba izgovora, ekavski i ijekavski, također su u svemu ravnopravna«, pa i kod toga kaže da nisu ravnopravna poistovjećujući neutemeljeno ravnopravnost i učestalost upotrebe: tvrdi da savezne institucije »pretežno upotrebljavaju srpsku varijantu, a prema tome i ekavski izgovor« (*ibid.*). Opet se pravi da ne zna kako ravnopravnost znači da svatko ima pravo koristiti bilo jednu bilo drugu varijantu. A učestalost ne može biti jednaka već i zbog toga što broj govornika pojedine varijante nije jednak. Što se tiče saveznih institucija, u njima su bili i predstavnici Makedonije i Slovenije, koji kad su govorili ovim, njima stranim jezikom koristili su ekavsku varijantu jer su i njihovi materinski jezici ekavski. Predstavnici Hrvatske, Bosne i Crne Gore u saveznim institucijama kad su se javljali za riječ nisu morali prelaziti na ekavsku varijantu, što potvrđuje da je ijekavska varijanta bila ravnopravna i u saveznim institucijama. Usput rečeno, i sam Babić je istakao pozitivan primjer jezične ravnopravnosti u najvišem predstavničkom tijelu, Saveznoj skupštini (*ibid.*: 35).

Kod zaključka Novosadskog dogovora da zbog ravnopravnosti »u nazivu jezika nužno je uvijek u službenoj upotrebi istaći oba njegova sastavna dijela«, Babiću odjednom nije stalo do ravnopravnosti. Naime, kad se zbog Novosadskog dogovora koristi dvodijelni naziv u naslovima poput *Društvo nastavnika srpskohrvatskog, odnosno hrvatskosrpskog jezika*, onda to smatra preravnopravnim i prigovara da »je ravnopravnost time dotjerana do apsurda. Po dva puta se navodi ime svakog naroda!« (*ibid.*: 44). Tvrdi da složeni naziv »zapravo prikriva nametanje«, a nedostatak dokaza za tu tvrdnju nadomješta

demagogijom: »da nije tako, ne bi se unitaristi za nj borili tako žestoko« (*ibid.*). No tko su navodni srpski unitaristi, kako se manifestira njihov unitarizam, u čemu se očituje nametanje — za sve to Babiću nedostaju dokazi.

Ali zato nudi dokaze koji pokazuju da je upravo on bio unitarist. Priznaje da je »zagudio unitaristički« (Babić 2001: 256). Objavio je vlastiti program u devet točaka kako ukinuti hrvatsko–srpske jezične razlike (Babić 1964: 74) i postići jedinstven jezik. Gröschel (2009: 75) zapaža da »u svojim procjenama srpskohrvatskoga jezika Babić je u usporedbi s ranijim publikacijama postao 'od Pavla Savle'. Još 1964. bio je uvjereni zastupnik 'uklanjanja hrvatsko–srpskih jezičnih razlika', i možemo čitati kod njega o 'jezičnom jedinstvu Srba i Hrvata': 'Jedinstveni je jezik idealno rješenje' (Babić 1964, 71), i (ibid., 72): 'lingvisti [...] su dužni [...] da utječu da se težnja k jedinstvu što prije ostvari'«. I sam Babić (2004: 56) priznaje da je s »težnjom k jedinstvu« nastavio i u drugom tekstu, gdje »sam to dopunio člankom *Zvučnik, glasnogovornik i varijante* u kojem sam istim postupkom nastojao da uklonim još jednu hrvatsko–srpsku jezičnu razliku«. O tim svojim člancima kaže da su »normalan put u zbliženju naših varijanata na znanstvenoj i načelnoj osnovi i toga ću se puta i ubuduće držati« (*ibid.*).

Toliko je prednjačio u unitarizmu da mu je čak najprominentniji srpski lingvist P. Ivić to zamjerao podsjećajući povodom Babićevog kasnijeg forsiranja nacionalističkog pristupa jeziku: »On je i pre četvrt stoleća bio na čelu kolone najodlučnijih, doduše one koja je hrlila u suprotnom smeru. U Jeziku XI, 1964. godine, objavio je članak *Uklanjanje hrvatsko–srpskih jezičnih razlika*. Tu je on u borbi za zbližavanje otišao dalje nego ijedan drugi autor, predlažući u devet tačaka i konkretnu metodologiju rada na 'uklanjanju' razlika među varijantama« (iz Babić 2001: 253). Isto su Babiću u svojim člancima zamjerile i kolege s katedre V. Anić, M. Samardžija, I.

Pranjković i J. Silić (*ibid.*: 255, 301). Objavljujući ponovo svoj programatski članak iz 1964. Babić (2001: 257–265) ističe kako u publikacijama srpskih autora »nema ni jednoga jedinoga člančića u kojem bi bilo tko sa srpske strane pohvalio taj članak [...] osnovni je dakle dokaz da taj članak nije bio unitaristički, taj što ga Srbi nisu prihvatili« (*ibid.*: 266). Međutim, zar neprihvaćanje od strane Srba ne bi moglo biti dokaz da Srbi nisu bili unitaristi, za razliku od autora tog članka? Par pozitivnih reakcija na članak iz 1964. može se naći, ali one potječu od hrvatskih lingvista sličnih Babiću — od Radoslava Katičića i Dalibora Brozovića (v. *Jezik* 13, 1965, 22, 39); jedan od njih se pozitivno izjašnjava o tom članku i 90–ih godina (*Jezik* 44, 1996, 50). Gröschel (2009: 371) uočava da, uz R. Katičića i D. Brozovića, »specijalno upečatljiv primjer prilagođavanja koncepcijama jezika dominantnim pod različitim političkim sistemima pruža vodeća figura postjugoslavenskog hrvatskog jezičnog separatizma«: Stjepan Babić. Naime, »nakon raspada Jugoslavije Babić se pretvorio u fanatičnog zagovornika maksimalnog diferenciranja hrvatskoga i srpskoga. Njegov slučaj egzemplarno pokazuje kako su u Hrvatskoj zadnjih desetljeća često nastupale iste osobe kao normatori jezika jedanput s unitarističkim pozicijama, a drugi puta sa secesionističkim« (*ibid.*: 75).

Vratimo li se na temu dvodijelnog naziva u Novosadskom dogovoru, vidimo da Babić (2004: 44–45) prešućuje bitne stvari. Kaže »nisam ni protiv toga da se zbog kojih razloga upotrijebi i naziv s oba narodna imena, ali sam protiv toga da se on silom nameće«. No, dvodijelni naziv se ne nameće narodu jer u Novosadskom dogovoru piše da je to naziv za »službenu upotrebu«, i to zbog ravnopravnosti naroda i varijanti. Na to podsjeća i Ljudevit Jonke braneći zaključke Novosadskog dogovora (1968/69: 18): »U tim zaključcima se konstatira da su oba izgovora (ijekavski i ekavski) i oba pisma (latinica i ćirilica) u svemu ravnopravna« te da »je u službenoj upotrebi nu-

žno u nazivu jezika uvijek istaći oba njegova sastavna dijela (srpskohrvatski, hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski, srpski ili hrvatski), ali u neslužbenoj upotrebi dopušteni su i nazivi hrvatski, srpski«.

O službenoj upotrebi naziva jezika Gröschel (2003: 19) — uspoređujući ustave jugoslavenskih republika iz 1947. s onima iz 1963. — uočava da je Srbija imala 1947. jednodijelni naziv *srpski jezik* te da je baš ona nakon Novosadskog dogovora prešla na dvodijelni naziv u ustavu iz 1963., dok je Hrvatska dvodijelni imala već u svom ustavu iz 1947. Gröschel ističe da je time od strane Srba »i nominalno uklonjen serbocentrizam kod standardnog jezika koji im je zajednički s Hrvatima, kako je to zahtijevao Novosadski dogovor iz 1954., prema kojem u službenoj upotrebi imena jezika uvijek treba u glotonimskom spoju navesti komponente *srpski* i *hrvatski*«.

Prigovori *Rječniku* zasnovanom na Novosadskom dogovoru

U *Rječniku* dviju matica iz 1967. čiju izradu je pokrenuo Novosadski dogovor pokazuje se postojanje varijanata tako što su varijantski različite riječi ravnopravno navođene. Babić (2004: 36), međutim, zbog toga kritizira izrađivače *Rječnika*: »pošli su na najgore moguće rješenje: riječi koje se razlikuju u hrvatskoj i srpskoj varijanti navodili su usporedno«. Zašto bi to bilo najgore moguće rješenje, ostaje nepoznato. Zamjera što su izrađivači *Rječnika* pazeći na ravnopravnost čak i u definicije riječi unosili »riječi s istočnog i zapadnog jezičnog područja, jedne pored drugih, odvojene zarezom« (*ibid.*), npr. u izdanju Matice srpske objašnjava se značenje riječi *znanje* kao »poznavanje jedne naučne, znanstvene oblasti«, izraz *zaštitni znak* objašnjava se kao »fabrički, tvornički žig na robi ili proizvodu«. Netko bi istakao da je to oličenje ravnopravnosti, ali Babić ovdje temu ravnopravnosti ni ne spominje.

Umjesto toga kaže o *Rječniku* da »razlike nastojimo uporno prikriti« (*ibid.*: 53) u »unitarističkima poslovima kao što je bio Rječnik hrvatskosrpskog/srpskohrvatskog književnog jezika« (*ibid.*: 113). A na drugom mjestu priznaje suprotno o *Rječniku*: »težnja za ravnopravnošću očituje se u opisu značenja«, npr. »azot — gas, plin bez boje i mirisa, jedan od glavnih sastojaka vazduha, zraka« (*ibid.*: 66). Citirani primjeri pokazuju da su urednici *Rječnika* sve podredili ravnopravnosti, do koje je Babiću inače, navodno, jako stalo. A ovdje čak i tome prigovara: »Sami primjeri pokazuju kako je takav način pisanja nenormalan, kako nepotrebno opterećuje opseg rječnika« (*ibid.*).

Rječnik je, dakle, pokazivao razlike između varijanata, uvrstio je usporedno varijantski različite riječi, paralelno ih je navodio i u definicijama, do te mjere da mu je Babić prigovorio neprirodnost izražavanja. Nakon svega toga Babić piše o *Rječniku* da je izrađen »s nastojanjem da pokaže kako je hrvatsko–srpski književni jezik potpuno jedinstven, to jest da među varijantama nema nikakvih razlika« (*ibid.*: 65). Kao da u *Rječniku* ne postoji nizanje varijantskih dvostrukosti Babić izvodi zaključak da *Rječnik* prikriva razlike: »Rječniku i ne mora biti cilj da pokaže razlike, ali ih ne smije ni prikrivati« (*ibid.*). Poput Babića, Badurina/Pranjković (2009: 315) navođenje varijantskih dvostrukosti također proglašavaju unitarizmom. Budući da nizanje varijantskih dvostrukosti omogućava slobodu izbora, za Badurinu/Pranjkovića (2009: 316) čak i sloboda izbora postaje negativnost pa o njoj kažu da je riječ o »lažnu, a nametanu *liberalizmu* novosadskog pravopisnog rječnika«.

To što je *Rječnik* nudeći dvostruke varijantske oblike omogućavao korisniku da slobodno izabire između njih, Babić (2004: 87) proglašava nastojanjem *Rječnika* da »svakome onemogući bilo kakav izbor« riječi. O ravnopravnim navođenjima varijantski različitih riječi u *Rječniku* kaže da »nisu bila na putu koji vodi istinskoj

ravnopravnosti i pravom bratstvu. Dokaz da sam u kritici imao pravo, vidi se već i po tome što se stvarno prihvaća. Kritizirao sam neprirodna dvostručenja u rječnicima [...] i sad imam pismenu izjavu da se to mijenja«: isječak iz izjave potvrđuje kako je postigao da »dupliranje je zadržano samo tamo gdje neće izgledati neprirodno i nategnuto« (*ibid.*: 57). Pokazatelji ravnopravnosti su ovdje za Babića »neprirodna dvostručenja«, nije mu više bitna ravnopravnost varijanata nego estetska strana *Rječnika*, a kao dokaz za opravdanost svoje kritike navodi to što su je urednici *Rječnika* pomirljivo prihvatili za naredne tomove. Iz toga se vidi da kad netko pravi ustupke nacionalistima kakav je Babić da bi ih smirio, njima to služi samo kao potvrda da su u pravu i da nastave još intenzivnije. Da iza kritiziranja *Rječnika* stoji (nacionalistička) politika, priznaje i sam Babić govoreći o svojoj i Katičićevoj, Ladanovoj itd. kritici *Rječnika*: »Da smo mi polazili i s političkih gledišta, ne treba i ne može se nijekati« (*ibid.*: 83).

Babićeva kritika je bila naručena od strane Matice hrvatske, koja je potom zbog navodne neravnopravnosti obustavila zajednički rad na *Rječniku* i objavljivanje narednih tomova. Da podsjetimo, o Matici hrvatskoj je poznato da je 60–ih i 70–ih godina »mutirala u ’kvazi–političku stranku’« (Sundhaussen 2001: 8). Pri ispunjavanju naručenog zadatka Babić je, suočivši se s ravnopravnim navođenjem varijantskih dvostrukosti u *Rječniku*, prigovore morao izmišljati. Samo tako se može objasniti što mu smeta navođenje varijantskih dvostrukosti, npr. kritizira definiciju u *Rječniku* »sistem upravljanja ili organizacije u kojoj su mjesni, lokalni organi podvrgnuti središnjoj, centralnoj vlasti« jer smatra da će se to shvatiti kao »da mjesni, središnji pripadaju jednoj strani, a lokalni, centralni drugoj« (Babić 2004: 67).

U *Rječniku* se koristio i znak jednakosti između varijantskih riječi, npr. *cikla* = *cvekla*, *barbarin* = *varvarin*. Babić to komentira: »Na prvi pogled ravnopravnost je

potpuna jer je znak = znak ravnopravnosti par excellence. No u RMH [Rječniku Matice hrvatske] to je znak velike nejednakosti« (*ibid.*: 68). Ta Babićeva rečenica demagoški sugerira da se ipak radi o velikoj neravnopravnosti. A kako ju obrazlaže? Tako što prigovara urednicima *Rječnika* da nisu smjeli koristiti taj znak jer riječi nisu apsolutno identične, npr. ne smije se po Babiću staviti znak jednakosti između *drugačiji* = *drukčiji* zato što »prva ima slog više«. Po njegovoj logici bilo bi zabranjeno u rječniku napisati *knjiga* = *book* jer nemaju iste glasove i isti broj slogova. Babić se zaista pravi da ne razumije kako znak jednakosti govori da riječi imaju isto značenje, da npr. *vlak* znači isto što i *voz*.

Riječi koje znače isto navedene su obje u *Rječniku*, a opis nije nepotrebno ponavljan kod svake od njih da se opseg *Rječnika* ne bi nepotrebno povećavao (Babić inače prigovara opsegu *Rječnika*), nego je dat kod one koja je prva po abecedi, a kod one koja je po abecedi kasnija upućeno je da se pogleda opis kod prve. Babić i taj najravnopravniji postupak želi prikazati kao neravnopravnost: protestira što je npr. *defenziva* znakom jednakosti izjednačena s *defanzivom* »ali je značenje i jedan primjer dan kod defanziva, a defenziva je bez primjera i po tome nije ravnopravna defanzivi« (*ibid.*: 71). Sam je svjestan iracionalnosti svog prigovora jer priznaje »Može se kazati da to podjednako pogađa i jednu i drugu stranu kad abecedni red odlučuje koja će riječ dobiti prednost i da je tako ravnopravnost postignuta« (*ibid.*). Ali Babić želi prigovarati po svaku cijenu pa kaže »nenormalno je abecednom redu u jednom rječniku, a azbučnom u drugom prepuštati koja će riječ dobiti prednost« (*ibid.*). No zašto bi to bilo nenormalno kad se riječi i u domaćim i u stranim rječnicima redaju po abecedi odnosno po azbuci? Osim toga, netočno govori i da jedna riječ dobiva prednost. To što se opis s primjerima nalazi kod jedne riječi ne shvaća se kao da ta riječ ima prednost, nego se zna da je opis tamo samo zato što je ta riječ slučajno po abeced-

nom poretku ispred druge riječi s istim značenjem. Npr. veliki rječnik njemačkog jezika Duden kod riječi ’pedeset’ *fünfzig* upućuje da se opis i primjeri pogledaju pod ’osamdeset’ *achtzig* — to ne znači da osamdeset ima prednost nad pedeset, nego je *achtzig* po abecedi ispred *fünfzig*, pa da se ne bi ponavljala ista mustra opisa i primjera, data je pod onom riječju koja je po abecedi prva a kod drugih riječi istog tipa je upućeno na prvu. No Babić mora nekako izvesti zaključak o nepravdi pa ga izvlači ovako: »Kad bi abeceda i bila pravedna pa u RMH podijelila prednosti fifty–fifty, opet je to nepravda« (*ibid.*). Razloga zašto bi to bila nepravda nema, ali oni očito nisu ni potrebni jer dovoljno je da Babić tvrdi da je nepravda. On računa s tim da su čitatelji navikli sve mu slijepo vjerovati.

Na više mjesta iznosi zamjerke *Rječniku* na osnovi svoje sumnje a da nije ni pogledao kako to izgleda u *Rječniku*. I sam priznaje svoj postupak: »budući da to nisam uspio dovoljno provjeriti, ne bih ovu sumnju iznosio da je ne smatram vrlo važnom« (*ibid.*: 73). Bez provjere predbacuje »bit će da ima« i još većih negativnosti u *Rječniku* (*ibid.*: 88). Bez ikakvog obrazlaganja ili dokazivanja tvrdi kod pojedinih riječi da je opis njihovog značenja u *Rječniku* kompliciran, nejasan, da nije dobar (*ibid.*: 77–78). Zamjera da je kod definicije *duda* kao listopadnog drveta i njegovog ploda »nepotrebno listopadno« (*ibid.*: 78) — tu se također vidi kako izmišlja prigovore, po njemu bi ispalo da samo listopadno drvo ima plod koji se zove isto kao i drvo, što nije istina jer npr. naranča, limun, maslina nisu listopadni.

Budući da su u izradi *Rječnika* sudjelovale i hrvatska i srpska redakcija, hrvatski kritičari *Rječnika* koristili su još jednu metodu: predbacivali su beogradskoj redakciji zbog nekih pojedinosti u *Rječniku*, prešućujući da je baš te dijelove *Rječnika* izradila zagrebačka redakcija. Npr. predbacivali su što od četiri primjera za riječ *iskopnjeti* nijedan nije od hrvatskog pisca, prešućujući da je slovo *I*

izrađivala zagrebačka redakcija. Usto su na osnovi tog jednog primjera izveli zaključak da je dokumentacija iz srpskih pisaca općenito više zastupljena u *Rječniku*. Također zato što je u dvije riječi nedostajalo *j* izveli su zaključak da »se ovaj Rječnik pokazuje kao jedinstven primjer polupismenosti i jezičnog nasilja, jer se u njem ekavica miješa s ijekavicom«, a upravo taj dio *Rječnika* je izradila zagrebačka redakcija.

Autorima *Rječnika* Babić (2004: 72) prigovara što su naveli potvrdu riječi *vlak* kod Stevana Sremca, *kafa* kod Matije Mažuranića i iz hrvatskih narodnih pjesama, *kino* iz Letopisa Matice srpske, *kratkotalasni* kod Miroslava Krleže, *ćutnja* kod Ivana Kozarca, *jeftin* kod Mihajla Lalića, *hartija* kod Tina Ujevića itd. Babić bi, očito, htio da se prešuti postojanje tih potvrda. Međutim, citirani autori nisu mogli predvidjeti da će se roditi jedan Stjepan Babić, koji će si uzeti za cilj da riječi uobičajene u Hrvatskoj počne proganjati po sistemu »da vidimo, koju riječ bismo ovoga tjedna mogli proglasiti srpskom«. Pa ni sam Stjepan Babić prije nekoliko desetljeća nije znao koje će sve riječi proglasiti nehrvatskima: dovoljno je pogledati njegove tekstove u *Jeziku* iz 60–ih godina (i Brozovićeve i Katičićeve) pa će se vidjeti da je upotrebljavao riječi koje su danas na glasu da nisu hrvatske. Babić bi naknadno falsificirao prošlost i napravio da citirani pisci nisu koristili riječi koje su koristili. Ali oni nisu bili jedini u Hrvatskoj koji su koristili te riječi, u što se može uvjeriti svatko tko malo pogleda novine iz raznih hrvatskih gradova npr. od 1900. do 1910. Usput rečeno, upravo to razdoblje Babić proglašava uzoritim — očito ne zna da su se tada upotrebljavale riječi koje u novije vrijeme protjeruje kao srpske. Istovremeno i sam priznaje da se riječi ne mogu odrediti kao hrvatske ili srpske, nego »da smo bliže istini kad kažemo da se jedne pretežno upotrebljavaju na jednom, a druge pretežno na drugom području« (*ibid.*: 90). Priznaje i da u 1. polovini 20. st. »mnoge riječi nisu bile još nabijene polarizacijskim oznakama« (*ibid.*:

91) — to znači da se u 2. polovini 20. st. ciljano radi na pravljenju razlika, i da se to vrijeme poklapa s vremenom djelovanja Stjepana Babića.

Na takve aktivnosti primjenjivo je Ammonovo (1995: 92) zapažanje da se »u mnogo slučajeva regionalna simbolika jezičnih oblika ne razvije jednostavno prirodno, nego rukovođeno od strane određenih osoba ili grupa«. I da »ni obilježja koja diferenciraju i označavaju grupu, među koja se ubrajaju nacionalne varijante, ne nastaju prirodno, nego se u znatnoj mjeri naprave, i to najvećim dijelom ciljano, od strane osoba koje pritom imaju sasvim određene interese« (Ammon 2000: 523).

Babić i sam opisuje kako je to radio. Npr. 60–ih godina je *hiljada* bila uobičajena riječ u Hrvatskoj, a *tisuća* ni tada kao ni prije tog vremena nije bila proširena na hrvatskom prostoru. Babić je odlučio da napravi jednu jezičnu razliku tako da počne forsirati *tisuću* a da *hiljadu* proglasi srpskom premda je bila zajednička. Godine 2004. Babić piše za nove generacije o 60–ima kako je u ono vrijeme »postojala opasnost da prevlada samo hiljada kao zajednička riječ. Zato sam se zauzeo za tisuću« (str. 196). Svjestan je da je svojim proganjanjem *hiljade* širio neistinu: »kad je došla hrvatska sloboda, mnogi su smatrali da je hiljada srpska riječ. A to jednostavno nije istina. Većina hrvatskoga naroda u svojim govorima upotrebljava hiljada« (*ibid.*). To znači da je Babić ciljano istjerivao riječ koja je uobičajena kod većine hrvatskog naroda samo da bi umjetno napravio razliku prema jeziku u Srbiji. Istu metodu primjenjivao je desetljećima, znajući pritom da riječi koje uzima na odstrel proglašavajući ih srbizmima ustvari nisu srbizmi. Naime, i sam priznaje da ako pogledate tekstove s kraja 19. st. »pomislit ćete da su već onda Hrvati upotrebljavali tolike srbizme. Ali to tada nisu bili srbizmi« (*ibid.*: 208).

I korpus jezika analiziran u knjizi *Relativna rečenica* (Kordić 1995) pokazuje isto. Taj korpus, koji je R. Katičić (*Jezik* 41/3, 1994, 65) ocijenio kao »reprezentativan i

kulturnohistorijski vrijedan korpus«, sastoji se od tekstova objavljenih u Hrvatskoj od 1900. do 1910., dakle prije stvaranja prve zajedničke države Hrvata i Srba. Korpus sadrži velik broj novina koje su izlazile u Zagrebu, Osijeku, Rijeci, Dubrovniku itd., književna djela raznih autora, znanstvene radove i administrativne tekstove (popis tekstova naveden je u knjizi na str. 322–324). Pogled na jezik u korpusu iznenađuje kad se ima na umu da se jezik upravo tog razdoblja proglašava od početka 90–ih uzorom kojemu trebamo težiti. Korpus, naime, pokazuje da su se u Hrvatskoj i prije stvaranja prve i druge Jugoslavije koristile riječi koje se u najnovije vrijeme proganjaju pod izlikom da su navodno nametnute u prvoj i drugoj Jugoslaviji. Čak i mnoge riječi koje su sada već desetljećima markirane kao nehrvatske pojavljuju se često u tekstovima objavljenima u Hrvatskoj početkom 20. stoljeća. To itekako dovodi u pitanje utemeljenost tvrdnje da se jezik u Hrvatskoj zbog unitarizma srpskih filologa nasilno približavao srpskom jezičnom izrazu. Prije bi se moglo reći da se jezik u Hrvatskoj namjerno pravio drugačijim od jezika u Srbiji ne samo nakon 1990., nego s manjim ili većim žarom u cijelom vremenskom periodu od 1918. do danas. Na takav zaključak navode jezične činjenice, a »zadatak lingvistike sastoji se u tome da se trezveno bavi jezičnim činjenicama. Ona treba reći kakve spoznaje se o izvanjezičnim stvarima mogu dobiti iz jezičnih činjenica, odnosno što se iz jezičnih činjenica ne može očitati« (Kristophson 2000: 179).

U *Rječniku* dviju matica iz 1967. riječi nisu obilježavane kao isključivo hrvatske ili isključivo srpske zato što npr. obilježiti *nauku* ili *hiljadu* kao srpske ne bi bilo ispravno jer ih je do onog doba koristila i većina Hrvata. A obilježiti *tisuću* kao hrvatsku također ne bi odgovaralo tadašnjem stanju stvari zbog toga što je većina Hrvata upotrebljavala *hiljadu*. Usput rečeno, o *hiljadi* Pohl (1998: 12) napominje da »se sreće već u staroj književnosti (npr. kod Marka Marulića, 1450.–1524.)

kao i kod zapadnih pisaca, pa dakle nije (i nije bila) ograničena na istok tog jezičnog područja«. Stari *Rječnik JAZU* (1887–1891: 597–598) navodi da su *hiljadu* koristili A. Kanižlić, H. Lucić, M. Divković, A. Kačić, M. A. Reljković, P. Hektorović. Da je 1967. godine *Rječnik* dviju matica obilježio *hiljadu* kao srpsku, to bi oni koji su nacionalisti u Hrvatskoj tumačili kao pravo da zahtijevaju od Hrvata koji koriste *hiljadu* prelazak na *tisuću* jer je, navodno, samo to hrvatski oblik. Time bi se umjetno povećavale nacionalne jezične razlike, koje u stvarnosti nisu bile takve. Uostalom, zato što su ondašnje vlasti stavile uz *hiljadu* na novčanice i *tisuću*, proglašavajući je tako specifičnošću svih Hrvata, napravili su da se vremenom kod Hrvata počne doživljavati kao nacionalna specifičnost i da naposljetku to i postane.

Prigovori tzv. novosadskom *Pravopisu*

Jedna od neznanstvenih metoda u kroatističkim publikacijama je da se prepričava što je netko u tajnosti navodno rekao i što čitatelj ne može provjeriti: npr. Babić (2004: 51) piše da je Ljudevit Jonke po povratku s Novosadskog dogovora navodno rekao »Spasili smo ijekavicu«, a prešućuje da je Jonke nakon povratka napisao i objavio u Zagrebu pozitivan izvještaj o Novosadskom dogovoru (v. Jonke 1954/55: 67–69). Jonke je branio rezultate Novosadskog dogovora ne samo tada, nego i četrnaest godina nakon Novosadskog dogovora, podsjećajući jezične aktiviste iz svog okruženja u Hrvatskoj: »Težnja je Novosadskog dogovora da se stvore tolerantni jezični odnosi« (v. Jonke 1968/69: 18). Babić prešućuje i da se u stenografskom zapisniku s novosadskog sastanka može vidjeti kako na sastanku nije ni bilo prijedloga da se ukine ijekavica. To znači da priča o navodnom spašavanju ijekavice ima funkciju graditi mit da je namjera Novosadskog dogovora bila jezično nametanje Hrvatima.

Babić (2004: 38) predbacuje novosadskom *Pravopisu*, čiji urednik je bio Jonke sa Stevanovićem, i pravopi-

snoj komisiji, čiji članovi su s hrvatske strane bili Ljudevit Jonke, Josip Hamm, Mate Hraste, Slavko Pavešić, da je »zatražila od svakog pojedinca da mijenja svoje govorne navike dotad opravdane književnom praksom«, ali istovremeno i sam priznaje da je novosadski *Pravopis* ostavio »dvostrukosti: *uvo–uho, hemija–kemija, tko–ko, pisanje futura I, pisanje stranih imena* i dr.« (*ibid.*: 39). Priznaje i da novosadskim *Pravopisom* ništa nije unificirano, pa ni nazivlje (*ibid.*: 38). Navodi kako čak ni gramatički nazivi nisu unificirani. A kad nabraja što je usvojila zajednička pravopisna komisija, vidi se da je velikim dijelom usvojila ono što se danas smatra karakterističnim za hrvatsku varijantu, npr. umjesto *građenje reči* usvojila je *tvorba riječi*, umjesto *uproščavanje suglasničkih skupova* usvojila je *pojednostavljivanje suglasnika*, umjesto *posesivne zamenice* usvojila je *prisvojne zamjenice* itd. (*ibid.*). Usput rečeno, zanimljivo je da Babić u gornjem citatu smatra negativnim ako pravopis traži »od svakog pojedinca da mijenja svoje navike«, a otkad postoji država Hrvatska Babić u njoj upravo to traži svojim pravopisom: zahtijeva od svakog pojedinca da mijenja svoje navike dotad opravdane književnom praksom, npr. traži da *neću* zamijene pomoću *ne ću* itd.

Godinu dana nakon Babićevih prigovora, Jonke (1968/69: 18) u zagrebačkom časopisu *Jezik* ponovo brani zaključke Novosadskog dogovora ističući da do unitarizma nije došlo ni kod nazivlja jer je komisija za izradu zajedničke terminologije »već na svojim prvim sjednicama [...] zaključila da se neće ići na izjednačivanje, nego na popisivanje termina isticanjem onih koji su bolji za vršenje terminološke službe«. Nasuprot Jonkeu, Badurina/Pranjković (2009: 315) tvrde da je *Pravopis* unitaristički ujednačavao terminologiju.

U zamjerkama *Pravopisu* iznose se nedokazane sumnje, a prešućuju dokazljive činjenice, npr. Babić (2004: 39) kaže »Mislim da je samovoljom jednog člana uredništva (Jovo Vuković) uneseno ’točan ne nego tačan’,

'točnost ne nego tačnost'«. HAZU (2007: 47) također tvrdi da »digla se hajka, primjerice na stari hrvatski rusizam *točka*, koji je bio zamjenjivan ne samo kao pravopisni nazivak nego su, u ime 'jezične čistoće' (zato što je riječ o rusizmu), iz uporabe bile istjerivane i njegove izvedenice«. Podjednako pišu i Badurina/Pranjković (2009: 315) da »vrlo je loša strana novosadskoga pravopisa činjenica da se u njemu ujednačuje pravopisno, pa donekle i uopće jezikoslovno nazivlje (između *točke* i *tačke* bira se *tačka,* između *zareza* i *zapete zarez,* između *prisvojni* i *posvojni* bira se *prisvojni* — npr. *prisvojni pridjevi*). Po tome je novosadski pravopis doista u pravom smislu riječi unitaristički«. Ali i Babić i članovi HAZU i Badurina/Pranjković zaboravljaju spomenuti da je »u ime 'jezične čistoće'« protiv rusizma *točka* kao i protiv *zapete* pisao nitko drugi nego Ljudevit Jonke (1961/62: 58): »ako su riječi *točka* i *zapeta* rusizmi, više nam odgovaraju riječi *tačka* (prema *taknuti*) i *zarez* (prema *zarezati*)«. Zanimljivo je da se *točka* redovito pojavljuje kao glavni ili jedini dokaz navodnog srpskog unitarizma kod hrvatskih jezikoslovaca kad zadnjih desetljeća prave mit o srpskom jezičnom nasilju. A još zanimljivije je što nitko od njih ne spominje da je ustvari Jonke zastupao *tačku*. Npr. Babić (2004: 161) tvrdi da je nametanja bilo »najviše Novosadskim dogovorom 1954. godine, a još više zajedničkim jezičnim priručnicima kojima je na čelu bio novosadski pravopis iz 1960. Po njemu smo morali pisati i govoriti *tačka, tačno* i *tačnost*, neka to bude kao predstavnik svih nametanja novosadskim pravopisom«. Proglašavanjem *tačke* za »predstavnika svih nametanja« potvrđuje da nametanja nije ni bilo.

Poput Babića, Badurina/Pranjković (2009: 307) o *Pravopisu* tvrde da »je bio nametnut« i da »je imao neprikrivene jezičnounitarističke zadaće«. Istovremeno i Babić i Badurina/Pranjković prešućuju da je Jonke u *Jeziku* redovito izvještavao sa svih sastanaka pravopisne komisije koja je radila na sastavljanju pravopisa, i da su

Jonkeovi izvještaji bili pozitivni. Uz zagrebačke članove Jonkea, Hrastea, Hamma, Pavešića, Rogića, u komisiji su bili s beogradske strane Stevanović, Lalić, Belić, Aleksić, Hadžić i sa sarajevske Vuković. Izvještaj s prvog sastanka Jonke (1954/55a: 157–158) završava riječima: »Kao učesnik prvog sastanka Pravopisne komisije u Novom Sadu mogu reći, da se rad u Komisiji odvijao u atmosferi međusobnog razumijevanja i poštovanja, da su se ocrtale tendencije za traženjem naučnog, praktičnog i dosljednog rješenja pravopisne problematike bez majorizacije, samo s jednom težnjom, da se nađe pravilno i pravedno rješenje, koje će zadovoljiti i hrvatsku i srpsku javnost«.

Budući da su sastanci održavani naizmjenično u Novom Sadu, Zagrebu, Beogradu, Sarajevu, treći sastanak je održan u Zagrebu u prostorijama Matice hrvatske. S tog sastanka Jonke (1955/56: 59) izvještava da su na dnevnom redu bili pisanje *ije/je/e*, veliko i malo slovo, palatalizacija itd. te da su o svim tim točkama donešeni jednoglasni zaključci. A »da bi rad Komisije brže napredovao, zaključeno je, da Matice otkupe građu za Pravopisni rječnik, koji je već pripremilo Hrvatsko filološko društvo u svojoj Pravopisnoj sekciji«. Znači, čak i građa za Pravopisni rječnik, koji čini daleko najveći dio *Pravopisa*, potječe od Hrvatskog filološkog društva, a ne od nekakvog srpskog filološkog društva.

Jonke je napisao i pohvalan prikaz *Pravopisa* nakon što je ovaj izišao. U prikazu ističe (1961/62: 57–59): »Kad se Pravopis pojavio kao knjiga na tržištu, bio je osobito dobro primljen u književnim krugovima (Pavletić, Frangeš, Franičević, Andrić i dr.)«. Ističe i da »Pravopisni rječnik je najveći dio knjige. Za podlogu mu je poslužio razrađeni rječnički materijal Hrvatskog filološkog društva«. Budući da su pojedinci upućivali *Pravopisu* prigovor što neke riječi nije uvrstio, Jonke podsjeća što je kriterij za ulazak riječi u Pravopisni rječnik: »u nj treba da uđu samo riječi koje su pravopisno zanimljive, tj. riječi

koje imaju u sebi kakav pravopisni problem: da li ih pišemo sa *č* ili *ć*, sa *ije* ili *je*, velikim ili malim slovom i sl. A riječ *nogomet* uopće nije takva, nju zna svak napisati bez ikakve teškoće i sumnje. Naprotiv, u riječi *fudbal* pisac se može kolebati da li da napiše *fudbal* ili *futbal*, pa joj je stoga mjesto u Pravopisnom rječniku. Općenito govoreći, odsutnost riječi u Pravopisnom rječniku ne znači ujedno i njezinu diskriminaciju«. Jonke također podsjeća da »Pravopisni rječnik hoće samo da pokaže kako se te riječi pišu ako ih tko upotrebljava, ali ne propisuje njihovu upotrebu. [...] Drugim riječima, prisutnost nekih riječi u Pravopisnom rječniku ne nameće piscu njihovu nasilnu upotrebu«. Kad se zna koliko je Jonke branio Novosadski dogovor i *Pravopis*, a koliko je Babić neosnovano napadao i napada isti taj Dogovor i *Pravopis*, onda je u neku ruku dvolično što je Babić svoju knjigu iz 2004. posvetio Jonkeu.

Ljudevit Jonke i Mihailo Stevanović uredili su zajedno ne samo to izdanje *Pravopisa*, nego i školsko priručno izdanje, koje je kao i veliki pravopis izišlo u dvije verzije, jednoj pisanoj na latinici ijekavicom, a drugoj pisanoj na ćirilici ekavicom. O svemu tome je, kako je već rečeno, Jonke pozitivno pisao u časopisu *Jezik*. A i današnja »usporedba između Boranićeva i novosadskog pravopisa očigledno pokazuje da između tih dvaju pravopisa nema ni velikih ni bitnih razlika. Naprotiv! Očigledno je da je novosadski pravopis rađen s puno obzira prema Broz–Boranićevoj tradiciji u Hrvata (o tome je uostalom itekako vodio računa prof. Ljudevit Jonke, koji je s Mihailom Stevanovićem bio zadužen za definitivnu stilizaciju novosadskih pravopisnih pravila)« (Badurina/Pranjković 2009: 315).

Što se tiče pitanja da li Hrvati, Srbi, Crnogorci i Bošnjaci govore jedan ili četiri jezika, Jonke (1968/69a: 131) jasno kaže da »kad lingvistički ocjenjujemo pitanje jezika kojim govore Hrvati, Srbi, Crnogorci i bosanskohercegovački Muslimani, tada svi argumenti govore da

je to po znanstvenoj ocjeni jedan jezik«. Spominjući u nastavku jezične razlike, Jonke piše: »Sve su to razlike koje je lingvistički najadekvatnije označiti u cjelini kao varijante književnog jezika. Tim imenom, koje sam upotrijebio u štampi prvi put već 1960. a u predavanjima već 1950, označujemo nedvosmisleno da govorimo i pišemo jednim jezikom, ali ne jedinstvenim. Ta dva tipa jezika koji su se razvili 'oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba' odnose se jedan prema drugome u lingvističkom smislu kao varijante. Taj naziv ima u sebi mnogo smisla jer govori o dvojakosti jednoga jezika«.

Bez obzira na to i na druge činjenice, već niz godina je uočljivo kako mit o Novosadskom dogovoru kao unitarističkom činu uzgajaju čak i oni kroatisti koji istovremeno protestiraju što danas, »u prvome desetljeću novoga stoljeća, kada je već načeto šesto desetljeće od *druženja* u Novome Sadu, pridijevanje optužbe ugledanja na novosadska pravopisna rješenja ostaje i postaje najveća i neoprostiva optužba i za hrvatske pravopisce i za njihove pravopisne knjige« (Badurina/Pranjković 2009: 310–311). Naime, i Badurina/Pranjković (2009: 307) tvrde da »jedan je val prisilne unifikacije zabilježen nakon šestosiječanjske diktature 1929. godine, a drugi nakon tzv. *novosadskog dogovora* iz 1954. godine«.

Stav o Novosadskom dogovoru kakav je danas dominantan u kroatistici pokazuje da hrvatski filolozi primjenjuju postupke pomoću kojih »povijest biva unazad preinterpretirana tako da naposljetku događaji iz 1990. godine izgledaju kao nužna posljedica dugogodišnjeg, ako ne i stoljeće i pol starog programa. Takvi konstrukti ne odražavaju povijesne činjenice, nego pristranost svojih autora« (Hatschikjan 1999: 26).

Otkuda konflikt

Naravno, čovjek se pita, ako je postojala jezična ravnopravnost, i ako su nacije zakonski bile ravnopravne, zašto je onda došlo do konflikta? Do konflikta je došlo jer je država bila organizirana tako da ju konstituiraju grupe u obliku nacija, koje se nalaze u stalnoj konkurenciji pri raspodjeli dobara unutar zajedničke države: »ravnopravnost nacija nije ukinula suprotstavljenost među njima. Naprotiv, suprotstavljenost je ostala — u obliku čiste konkurencije, bez ikakvog sadržaja. U Bosni ni do danas nije shvaćeno što zapravo čini osnovnu razliku između triju nacija. A stvar je u tome da nacije međusobno konkuriraju; i to je već to. Da bi se ovo bolje razumjelo, potrebno je tri velike bosanske nacije zamisliti kao tri kandidata za jedno radno mjesto koja su jednako stara, jednako dobro obrazovana i istog spola. Poslodavcu je u takvoj situaciji svejedno koga će od njih zaposliti. Ali kandidatima nije svejedno, iako su slični. Neka mi je drugi sličan, ali ja sam ipak ja!« (Mappes–Niediek 2005: 64).

Sistem raspodjele dobara u Jugoslaviji zahtijevao je da se svatko mora odlučiti za pripadnost nekoj grupi–naciji: »Etnička neutralnost je u tom sistemu logično bila nemoguća« (*ibid.*: 67). U takvom sistemu, »kad se svi resursi dijele prema čvrstoj kvoti na pripadnike grupa, mora se osigurati da svaki pojedinac ima pristup resursima preko neke od grupa i da se nitko ne može dva puta poslužiti npr. zato što istovremeno pripada dvjema grupama. U koju grupu se čovjek svrstao bilo je svejedno što se tiče pristupa resursima jer ravnopravnost svih je i bila cilj i svrha tog sistema. Apstraktni propis da se negdje mora pripadati prethodio je mogućim posebnim sklonostima i povijesnoj tradiciji pojedinca. Zato u Jugoslaviji nije nikad dovođena u pitanje sloboda da se čovjek sam deklarira; nacionalnost je po općem priznanju bila subjektivan kriterij, a ne objektivan pa da ga utvrđuje ne-

kakva ustanova na osnovi specijalnih obilježja. Čovjek je samo morao nekamo pripadati« (*ibid.*: 65).

Nacije su u Jugoslaviji postojale ne zbog međusobnih razlika, nego zato jer ih je sistem raspodjele dobara reproducirao: »Nisu nekakva zajednička povijest ili zajedničke vrijednosti i shvaćanja davali karakter nacijama u Bosni i u čitavoj Jugoslaviji, nego je to činila njihova međusobna, sadržajno ispražnjena, konkurencija. Tri velike nacije nisu uopće nastojale prije rata da se što je moguće jasnije razlikuju jedna od druge. Nisu trebale kulturu da bi si dale identitet. Pa nacionalnost je pisala crno na bijelom u radnoj knjižici. [...] Velikim nacionalnim zajednicama nije bio potreban kulturni identitet. One su stajale u opoziciji jedna naspram druge i time se međusobno opravdavale. [...] Takve grupe, koje se definiraju odnosom konkurencije jedna prema drugoj, imaju malo što zajedničkoga s 'nacijama' u povijesnom smislu« (*ibid.*: 69).

Kod grupa koje se definiraju pomoću konkurencije potrebno je jedino deklarirati se kao pripadnik neke od njih, to je već dovoljno. Nacionalnost je tu a da nikakav sadržaj ne stoji iza nje: »Hrvat je Hrvat; to nije značilo mnogo. Tek s raspadom države i dotadašnjeg sistema raspodjele dobiva brušenje identiteta smisao. Tek sada moraju se naći dokazi da se čovjek razlikuje od susjeda 'temeljito', 'duboko' i prvenstveno 'oduvijek' — po porijeklu i pogotovo 'kulturi', ovo je pojam s kojim se može raditi skoro sve« (*ibid.*: 65).

Nacionalnost je bila »kulturno indiferentna, ali važna za raspodjelu službi, radnih mjesta i javnih resursa, npr. stanova. 70–ih i 80–ih godina je čovjek bio Srbin ne zato što je išao u pravoslavnu crkvu i sanjao o Kosovu kao 'kolijevci srpstva', nego jednostavno zato što je čovjek morao nekamo pripadati da bi ga država registrirala i uzimala u obzir kod podjele radnih mjesta. Svi narodi su bili jednaki« (*ibid.*: 136).

Konkurentska »suprotstavljenost Muslimana, Srba i Hrvata u Bosni prethodi bilo kakvoj kulturnoj razlici. U jednom omiljenom engleskom vicu nailazi prolaznik u Belfastu na uličnu barikadu. ’Katolik ili protestant?’, pita ga naoružani muškarac. ’Ja sam Židov’, odgovara prolaznik. Naoružani ga sumnjičavo gleda i pita: ’Katolički Židov ili protestantski Židov?’. Sadržajno prazna konkurencija je po svojoj prirodi posebno žilava. Ne nestaje, dok kulturne razlike u toku povijesti ponekad nestanu. Miješani brakovi, zajednički jezik, internacionalna pop–kultura — sve ono, dakle, što negdje drugdje dokida opreke među narodima, postojalo je u Bosni jednako ili čak više nego bilo gdje dalje u Evropi, ali nije moglo naškoditi konkurentskom odnosu« (*ibid.*: 70).

Koliko god sistem nastojao pri raspodjeli biti pravedan prema svim grupama, konkurencijski odnos između njih izvor je negativnih emocija: »Toliko pravedan sistem nikada nije mogao biti a da ne daje stalno povoda za nove pritužbe, ljubomore i sumnjičenja« (*ibid.*: 72). Redovito su »od 60–ih godina za okruglim stolom u Beogradu dijeljeni resursi. Pritom je najbolje prošao onaj tko je najglasnije vikao ’Ovamo!’ i osim toga mogao uvjeriti da je loše prošao kod nekog od prethodnih krugova dijeljenja« (*ibid.*: 153). »Osjećaj svake nacije da je iskorištavana od strane drugih nacija nije doduše proizveo pravu međunacionalnu mržnju, ali je napravio jedno iritirajuće nesuosjećanje. Najgori ratni zločini nad pripadnicima druge nacije primljeni su na svakoj od strana bez imalo sažaljenja« (*ibid.*: 72). To u jednakoj mjeri vrijedi za svaku od jugoslavenskih nacija: »međunacionalna bezosjećajnost i ravnodušnost je pojava karakteristična za čitavo područje bivše Jugoslavije« (*ibid.*: 73). »Jedino prema nacijama izvan bivše Jugoslavije ne boluju jugoslavenske nacije od tog manjka suosjećanja. O potlačenim narodima izvan bivše Jugoslavije ne misle drugačije od ostalih Evropljana« (*ibid.*).

Spomenuta »pojava nesuosjećanja je kasni refleks neobične ravnoteže prava i zahtjeva kojoj je u Jugoslaviji podleglo sve, pa i suosjećanje. [...] Bivši Jugoslaveni nisu bili zaokupljeni moralnom nadmoći vlastite nacije, nego uvijek samo paritetom« (*ibid.*: 74). I današnja Hrvatska pokazuje jednaku zaokupljenost paritetom: »Nakon rata pokušavao je Haški sud barem kod Hrvata popularizirati misao da je u njihovom vlastitom interesu da izruče svoje ratne zločince. Ali nije imao uspjeha. Ako Srbi skrivaju svog Mladića, zašto bismo mi izručili našeg Gotovinu? Kad se radi o suočavanju s proteklim ratom, Hrvati ni do danas ne razmišljaju kao nezavisna nacija, nego kao jugoslavenska stranka« (*ibid.*). Kao jugoslavenska stranka razmišljaju i hrvatski jezikoslovci. Na primjer, kad stranci kritiziraju purizam u Hrvatskoj, reakcija hrvatskih jezikoslovaca glasi: A da li stranci tako kritiziraju i purizam u Srbiji? Takvom reakcijom pokazuju da bi htjeli da se za potrebe pariteta čak izmisli purizam u Srbiji, samo zato da bi svaka jugoslavenska strana dobila svoju kvotu kritike. I do danas gledaju sebe kao dio jugoslavenske cjeline, što ni ne čudi jer baš nosioci hrvatske jezične politike od 90–ih godina najveći dio svog života proveli su u Jugoslaviji.

Jedna od omiljenih tvrdnji danas u Hrvatskoj je da je Jugoslavija propala zbog etničke neravnoteže. Međutim, »etnička ravnoteža je bila ono što je uništilo Jugoslaviju, a ne, kako se uvijek iznova tvrdi, neravnoteža« (*ibid.*: 75). Naime, »ako se shvati ozbiljno, a tako je bilo u Jugoslaviji, potpuna etnička ravnoteža nije spojiva niti s pravnom državom niti s demokracijom« (*ibid.*).

Konkretno, »vječni balans između nacija nije bio spojiv s najvažnijom legitimacijom jedne države: s demokracijom« jer »princip etničkog balansa nikako ne dopušta većinske odluke«, a demokratski sistemi funkcioniraju upravo na većinskim odlukama (*ibid.*: 82). Većinska nacija u sistemu etničke ravnoteže nije smjela biti većinska

i donositi većinske odluke jer bi se to odmah shvatilo kao tlačenje manjih nacija.

Takvom organizacijom države uzgajali su se nacionalni kolektivi, a ne građani. Nedostajalo je građansko društvo: »Misli se na društvo u kojem državni narod obuhvaća sve građane države, na društvo u kojem prava ima svaki pojedinac i nijedan kolektiv, na društvo gdje je 'etnička pripadnost' u najboljem slučaju kategorija drugog ili trećeg reda koja će u sljedećoj generaciji ili u generaciji nakon nje možda sasvim potonuti u zaborav« (*ibid.*: 89).

Sistem konkurirajućih kolektiva napravila je politika. Pripadnici različitih kolektiva se objektivno gledano nisu međusobno razlikovali: »Srbi i Hrvati u Zagrebu ili [manjine] Talijani i Česi npr. u Prnjavoru nisu se u svakodnevnom životu razlikovali. Ono što ih je razlikovalo bila je jedino politika: promišljeni sistem mnoštva velikih i malih vlastodržaca, koji su opravdanje svog postojanja izvodili iz 'naroda i narodnosti'. Tko je u državi imao nekakav položaj i mogao ga izgubiti zbog vlastite nedovoljne efikasnosti, smišljeno bi se pozvao na to da je s njim pogođena čitava nacija; odmah bi na scenu stupio velik broj pokrajinskih nacionalnih vođa i prozivao na odgovornost« (*ibid.*: 88).

Primjenjivani »strogi primat ravnoteže uništava ne samo povijesnu istinu i pravdu, nego i svaku potragu za istinom. Svuda na Balkanu uočavaju strani diplomati i promatrači da sukobljene strane, pa čak ni pojedinci, gotovo ni ne pokušavaju da se slože oko neke činjenične podloge za svađu. Sve je uvijek sporno, uključujući i brojke i statistike. 'Svuda na svijetu čovjek smatra istinom ono što se podudara sa stvarnošću', [...], 'ali na Balkanu je istina ono što se podudara s interesom'« (*ibid.*: 82). U sistemu ravnoteže konkurentske strane nisu zainteresirane za istinu, nego za paritet: »U društvu ravnoteže činjenice ne igraju nikakvu ulogu. Da li neka strana ima pra-

vo ili ne, ne koristi joj niti joj šteti. Ona uzima svoje pravo jedino iz svog postojanja« (*ibid.*).

Poznato je da vrlo brzo »identiteti mogu skoro sasvim nestati. Oštre religijske razlike koje su ranije u Nizozemskoj i u Zapadnoj Njemačkoj dovele gotovo do bosanskih kvota u političkim službama i kod namještenika, općenito su zaboravljene već nakon jedne generacije« (*ibid.*: 132). Identitet koji je bio zasnovan na većoj religijskoj razlici od one između katolika i pravoslavaca nestao je: »Zato što je u njemačkoj ekonomiji bilo svejedno u kojoj crkvi se čovjek moli, postalo je uskoro tako i u politici, a što je ekonomija bivala važnija a državna hijerarhija nevažnija, tim nebitnija je bivala suprotstavljenost između religija« (*ibid.*: 133).

No »u Jugoslaviji nije moglo doći do takvog razvoja. Jugoslavija je bila socijalistička država, vladao je ’primat’ politike: svaka nova banka i svaka nova firma morala se podrediti starim političkim pravilima kvote« (*ibid.*). Uslijed pariteta »postupalo se nepravedno prema pojedincima, ali pravedno prema kolektivima« (*ibid.*: 77). Tako da »povijest Jugoslavije pokazuje da grupe, kada konstituiraju državu, režu prava pojedinaca — a da ne spominjemo veliki potencijal za konflikte koji nudi takva konstrukcija države. Kad bi svaka država mogla birati društvo od kojeg će se sastojati i kad bi smanjivanje konflikata bio njen najviši cilj, sigurno bi se svaka odlučila za skup individua koje poštuju jedna drugu sa svim međusobnim različitostima, gledajući u drugome uvijek pojedinca, a ne predstavnika neke grupe« (*ibid.*: 192).

Nacionalizam

Konkurentska suprotstavljenost grupa–nacija prerasla je naposljetku u međunacionalni konflikt. Za izbijanje konflikta, »koliko je velika ili koliko je objektivno bitna

razlika, izgleda da je svejedno. U nuždi se neka uvijek može iskonstruirati« (Mappes–Niediek 2005: 63). Do eskalacije nije došlo spontano: »intelektualci oblikuju i aranžiraju nacionalne konflikte pomoću manipuliranja etničkim pamćenjem, simbolima i mitovima; [...]. To posebno važi za bivšu Jugoslaviju« (Smith 1995: 79). Iskoristili su i temu jezika jer jezik je »kao malo što drugo pogodan za političko mobiliziranje i može se instrumentalizirati za ili protiv određenih političkih ciljeva. Na tom potencijalu baziraju se jezični nacionalizam i jezična politika« (Blum 2002: 1). Stoga događanja na južnoslavenskom prostoru samo potvrđuju da »jezik kao izraz navodnog etničkog i nacionalnog identiteta je značajan uzrok političkih nemira, nasilnih i ratničkih sukoba« (Payer 2000).

Instrumentaliziranje u službi nacionalizma teklo je glatko jer kao što je javnosti prešućen sociolingvistički utemeljen opis jezične situacije, tako su prešućeni i podaci o tome što je u stvari nacionalizam.

Što je nacionalizam

U civiliziranim društvima uobičajeno je shvaćanje prema kojem je »nacionalizam pogrdna riječ. Prevazilaženje nacionalizma proglašava se vrijednim truda. Ne samo u političkim govorima i traktatima, nego i u znanstvenim knjigama nacionalizam se opisuje kao primitivizam, zaostalost, reakcionarnost, zabluda ili bolest, a nadilaženje nacionalizma smatra se napretkom, pa i preduvjetom duhovne civilizacije« (Lemberg 1964 I: 7).

Nacionalizam je »pejorativan izraz« (Seton–Watson 1977: 2), »nacionalizam se definira kao nešto opasno emocionalno i iracionalno: on se smatra problemom« (Billig 1995: 38). To ne čudi jer u ekscese nacionalizma ubrajaju se »precjenjivanje vlastite nacije ili rase, mržnja i preziranje drugih, lov na nevjernike u vlastitoj grupi,

fanatizam i zločin do protjerivanja i uništavanja čitavih naroda« (Lemberg 1964 I: 7).

Takvo odbacivanje temeljnih ljudskih vrijednosti moguće je pod utjecajem nacionalizma jer on »pretjerano i isključivo ističe vrijednost nacije na račun moralnih i etičkih vrijednosti« (Snyder 1968: 2). On je »stanje svijesti kada se smatra da najvišu lojalnost pojedinac duguje naciji–državi« (*ibid.*).

A naciju predočava ovako: »'nacija' bi trebala biti praiskonska, organska tvorevina povijesti i prirode, koja počiva na neizmijenjenim faktorima, postoji odavno i pod istim uvjetima će postojati i nadalje; ona određuje pripadnost grupi kod svojih članova oduvijek na isti način, i mora je i danas i ubuduće također određivati. Prema toj sugestiji nacionalizma, tako shvaćena 'nacija' čini hijerarhijski najvišlju grupu društvene lojalnosti čovjeka; sve druge lojalnosti moraju joj biti podređene u emocionalnom, etičkom i političkom pogledu. Ovoj sugestiji služi nacionalističko pisanje povijesti sa svim svojim teorijama i primjerima« (Szücs 1981: 142).

Zato povijest koja dolazi iz patriotskih ili nacionalističkih pera nije nikad istinita: »Budući da se stvarna povijest ne uklapa u nacionalističku verziju prošlosti, ili se uklapa samo s iskrivljavanjima, nacionalizam je prisiljen povijest toliko saviti da bude upotrebljiva, uljepšati je ili deformirati da koristi njegovim ciljevima i da mu služi kao dokaz« (Llosa 2000: 24).

Nacionalizam nema potporu u činjenicama, nego »porijeklo svake nacionalističke doktrine leži u vjeri, i to u vjeri u jedan kolektiv [...]. Ta vjera pripisuje jednom mitskom biću — naciji — nadnaravna svojstva, koja su u stanju nadtrajati vrijeme, neoskrvljena povijesnim okolnostima i promjenama. Ta vjera pravi trajnu povezanost među njenim konstitutivnim članovima i elementima, pravi homogenost, jednakost, čak i kad je to jedinstvo nevidljivo i spada u carstvo izmišljotina. [...] Takvo utopijsko predočavanje jedne potpuno homogene i u sebe zat-

vorene zajednice nestaje čim ga pokušamo usporediti s realno postojećim nacijama u konkretnoj stvarnosti« (*ibid.*: 19–20).

To znači da se nacionalizam na južnoslavenskim prostorima zasniva na »otrovu laži, laži o svijetu, o susjedu, o povijesti, o religiji i kulturi, na kraju o samom sebi« (Weirich 1994: 3). Zato što se temelji na iracionalnosti i laži, smatra se da »je nacionalizam patologija kasnijeg razvoja povijesti« (Anderson 1988: 15), koja dovodi do psihičkih smetnji. Njih je proizvelo nacionalističko pisanje povijesti: »psihičke smetnje nisu nastale sada, nego već prije. Nacionalističko pisanje povijesti je širenjem mitova poljuljalo psihičku ravnotežu. Kad se 'njegovala' slavnija i krasnija prošlost nego što je stvarno bila, to je služilo narodima istočne i srednje Evrope ne samo kao nadomjestak za sivu sadašnjost i nedostatke nacionalnog razvoja, nego i kao plodno tlo za sanjarije (kojima su na tim prostorima ionako vrlo skloni) jer je pisanje povijesti produbljivalo provaliju između stvarnosti i snova, između mogućeg i zamišljenog. Nadalje, time se povećavao osjećaj neuspjeha, gubitnika. Osjećaj frustracije uvijek ima za posljedicu psihički ekstremne reakcije: jedanput neopravdano omalovažavanje samog sebe i zakazivanje, drugi put neopravdanu agresivnost. Naciji 'pripada' nešto na osnovi povijesti, ne dolazi u obzir da ona to ne dobije... Iz mitskog shvaćanja povijesti proizlazi jednako logično borba protiv vizije o propasti nacije i neprekidan strah, kao i neosnovani i nerealni zahtjevi. [...] Budući da su u višenacionalnoj istočnoj i srednjoj Evropi nacionalizmi uvijek bili prilično komplicirano povezani jedan s drugim i međusobno djelovali jedan na drugi, ta situacija je naposljetku dovela do učvršćivanja jednog čudnog neurotičnog stanja. Pisanje povijesti koje je služilo nekontroliranom njegovanju nacionalnih osjećaja nije moglo izliječiti rane, nego je još pogoršalo bolest [...]. Najučinkovitija terapija psihičkih smetnji je, pored promjene okoline, analiza, pomoću koje izlaze na vidjelo po-

tiskivanja i kompleksi. Najučinkovitija terapija psihičkih smetnji nacionalizma je [...] poboljšavanje stanja okoline. To je zadatak političke prakse. Kao dodatna terapija potrebno je analitičko i kritičko shvaćanje povijesti« (Szücs 1981: 68–69).

Nacionalistička ideologija opisuje se kao luđačka košulja, a metoda nacionalističkih ideologa ovako: »Ako se stvarnost ne uklapa u tu pojmovnu luđačku košulju, oni će reći da nešto nije u redu sa stvarnošću. A onda će tražiti objašnjenja koja će podupirati njihovu vlastitu ideološki preduvjetovanu sliku svijeta. [...] U pojmovlju evropskog mislilaštva taj pristup obrće unazad revoluciju u razmišljanju koju su inicirali Kepler i Newton, i koja glasi: ako činjenice ne podupiru hipotezu, promijeni hipotezu. Suprotni pristup, koji potkopava znanstveno razmišljanje, je pokušati mijenjati činjenice dok ne podupiru hipotezu« (Schöpflin 1995: 64).

Nacionalizam guši i odbacuje razum i racionalnost jer »istine koje nacionalistička ideologija proglašava nisu racionalne; one su, kako je već rečeno, dogme, vjerske dogme. Zato se nacionalizmi kao ni crkve ne upuštaju u dijalog: oni proglašavaju svetim ili ekskomuniciraju. Nacionalizam ima mnogo više veze s instinktom i strašću nego s inteligencijom, i njegova snaga nisu ideje, nego uvjerenja i mitovi. Zato su mu bliski književnost i religija [...]. Pjesme, romani pa čak i gramatike doprinose više njegovom razumijevanju nego povijesna ili sociološka istraživanja« (Llosa 2000: 25–26).

Nacionalizam je »ustanak protiv razuma i otvorenog društva. Nacionalizam se obraća našim plemenskim instinktima, obraća se strastima i predrasudama, našoj nostalgičnoj želji da se oslobodimo tereta individualne odgovornosti i da je zamijenimo kolektivnom ili grupnom odgovornošću« (Popper ^{7}1992: 60).

Kad vlada nacionalizam, onda nema razumnog razmatranja niti mislilaštva: »'Političkoj' moći nacionalizma stoji nasuprot njegovo filozofsko siromaštvo ili čak

kontradiktornost. Drugim riječima, za razliku od drugih –izama, nacionalizam nije nikada dao velike mislioce« (Anderson 1988: 15).

Izvori nacionalizma su »ekonomske poteškoće, koje u mnogim siromašnijim zemljama dovode do kompleksa manje vrijednosti naspram dobrostojećih država, a kao posljedica toga i do nacionalizma i religijskog fundamentalizma. Uzrok nacionalizma je i manjak obrazovanja« (Weirich 1994: 2). To su glavni razlozi što »je hrvatski nacionalizam od nezavisnosti države osnovno svojstvo društvenog i političkog života u hrvatskom društvu« (Sofos 1996: 268). Ugrađen je u sve pore hrvatskog društva: »kad je ’vraćanje hrvatskih nacionalnih prava’ postalo glavnom temom u hrvatskoj političkoj debati i dobilo apsolutni prioritet nad hitnim ekonomskim i društvenim problemima i imperativom demokratizacije, opozicija se morala pridružiti hegemonističkoj nacionalističkoj ideologiji kako bi izbjegla optužbe da se ne zalaže za opstanak Hrvatske. Činjenica da su više–manje sve hrvatske opozicijske stranke sudjelovale u nacionalističkoj euforiji i trijumfalizmu [...] jasno pokazuje da ne postoji javna sfera koju bi karakterizirao pluralizam mišljenja i identiteta. Spajanje nacionalizma s ideologijom konzervativnih krugova unutar katoličke crkve također je dovelo do pojavljivanja snažne *nacionalističke društvene većine*, koja u ime nacije sistematski radi na stvaranju ’moralno zdravog’ društva u kojem će nacionalni interesi dominirati nad interesima i pravima dijela stanovništva ili pojedinaca. Oslanjajući se prvenstveno na te društvene i političke birače, vladajuća politička elita je uspjela učvrstiti svoju kontrolu nad državom, ekonomijom i masovnim medijima i ugušiti zahtjeve za demokratizacijom« (*ibid.*: 268–269).

Tko širi nacionalizam

Nacionalizam je sredstvo koje se iskorištava da bi jedan broj ljudi došao na vlast ili ostao na vlasti. Za njim su posegnuli na južnoslavenskim prostorima »neodgovorni političari, koji znaju da u prelaznim vremenima — i u vremenima ideoloških smetenosti — najkraći put do zadovoljavanja njihove gladi za vlašću je nacionalizam« (Llosa 2000: 8). Za nacionalizmom »se posegnulo sigurno zbog njegove demagoške učinkovitosti jer ništa drugo ne omogućava na sličan način da se ljudi nahuškaju jedni protiv drugih i da se istovremeno tako brzo proizvede iluzija društvenog identiteta, ali najviše se posegnulo za njim stoga što garantira dolazak na vlast onima koji se ne zadovoljavaju time da budu rep lava, nego, koštalo što koštalo, žele biti glava nečega, pa makar to bila i glava miša« (*ibid.*: 12).

Nacionalistički ratovi 90–ih godina na južnoslavenskim prostorima nisu bili borba za narod i njegovo dobro. Naprotiv, »u ratovima 90–ih godina su se obogatile sve zaraćene strane na račun vlastitog naroda i bile su spremne u svako doba žrtvovati svoje ’sunarodnjake’ zbog taktičkih razloga« (Mappes–Niediek 2005: 57). Ratovi nisu ni izbili spontano: »Jugoslavenski ratovi za podjelu u prvoj polovini 90–ih nisu bili ludilo, nego rezultat zavjere elita koje su željele promjenu na štetu naroda bilo koje nacionalnosti« (*ibid.*: 93).

Budući da »je nacionalizam jako pogodan za skretanje pažnje s unutrašnjih poteškoća« (Winkler 1982: 7), njime se ciljano upravlja odozgo: »Bez upravljanja odozgo iscrpi se snaga nacionalizma u ponekad nasilnim, najčešće kratkoročnim akcijama koje prije ili poslije jednostavno presahnu. Tek zajednička igra manipulacije odozgo i nesigurnosti u bazi daje nacionalizmu njegovu neuračunljivu eksplozivnu snagu. Političari, intelektualci i novinari su njegovi stvarni protagonisti« (Sundhaussen 1993: 63–64).

Širenju nacionalizma pogoduje što i onaj dio intelektualaca i političara koji ne forsira nacionalizam ipak pravi ustupke nacionalistima i popušta im misleći da će ih to stišati. Pritom zaboravljaju »iracionalni i teleološki karakter nacionalizma. Politički i ideološki ustupci i nagodbe po pravilu ga ne stišavaju, nego ga razjaruju kao strelica rasnog bika i navode da zahtijeva još više. To neutaživo zahtijevanje je njegovo bitno obilježje« (Llosa 2000: 32).

S obzirom da se »nacionalizmom kao masovnom pojavom uvijek upravlja i da postoje ljudi koji za to snose odgovornost« (Sundhaussen 1993: 54), može se kod nacionalizma na južnoslavenskim prostorima točno pratiti kako su »za planiranje i izvođenje odgovorni inženjeri bili intelektualci i političari« (Konrad 1994: 32). Oni usađuju nacionalizam kao »integracijsku ideologiju koja zahtijeva da lojalnost velikoj grupi 'naciji' mora imati apsolutnu prednost nad svim drugim lojalnostima« (Winkler 1995: 12).

Unutar takve grupe »nacionalizam običava sebe prikazivati kao očit i jasan princip, pristupačan svakom čovjeku, a prekršivan samo od strane nekih nerazumnih slijepaca« (Gellner 1990: 125). Međutim, »nacionalizam — princip homogene kulturne jedinice kao osnove političkog života i obaveznog kulturnog jedinstva vođa i vođenih — zaista nije upisan ni u prirodu stvari, ni u srca ljudi, ni u preduvjete društvenog života uopće, a vjera da *jest* tako upisan je laž koju nacionalistička doktrina uspijeva prikazivati kao očitu istinu koju stoga uopće nije potrebno dokazivati« (*ibid.*).

Tko se odaziva nacionalizmu

U istraživanjima »je utvrđeno da postoji veza između etnocentrizma, antisemitizma, šovinizma i osobne nesigurnosti« (Katz 1985: 80). Pa »nacionalizam daje ljudima bez izgrađene ličnosti identitet kojeg im manjka«

(Altermatt 1996: 23). Jer »čime da pojedinac kompenzira svoj osjećaj slabosti? Najsigurniji put je da uputi na vrijednost grupe kojoj pripada. Prilično je svejedno da li je to obitelj, nacija ili grupa drugog tipa: religijska zajednica, poslovna ili sportsko udruženje« (Lemberg 1964 I: 28). Pomoću nacionalizma »pojedinac postaje dio većeg svijeta: nacionalizam mu omogućuje povećan 'psihički dohodak', što itekako može biti prihvatljivo kao nadomjestak smanjenom materijalnom prihodu. Nacionalizam dopušta projekciju mržnje i neprijateljstva na drugu grupu; on doprinosi da se osobne frustracije ponište kolektivnim osjećajem uspjeha« (Winkler 1985: 28).

Nacionalizam nema znatan odaziv kod ljudi koji imaju ispunjen život jer »ako ljudi imaju ispunjen i bogat život, imat će manju potrebu za veličinom svoje grupe« (iz Winkler 1985: 28). Može se stoga reći da »nacionalizam je, posebno u svojim sirovim oblicima, jedan od momenata najdublje rezignacije nad svojom (nerealiziranom) ljudskošću, on je izraz istinske patnje nad vlastitom nemoći da se čovjek–pojedinac u sebi izgradi, da oplemeni svoju ljudsku povijesnu jezgru u vrlo složenim tokovima suvremenog života« (Šundov 2002).

Slabo pristaju uz nacionalizam ljudi koji nisu skloni iracionalnim strahovima jer poznato je da iza apartheidskog razmišljanja »stoje iracionalni strahovi od drugoga, od stranoga« (Altermatt 1996: 157). A nacionalizam »instrumentalizira strahove ljudi i predlaže jednostavna objašnjenja i rješenja društvenih problema. Reagirajući nesigurnošću na tendencije raspadanja društva, ljudi tragaju za novim društvenim vezama, orijentiraju se više nego dosad prema naizgled prirodno uvjetovanim kategorijama kao što su nacija i rasa, religija i narod, te uzrok društvenih problema poput nezaposlenosti, nedostatka stanova, obrazovanja i s tim spojenih društvenih nejednakosti traže u kulturno–etničkoj nejednakoj vrijednosti« (*ibid.*: 159). Stoga »manipulacije strahom na makrodruštvenoj razini lako vode u negativne krajnosti:

ksenofobiju, pa i agresivnost« (Žanić 2007: 95). Usto, »kada su pojedinci, grupe, narodi i nacije u stanju kronična straha, izrazito su podložni autoritetima« (*ibid.*), što olakšava vladavinu političkim elitama. One zato koriste strah, svjesne da »društvena proizvodnja straha, izazivanje straha i manipulacija njime sredstvo je društvene kontrole« (*ibid.*).

Nacionalizam podržavaju konformisti: »čovjek sluša etablirane autoritete i drži se oprobanih običaja samo zato što i drugi tako čine. Time što se priključuje nijemoj većini, povećava pojedinac (odnosno grupa) svoje izglede na mir i povećava vjerojatnost da će svoje privatne interese i dalje moći nesmetano ostvarivati« (Gellner 1999: 171). Poznato je da »često ljudi prihvaćaju svoje nacionalne uloge samo zato što njihove životne navike i zarada za život ovise od nacionalne javnosti. Odbiti legitimne zahtjeve nacije znači odbaciti čitav sistem. Radi se o sve ili ništa. Čovjek je ili lojalan građanin ili nije. Posljedice odbijanja sistema su neprivlačne. One sežu od zatvora, egzila do preziranja takvog pojedinca. [...] Zaključujemo da mnogi ljudi na vlastito preuzimanje nacionalnih uloga zaista gledaju kao na svrsishodan čin koji je više motiviran očekivanim posljedicama nego neposrednim zadovoljstvom ispunjavanja nacionalnih uloga« (Katz 1985: 81).

Konformizam je bio vrlo primjetan u Njemačkoj 1930–ih godina i kod znanstvenika, sveučilišnih profesora i drugih koji primaju plaću iz državnog proračuna. O njima Joseph Goebbels (^{2}2000: 775) u svom dnevniku 8.3.1933. — tek nekoliko tjedana nakon što je Hitler postao kancelar Njemačke — konstatira sa zadovoljstvom da samo »tu i tamo poneki javni djelatnik pruža otpor, ali dovoljan je i blag pritisak pa da padne na koljena«. Te društvene grupe su »egzistencijalno ovisnije o režimu, osjetljivije na svoj društveni status i podložnije implicitnim ili eksplicitnim političkim ucjenama, pa kada jednom identificiraju neku jezičnu praksu kao poželjnu,

prigrle je kako bi demonstrirali svoju lojalnost službenom sustavu vrednota« (Žanić 2007: 57).

Predstavnici društvenih znanosti usađuju nacionalizam

Utvrđeno je da pojedinci koji bi trebali predstavljati društvene znanosti često usađuju nacionalizam: »otkako je izmišljen nacionalni karakter [...] nastao je niz takozvanih društvenih znanosti čiji stalni cilj je znanstvena legitimacija naroda/nacije. To je prije svega jezikoslovlje (pogotovo njegova genealoška varijanta koja se širi od 18. st.), folkloristika, povijest, znanost o književnosti« (Fritsche 1992: 81). Kod sukoba zasnovanih na nacionalizmu »popratnu muziku tim — u najbezazlenijem slučaju samo kulturnim — akcijama uništavanja pružali su nekrofilni predstavnici društvenih znanosti koji su jezik učinili prirodnim elementom rasizma« (*ibid.*: 86). Zajedno s njima »književnost i umjetnost su i empirijski uvijek najintenzivnije 'štrikale' nacionalne simbole i mitove« (Link/Wülfing 1991: 10).

Sudionici »štrikanja« zaboravljaju kako »pisac itekako ima pravo da u ime svog moralnog uvjerenja proglasi rat svojoj državi; mislim čak da ako stavi brnjicu tom uvjerenju i vodi računa samo o državnim interesima, postaje bijedni konformist i potpuno suodgovoran za izdaju intelektualaca« (Benda 1978: 66). Naime, »intelektualac je po svojoj biti i po definiciji baš *kritičko biće* (pa mu je to 'glavni posao' života), prema sebi prije svega, a onda i spram svega ostaloga, a u to je prvenstveno uključen njegov stav spram te svoje domovine i države« (Kangrga 2002: 216). Ako se protivno tome intelektualac rukovodi konformizmom, onda se radi o izdaji intelektualaca, koja se očituje u uklanjanju istine zbog praktičnih privatnih interesa iako »je znanost u onoj mjeri vrijednost intelektualaca koliko traži istinu zbog istine, bez ikakvih praktičnih primisli« (Benda 1978: 80). Zato »intelektualci

moraju odbacivati gotovo sve patriotske, političke, religiozne i moralne tvrdnje koje ako služe zadovoljavanju praktičnih ciljeva najčešće nužno iskrivljavaju istinu« (*ibid.*).

U nacionalističkoj sredini »šteta koju nacionalizam prouzrokuje sigurno nije ni na jednom drugom području tako očigledna kao na području kulture. U konfuznom i apsurdnom sistemu vrijednosti u kojem je pripadnost kolektivnoj apstrakciji 'naciji' vrhunska vrijednost, te se književno i umjetničko stvaralaštvo vrednuje prema tom mjerilu, rezultat je predvidljiv. Nacionalističko gledište je sklono omalovažiti ili odbaciti svako duhovno djelo koje lokalne vrijednosti, regionalno, nacionalno, folklorističko stavlja u pozadinu, negira, ismijava ili poništava pomoću kozmopolitske i univerzalne perspektive ili pomoću individualnog — pomoću one stvarnosti čovjekovog postojanja koja se teško može spojiti s nacionalizmom [...]. Nacionalizam najviše cijeni one književne tvorevine koje potvrđuju njegove predrasude o kolektivnom identitetu. U praksi to znači da se regionalistička ili folkloristička umjetnost mora uzeti za uzor, što vodi u provincijalni autizam, neizbježni rezultat nacionalističke kulturne politike. Zato nacionalizam u umjetnosti i književnosti do danas nije dao ništa što bi bilo vrijedno pamćenja, i zato ni 'proroci nacionalizma', kako primjećuje Ernest Gellner, 'kad se trebalo latiti razmišljanja, nisu igrali u prvoj ligi'« (Llosa 2000: 29–30).

Nacionalizam je suprotstavljen demokraciji

Redovito »se iracionalnost nacionalizma pripisuje 'drugima'. Složene misaone navike udomaćuju 'naš' nacionalizam i tako ga previđaju, dok drugima pripisuju nacionalizam kao iracionalnu cjelinu« (Billig 1995: 38). Mislimo da »'nacionalizam' postoji uvijek samo kod drugih« (Winkler 1985: 10), a »'naš' nacionalizam se ne prikazuje kao nacionalizam, koji je opasno iracionalan, pre-

tjeran i stran. Novi identitet, nova oznaka je nađena za njega. 'Naš' nacionalizam se pojavljuje kao 'patriotizam' — koristan, neophodan« (Billig 1995: 55).

Patriotizam definiramo kao »'privrženost članova grupe svojoj grupi i zemlji u kojoj žive'« da bismo tako razlikovali »pozitivnu privrženost od šovinizma i nacionalizma, koji uključuju negativne osjećaje prema drugim grupama. Problem je kako u praksi razlikovati ta navodno vrlo različita stanja svijesti. Ne može se jednostavno pitati potencijalnog patriota da li voli svoju državu ili mrzi strance. Čak i najekstremniji nacionalisti će tvrditi da imaju patriotske pobude. Frederick Hertz, koji je pisao o nacionalizmu kad je Hitler još bio kancelar Njemačke, dobro je izrekao stvari. Kad se pitalo fašiste za njihova uvjerenja, svi su rekli da 'se ona sastoje od strasne odanosti naciji i od stavljanja njenih interesa iznad svega ostalog'. Fašisti tvrde da su oni branitelji, a ne napadači, da poduzimaju nešto protiv stranaca samo kad ovi predstavljaju opasnost za voljenu domovinu« (*ibid.*: 56–57).

Lako se upada u klopku »vjere da iako su se prošli nacionalistički pokreti uprljali zločinom i iako su druge nacije opterećene grijehom, moja vlastita nacija je drukčija. Ona je čista, otmjena, plemenita, nesposobna činiti nepravdu drugima« (Seton–Watson 1977: 465). Međutim, »neosporna činjenica je da svaki nacionalizam koji želi biti koherentan i slijediti do kraja svoje osnovne principe vodi prije ili kasnije u netolerantno i diskriminirajuće postupanje i u otvoreni ili prikriveni rasizam. Nema mogućnosti izlaza. Budući da ona homogena, čista, kulturna i etnička ili i religijska nacija o kojoj nacionalizam sanja i koju želi probuditi nije nikad postojala — a da je ikad postojala, nestala bi u toku povijesti — mora je umjetno napraviti i izokrenuti stvarnost. A to se može postići samo silom« (Llosa 2000: 29). »Čišćenja« koja se tako događaju »patriotsko pisanje povijesti — još jedna fikcija — kasnije pokušava zatajiti« (*ibid.*: 54).

Na takvim »čišćenjima« i sili temeljili su se fašistički pokreti. I »ustaški pokret uključio se u široki spektar fašističkih struja. Ciljna grupa njihove agitacije nije bio neki određeni sloj društva ili klasa, nego biološko–genetski shvaćena nacija kao početak i kraj povijesti. Grupe ili pojave koje su prijetile kvarenjem jedinstva i zatvorenosti te krvne zajednice — politički protivnici (npr. srpska državna vlast, komunisti, slobodni zidari i dr.) ili zapadnoevropski pravni sistem i temeljne vrijednosti (npr. građanska demokracija, tolerancija, pluralizam, liberalizam, kapitalizam itd.) — proglašeni su smrtnim neprijateljima nacionalne zajednice, koja je prikazivana kao biološka i kao srasla sa zemljom. Odnos prema sadašnjosti i prema budućnosti bio je obilježen jednostavnim crno–bijelim dihotomijama: sadašnjost kao ugroženost nacionalnog identiteta, odnarođivanje balkaniziranjem, propadanje vrijednosti i običaja, onečišćenost jezika i kulture — a budućnost kao uskrsnuće nacije i države, ponovno rađanje Hrvatske kao bedema katoličanstva, povratak prirodnom poretku datom od Boga, ponovno stjecanje dijelova nacije 'otuđenih' od hrvatstva, čišćenje kulture i jezika« (Sundhaussen 1995: 268–269).

Svi »fašistički pokreti bili su u svojim političkim izjavama usmjereni protiv individualizma, kapitalizma, demokracije«, suprotstavljajući im »naciju definiranu kao organsku realnost posebnog tipa, čija veličina je prikazivana mistificiranjem prošlosti. Pojedinac je bio dio nadređene cjeline, a njegova vrijednost rezultirala je iz njegovog doprinosa ostvarivanju nacionalnih ciljeva. Fašisti nisu težili ka ekonomskom ili društvenom razvoju, nikakvoj modernizirajućoj diktaturi, nego ka kulturnoj obnovi. [...] Govorili su o časti, jedinstvu, pravu, čistoći i nacionalnoj veličini [...]. Ali najupadljivija je bila otvorena spremnost na nasilje, na teror protiv svih osoba i grupa koje su definirane da se nalaze izvan nacionalne zajednice« (iz Sundhaussen 1995: 268–269).

Pored fašističkih pokreta, općenito čitav »nacionalizam je ne samo antipod, nego bitni protivnik i zatiratelj demokracije« (Kangrga 2002: 20). Tako da »zbog njegove predodžbe povijesti, [...] njegovog ideološkog opšivanja šovinizmom, neprijateljstvom prema strancima, rasizmom i religijskim dogmatizmom nacionalizam će bez sumnje — kao što već i jest u rascjepkanoj bivšoj Jugoslaviji — biti politička snaga koja će se sljedećih godina suprotstavljati onom internacionaliziranju života i ekonomije kojem zahvaljujemo razvoj industrijske civilizacije i demokracije« (Llosa 2000: 48). U žaru nacionalizma zaboravlja se da je napredak civilizacije od samih početaka povezan s nadilaženjem granica plemenske zajednice, a ne sa zatvaranjem u njih (*ibid.*: 13).

Nacionalizam i religija

Niz autora smatra »da je u 19. i 20. st. nacionalizam nastupio na mjesto religije. Nacionalni osjećaj preuzeo je, kao funkcionalni ekvivalent, integrativnu funkciju religije« (Altermatt 1996: 109). U tom smislu je nacionalizam nadomjestak za religiju (Winkler 1985: 6). On je »politička integracijska religija u uvjetima sekulariziranog društva. Industrijalizacija i urbanizacija ukinuli su tradicionalne vezanosti društva; nacionalna svijest i nacionalizam preuzeli su kompenzacijsku ulogu u obliku sekularne religije« (Altermatt 1996: 12). Tako je »nacionalizam postao nadomjestak za društvenu koheziju postizanu pomoću nacionalne crkve, kraljevske dinastije ili drugih kohezivnih tradicija ili kolektivnih grupnih samoprezentacija — nova svjetovna religija« (Hobsbawm 1984a: 303). A »religija je stara i oprobana metoda da se pomoću zajedničkih običaja uspostavi zajedništvo i jedan vid bratstva među ljudima koji inače nemaju ništa zajedničko« (Hobsbawm 1991: 83).

Pored tog općeg svojstva, i »detaljnija analiza nacionalizma zaista pokazuje da on ima pseudoreligijske ele-

mente. Oni se očituju npr. u tome što radi sa sličnim sredstvima kao i crkva te ima sakralno–liturgijske oblike. Ljudi pozdravljaju nacionalnu zastavu kao nešto najsvetije, pjevaju državnu himnu kao Te Deum, okupljaju se na masovnim mitinzima kao na religijskim slavljima, priređuju procesije u nacionalna svetišta kao vjernici u mjesta hodočašća« (Altermatt 1996: 110).

Osim toga, poput religije »nacionalizam zahtijeva previše vjere u nešto što u takvom obliku očito ne postoji« (Hobsbawm 1991: 24). Uslijed svih tih sličnosti, pri opisivanju nacionalizma »religija također pruža usporedbu. Isti intenzitet emocija i iskrivljavanje uma koji karakteriziraju integralni nacionalizam« prisutni su u religijskom načinu razmišljanja (Snyder 1968: 358).

Iz spoznaje da nacionalizam »je postao oblik religijske vjere, koji se lako izopači u ugnjetavanje« (*ibid.*: 2), izvodi se zaključak da je »ekstremni nacionalizam bio sirova zamjena religije, zamijenivši usahlu vjeru fanatičnom mržnjom. Isuviše često su njegove vođe bile isfrustrirani društveno neprilagođeni i umišljeni poluintelektualci« (Seton–Watson 1977: 12). Naposljetku, »nacionalizam je često prouzrokovao fanatizam, koji je u ranijim razdobljima bio rezerviran za religijske sukobe. Zaista se mnogo toga može reći u korist shvaćanja da je povećani fanatizam nacionalista uzročno povezan s gubljenjem religijske vjere. Nacionalizam je postao zamjenska religija. Nacija kako je shvaćaju nacionalisti je zamjena Boga« (*ibid.*: 465).

Mitovi

Kao što je već rečeno, »u Srbiji i Hrvatskoj su grupe elita upotrijebile nacionalističku ideologiju za stabiliziranje svoje u velikoj mjeri ugrožene političke funkcije« (Segert 2002: 271). A za nacionalističku ideologiju je tipično da se jako služi mitovima (Friedrich 1994: 24) i da »njeni mitovi izokreću stvarnost« (Gellner 1990: 124).

Mitovi su laži velikih razmjera, a za njima se poseže jer nude »neposrednost obraćanja, snažno mobiliziranje sa znatnim isključivanjem racionalnog ispitivanja i prosuđivanja, raspaljivanje emocija pomoću uzbudljivih slika, proizvođenje spontanih ispada (npr. nasilja) i ujedinjujuću snagu. [...] U najvažnije oznake mitskoga [...] ubraja se sposobnost proizvođenja nasilja i prvenstveno njegovog opravdavanja« (Friedrich 1994: 27).

Utvrđeno je da »nacionalizam proizvodi čudne mitove, koji se nekritički prihvaćaju kao normalni i racionalni« (Snyder 1968: 3). Oni su »idealan građevinski materijal za populističko–nacionalističko mobiliziranje« (Segert 2002: 264). U nacionalističkoj ideologiji »narod [...] postaje 'pramit', na koji se onda mogu nastaviti mladi nacionalni mitovi« (Kaschuba 1995: 60). Tako kod južnoslavenskih sukoba »noviji istraživački radovi ukazuju na posebnu odgovornost mitova o etničkim korijenima, koje su propagirale sve tri sukobljene strane kako bi opravdale svoje strategije nasilja« (Riedel 2007: 21–22).

Na sve tri strane »se nacionalistički intelektualci i političari pozivaju na mitove i simbole koje su naslijedili iz prošlosti i preradili u argumente koji trebaju jačati nacionalni identitet i opravdati nacionalne zahtjeve« (Breuilly 1999: 244). Koriste »klasična obilježja nacionalnih mitova kao što su nesrodnost s okolnim grupama, odvojenost od njih i autohtono postojanje od drevnih vremena. Ta obilježja služe za naglašavanje razlikovnosti i jedinstvenosti izabrane grupe ljudi« (Skrbiš 1999: 96). Nadalje, koriste tipično mitsko pojmovlje, a »u pojmovlje mitskoga spadaju herojska djela i ličnosti, žrtva, patnje, izbavljenje, odbačeni i izabrani« (Lewada 1994: 46).

Treba imati na umu da politički mitovi »nisu nastali spontano ili izrasli povijesno, nego su napravljeni svjesno za postizanje određenih ciljeva« (Mattusch 1994: 56). U skladu s tim, »nacionalni mitovi cvjetaju najviše kad ih elite najviše trebaju« (Evera 1995: 151). Štoviše, »ograničavanje političkog kuta gledanja pomoću mitskih

priča i slika je tim jače i uspješnije što je više neka politička zajednica kod svoje integracije ovisna o mitskom osiguravanju svog zajedništva« (Münkler 1989: 345).

Podređujući pojedinca kolektivnome, »mit uništava individualnost: pojedinac postaje direktno u svim dijelovima predstavnik svoje vrste, individua samo primjerak svoje vrste« (Friedrich 1994: 21). U domaćim mitovima je »uvijek prisutna tendencija za prisilnim zajedništvom, koja se suprotstavlja diferenciranju društva i umjesto toga nudi arhaične oblike kvaziorganskog zajedničkog života« (Friedrich/Menzel 1994: 10).

Na južnoslavenskim prostorima ima niz šovinističkih mitova jer »šovinističko pravljenje mitova je obilježje nacionalizma [...]. Ti mitovi se prenose pomoću škole, pogotovo u nastavi povijesti, pomoću književnosti ili pomoću političkih elita. Dolaze u tri osnovne varijante: veličanje sebe, zataškavanje vlastite krivice i ocrnjivanje drugoga. Mitovi veličanja sebe sadrže tvrdnje o izvanrednoj čestitosti i sposobnosti, kao i neistinite tvrdnje o prošlim dobročinstvima prema drugima. Mitovi zataškavanja vlastite krivice sadrže neistinito negiranje prošlih nepravdi učinjenih drugima. [...] Mitovi ocrnjivanja drugih mogu sadržavati tvrdnje o kulturnoj inferiornosti drugih, krive optužbe za prošle zločine i tragedije, i neistinite tvrdnje da drugi sada gaje zle namjere prema ovoj naciji« (Evera 1995: 150).

Istraživanja su dala odgovor na pitanje »Zašto se mitovi prenose? Oni potječu velikim dijelom od nacionalističkih političkih elita, za koje vrše bitne političke funkcije. Neke od tih funkcija [...] služe samo uskim interesima elite. Vjera u veličanje sebe ohrabruje građane da doprinose nacionalnoj zajednici — da plaćaju porez, idu u vojsku i bore se za zaštitu nacije. [...] Mitovi također podupiru vlast i političku snagu vladajuće elite: mitovi veličanja sebe i zataškavanja vlastite krivice omogućuju eliti da zasja u svjetlu zamišljenih postignuća i zamišljene slave svojih prethodnika u nacionalnoj instituciji koju

kontrolira« (*ibid.*: 151). Usto mitovi zataškavanja vlastite krivice »sugeriraju neprihvaćanje pogrešnosti zločina, a to onda sugerira spremnost da se zločin ponovi« (*ibid.*: 150). Ta spremnost je znatna, i zato se »u novijem kulturnoantropološkom istraživanju govori o pravom 'motoričkom' učinku mitova, o posebnom dinamičkom potencijalu energije i snage, koji nastaje pomoću takvog religijskog, povijesnog ili političkog pravljenja mitova« (Kaschuba 1995: 60).

Nadalje, o funkcijama mitova utvrđeno je da svi »mitovi koji ocrnjuju druge jačaju vlast elita podupirući tvrdnju da je nacija suočena s vanjskim prijetnjama; na taj način se narodno neprijateljstvo skreće od nacionalnih elita na vanjske grupe« (Evera 1995: 151). Ovo koriste i hrvatski jezikoslovci: kad prave mit o jezičnom zlostavljanju od strane Srba, time opravdavaju svoje današnje jezično zlostavljanje Hrvata i guše neprijateljstvo i pobunu hrvatskih govornika protiv sebe, a frustracije govornika izazvane stalnim osjećajem krivnje koji im jezikoslovci usađuju uvjeravajući ih da ne znaju vlastiti jezik usmjeravaju protiv Srba.

Mitovi veličanja sebe i zataškavanja vlastite krivice dovode do toga da »kako je Gellner napisao, 'u nacionalističko doba društva obožavaju sebe drsko i otvoreno, bez kamuflaže'« (Billig 1995: 79). Takav »nacionalni egoizam ne prestaje biti egoizam time što je nacionalni. Naprotiv: on postaje 'sveti' egoizam« (Benda 1978: 107). U njemu »'svaka grupa uzgaja svoju vlastitu oholost i sujetu, hvali se svojom superiornošću, uzdiže svoja božanstva i gleda s prezirom one koji nisu članovi te grupe'« (Billig 1995: 79).

Količina mitova na južnoslavenskim prostorima ne iznenađuje. Naime, istraživači su utvrdili da mitovi cvjetaju u točno određenim okolnostima. A kad se pogleda opis okolnosti koje su idealne za pravljenje mitova, vidi se da je potpuno primjenjiv na južnoslavensku sredinu: »Društva koja nemaju tradiciju slobode govorenja, jak

slobodni tisak i slobodna sveučilišta podložnija su pravljenju mitova jer nemaju 'borce za istinu' da se suprotstave nacionalističkim kreatorima mitova. Nezavisni povjesničari mogu biti lijek protiv službenog pravljenja mitova o sadašnjim događajima. Nepostojanje akademske slobode i slobodnih medija je uvjet za nacionalističko pravljenje mitova« (Evera 1995: 152–153).

Nadalje, po svom posezanju za šovinističkim mitovima »najopasniji režimi su oni koji u određenoj mjeri ovise o narodnom pristanku, a usko su rukovođeni nereprezentativnom elitom. Stvari su još gore ako je ta vlada slabo institucionalizirana, nesposobna ili koruptna, ili se suočava s velikim problemima koji nadilaze njene mogućnosti. Režimi koji su izrasli iz nasilne borbe ili uživaju samo oskudnu sigurnost također su skloniji zadržati u borbi rođeni šovinistički sistem uvjerenja« (*ibid.*: 153).

Totalitarni ratni režimi, kakvi su 90–ih godina bili u Hrvatskoj, Srbiji i BiH, lansirali su brojne mitove: ratni »totalitarni režimi postavljaju velike zahtjeve pred svoje građane pa zato koriste veliku količinu šovinističkih priča da navedu na prihvaćanje tih zahtjeva« (*ibid.*: 152). Pored toga, loša ekonomska situacija pogoduje širenju nacionalističkih mitova (*ibid.*). Za razliku od novih južnoslavenskih država, istinski »demokratski režimi su manje skloni pravljenju mitova jer su takvi režimi obično legitimiraniji i tolerantni prema slobodi govora; stoga mogu razviti evaluativne institucije da iskorjenjuju nacionalistički mit« (*ibid.*: 153).

Utvrđeno je da mitovi sadrže element misterije, pa prihvaćanjem mita čovjek prihvaća i misteriju, a »kad je kod nekoga postignuto da prihvaća misterije, on će biti spremniji da bez pitanja prihvaća naredbe od osoba koje smatra autoritetima. Ukratko, misterije su dobra podloga za poslušnost« (Burke iz Kluver 1997: 53). To je još jedan razlog zašto vladajuće elite rado upotrebljavaju mitove.

Preduvjet za prihvaćanje mitova je neznanje: kad se nacionalisti služe mitovima, »pritom koriste neznanje javnosti o povijesnim i jezičnim činjenicama. Umjetni karakter zatvorene kulturološke nacije koju oni propagiraju ostaje često neopažen i od strane adresata u regiji i od strane oponenata na nacionalnoj razini, i mogu ga prozreti najčešće jedino stručnjaci« (Riedel 2006: 33).

Mit o paćeništvu

Tipični mit svakog nacionalizma je da je vlastita nacija bila paćenik, žrtva izložena povijesnim nepravdama koje je danas potrebno ispraviti. I Hitlerova »nacionalsocijalistička propaganda koristila je nacionalističku ideologiju žrtve« (Claussen 1988). A u novije vrijeme se npr. u hrvatskim udžbenicima povijesti uzgaja mit o nacionalnom paćeništvu Hrvata (Bellamy 2003: 150). Za ulogom mučeničke nacije poseže se zato što »uloga potlačene nacije koja pati zna biti privlačna i integrirati stanovništvo u naciju. Uloga mučenika proizvodi samosažaljenje, kolektivnu sentimentalnost [...]. Zajednica ljudi izloženih istom pritisku, istoj opasnosti je nerijetko jače povezana nego zajednica trijumfa« (Lemberg 1964 II: 69).

Štoviše, »grupa koja samu sebe gleda kao paćenike — paćenike zbog pravedne stvari — može djelovati neobičnom propagandnom snagom na svoju okolinu. Uloga potlačenih i mučenika je nevjerojatno atraktivna. U tome leži tajna zašto upravo takve grupe pridobijaju na svoju stranu pripadnike svoje inače nadmoćnije okoline« (*ibid.*: 70).

Upravo stoga pri suočavanju s osporavajućim činjenicama »nacionalizam na osporavanje svojih teza odgovara dodatnim adutom: ulogom žrtve. On nudi dugačku listu povijesnih ponižavanja, političkih i kulturnih uzurpacija od strane kolonijalnih i imperijalnih sila, koje su dotičnu naciju pokušavale uništiti, zagaditi, izroditi. To se pokušavalo i još uvijek se pokušava, naravno bez

uspjeha! Koliko god da su bili grozni zločini osvajača i koliko god stoljeća da je trajalo to sistematsko istrebljivanje naroda koje je trebalo izbrisati potlačenu naciju, ona je preživjela! Usprkos varljivom prividu, mučena nacija je potajno uvijek odolijevala, sačuvala svoju suštinu, ostala uvijek vjerna svojim precima i porijeklu, te čiste duše čekala dan povratka svog otetog suvereniteta i svoje potisnute slobode« (Llosa 2000: 20).

S jedne strane, »naravno da se ta lista ponižavanja i nepravdi oslanja na neke povijesne istine. Ali bilo bi zabluda vjerovati da su nasilja i zlostavljanja iz prošlosti koja su jači narodi počinili nad slabijim narodima uzrok za nacionalizam. Kad bi to bio slučaj, onda bi se nacionalizam poput epidemije proširio do najudaljenijeg kuta zemaljske kugle. Jer zar ima ijedna država u čijoj povijesti se ne bi našli razlozi za ispravljanje nepravdi? Svako društvo koje pogleda unazad i detaljnije promotri svoju prošlost nailazi na scenario horora, zločina i neizrecivog nasilja, koje su jednako vršila društva, narodi i nacije međusobno kao što su ga unutar svakog društva vršile moćnije klase ili pojedinci nad slabima. U toj perspektivi postaje od povijesti svih država jedna povijest nitkovluka« (*ibid.*: 21).

No nacionalizam želi vidjeti samo svoja paćeništva u povijesti, spremno ih i izmišlja jer »nacionalizmu su potrebna takva povijesna ponižavanja kako bi opravdao svoj zahtjev da je žrtva jedne kolektivno proživljene prastare nepravde koju može ispraviti samo ponovno postizanje izgubljene nezavisnosti. On ih treba i zato da bi objasnio navodnu nečistoću nacionalnog jedinstva — na području jezika, kulture, institucija i čak rase — te da bi obrazložio politiku kojom sada na poziciji vladara želi ponovo uspostaviti integritet i čistoću nacije, uprljanu stoljećima strane vlasti« (*ibid.*).

Neprijatelj

Pripisivanje uloge žrtve vlastitoj naciji ide paralelno s pripisivanjem uloge dežurnog krivca drugoj naciji. Postojanje dežurnog krivca, postojanje neprijatelja povezuje vlastitu grupu, odnosno dovodi do toga da se ona uopće i formira. Odavno je zapaženo da integracijska ideologija nacionalne grupe »mora sadržavati predodžbu o neprijatelju, o zajedničkoj opasnosti da bi se grupa povezivala« (Lemberg 1964 II: 82). Već Sigmund Freud je utvrdio da je »uvijek moguće povezati znatan broj ljudi zajedno u ljubavi dok god se ostavlja neke druge ljude da prime manifestaciju njihove agresivnosti« (Bhabha 1993a, 300).

Ta »predodžba o neprijatelju, o zlom, neprijateljskom principu, o zajedničkoj opasnosti koja dolazi s njegove strane djeluje na grupu kao vezno sredstvo. [...] Susjed je istovremeno i protivnik. Barem dolazi u obzir kao takav. Njegova snaga je opasnost, njegova slabost je šansa za vlastito širenje moći« (Lemberg 1964 II: 83). Prikazivanje nekoga kao neprijatelja ima važnu ulogu jer »predodžba o neprijatelju može postati dominirajućim ili čak jedinim svojstvom pravljenja nacije« (*ibid.*: 85).

Ne čudi stoga što se za nacije kaže: »nacije su zajednice koje zbog povijesne zablude vjeruju u zajedničko porijeklo i imaju zajedničkog neprijatelja« (iz Altermatt 1996: 42). Udruživanje grupa u naciju, »odluka za nacionalnu orijentaciju i nacionalni identitet povezana je s odlukom o tome tko je zajednički neprijatelj« (Dutsch 1972: 23). Zato »ako je nacionalizam ideologija prvog lica množine, koja govori ’nama’ tko smo ’mi’, onda je on također i ideologija trećeg lica. Ne može biti ’nas’ bez ’njih’« (Billig 1995: 78).

Pritom »smo mi ono što drugi nisu, a drugi su ono što mi nismo. Iz te praznine i neodređenosti proizišao je možda onaj osjećaj kolektivne manije proganjanja svojstven nacijama koji, prema Eliasu Canettiju, drži mase zajedno [...]. Definiran pomoću osjećaja proganjanja, ra-

njivi nacionalni identitet treba dakle vanjske neprijatelje, a ako se oni ne mogu odrediti, onda unutarnje neprijatelje, potencijalne izdajice, koji bi osjećaj zajedništva mogli dovesti u pitanje [...]. Njih se u najboljem slučaju isključuje pomoću predrasuda [...]. U najgorem slučaju ih se nasilno proganja i ubija« (Fritsche 1992: 80–81).

Poznato je da »hrvatski nacionalizam također koristi nacionalističke mitove i ’demonizaciju’ ’nacionalnog neprijatelja’«: »Srbe se prikazuje kao smrtne neprijatelje hrvatske nacije i kao pripadnike neevropske civilizacije« (Sofos 1996: 268). Takvo »uvođenje jednog prilično proizvoljnog prijatelj/neprijatelj razlikovanja treba reducirati kompleksnu stvarnost i time služiti stvaranju kolektivnog identiteta. Taj ’identitet’ se, međutim, mora proizvesti nasiljem nad stvarnošću kako bi se njegova čistoća uopće uspostavila. Kod ’konstrukcije’ njegove nacionalne prošlosti traga se s mnogo napora za porijeklom, za tobožnjom cjelovitošću i kontinuitetom. Budući da kompleksnost povijesti tome pruža veliki otpor, već i kod toga ne ide bez nasilja« (Friedrich 1994: 28).

Zato se koristi »izmišljanje priča o porijeklu [...]. Pričaju se izmišljene početne situacije, koje tako služe za legitimaciju današnjih odnosa« (*ibid.*: 21). Sve te priče su »pojednostavljujući modeli objašnjavanja« (Friedrich/Menzel 1994: 9), one su mitovi koji stvarnost reduciraju na »lijep i ružan, dobar i zao, hrabar i kukavica« (Münkler 1989: 344).

U takvoj reduciranoj stvarnosti »mehanizam dežurnog krivca postaje od centralnog značaja za zajedništvo društva. [...] Taj mehanizam se sastoji u tome da se nekoga markira kao ’drugog’ i isključi kako bi se osiguralo zajedništvo grupe koja isključuje ’drugog’« (Friedrich 1994: 26). Štoviše, kod nacionalizma i rasizma, dviju međusobno povezanih pojava »temeljni postupak sastoji se u isključivanju, odvajanju drugoga, stranoga od vlastitoga, pri čemu se svaka sličnost, svaka veza, svaka interakcija striktno poriče i tvrdi se da je razlika prirodno

data. Važno je da se o toj razlici *misli* da je prirodna i nepromjenjiva [...]. Vlastito, koje kod nacije nije vidljivo pomoću osjetila jer realno ne postoji, gledano je u obliku nacionalnog karaktera ili duha naroda. Budući da je i on krajnje neodređen i neuhvatljiv, morao se pomoću obaveznog školovanja širiti i nametnuti. Time je nestabilni identitet postao masovnom sviješću, koja je uvijek praćena strahom da će izgubiti tu karakternu masku, proširenu pod nazivnikom nacionalna posebnost« (Fritsche 1992: 80). Sve to skupa je razlog zašto »paranoična pripadnost nacionalnom identitetu graniči s bolešću« (Šundov 2002).

S obzirom da je tzv. nacionalni identitet obična maska, »u mnogo slučajeva je ključ snage nacionalizma i osjećaja identiteta postojanje autsajdera, 'njih', protiv kojih se vodi borba i čija dominacija ili potencijalna prijetnja naglašava neophodnost kolektivnih napora« (Ager 2001: 14). Onda »su uvijek 'drugi' ti koji su nelojalni, nepošteni i koji započinju spiralu nasilja: 'naši' postupci su opravdani okolnostima, a za 'njihove' se kaže da odražavaju pokvarenost karaktera, zaista, baš onu pokvarenost koju poričemo kod 'nas'« (Billig 1995: 82).

Istina, koliko god je praktično imati dežurnog krivca, imati neprijatelja kojeg se može optužiti za sve, toliko je neugodno kad nas netko podsjeti da »narod koji svoj vlastiti identitet determinira u neprijateljstvu protiv nekog drugog naroda mora se označiti kao fašistički« (Konrad 1994: 35).

Budući da grupu povezuje neprijateljstvo prema onome koga se označilo kao 'drugog', ne čudi što se na južnoslavenskim prostorima neprijateljstvo brižljivo uzgaja. Zapaženo je da »grupe a pogotovo manjine koje žive u konfliktu jedne s drugima [...] često odbijaju približavanje ili gestu tolerancije onih drugih. Zaokruženost njihove netrpeljivosti bez koje se ne bi mogli dalje boriti izgubila bi na konturama [...]. Unutar određenih grupa može čak biti znak političke mudrosti paziti da neprijatelji po-

stoje kako bi se zajedništvo članova grupe učvršćivalo i grupa ostala svjesna da je to zajedništvo od životnog interesa za nju« (iz Hobsbawm 1991: 198).

Protiv uzgajanog neprijatelja se brzo može napraviti rat, a »ti ratovi predstavljaju doba junaštva nove nacije. Mit o tom dobu junaštva vezuje i obavezuje. Vlastito junaštvo može se dokazati samo u borbi protiv nekog neprijatelja. Što je on moćniji, opasniji i više zao, tim nužnije je zajedništvo protiv njega, tim zaslužniji je otpor, borba i pobjeda« (Lemberg 1964 II: 83). Njegovanju neprijatelja bitno pomaže religija, kakav je slučaj i kod nas, jer »religijske i ideološke zajednice s univerzalnim zahtjevom ispunjavaju misionarski zadatak da nevjerničku okolinu preobrate. Svi oni žive od svog neprijatelja« (*ibid.*).

Koliko je postojanje vanjskog neprijatelja praktično, vidi se po tome što se »upućivanjem na njega opravdavaju žrtve koje zajednica zahtijeva od pojedinca: vojna služba, porez, disciplina, dokazi lojalnosti« (*ibid.*: 82). Žrtva mijenjanja jezika, koju jezikoslovci danas traže od hrvatskih govornika, također se opravdava upućivanjem na vanjskog neprijatelja. Žrtva u obliku korištenja purističkih, zastarjelih ili novoizmišljenih riječi dokazuje lojalnost hrvatskom nacionalizmu. A sve to samo zato što hrvatski jezikoslovci žele nacionalnu posebnost vidjeti u obliku zasebnog jezika, čime potvrđuju da »nacionalizam često uključuje ideološku konstrukciju 'jezika' kao centralnog simbola 'nacionalnog identiteta'« (Blommaert 1997: 5). Kod hrvatskih jezikoslovaca »etnoteorije su 'homogenističke': one podrazumijevaju da identitet ljudi leži u *jednom* jeziku, jednoj kulturi, jednoj povijesti, jednom skupu običaja, vrijednosti i tradicije« (*ibid.*). U takvim teorijama »pogotovo jezik i religija često postanu simboli nacionalizma« (Ager 2001: 14).

Kroatisti znatno sudjeluju u izgrađivanju slike o postojanju neprijatelja. Pomoću mita o srpskom jezičnom unitarizmu pobrinuli su se da svatko u Hrvatskoj zna

tko ima ulogu dežurnog neprijatelja, a njemu zadnjih godina pridružuju i nove. Kako Evropska unija dobiva na aktualnosti, tako se iste metode uzgajanja neprijatelja koje su ranije bile usmjerene prema Beogradu sada pojačano usmjeravaju prema Bruxellesu. Najutjecajniji hrvatski akademici tvrde da će EU nametnuti Hrvatskoj ujednačavanje varijanata (HAZU 2007a; Babić 2008: 193), i da »što se Hrvatske tiče, čini se da su i za jezik kobna imena koja počinju s B (Beč, Budimpešta, Beograd, staro hrvatsko ime za Veneciju bilo je Bneci, Bruxelles, a Washington, London i Moskva trebali bi se na hrvatskom zvati Bašington, Bondon i Boskva)« (Kovačec 2006: 334). Sugerira se da je »ukupna međunarodna javnost« na strani Srba, a protiv Hrvata (Kovačec 2005: 522). U tom smislu HAZU (2007a) zastrašuje domaću publiku da u EU »bi se jedinstvo zacijelo moralo diktirati iz nekog centra, koji u tom već ima iskustva« — ovdje HAZU implicira da je u prošlosti Beograd diktirao jezično jedinstvo, i da će u budućnosti EU zadužiti Beograd za daljnje diktiranje jedinstva. Kroatisti tvrde i da je haški Tribunal zadnjih godina već sproveo u Hrvatskoj prisilno jezično jednačenje s jezikom u Srbiji, pa iz toga izvode zaključak da će u budućnosti i EU sprovoditi u Hrvatskoj jezični unitarizam (Grčević 2008: 192). Međutim, kao što se haško jednačenje jezika na teritoriju Hrvatske ne vidi u stvarnosti, tako su i tvrdnje da se EU miješa forsiranjem nekakvog jezičnog ujednačavanja potpuno netočne, kako je pokazao Per Jacobsen (2007: 220–223) u svom Otvorenom pismu predsjedništvu HAZU.

S obzirom da kroatisti šire strah da će Hrvatska izgubiti državnost i nacionalni identitet ako hrvatsko ime ne bude naziv zasebnog službenog jezika u EU, može se podsjetiti da su i takva strahovanja neutemeljena. Naime, u EU je već ušla Austrija kao država u kojoj se govori varijanata policentričnog jezika. Iako su između Austrijanaca i Nijemaca veće jezične razlike nego između Srba

i Hrvata, nije uvedena oznaka 'austrijski jezik' u službene jezike EU, nego se postupilo u skladu s činjenicom da se radi o zajedničkom jeziku Austrijanaca i Nijemaca, a Austrija time nije izgubila na državnosti ili nacionalnom identitetu ništa više od bile koje druge države ili nacije koja je ušla u EU. U ovome kontekstu može se usput podsjetiti da uvođenje naziva *hrvatski* među službene jezike u EU ništa ne utječe na sociolingvistički utvrdivu činjenicu da Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci govore varijantama zajedničkog policentričnog standardnog jezika.

Iz prethodna dva odlomka vidljivo je da kroatisti intenzivno rade na tome da ne presuše strahovi kako neki moćni neprijatelji stalno kuju zavjere da Hrvatima oduzmu jezik, naciju i državu. Tim snažnim neprijateljima kroatisti se odupiru, postižu pobjede, svaka od njih je baš zbog snage neprijatelja »važna pobjeda« i »jedna od dobivenih bitaka«, ali usprkos pobjedama »rat još nije završen« (Babić 2008: 193). Zato se od hrvatskog ministarstva očekuje da opet dodatno podupre kroatiste, suočene s velikim unitarističkim opasnostima, jer »rat za hrvatski jezik na svjetskoj razini nije još dobiven« (*ibid.*).

Inače, za političke elite je postojanje neprijatelja praktično i zato što se bilo kakav »nedostatak uspjeha može spremno pripisati vanjskim ili unutrašnjim neprijateljima. To je, naravno, besmislica, ali politički neobrazovan narod podliježe takvim iskušenjima kad je suočen s velikim i naizgled nepremostivim problemima« (Schöpflin 1995: 63). Znajući ovo svojstvo politički neobrazovanog naroda, vladajuća elita koristi nacionalističku propagandu, koja ne samo da ukazuje na vanjske neprijatelje nego kontinuirano »pokazuje da još uvijek u državi ima neprijatelja, izdajica, kontrarevolucionara koje treba otkriti i uništiti« (Lemberg 1964 II: 83).

Stereotipi

Na južnoslavenskim prostorima danas su proširene brojne predrasude i stereotipi, a »predrasude i stereotipi se [...] često ubrajaju u iracionalnosti nacionalizma. [...] Predrasude pomažu kod zajedničkog, jednakog tumačenja stvarnosti, prave stereotipne slike neprijatelja i mogu tako pomoći kod mobiliziranja« (Esbach 2000: 163).

Stereotipi nastaju i šire se u grupi kad ona ima potrebu »opravdati planirane ili sprovedene djelatnosti protiv stranih grupa, i vlastitu grupu na osnovi nekog svojstva razlikovati od određenih stranih grupa u vrijeme kada se to razlikovanje smatra nesigurnim ili se sasvim gubi, ili kada uopće ne postoji, ali zato postoji društvena situacija koja po mišljenju sudionika omogućava da se napravi razlikovanje na osnovi nekog svojstva« (Tajfel 1982: 54–55).

Kakav logički postupak se pritom koristi, ilustrira primjer nastanka stereotipa o tome tko je tolerantan: »ta retorika poriče 'naše' predrasude i [...] pripisuje netoleranciju 'njima': 'našu' toleranciju ugrožava 'njihova' prisutnost; 'oni' su ili netolerantni ili uzrokuju netoleranciju; prema tome, 'mi' želimo isključiti 'njih' ne zato što smo netolerantni, nego obrnuto, zato što smo tolerantni« (Billig 1995: 82).

Spomenuta retorika dolazi od brojnih 'etničkih poduzetnika': »Ti 'etnički poduzetnici' u politici, crkvi, sportu i kulturi, a prvenstveno u društvenim znanostima i medijima, oni su ti koji tobožnja 'prastara neprijateljstva među plemenima' zajedno s obrazloženjima i navodno neizbježnim konzekvencijama usađuju svojim ciljnim grupama. Oni to čine s nadom da će ti stereotipi biti usvojeni i da će svoju funkciju u punoj mjeri pokazati u etnički prebojanim političkim konfliktima« (Troebst 1999: 75).

Rijetki su autori koji na južnoslavenskim prostorima od 90–ih godina raskrinkavaju stereotipe: »U ratnim

vremenima pisati protiv stereotipa je pothvat koji barem na kratkoročno ne obećava mnogo uspjeh. Tim važnije je to s obzirom na događanja u jugoistočnoj Evropi 90–ih godina« (Hatschikjan 1999: 27).

Mediji

Poznato je da su »masovni mediji neosporno sredstvo za ideološku reprodukciju« (Blommaert 1999: 430). Oni usađuju »društvenomitološke konstrukcije«, i u njima su »populistička razina i propagandna razina jako povezane jedna s drugom« (Lewada 1994: 46). Ne čudi stoga što »su za suvremene političke režime važan instrument moći elektronski masovni mediji: državna televizija i državni radio u službi državne stranke« (Segert 2002: 265).

Uslijed toga je i »stupanj do kojeg se agresivne snage nacionalizma šire unutar zajednice pod velikim utjecajem državne strukture. Pojačavanje se najbrže događa u nedemokratskim sredinama, gdje elite kontrolirajući medije i rasprostirući informacije mogu širiti svoje ideje bez smetnji. Zbog nepostojanja alternativnih izvora informacija i javne debate, ekstremne snage nacionalizma jednako zavladaju elitama i masama« (Kupchan 1995: 183).

To se dogodilo u novim južnoslavenskim državama. U sklopu »ciljanog ograničenja slobode medija« (Segert 2002: 265), »televizija je pod najstrožom kontrolom vlade, medijima i školama vlada propaganda. Mnogo uniformi, mnogo zastava i svuda ime nacije« (Konrad 1994: 33). 90–ih godina »u novonastalim državama su elektronski mediji podređeni ratnoj propagandi vlade. Nastaje ključalo i samouništavajuće plemensko raspoloženje, za čije potpirivanje se koriste književna sredstva, čime se i pogled književnika zamagljuje. To plemensko raspoloženje zahvaća u tolikoj mjeri nacionalno društvo, uključujući i intelektualce, da i pisci sami sebe cenzuri-

raju, vjerujući već u kliše nacionalnodržavne paradigme, koji su usvojili i ugradili u svoju svijest, i to tako postojano da i vođe opozicije u Beogradu i Zagrebu u jednakoj mjeri nose nacionalni konsenzus. Čak ni alternativne osobe si ne mogu dozvoliti da istupe iz srpske odnosno hrvatske paradigme« (*ibid.*: 38).

U takvoj situaciji »ako bi nacionalistička svijest pobijedila, mogle bi čitave nacionalne zajednice postati nosioci psihoze« jer su im mediji uzgojili »napuhani kolektivni ego, koji se plaši da će biti zakinut, da bi mu netko mogao nešto oduzeti, zbog čega je u stanju čak i razmjerno male gubitke doživjeti kao nepodnošljive i grozne« (*ibid.*: 36, 37). Mediji su učinili da nacionalistički ego nema uvid u stvarnost: »U mislima ekstremnog nacionalista i u komunikacijskom sistemu svake ekstremno nacionalističke grupe ili države vijesti koje nacionalizam protežira dominiraju nad većinom ili čak nad svim vijestima iz svijeta činjenica. [...] Kao i drugi oblici ideološkog ekstremizma, nacionalizam daje prednost ideološki šifriranim ili čak neistinitim vijestima nad vijestima koje su drugačije kodirane ili imaju drugačije simbole, čak i ako su te druge vijesti istinite« (Deutsch 1985: 51). Uslijed toga »ekstremni nacionalist postaje kao i svaki drugi pristalica neke ekstremne ideologije slijepac s vrlo kratkim štapom. On ignorira stvarnost dok se s njom ne sudari; a oni malobrojni događaji i činjenice koje ne može ignorirati, pogode ga s iznenađenjem« (*ibid.*).

Širenju nacionalizma pogodovalo je što su već i u SFRJ mediji bili velikim dijelom nacionalno okupljeni: »U Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji mediji su bili necentralistički organizirani, svaka od šest republika i obje autonomne pokrajine imale su vlastiti radio i televiziju, koji su bili nazvani po imenima glavnih gradova. Slično decentralistički organizirane bile su i novine, ne samo u novinarskom pogledu, nego i po strukturi produkcije i distribucije. Jedino novine Saveza komunista, Borba, mogle su za sebe tražiti proširenost po čita-

voj državi« (Busch 2004: 198). Takva »decentralistička organiziranost medija u Jugoslaviji olakšala je novim vlastodršcima u republikama i njihovim strankama pristup medijima, koji su brzo stavljeni u službu propagiranja nacionalnih ciljeva« (*ibid.*: 199).

Upravo »medijima se pripisuje ključna uloga u propagiranju nacionalnog razgraničavanja, *govora mržnje*, predrasuda, stereotipova i u pripremanju rata« (*ibid.*). Ratna »semantika je uvedena političkim diskursom i raspirivana svakodnevno pomoću masovnih medija, koji su širili ratnu propagandu« (Richter Malabotta 2004: 83). Bez ostatka »su državni radio i televizija kao i novine bliske režimu bili u znaku ratne propagande« (Busch 2004: 202). Pritom su korištene »diskursne strategije koje imaju za cilj učvršćivanje nacionalnog identiteta, mehanizmi razgraničavanja koji se koriste pri konstruiranju grupe kojoj se pripada i grupe kojoj se ne pripada pomoću razlikovanja između 'mi' i 'oni', strategije unutrašnjeg homogeniziranja koje prizivaju nacionalno jedinstvo, solidarnost i lojalnost, ali i strategije mučeništva, isticanja vlastite uloge žrtve« (*ibid.*: 203). Sa svrhom pridobivanja naklonosti za rat »u ujednačenim medijima prevladavala je hladna dezinformacija prema kojoj je druga strana uvijek napadala, a vlastita se samo branila« (Mappes–Niediek 2005: 43).

Konflikt na južnoslavenskim prostorima »je umjetno provociran pomoću tehnika manipulacije masama. Budući da se to događalo u društvu bez slobodnog i pluralističkog sistema informiranja, nije bilo mogućnosti da se javnost cijepi protiv nacionalističkog bulažnjenja i njegovih neizbježnih posljedica, neprijateljstva prema strancima, rasizma i religijske netoleracije. [...] apstraktno je koncipirana jedna fikcija, koju su zatim propaganda i državni audiovizualni mediji ugradili u stvarnost vrtoglavnom učinkovitošću« (Llosa 2000: 79).

Posve »ujednačeni televizijski kanali, radiostanice, novine i časopisi bili su motor velike kampanje trovanja,

koja je potpirivala nepovjerenje i mržnju među zajednicama i regijama tamo gdje je to još postojalo, a tamo gdje je bilo nestalo, iznova raspirivala. [...] A razumni glasovi i razborita pera onih koji su pokušavali da objektivno informiraju i ozbiljno zastupaju svoje mišljenje bili su bez oklijevanja potisnuti ili vrijeđani najgorim pogrdama: odmetnici, plaćenici, izdajnici« (*ibid.*: 78–79).

Poznato je da »je državna radiotelevizija HRT imala neosporno ključnu ulogu kod izbijanja rata. Ona je propisivala upotrebu jezika, kako na planu sadržaja tako i na planu izraza. Redakcija vijesti objavila je jedan interni dekret koji je određivao jezičnu upotrebu i prikazivanje slika« (Busch 2004: 207). Tako »u procesu opširne gradnje nacionalnog identiteta i pravljenja jezičnih granica mediji imaju glavnu ulogu. [...] Televizija i radio su bili jedna od ključnih institucija putem kojih su slušatelji i gledatelji dolazili do toga da zamišljaju sebe kao članove nacionalne zajednice« (Busch/Kelly–Holmes 2004: 6). Utjecaj medija je velik zato što »mediji dosežu brojniju publiku i veći raspon populacije, povremeno možda veći i od obrazovnog sistema, koji je još jedan nosilac jezične promjene inicirane odozgo« (*ibid.*: 6–7). S obzirom na toliku angažiranost hrvatskih medija oko jezika, u pojedinim knjigama stranih autora (v. npr. Busch 2004) velika »uloga medija u procesu jezičnog razgraničavanja pobliže se oslikava na primjeru Hrvatske«, u kojoj vlada »opsesija granicama« (*ibid.*: 205, 199). Upada u oči kod jezičnog razgraničavanja da »poseban značaj imale su pritom — već prije državne samostalnosti, a pojačano poslije — jezične kolumne i javne debate o jeziku, koje su u sebi stapale politički diskurs, narodsko mišljenje i akademski pogled, kako bi zahtijevale pravljenje granica« (*ibid.*: 227).

Svi »hrvatski mediji bliski Tuđmanovoj vladi bili su puni kolumni i emisija s jezičnim savjetima, isto tako i državna radiotelevizija. Mediji bliski vladi smatrali su sebe modelom za ’ispravnu upotrebu jezika’« (*ibid.*:

207). Budući da je na taj način umjetno dat značaj posve nebitnoj temi i javnost je postala zaokupljena njome, može se na Hrvatsku primijeniti jedna komunikacijsko–teorijska definicija nacionalizma, prema kojoj je nacionalizam »u onoj mjeri ekstreman u kojoj hitne i važne vijesti iz stvarnosti bivaju potiskivane nerealnim i nevažnim vijestima, ali omiljenima u toj ideologiji« (Deutsch 1985: 52).

Na hrvatskom primjeru se vidi kako mediji »mogu doprinijeti stvaranju uvjeta za nadzor jezične upotrebe i za širenje jezičnog purizma« (Busch/Kelly–Holmes 2004: 7). Tako »je HRT objavio priručnik u kojem se nabrajaju poželjne hrvatske riječi i nepoželjne 'strane' riječi. Državna radiotelevizija smatrala je sebe instancom koja određuje standard« (Busch 2004: 208). Navodna 'neispravna upotreba jezika' služila je čak kao pokriće za otpuštanje nepodobnih novinara: »1991. godine započela je uprava HRT–a sa serijom otpuštanja i umirovljavanja, što je zahvatilo gotovo polovinu zaposlenih. Kao javno obrazloženje služila je teška ekonomska situacija nastala zbog rata, no ustvari je uprava otpustila prvenstveno opozicijske i 'nehrvatske' novinare. Kao opravdanje poslužili su i jezikoslovci, koji su prema izjavi direktora utvrdili da 60% novinara oskudno vlada hrvatskim jezikom« (*ibid.*: 207–208).

Što se tiče prikazivanja južnoslavenskog konflikta u inozemstvu, zamjera se medijima na evropskoj razini što »putem aktualnog izvještavanja imaju sasvim određeni pogled na uzroke konflikta, a taj pogled neobaviještena publika najvećim dijelom preuzima. Tako mediji presudno utječu na oblikovanje javnog mnijenja u demokratskim društvima. Mediji često nisu zainteresirani za diferenciranu analizu konflikta, nego za što je moguće veću gledanost odnosno tiraž. To ih mnogo puta zavede da prešute složenost situacije i da prezentiraju crno–bijelu sliku konflikta. Iz toga nastaje poznata shema prijatelj–neprijatelj odnosno žrtva–počinilac, koja se prven-

stveno kod konflikta identiteta može medijski dobro inscenirati. Pitanje o nastanku etničkog identiteta usmjerenog na razgraničavanje, o profiterima izgrađenih slika neprijatelja i nadasve pitanje o alternativama postavlja se iznimno rijetko ili se uopće ne postavlja. To kod publike pojačava gledanje na etničku svijest kao na kulturnu konstantu koja je objektivno data i nepromjenjiva. Utisak beznadežne konfliktne konstelacije koji mediji šire zavodi publiku i na zaključak da se eskalacija nekog konflikta identiteta može spriječiti jedino još vanjskom intervencijom, i to možda nasilno« (Riedel 2005: 269).

S obzirom na stanje u medijima, pojedini autori upozoravaju da »žrtve medijskog ujednačavanja misli koje se ravna prema najnižem nivou i povećava medijima profit nisu samo individue koje vegetiraju na granici debilnosti nego i društvo u cjelini« (Schmidt–Salomon 2006: 118). Koliko je situacija ozbiljna, vidi se i iz podatka da su baš »ravnanje prema najnižem nivou« i »ujednačavanje misli« ključne smjernice u uputama za propagandu nacionalističke ideologije koje Hitler daje u svojoj knjizi *Mein Kampf*: »Svaka propaganda mora biti narodska, i njena duhovna razina treba biti prilagođena mogućnostima najograničenijih među onima kojima se obraća. Zato se duhovna razina propagande treba spustiti tim niže što je veća masa ljudi koje želi obuhvatiti. A kad se radi o tome da se obuhvati čitav narod, kao što je to slučaj kod propagande za istrajavanje u ratu, onda nikad dovoljan ne može biti oprez da se spriječe previsoki duhovni zahtjevi« (iz Jung 1974: 61).

Mediji ravnanjem prema najnižem nivou zaglupljuju društvo, a »najveća aktualna opasnost za homo sapiensa [...] leži u *strukturno uvjetovanoj gluposti*. [...] Možda je uzbudljivije i možda nas subjektivno rasterećuje ako mislimo da sudbinu čovječanstva usmjerava grupica mračnih zavjerenika, ali u stvarnosti iza čitave te mizerije stoji jedna gigantska, globalna, ogromna zaglupljenost. Upravo zato je neophodno prosvjećivanje! Bez obrazovne

ofenzive širokih razmjera, i lokalne i globalne, koja se *kao prvo* oslanja na najbolje tradicije znanosti, filozofije i umjetnosti, i koja se *kao drugo* ne plaši da bez tabua razotkrije zablude čak i najsvetijih tradicija, nećemo biti u stanju definirati bolja pravila igre za zajednički život ljudi koja su hitno potrebna« (Schmidt–Salomon 2006: 119).

Sport

S medijima je u uzgajanju nacionalizma povezan i sport jer on »doprinosi opasnoj politici ʼmiʼ naspram ʼoniʼ« (Billig 1995: 123). Pravi se »nacionalna identifikacija pomoću sporta protiv stranaca« (Hobsbawm 1984a: 301). On djeluje »prema unutra kao sredstvo sjedinjavanja naglašavajući sličnosti, a prema van kao sredstvo sukobljavanja naglašavajući razlike« (Bellamy 2003: 113).

Ono »što je sport učinilo tako učinkovitim posrednikom nacionalnih osjećaja, barem kod muškaraca, svakako je lakoća s kojom se čak politički ili javno nezainteresirani pojedinci mogu identificirati s nacijom čim nju simboliziraju uspješni sportaši [...]. Zamišljena zajednica milijuna izgleda da se ostvaruje kao momčad od jedanaest igrača koji svi nose jedno ime« (Hobsbawm 1991: 168).

Sportski događaji su drugo, svakodnevno lice nacionalizma (Ebeling 1994: 15–16): »zastave na sportskim stadionima prave nacionalističko raspoloženje« (Altermatt 1996: 11), a »sportske stranice ponavljaju površne stereotipe o naciji« (Billig 1995: 120). Već »između dva svjetska rata je internacionalni sport postao, kako je ubrzo uočio George Orwell, izrazom nacionalnih borbi, a sportaši koji su zastupali svoju naciju ili državu postali su centralne figure–simboli svojih zamišljenih zajednica« (Hobsbawm 1991: 168).

Istraživanja pokazuju da »paralela između sporta i ratovanja izgleda očita [...]. Sportske stranice, pozivajući nas, čitatelje, da mašemo zastavama, ponavljaju jezik ratovanja. Često se služe metaforama vezanima za oružje (pucati, opaliti, napasti)« (Billig 1995: 123). Zato se opisuje »'sport kao sredstvo sukoba među nacijama koje pojačava agresivnost, stereotipe i predodžbe o inferiornosti i superiornosti'« (Bellamy 2003: 113).

Svakoga dana »sportske stranice prvenstveno čitaju muškarci zbog zadovoljstva. One se mogu smatrati banalnim vježbanjem za iznimna vremena krize kada država poziva svoje građane, pogotovo svoje muške građane, da daju krajnje žrtve za nacionalne ciljeve« (Billig 1995: 11). Poznato je da se »politička kriza koja vodi u rat može brzo napraviti, ali volja za žrtvovanjem ne može. Moraju postojati prethodne vježbe i podsjećanja, tako da kad dođe kobna situacija, muškarci i žene znaju kakvo ponašanje se od njih očekuje. Svakodnevno se odvija banalno pripremanje. Na sportskim stranicama kad ih muškarci prelijeću tražeći rezultate tima za koji navijaju, čitaju pritom o podvizima drugih muškaraca u bitci za interese većeg tijela, ekipe. Često je ekipa nacija, i bori se za slavu protiv stranaca« (*ibid.*: 124).

Perfidno dresiranje računa da »su sportske stranice [...] tekstovi zadovoljstva. Dan za danom milijuni muškaraca traže svoje zadovoljstvo na tim stranicama, diveći se herojstvu u ime nacije, uživajući u prozi u kojoj intertekstualno odzvanja ratovanje. Takva zadovoljstva ne mogu biti bezazlena. [...] rutinski podsjetnici mogu također biti vježbanje; protekla ponavljanja ne mogu biti ignorirana kao priprema za buduća vremena. Možda ćemo mi — ili naši sinovi, nećaci, unuci — odgovoriti jednoga dana, sa spremnim entuzijazmom ili sa sviješću o dužnostima kad čujemo da nas naša država zove. Poziv će nam već biti poznat; o dužnostima smo već informirani; te riječi su već odavno instalirane u predjelu našeg zadovoljstva« (*ibid.*: 124, 125).

Školski sistem

U širenju nacionalizma škola ima veliku ulogu. Može se govoriti o »praksi usađivanja nacionalizma u djecu u školi. Emocionalni patriotizam koji leži u osnovi nacionalizma počinje unutar obitelji i nastavlja se u učionici povijesti. U školi djeca usvajaju predrasude o sebi i drugim ljudima i uče visoko vrednovati svoju naciju. Učitelji po pravilu nisu skloni uklanjati nacionalne i rasističke predrasude kod djece. [...] Prva stvar koju je većina djece naučila o ljudima drugih nacija bila je da ih ne vole. [...] Emocionalni stavovi prema raznim stranim državama su ugrađeni u malu djecu prije nego što su djeca usvojila čak i najosnovnije činjenične informacije o tim državama« (Snyder 1968: 364–365).

To se sprovodi planski jer »prema nacionalističkoj teoriji školski sistem mora imati glavno mjesto u radu države. Svrha obrazovanja nije prenositi znanja, ustaljene spoznaje i metode izumljene u društvu zbog bavljenja općim interesima; svrha obrazovanja je sasvim politička — potčiniti volju mladih ljudi volji nacije. Škole su sredstvo državne politike poput vojske, policije i državnih financija. [...] Svrha takvog školovanja je okupirati mozgove ljubavlju prema državi, i stoga je ono što se uči i kako se uči, što se potiskuje i što se mijenja stvar državne politike« (Kedourie 1993: 78).

Analize pokazuju da »nova hrvatska država otvoreno koristi obrazovni sistem kao političko oruđe« (Bellamy 2003: 155). Čitav »novi program nastave je napravljen tako da usađuje krut sistem vrijednosti, a ne nezavisno razmišljanje. Pod prijašnjim režimom to su bile vrijednosti samoupravnog socijalizma i 'bratstva i jedinstva', no nove vrijednosti su u potpunosti konzervativne i nacionalističke« (*ibid.*).

Kad se njihovo usađivanje odvija pod izlikom »izgradnje ponosa na vlastitu naciju«, potrebno je podsjetiti da je »'nacionalni ponos' u praksi vrlo kliska i labilna kategorija jer druga strana ponosa je oduvijek preziranje

drugoga ili drugih. Čovjek je samo u usporedbi s nečim ponosan na nešto. [...] Teško je kontrolirati gdje završavaju jednoznačno lijepe predodžbe o ’dragocjenom materinskom jeziku’, a gdje počinje da ovaj ili onaj narod ’ima grozan jezik’, da je naša zemlja tako lijepa, a ona zemlja izrazito odvratna... Pogotovo je teško kontrolirati gdje završava da smo mi prijateljski, susretljivi i otvoreni, a gdje počinje da su oni odbojni, odvratni, zatvoreni. Isto i s povijesnog gledišta: mi smo oduvijek voljeli slobodu i bili heroji, oni su bili podmukli i kukavice« (Szücs 1981: 148). Tako da »ponos što se pripada nekom carstvu, nekoj religijskoj ili kulturnoj zajednici podrazumijeva preziranje ili sažaljevanje onih koji u tome nemaju udjela« (Lemberg 1964 II: 82).

Škole usađuju i nacionalistički i preskriptivistički odnos prema jeziku: »Učitelji koji su naučili a zatim podučavaju tu varijantu žigosat će druge varijante kao ’pogrešne’ ili društveno neprihvatljive« (Le Page/Tabouret–Keller 1985: 236). Tako »obrazovni sistem očito ostaje osnovno sredstvo za jezično–ideološku kontrolu« (Blommaert 1999: 430). Na njemu se još jednom vidi da »je pravljenje nacionalističke svijesti posao intelektualaca« (Konrad 1994: 36).

S obzirom na takvu situaciju školstva u Hrvatskoj, potrebno je političare podsjetiti na »*obavezu države i njenih regija da podupiru seriozno obrazovanje*, koje se treba ravnati prema solidnim znanstvenim kriterijima istinitosti, a ne prema partikularnim interesima određenih« grupacija (Schmidt–Salomon 2006: 138) — bilo političkih, bilo strukovnih, bilo religijskih. Unutar školskih predmeta »*nekritičko prenošenje tvrdnji za koje je dokazano da su pogrešne suprotno je od obrazovanja, to je ’izopačeno učenje’, manipulacija*« (*ibid.*: 137). Ona zaglupljuje društvo i »zato je *poboljšavanje obrazovnog sistema* pored uklanjanja velikih društvenih (prvenstveno ekonomskih) problema najvažniji zadatak sadašnjosti« (*ibid.*: 49). Obrazovanje se mora zasnivati na »temeljnim

principima prosvjećivanja (na pravednim i fer odnosima; na primatu samostalnog, kritičkog razmišljanja umjesto primata autoriteta; na skeptičnosti prema svetim, apsolutnim vrijednostima; na čisto svjetovnoj argumentaciji itd.)« (*ibid.*: 87). Dakle, baš suprotno od onoga što zahtijevaju npr. kroatisti u domaćoj sredini.

Perspektive hrvatskog društva koje se zasniva na konzervativnosti i nacionalizmu nisu nimalo ružičaste: novi »tradicionalizam smanjuje kvalitetu školskog obrazovanja«, to je »nova sablast u obrazovanju« (Bellamy 2003: 156).

Uloga lingvista

Kod lingvista na južnoslavenskim prostorima zapaža se zadnjih dvadesetak godina toliko izrazit trend približavanja političkome da se domaći jezikoslovci i političari više uopće ne razlikuju ni po sadržaju ni po tehnikama koje primjenjuju kad govore o jeziku. Hrvatski lingvisti i javno izražavaju odbacivanje vlastite struke kad u svojim tekstovima pišu npr. da im nije bitno je li »naziv jezika lingvistički opravdan ili nije«, ili da im kod tvrdnje o različitosti jezika nije bitna količina razlika u jeziku. Zaboravljaju da bi njima kao lingvistima i sveučilišnim profesorima moralo biti bitno je li naziv jezika lingvistički opravdan i je li tvrdnja o različitosti jezika zasnovana na lingvističkim kriterijima zato što se od sveučilišnih profesora lingvistike očekuje da lingvistički obrazuju studente, kako bi ovi nakon završenog studija obrazovali u školama široke mase i tako podizali razinu općeg znanja.

Uvid u publikacije najprominentnijih hrvatskih jezikoslovaca pokazuje, nažalost, da čak nastoje raznim tehnikama zamagljivanja onemogućiti zainteresirane da dođu do ispravnih zaključaka o jezičnim pitanjima. A u onim rijetkim situacijama kad bivaju suočeni sa znanstvenim pristupom, redovito posežu za političkim etiketama da bi tako prikrili nestručnost vlastitih publikacija.

Jednako upada u oči da kod svojih teza navode argument tipičan za političare da »tako misli narod« i da oni zastupaju i prenose narodno, laičko shvaćanje. Zaboravljaju da nije zadatak profesora prenositi laicima laičko shvaćanje, jer oni ga ionako znaju, nego je zadatak profesora upoznati laike sa znanstveno utemeljenim spoznajama. Naime, za razliku od naroda i od političara, lingvisti se profesionalno bave jezičnim temama, pa se od njih očekuje da im je i mišljenje o takvim temama profesionalno, a ne laičko.

Pojedini hrvatski filolog, npr. Katičić (2000: 165–166), svoje pozivanje na narod proglašava demokracijom i etikom, temeljeći na tome vlastiti zahtjev da se na fakultetima ne koristi naziv *srpskohrvatski jezik* i da se upotrebljava naziv *hrvatski jezik*. To Gröschel (2009: 320) kritički komentira sljedećim riječima: »mora se propitati njegovo shvaćanje odnosa između znanosti (o jeziku), 'demokracije' i 'etike'. Znanstveno istraživanje i nastava ne mogu biti 'demokratski' tako što osjećajima i mislima 'onih kojih se tiče', tj. mase naivnih govornika, ustupe prednost nad znanjem eksperata, nego jedino tako da svoje spoznaje učine pristupačnim svakome. Isto vrijedi i za druga znanstvena područja. Nitko neće ozbiljno zastupati mišljenje da kod dijagnoze i terapije bolesti treba dati prednost, naspram metoda akademske medicine, metodama narodske medicine koje su bolesniku kao 'onome koga se tiče' poznate. U skladu sa znanstvenom 'etikom' i lingvistike je da 'onima kojih se tiče' razjasni koliko ima istine u njihovim laičkim predodžbama, a ne da ih učvršćuje u njihovim predznanstvenim odnosno izvanznanstvenim prosudbama«.

Zamjenjivanje znanstvenog dokaznog postupka frazom »tako misli narod« je izraz populizma, a populizam je staviti narodu nešto u usta, a onda mu gledati u usta, dakle prvo izmanipulirati narod, a zatim se pozivati na njega. Populistima kao opravdanje za sve služe »'mase', na koje se često pozivaju, a još češće ih instrumentalizi-

raju« (Höpken/Sundhaussen 1998: 1). Nasuprot tome, znanstveni pristup osvještava ulogu manipulacije i demagogije u oblikovanju »glasa nacije« i »volje naroda« te pokazuje da »'glas nacije' je fikcija« (Billig 1995: 71) i da je »vrlo lako demagozima da smatraju kako samo oni mogu interpretirati volju naroda i odlučivati tko se ubraja u narod« (Smith 1995: 148).

Znak populizam je i pravo takmičenje u jezičnom »rodoljublju« među jezikoslovcima u tome tko će biti veći pobornik »pravih hrvatskih riječi«, tko će više proganjati »nehrvatske riječi«, tko će glasnije osuditi lingviste u svijetu koji u svojim radovima upotrijebe naziv »srpskohrvatski jezik« itd. Takvo izražavanje »domoljublja« se pokazalo važnijim od posjedovanja znanja iz struke kojom se bave. Posljedica toga je da su za hrvatsko jezikoslovlje postali karakteristični veličanje purizma, opsjednutost porijeklom riječi, poistovjećivanje nacije s jezikom, zastrašivanje pričom o ugroženosti jezika i nacije te pričom o stalnoj zavjeri vanjskih i unutarnjih neprijatelja, prepravljanje povijesti i opsjednutost vlastitom slikom povijesti, pripisivanje uloge paćenika sebi, svojoj naciji i jeziku, pripisivanje drugima uloge dežurnog krivca, diskvalificiranje neistomišljenika politiziranjem — a sve ovo su tipična svojstva jezičnog nacionalizma. Tako da, »nažalost, i jezični nacionalisti među Hrvatima, Bošnjacima, Srbima (grupa oko *Slova*) i Crnogorcima [...] su konstruiranjem ili održavanjem mitova o jezičnoj povijesti i širenjem scenarija o ugroženosti jezika pridonijeli učvršćivanju predrasuda, stereotipa i neprijateljskih slika o susjednim narodima koji govore istim jezikom« (Gröschel 2009: 377).

Kombinacija jezičnog nacionalizma i populizma ne iznenađuje jer utvrđeno je da »populizam ima dodirnih točaka s nacionalizmom i rasizmom« (Altermatt 1996: 200) i da »nacionalizam i rasizam imaju dva lica: jedno je institucionalizirano i oblikuje na određeni način drugo — populističko — lice, koje se onda koristi kao argument

za nužnost institucionaliziranog — državnog — nacionalizma« (*Neuer Nationalismus* 1994: 20).

U tekstove hrvatskih jezikoslovaca ugrađena su osnovna obilježja »desnopopulističkog sindroma«, a to su: »Populistički pokreti po pravilu apeliraju na narod i na jednostavne ljude. [...] nacionalni osjećaj zajedništva stavljaju iznad principa slobode, skloni su prema stranome pokazivati netoleranciju, sumnjičavost i odbojnost. Ksenofobija je dio populizma. [...] sanjaju o dobrim, starim vremenima [...] Populistički pokreti su najčešće antiintelektualno usmjereni, iako ih često vode intelektualci. [...] Populizam se često odlikuje dihotomijskom slikom svijeta, koja društvo i povijest dijeli na dobro i zlo. Pritom dobro ostaje na idealistički način zamagljeno, dok zlo najčešće biva konkretizirano i personificirano. Dežurni krivci i teorije o zavjerama imaju bitnu ulogu u populističkoj slici svijeta« (Altermatt 1996: 193–194).

Pisanje u službi takve slike svijeta nanosi dalekosežnu štetu na razini obrazovanja jer usađuje novim generacijama neznanstvene tvrdnje o jeziku, naciji, povijesti i kulturi. Iako je najmanje pola stoljeća dobro poznato da se radi o neznanstvenim tj. netočnim tvrdnjama, i njihova osporenost je odavno ugrađena u visokoškolsko obrazovanje zapadnoevropskih zemalja, hrvatski akademici čine sve kako bi domaću sredinu izolirali od zapadnoevropskih znanstvenih standarda i kako bi joj uskratili pristup znanju. Ponavljaju da se jezik mora podudarati s nacijom, premda je odavno poznato da to nije točno. Ne koriste lingvističke spoznaje o policentričnim jezicima, iako bi upravo one omogućile objektivnije sagledavanje naše jezične situacije. U svakoj novoj kroatističkoj knjizi o standardološkim temama samo se ponavlja ono što je postalo podobno ponavljati o jeziku i što lingvistički *mainstream* u Hrvatskoj ponavlja, a istovremeno se prešućuje ono što je postalo podobno prešutjeti. Takvo uporno odbijanje suočavanja s jezičnom stvarnošću i s dosezi-

ma znanosti u svijetu ne donosi kroatistici nažalost ništa drugo nego dodatne izgubljene godine.

I »analizirane diskusije na temu jezika također su pokazale da je hrvatsko jezikoslovlje zarobljeno u teško premostivom diskursu, što onemogućava da nadvlada iskrena i zdrava diskusija o temi jezika. To ograničava svaku mogućnost analize, spoznaje i, na kraju krajeva, objektivnog poimanja svijeta« (Czerwiński 2005: 259). Doista, više je nego upadljivo da »sveukupno pokazuju jezičnopartikularistički orijentirani lingvisti među Hrvatima, Bošnjacima i Crnogorcima i nakon jedne diskusije 'za i protiv srpskohrvatskoga', koja traje već preko desetljeće i pol, začuđujuću rezistenciju prema dokazima 'za srpskohrvatski' iznešenima ne samo od strane lingvista u inozemstvu nego i u njihovoj domovini« (Gröschel 2009: 371). Kod ignoriranja dokaza je na djelu jedan psihološki mehanizam pomoću kojeg »se potiskuje spremnost za 'promjenom smjera' kad se pojave defekti u vlastitoj argumentaciji« pa »čovjek ono što bi u stvari mogao znati ne želi znati« (*ibid.*). Takav postupak je »vrlo opasan i, naposljetku, nemoralan« (*ibid.*: 372). Nažalost, »od taštine, koja bi mogla biti povrijeđena priznavanjem vlastitih zabluda, očito ni lingvisti nisu oslobođeni« (*ibid.*).

Što je najgore, »ustrajavanjem na svojoj jezičnoideološkoj vjeri, jezikoslovci u službi politike u državama nasljednicama Jugoslavije već su više generacija studenata indoktrinirali u duhu jezičnog apartheida, i znanstveni podmladak usmjeren na karijeru naveli na oportunističko preuzimanje svojih pogleda« (*ibid.*).

Premda kod nas takvo stanje vlada već desetljećima, njega ipak ne bi trebalo biti nemoguće prevladati. Jer kad nacionalistička ideologija želi jedno, a istina na koju ukazuje znanost je drugo, izbor između tih dviju opcija znanstveniku ne bi smio pasti teško ako ima na umu da odbacivanjem istine ujedno odbacuje i sebe kao znanstvenika: »tko si dozvoli — bez obzira zbog kakvih razlo-

ga: patriotskih, političkih, religijskih [...] — da i u najmanjoj mjeri krivotvori istinu, njegovo ime se mora izbrisati s liste znanosti« (Pâris iz Benda 1978: 80).

Uostalom, »konflikti između države i znanosti, među njima i takvi između države i proučavanja jezika, provlače se kroz povijest Evrope od antike. I u slučaju postjugoslavenske jezične šizme lingvistika je pozvana da sačuva autonomiju svojih kategorija u skladu s jednom izrekom koja se pripisuje rimskom povjesničaru Suetonu (70.–130. n. e.), a glasi: *Caesar non supra grammaticos* ['Nije Cezar iznad gramatičara', tj. vladari ne treba da se miješaju u jezična pitanja]« (Gröschel 2003: 185).

Kad se autonomija zamijeni služenjem nacionalizmu, onda se u takvom jezikoslovlju pojavljuju autistične crte. Pa tako premda je zadnjih dvadesetak godina standardni jezik postao jedna od glavnih tema u većini južnoslavenskih država, zapaža se kod te teme (koja uključuje policentričnost, lingvističke i sociolingvističke kriterije, naziv jezika) da lingvisti na južnoslavenskim prostorima imaju vrlo sužen kut gledanja, da su neupućeni u internacionalni kontekst i u analogije iz drugih jezika, i da lingvističke ili sociolingvističke termine upotrebljavaju bez poznavanja njihove internacionalne definicije (*ibid.*: 137).

Nadalje, gube iz vida da lingvističko bavljenje jezikom »služi općenito poboljšavanju sposobnosti jezičnih oblika u svrhu optimiranja komunikativnih mogućnosti govornika. Izolacionistička izgradnja varijanata srpskohrvatskog jezika vodila bi, nasuprot tome, ka pravljenju komunikacijskih barijera. Sudjelovanje u tome bi za lingviste trebalo biti nespojivo s njihovom znanstvenom etikom« (Gröschel 2001: 183). Odbacivanje znanstvene etike je kod kroatista toliko uzelo maha da se u svojim publikacijama otvoreno zalažu za neetičnost, npr. Škarić (1994: 99–100) piše da je u Hrvatskoj »standardnom jeziku zadaća da ucrta međe, da uspostavi komunikacijske barijere«, pa da stoga treba uvoditi i pojačano koristiti

neuobičajene izraze »sve i kad nisu većini Hrvata, ili barem današnjih Hrvata, najbliži«.

Takve aktivnosti bi lingvistima trebale biti zazorne, pogotovo što se zna da današnju ispolitiziranost i izolacionističke aktivnosti koje ona uzrokuje lingvistički leksikon definira kao: »*Jezični šovinizam*. Šovinizam je ekstremni nacionalizam, a jezični šovinizam je sukladno tome ekstremno cijenjenje jezika vlastite grupe uz istovremeno ekstremno preziranje drugih jezika neke regije ili nekog državnog područja. Jezični šovinizam je često dio takozvane etnogeneze odnosno 'nacionalnog preporoda' [...] i često se pojavljuje zajedno s politički agresivnim borbama za promjenom statusa kontaktnih jezika i s purističkim nastojanjima. Aktualni primjeri jezičnog šovinizma su nastojanja da se srpskohrvatski jezik podijeli na dva jezika, na hrvatski i na srpski« (Glück [2]2000: 652).

Unatoč tim nastojanjima, neznatnost jezičnih razlika između varijanata srpskohrvatskog jezika rezultira i dalje međusobnom razumljivošću, a »s međusobnom razumljivošću kao odlučujućim kriterijem za pripadnost idioma istom jeziku povezan je nedostatak bilingvizma između govornika tih idioma. Međusobna razumljivosti i nepostojanje bilingvizma stoje u korelaciji sa strukturnom sličnošću idioma koju je utvrdila sistemska lingvistika. Sve tri navedene činjenice su karakteristične za jezične oblike klasificirane u lingvistici kao varijante, npr. za varijante njemačkog, engleskog ili španjolskog« (Gröschel 2009: 148).

Od tih činjenica domaći jezikoslovci odvraćaju pogled, a tu i tamo se odrazi takvog postupanja mogu naći »i kod nekih stranih, među ostalima i njemačkih (južnih)slavista, koji su neke argumente iz debate u postjugoslavenskom području, izgleda, preuzeli bez preispitivanja. Do priključivanja stranaca pozicijama zastupljenim u postjugoslavenskom diskursu dolazi očito stoga što pretpostavljaju da nacionalni filolozi, koji se izjašnja-

vaju kao izvorni govornici, posjeduju na neki način 'prirodno' uvijek veću kompetenciju kod prosuđivanja 'vlastite' jezične problematike. Takvoj procjeni može se suprotstaviti nalaz ruskog sociolingvista Vachtina (2002: 247), koji konstatira da upravo u sociolingvističkim kontekstima lingvisti koji prosuđuju status svog vlastitog materinskog jezika često pokazuju veću podložnost emocijama prema predmetu svog istraživanja, a posljedica toga je veći stupanj politiziranosti njihovih izjava« (Gröschel 2009: 2). Domaći jezikoslovci zaboravljaju da »je 'politička pjesma' i dalje za pravu znanost 'odbojna pjesma'« (Spillner 1990: 15). A strani lingvisti koji od njih nekritički preuzimaju gube dragocjeni »'pogled izvana' koji nije iskrivljen nacionalizmom« (Steltner 2003: 26).

U vezi s opisivanjem jugoistočne Evrope u zapadnoevropskim zemljama zapaža se u novije vrijeme »da su i na području znanosti izišle na vidjelo određene sumnjive pojave« (Hatschikjan 1999: 25). Jedna od njih je »nekritičko preuzimanje terminologije od pojedine strane u konfliktu. [...] U 90–im godina mogle su se i mogu se takve tendencije vidjeti i u nekim znanstvenim publikacijama (koje srećom nisu karakteristične za čitavo znanstveno razmatranje)« (*ibid.*: 26).

Kod nastajanja tih tendencija određenu ulogu odigrala je svijest da »tko kao predstavnik inozemne slavistike ili opće lingvistike eksplicitno negira ispravnost argumenata za zasebnost hrvatskog jezika i ustrajava na postojanju [...] *srpskohrvatskoga*, mora računati s tim da će u Zagrebu postati *persona non grata*, što mu baš neće olakšati pristup knjižnicama ili arhivima u Hrvatskoj« (Gröschel 2009: 367). Još veću ulogu odigrali su zahtjevi koji dolaze iz južnoslavenskih država. Naime, više nije ni javna tajna da Hrvatska pomoću svojih diplomatskih službi vrši direktne pritiske na inozemna sveučilišta. Profesor sa Sveučilišta u Kopenhagenu, Per Jacobsen (2006: 319) govoreći o danskim sveučilištima opisuje kako od 90–ih godina »bili smo izloženi pritisku, pone-

kad dosta primitivnom« kad su ih posjećivali hrvatski ambasadori s prijedlogom da uvedu hrvatske studije i podijele knjige u knjižnicama na hrvatske i srpske. Jacobsen navodi imena iz samog vrha hrvatskog političkog života i postupke kojima su se služili kako bi od stranih znanstvenika iznudili imenovanje jezika i studija po hrvatskoj naciji. Takvi pritisci se od 90–ih godina ponavljaju na raznim evropskim sveučilištima.

Oni istovremeno i razotkrivaju kakva je situacija u samoj Hrvatskoj: »Kad jedan predsjednik države misli da mediji u inozemstvu podliježu državnoj kontroli, i kad jedna ministrica za obrazovanje vjeruje da u inozemstvu može zahtijevati nazive jezika i način organiziranja visokih škola i knjižnica u skladu sa svojim željama, onda to mnogo govori o slobodi medija, istraživanja i nastave u njihovoj domovini« (Gröschel 2009: 365).

Navedeno »ograničavanje slobode medija i slobode mišljenja, što je više puta javno kritizirano od strane zapadnjačkih institucija, važilo je i još uvijek važi u jezikoslovnim glasilima kakvo je Babićev časopis *Jezik* ili kakvi su članci, monografije i zbornici u izdavaštvu pod utjecajem zagrebačke Akademije, gdje je do danas upotreba naziva *srpskohrvatski jezik* (odnosno *hrvatskosrpski*) tabu« (*ibid.*: 163). Drugim riječima, »mehanizmi cenzure i autocenzure zbog uzimanja u obzir politike djelovali su i djeluju i u redakcijama stručnih publikacija« (*ibid.*).

Neki znanstvenici zbog pritisaka popuštaju politici, a neki, pogotovo domaći, to čine možda zbog vlastitog uvjerenja da je politika nadređena znanosti. Pritom zaboravljaju da u sveučilišnim statutima piše kao jedna od glavnih postavki znanstvenog rada da je znanost nezavisna od politike. Naime, »bilo koje 'nacionalno orijentiranje' u znanosti je nespojivo s postulatom znanstvene objektivnosti, bez obzira radi li se o astrofizici, genetici, filozofiji ili o lingvistici i filologiji« (*ibid.*: 293). Zaboravljaju i da statuti sveučilišta zahtijevaju od znanstvenih radnika da javno iznose i brane dokazane istine u situa-

cijama kada su one, bilo zbog politike bilo zbog drugih razloga, ugrožene u društvu. Postoje etički kodeksi sveučilišta koji govore o dužnosti članova akademske zajednice da istupe pred javnost i podsjete je na činjenice, imajući na umu društvenu odgovornost i dobrobit zajednice.

Zašto mnogi to ipak ne čine, objašnjava jedan poznati psihološki mehanizam, prema kojem pojedinac razmišlja na sljedeći način: a) Zašto baš ja da istupim u javnosti i raščišćavam stvari kad ima i drugih lingvista, pa neka to oni naprave? — dakle, kao prvo prebacuje odgovornost na druge; b) nakon toga, kad prođe određeno vrijeme, retroaktivno situaciju gleda ovako: Ako ni drugi ne istupaju u javnosti i ne raščišćavaju stvari, znači da ni ne treba istupati i raščišćavati, nego je sve u redu, ni nema se što raščišćavati.

Kod teme standardnog jezika u novim južnoslavenskim državama očituje se u punoj mjeri dilema koja pogađa same temelje znanstvenog rada i profesije sveučilišnog nastavnika: da li se držati osnovnih principa znanstvenog i nastavnog rada kao što su objektivnost, nepristranost, iznošenje činjenica, i onda kada ti principi daju rezultat koji aktualna politika nerado gleda, ili odbaciti te principe zbog priklanjanja politici. Kako se opredijeliti u takvoj situaciji? Odluku mora donijeti svaki lingvist za sebe, a ona će dobrim dijelom ovisiti o njegovoj vlastitoj savjesti i o spremnosti da preuzme odgovornost. Ovisit će i o tome koliku količinu konformizma i oportunizma dopušta njegov integritet osobe.

Krajem 80–ih godina zapaženo je da je u raznim granama znanosti povećan značaj etike, koja u prednji plan stavlja pojam odgovornosti znanstvenika (Goebl 1988: 855). Također je zapaženo da baš u sociolingvistici postoje veliki deficiti na tom području pa je »potrebno spoznajnu, teoretsku i radnu sposobnost sociolingvistike proširiti razvijanjem i izoštravanjem svijesti za etičke aspekte«, a rezultat toga bi trebala biti »veća svijest o odgovornosti« (*ibid.*: 864). Dvadesetak godina kasnije (Goebl

2005: 946–947) konstatira se da se zaostalost sociolingvistike na planu etike, nažalost, još više povećala. Zato je sociolingviste potrebno podsjetiti na Kantov, Weberov i Popperov postulat da se u znanosti empirijski traga za istinom bez preduvjerenja i bez vrednovanja, i potrebno je ponovo zahtijevati »veću svijest o odgovornosti« (*ibid.*: 947, 951, 954).

Znanost čine »iskreni, sistematski napori da se sazna istina o stvarnosti« (Dawkins 2007: 501). Od lingvista se očekuje objektivnost: »Lingvisti su, tako volimo misliti, znanstvenici — objektivni promatrači jezika koji mogu sebe odvojiti od ideologija prihvaćenih u društvu oko njih. Ali ta razvedravajuća misao je sigurno netočna: sasvim je jasno da lingvisti mogu biti, i često jesu, zahvaćeni ideološkim pozicijama koje mogu jako utjecati na njihovu interpretaciju rezultata istraživanja« (Milroy 2005: 325). Prihvaćanje proširenih ideoloških pozicija omogućava pojedincu dobre odnose s onima koji zastupaju te pozicije. Unutar kroatistike i s njom povezanih južnih slavistika došlo je do toga da se više cijeni biti u dobrim odnosima s većinom, biti dio *mainstreama*, nego pisati ili govoriti kvalitetno o temama iz svoje profesije. Takve okolnosti omogućuju širenje ideoloških pozicija na mjestima gdje bi se očekivao nezavisan i objektivan pristup.

Kod najprominentnijih hrvatskih filologa dominira ideologija: Gröschel (2009: 369–370) razotkriva npr. Radoslava Katičića kao predstavnika filologije u službi politike, a takva filologija »pravi ili učvršćuje jezične ideologije«. Uvid u Katičićeva nastojanja da se ideologija što više širi pokazuje da »tko, kao Katičić ovdje, pokušava svoj autoritet dobiven pomoću zasluga na drugim područjima koristiti za postizanje njemu poćudnih jezičnopolitičkih pogleda, isključuje naposljetku sam sebe iz stručnoznanstvenog diskursa. Instrumentaliziranje emocija [...] je ’moralna toljaga’ posebne vrste, koja južnu slavistiku njemačkog govornog područja treba zastrašiti

kod ophođenja s nazivom *srpskohrvatski jezik*. Tko poseže za takvim sredstvima, razotkriva i vlastitu sumnju u uvjerljivost svojih inače iznošenih argumenata za zasebnost hrvatskoga« (*ibid.*: 359). Neuvjerljivost argumenata razlog je za nedovoljan odaziv u inozemnoj lingvistici na koji se Katičić tuži, no »Katičićev prigovor (2001b, 582) upućen prvenstveno inozemnoj slavistici da neki 'serbokroatisti' 'teško čuju, a neki ne čuju nikako' zahtjev za zasebnom kroatistikom na planu lingvistike, može se s većim pravom obrnuto uputiti hrvatskim filolozima, koji se 'prave gluhi' na argumente protiv zasebnosti hrvatskog jezika iznešene u inozemnoj slavistici« (Gröschel 2009: 371).

Ima više razloga zbog kojih domaći filolozi ustrajavaju u služenju politici. Kao prvo, »'nacionalni' angažman jezičnih secesionista se i financijski honorira« (*ibid.*: 258). Oni »mogu računati s raznim privilegijama u društvu: s napredovanjima u karijeri, članstvom u akademiji, nagradama spojenim s novčanom potporom, prihodima od gramatika, pravopisa i rječnika koje su oni napisali a ministarstvo odobrilo za škole i sveučilišta« (*ibid.*: 370). Poznato je da »što se tiče prihoda, jedva da se može dosegnuti stanje zasićenosti kod ikoga. No, ostaje da se zapitamo što je ponukalo one koji su u karijeri već postigli uspjeh da postanu nosioci jezičnosecesionističkog pogleda« (*ibid.*). U odgovoru na to pitanje vidljiv je još jedan razlog za ispolitiziranost jezikoslovaca: »Šira javnost se obično ne zanima za lingviste, slično kao ni za znanstvenike iz područja književnosti ili za sveučilišne filozofe, što znači da njihov rad društveno ne dobiva priznanje kakvo očekuju. No, nacionalni filolozi mogu privući javnu pažnju u turbulentnim vremenima raspada države ako znaju, prvenstveno preko medija, sebe profilirati u pobornike 'nacionalnih interesa'. Šansa da kao značajni predstavnici nacionalne avangarde postanu priznati u društvu mogla bi biti važan motiv zašto su se neki lingvisti koji su za vrijeme Tita zastupali jezičnou-

nitaristički stav preobrazili u jezične partikulariste« (*ibid.*: 370–371).

Očito je trend na južnoslavenskim prostorima da se »'istina' pripisuje 'službenom' stavu onoga tko je na vlasti. Time se posjedovanje 'istine' shvaća kao pravo vladara i poistovjećuje s ideološki prepunjenim diskursom« (Zorić 2005: 23). Zapažajući takvu ideološku zahvaćenost kroatista i drugih južnih slavista, pojedinci u međunarodnoj znanstvenoj zajednici podsjećaju na »ulogu lingvistike kao nečeg odvojenog od vladajuće političke sile« (iz Busch/Kelly–Holmes 2004: 54). Podsjećaju da je lingvistika »objektivna znanost« (*ibid.*) i stoga nezavisna od politike i njenih odredbi. Lingvistika treba ukazivati na zastranjenosti politike na jezičnom planu nastale zbog nacionalističkih ciljeva: »Zar ne bi lingvistika kao disciplina ili lingvisti kao njeni predstavnici trebali preuzeti određenu odgovornost i reći političarima da njihove političke odluke ili njihova jezična politika mogu imati takve i takve posljedice na području obrazovanja, na području medija, na području kulturne politike itd.?« (*ibid.*: 55). Pa stoga i kod četiriju naziva jezika u novim ustavima (hrvatski, srpski, bosanski, crnogorski) »jedna od uloga koju bi lingvisti mogli imati je da istaknu kontradikcije koje stoje iza tih naziva« (*ibid.*).

Sa znanstvene strane, »teorijska osnova koju su dali jezikoslovci u službi politike za hipotezu o zasebnim jezicima pokazala se neuvjerljivom« (Gröschel 2009: 377). To ujedno znači da »zamjenjivanje naziva *srpskohrvatski jezik* (odnosno *hrvatskosrpski*) pomoću *hrvatski, srpski, bosanski* i *crnogorski* nije opravdano iz lingvističke i sociolingvističke perspektive« (*ibid.*: 344). Opravdanje ne mogu pružiti ustavne odredbe o službenim jezicima jer »političko–administrativne i pravno ozakonjene manipulacije nazivom jezika irelevantne su za lingvističko i sociolingvističko prosuđivanje jezične stvarnosti« (*ibid.*: 17).

Činjenica da Srbi, Hrvati, Bošnjaci i Crnogorci govore istim jezikom ne ugrožava ni nacije ni države, niti ima bilo kakvih negativnih posljedica za govornike. Naprotiv, ima pozitivnih jer se ne moraju mučiti oko prevođenja kao kad se sretnu s govornicima nekog stranog jezika. Razlike između varijanti srpskohrvatskog jezika čak su manje nego između varijanti unutar drugih standardnih jezika. Budući da i stvarnost i znanost dokazuju da se radi o jednom policentričnom standardnom jeziku, postavlja se pitanje kada će zdravi razum i smisao za realnost prevladati nad nacionalističkom ideologijom balkanskih filologa. Jer i »ako se dva suprotna stava zastupaju jednakom žestinom, ne mora istina nužno biti u sredini. Možda jedna strana, jednostavno, ima pravo« (Dawkins 2007: 529).

Popis citiranih radova

Abraham, W. (ur.) (1974), *Terminologie zur neueren Linguistik*, Tübingen.

Ager, D. (2001), *Motivation in Language Planning and Language Policy*, Clevedon.

Aitchison, J. (1992), »Assessing Language Status: Some Problems«, U. Ammon/M. Hellinger (ur.), *Status Change of Languages*, Berlin/New York, 487–495.

Aitchison, J. ([3]2001), *Language change: progress or decay?*, Cambridge.

Alexander, R. (2000), *In Honor of Diversity: The Linguistic Resources of the Balkans*, Columbus.

Altermatt, U. (1996), *Das Fanal von Sarajevo*, Paderborn i dr.

Ammon, U. (1987), »Language — Variety/Standard Variety — Dialect«, U. Ammon i dr. (ur.), *Sociolinguistics / Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society / Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*, Berlin/New York, 316–334.

Ammon, U. (1989), »Towards a Descriptive Framework for the Status/Function (Social Position) of a Language within a Country«, U. Ammon (ur.), *Status and Function of Languages and Language Varieties*, Berlin/New York, 21–106.

Ammon, U. (1992), »On the Status and Changes in the Status of German as a Language of Diplomacy«, U. Ammon/M. Hellinger (ur.), *Status Change of Languages*, Berlin/New York, 421–438.

Ammon, U. (1995), *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz: das Problem der nationalen Varietäten*, Berlin/New York.

Ammon, U. (1996), »Typologie der nationalen Varianten des Deutschen zum Zweck systematischer und erklärungsbezogener Beschreibung nationaler Varietäten«, *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 63/2, 157–175.

Ammon, U. (2000), »*Sprache — Nation* und die Plurinationalität des Deutschen«, A. Gardt (ur.), *Nation und Sprache. Die Diskussion ih-*

res Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart, Berlin/New York, 509–524.

Ammon, U. (2005), »Pluricentric and Divided Languages«, U. Ammon i dr. (ur.), *Sociolinguistics*, Vol. 2, Berlin/New York, 1536–1543.

Anderson, B. (1988), *Die Erfindung der Nation*, Frankfurt am Main/New York.

Anić, V. (1998), *Jezik i sloboda*, Zagreb.

Anić, V. (2000), »Govorite li idiotski?«, *Feral Tribune* 4.3.2000, (http://www.filg.uj.edu.pl/~wwwip/postjugo/texts_display.php?id=37).

Artuković, M. (1986), »Pisma Bogoslava Šuleka A. T. Brliću«, *Slavonski povijesni zbornik* 23, 187–213.

Baasner, R./Zens, M. (²2001), *Methoden und Modelle der Literaturwissenschaft*, Berlin.

Babić, S. (1964), »Uklanjanje hrvatsko–srpskih jezičnih razlika«, *Jezik* 11/3, 71–77.

Babić, S. (1965), »Vukov i naš današnji književni jezik«, *Jezik* 13/1, 23–26.

Babić, S. (2001), *Hrvatska jezikoslovna prenja*, Zagreb.

Babić, S. (2004), *Hrvanja hrvatskoga*, Zagreb.

Babić, S. (2008), »Još o hrvatskome jeziku u Europskoj Uniji (Uz članak Marija Grčevića)«, *Jezik* 55/5, 193–195.

Badurina, L./Pranjković, I. (2009), »Hrvatski pravopisni kompleks: *Novi Sad* i hrvatski pravopis danas«, L. Badurina/I. Pranjković/J. Silić (ur.), *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*, Zagreb, 307–318.

Barbour, S. (1998), »Sprache und Nation im deutschsprachigen Raum aus der Sicht der englischsprachigen Wissenschaft«, D. Cherubim/S. Grosse/K. Mattheier (ur.), *Sprache und bürgerliche Nation*, Berlin/New York, 46–54.

Barbour, S. (2000), »Nationalism, Language, Europe«, S. Barbour/C. Carmichael (ur.), *Language and Nationalism in Europe*, Oxford, 1–17.

Behschnitt, W. D. (1980), *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914*, München.

Bellamy, A. J. (2003), *The formation of Croatian national identity*, Manchester/New York.

Benda, J. (1978), *Der Verrat der Intellektuellen*, München/Wien.

Bennington, G. (1993), »Postal politics and the institution of the nation«, H. Bhabha (ur.), *Nation and Narration*, London/New York, 121–137.

Bhabha, H. (1993), »Introduction: narrating the nation«, H. Bhabha (ur.), *Nation and Narration*, London/New York, 1–7.

Bhabha, H. (1993a), »DissemiNation: time, narrative, and the margins od the modern nation«, H. Bhabha (ur.), *Nation and Narration*, London/New York, 291–321.

Bienen, H. (1995), »Ethnic Nationalism and Implications for U.S. Foreign Policy«, C. Kupchan (ur.), *Nationalism and nationalism in the New Europe*, Ithaca, 158–179.

Billig, M. (1995), *Banal Nationalism*, London i dr.

Birnbacher, D./Friele, M. B. (2003), »Eine Regierung — viele Nationen? Europa und die Frage der 'nationalen Identität' im Licht der Europäischen Verfassungsdiskussion«, *Jahrbuch der Heinrich–Heine–Universität Düsseldorf 2002*, Düsseldorf, 277–291.

Blommaert, J. (1997), »Introduction: Language and politics, language politics and political linguistics«, J. Blommaert/C. Bulcaen (ur.), *Political linguistics*, Amsterdam, 1–11.

Blommaert, J. (1999), »The debate is closed«, J. Blommaert (ur.), *Language Ideological Debates*, Berlin/New York, 425–438.

Blum, D. (2002), *Sprache und Politik*, Heidelberg.

Bobaljik, J. D./Pensalfini, R. (1996), »Introduction«, J. D. Bobaljik/R. Pensalfini/L. Storto (ur.), *Papers on language endangerment and the maintenance of linguistic diversity*, Cambridge, 1–24.

Brennan, T. (1993), »The national longing for form«, H. Bhabha (ur.), *Nation and Narration*, London/New York, 44–70.

Breuilly, J. (1999), *Nationalismus und moderner Staat*, Köln.

Brincat, J. (2003), »Purism and neologism in contemporary Maltese«, J. Brincat/W. Boeder/T. Stolz (ur.), *Purism in minor languages, endangered languages, regional languages, mixed languages*, Bochum, 155–170.

Brockmeier, J. (2001), »Texts and other symbolic spaces«, *Mind, Culture, and Activity* 8/3, 215–230.

Brozović, D. (1965), »O problemima varijanata«, *Jezik* 13/2, 33–46.

Brozović, D. (1970), *Standardni jezik*, Zagreb.

Brozović, D. (1978), »Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti«, A. Flaker (ur.), *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, Zagreb, 9–84.

Brozović, D. (1988), »Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski«, »Kajkavsko narječje«, »Suvremeni standardni jezik«, D. Brozović/P. Ivić, *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb, 1–5, 90–99, 99–119.

Brozović, D. (1992), »The Yugoslav Model of Language Planning: A Confrontation with Other Multilingual Models«, R. Bugarski/C. Hawkesworth (ur.), *Language Planning in Yugoslavia*, Columbus, 72–79.

Brozović, D. (1992a), »Serbo–Croatian as a pluricentric language«, M. Clyne (ur.), *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*, Berlin/New York, 347–380.

Brozović, D. (2002), »Lingvistički nazivi na srednjojužnoslavenskom području«, *Jezik* 49/1, 1–9.

Brozović, D. (2002a), »Europske integracije i hrvatski jezik«, *Jezik* 49/4, 121–125.

Brozović, D. (2005), *Prvo lice jednine*, Zagreb.

Brunstad, E. (2003), »Standard language and linguistic purism«, U. Ammon i dr. (ur.), *Sprachstandards, Sociolinguistica* 17, Tübingen, 52–70.

Buchler, M. (2002), *Sprachplanung im Schafspelz?!*, Bochum.

Buden, B. (2005), *Der Schacht von Babel*, Berlin.

Bunčić, D. (2008), »Die (Re–)Nationalisierung der serbokroatischen Standards«, S. Kempgen i dr. (ur.), *Deutsche Beiträge zum 14. Internationalen Slavistenkongress Ohrid 2008*, München, 89–102.

Busch, B. (2004), *Sprachen im Disput*, Klagenfurt.

Busch, B./Kelly–Holmes, H. (ur.) (2004), *Language, Discourse and Borders in the Yugoslav Successor States*, Clevedon.

Bußmann, H. (ur.) (^{3}2002), *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart.

Cameron, D. (1995), *Verbal Hygiene*, London/New York.

Campbell, L. (1998), *Historical linguistics. An introduction*, Edinburgh.

Casad, E. (1974), *Dialect intelligibility testing*, Oklahoma.

Claussen, D. (1988), »Vergangenheit mit Zukunft. Über die Entstehung einer neuen deutschen Ideologie«, W. Eschenhagen (ur.), *Die neue deutsche Ideologie. Einsprüche gegen die Entsorgung der Vergangenheit*, Darmstadt, 7–30.

Clewing, K. (2001), *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution*, München.

Clyne, M. (1989), »Pluricentricity: National Variety«, U. Ammon (ur.), *Status and Function of Languages and Language Varieties*, Berlin/New York, 357–371.

Clyne, M. (ur.) (1992), *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*, Berlin/New York.

Clyne, M. (1997), »Epilogue«, M. Clyne (ur.), *Undoing and redoing corpus planning*, Berlin, 477–502.

Clyne, M. (2001), »Englisch zwischen plurizentrischer Nationalsprache und internationaler Sprache«, K. Ehlich/J. Ossner/H. Stammerjohann (ur.), *Hochsprachen in Europa: Entstehung, Geltung, Zukunft*, Freiburg, 283–299.

Clyne, M./Fernandez, S./Muhr, R. (2003), »Communicative Styles in a Contact Situation: Two German National Varieties in a Third Country«, *Journal of Germanic Linguistics* 15/2, 95–154.

Contact Bulletin (2002), European Bureau for Lesser Used Languages, Brüssel, June 2002.

Cooper, R. L. (1989), *Language planning and social change*, Cambridge.

Coseriu, E. (1973), *Einführung in die strukturelle Betrachtung des Wortschatzes*, Tübingen.

Coseriu, E. (1973a), *Probleme der strukturellen Semantik*, Tübingen.

Coseriu, E. (1988), *Sprachkompetenz. Grundzüge der Theorie des Sprechens*, Tübingen.

Coseriu, E. (^{2}1992), *Einführung in die allgemeine Sprachwissenschaft*, Tübingen.

Coulmas, F. (1993/1994), »Language policy and planning: political perspectives«, *Annual Review of Applied Linguistics* 14, 34–52.

Coulmas, F. (1996), *Gewählte Worte*, Frankfurt/New York.

Crystal, D. (^{4}1997, 2003), *A dictionary of linguistics and phonetics*, Oxford.

Crystal, D. (^{2}1998), *The Cambridge encyclopedia of language*, Cambridge.

Cullen, C. (2001), »Prescriptive and Descriptive Grammar«, R. Mesthrie (ur.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*, Amsterdam i dr., 58–59.

Czerwiński, M. (2005), *Język — ideologia — naród. Polityka językowa w Chorwacji a jezyk mediów*, Kraków.

Čolović, I. (2009), »Samo su kriminalci shvatili patriotsku propagandu«, *Dani* 608 (6.2.2009.).

Daneš, F. (1988), »Herausbildung und Reform von Standardsprachen«, U. Ammon/N. Dittmar/K. Mattheier (ur.), *Sociolinguistics / Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society / Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*, Berlin/New York, 1506–1516.

Daskalov, R./Sundhaussen, H. (1999), »Modernisierungsansätze«, M. Hatschikjan/S. Troebst (ur.), *Südosteuropa: Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur; Ein Handbuch*, München, 105–135.

Dawkins, R. (2007), *Der Gotteswahn*, Berlin.

Dąbrowska, A. (1998), »Zmiany semantyczne we współczesnej leksyce serbsko–chorwackiej a sytuacja polityczna«, L. Pisarek/I. Łuczków (ur.), *Slavica Wratislaviensia*, Wrocław, 21–29.

de Cillia, R. (1995), »Deutsche Sprache und österreichische Identität«, *Medien–Impulse* 14, 4–13.

Deutsch, K. W. (1985), »Nation und Welt«, H. A. Winkler (ur.), *Nationalismus*, Königstein, 49–66.

DiGiacomo, S. (2001), »'Catalon is Everyone's Thing'«, C. O'Reilly (ur.), *Language, Ethnicity and the State*, New York, 56–77.

Dixon, R. (1997), *The rise and fall of languages*, Cambridge.

Draženović–Carrieri, M. (2002), »BCS — A Practical Approach«, R. Lučić (ur.), *Lexical Norm and National Language*, München, 49–52.

Dunn, J. A. (2000), »The Role of English in the Development of Modern Russian«, L. N. Zybatow (ur.), *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, Frankfurt am Main i dr., 87–101.

Dutsch, K. W. (1972), *Nationenbildung — Nationalstaat — Integration*, Düsseldorf.

Eastman, C. M. (2001), »National Language / Official Language«, R. Mesthrie (ur.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*, Amsterdam i dr., str. 657–662.

Ebeling, H. (1994), *Der Nationalitäten–Wahn*, Hamburg.

Ebner, J. (1988), »Wörter und Wendungen des österreichischen Deutsch«, P. Wiesinger (ur.), *Das österreichische Deutsch*, Wien/ Köln/ Graz, 99–187.

Elspaß, S. (2005), »Language norm and language reality«, N. Langer/W. Davies (ur.), *Linguistic purism in the Germanic languages*, Berlin, 20–45.

Ermakova, O. (2000), »Aktivnye processy v leksičeskoj semantike russkogo jazyka konca XX veka«, L. N. Zybatow (ur.), *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, Frankfurt am Main i dr., 65–85.

Esbach, C. (2000), *Nationalismus und Rationalität*, Berlin.

Eschbach, A./Hess–Lüttich, E./Trabant, J. (1996), »Erklärung der Kodikas/Code–Redaktion zum Artikel von Dubravko Škiljan«, *Kodikas/Code. Ars Semeiotica* 19/4, 391.

Evans, M. (1996), »Languages of Racism within Contemporary Europe«, B. Jenkins/S. Sofos (ur.), *Nation and identity in contemporary Europe*, London/New York, 33–53.

Evera, S. van (1995), »Hypotheses on Nationalism and the Causes of Wars«, C. Kupchan (ur.), *Nationalism and nationalism in the New Europe*, Ithaca, 136–157.

Fienbork, G. (1996), »Vorwort«, B. Rheinberg (ur.), *Die Sprache als Hort der Freiheit*, Köln, 7–8.

Fishman, J. (1997), *In Praise of the Beloved Languages*, Berlin/New York.

Földes, C. (2002), »Deutsch als Sprache mit mehrfacher Regionalität: Die diatopische Variationsbreite«, *Muttersprache* 112/3, 225–239.

Frančić, A./Hudaček, L./Mihaljević, M. (2005), *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*, Zagreb.

Friedman, V. A. (1999), *Linguistic Emblems and Emblematic Languages: On Language as Flag in the Balkans*, Columbus.

Friedman, V. A. (2003), »Language in Macedonia as an Identity Construction Site«, B. Joseph/J. DeStefano/N. Jacobs/I. Lehiste (ur.), *When Languages Collide: Perspectives on Language Conflict, Language Competition, and Language Coexistence*, Columbus, 257–295.

Friedrich, C. (1994), »Der Mythosbegriff als Mittel gegenwärtiger Gesellschaftsanalyse«, C. Friedrich/B. Menzel (ur.), *Osteuropa im Umbruch*, Frankfurt am Main i dr., 15–28.

Friedrich, C./Menzel, B. (1994), »Einleitung«, C. Friedrich/B. Menzel (ur.), *Osteuropa im Umbruch*, Frankfurt am Main i dr., 7–12.

Friesel–Kopecki, D. (1983), »Die serbische Nationalbewegung«, N. Reiter (ur.), *Nationalbewegung auf dem Balkan*, Wiesbaden, 170–280.

Fritsche, M. (1992), »Das Eigene und das Fremde«, U. Hinrichs (ur.), *Sprache in der Slavia und auf dem Balkan*, Wiesbaden, 79–90.

Gak, V. G. (1989), »K tipologii form jazykovoj politiki«, *Voprosy jazykoznanija* 5, 104–133.

Gardt, A. (2000), »Sprachnationalismus zwischen 1850 und 1945«, A. Gardt (ur.), *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*, Berlin/New York, 247–271.

Gardt, A. (2000a), »*Nation* und *Sprache*. Aufriß des Themas«, A. Gardt (ur.), *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*, Berlin/New York, 1–3.

Geers, M. (2005), »A comparative study of linguistic purism in the history of England and Germany«, N. Langer/W. Davies (ur.), *Linguistic purism in the Germanic languages*, Berlin, 97–107.

Gellner, E. (1990), *Nations and nationalism*, Oxford.

Gellner, E. (1999), *Nationalismus*, Berlin.

Giroux, H. (2001), »Foreword«, R. D. González/I. Melis (ur.), *Language ideologies*, Tucson, ix–xix.

Glück, H. (ur.) ([2]2000), *Metzler Lexikon Sprache*, Stuttgart.

Goebbels, J. ([2]2000), *Tagebücher II: 1930–1934* (priredio R. G. Reuth), München.

Goebl, H. (1988), »Forschungsethische Probleme«, U. Ammon/N. Dittmar/K. Mattheier (ur.), *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*, Vol. 2, Berlin/New York, 855–866.

Goebl, H. (2002), »Sprachpolitik: auch für und mit *Geister— bzw. Traum*sprachen?«, *Sociolinguistica* 16, 49–63.

Goebl, H. (2005), »Forschungsethische Probleme«, U. Ammon/N. Dittmar/K. Mattheier/P. Trudgill (ur.), *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*, Vol. 2, Berlin/New York, 946–955.

González, R. D. (2001), »Introduction«, R. D. González/I. Melis (ur.), *Language ideologies*, Tucson, xxv–xxxvi.

Grčević, M. (2008), »Poteškoće u priznavanju hrvatskoga jezika u inozemstvu«, *Jezik* 55/5, 189–192.

Grčić, M. (2006), »Keglovichiana«, *Književna republika* 4/1–2, 155–171.

Greenberg, R. (1996), »The Politics of Dialects Among Serbs, Croats, and Muslims in the Former Yugoslavia«, *East European Politics and Societies* 10/3, 393–415.

Greenberg, R. (2001), »Language, Nationalism and the Yugoslav Successor States«, C. Reilly (ur.), *Language, Ethnicity and the State*, London/New York, 17–43.

Greenfeld, L. (2001), »Nationalism and Language«, R. Mesthrie (ur.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*, Amsterdam i dr., 662–669.

Gröschel, B. (2001), »*Bosnisch* oder *Bosniakisch*? Zur glottonymischen, sprachpolitischen und sprachenrechtlichen Fragmentierung des Serbokroatischen«, U. H. Waßner (ur.), *Lingua et linguae. Festschrift für Clemens–Peter Herbermann zum 60. Geburtstag*, Aachen, 159–188.

Gröschel, B. (2003), »Postjugoslavische Amtssprachenregelungen — Soziolinguistische Argumente gegen die Einheitlichkeit des Serbokroatischen?«, *Srpski jezik* 8/1–2, 135–196.

Gröschel, B. (2006), »Amtssprachen und amtlich festgelegte Glottonyme — Objektbereiche der Soziolinguistik?«, T. Gehling/V. Voß/J.

Wohlgemuth (ur.), *Einblicke in Sprache. Festschrift für Clemens–Peter Herbermann zum 65. Geburtstag*, Berlin, 181–206.

Gröschel, B. (2009), *Das Serbokroatische zwischen Linguistik und Politik. Mit einer Bibliographie zum postjugoslavischen Sprachenstreit*, München.

Gröschel, B. (2009a), »Mündliche und schriftliche Kommunikation — Autonomie und Wechselbeziehungen in Sprachlernprozessen«, *Folia Linguistica* 13/3–4, 291–302.

Grzega, J. (1997), »Österreichisch, Bairisch, Bayrisch, Deutschländisch — Beobachtungen zu Lexik und Idiomatik«, R. Muhr/ R. Schrodt (ur.), *Österreichisches Deutsch und andere nationale Varietäten plurizentrischer Sprachen in Europa*, Wien, 147–171.

Gudžević, S. (1996), »Der serbo–kroatische Sprachkrieg«, *Blätter für deutsche und internationale Politik* 8, 980–985.

Haarmann, H. (1975), *Soziologie und Politik der Sprachen Europas*, München.

Haarmann, H. (1983), »Kriterien ethnischer Identität«, *Language Problems and Language Planning* 7/1, 21–42.

Haarmann, H. (1989), »Functional Aspects of Language Varieties — A Theoretical–Methodological Approach«, U. Ammon (ur.), *Status and Function of Languages and Language Varieties*, Berlin/New York, 153–193.

Haarmann, H. (1997), »Sprachstandardisierung — Eine kulturanthropologische Konstante«, K. J. Mattheier/E. Radtke (ur.), *Standardisierung und Destandardisierung europäischer Nationalsprachen*, Frankfurt am Main i dr., 259–290.

Haarmann, H. (^{2}2002), *Kleines Lexikon der Sprachen*, München.

Haji Omar, A. (1992), »Malay as a pluricentric language«, M. Clyne (ur.), *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*, Berlin/New York, 401–419.

Härle, G. (1996), *Reinheit der Sprache, des Herzens und des Leibes*, Tübingen.

Harth, D. (2000), »*Nationalliteratur* — ein Projekt der Moderne zwischen Mystifikation und politischer Integrationsrhetorik«, A. Gardt (ur.), *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*, Berlin/New York, 349–383.

Hatschikjan, M. (1999), »Was macht Südosteuropa aus?«, M. Hatschikjan/S. Troebst (ur.), *Südosteuropa: Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur; Ein Handbuch*, München, 1–30.

Hawkesworth, C. (1994), »Serbo–Croat«, R. E. Asher (ur.), *The encyclopedia of language and linguistics*, Oxford/New York/Seoul/Tokyo, 3857–3858.

HAZU [Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti] (1996), »Hrvatski jezik — poseban slavenski jezik«, *Jezik* 43/5, 162–164.

HAZU [Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti] (2005), »Izjava Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti o položaju hrvatskoga jezika«, *Jezik* 52/2, 41–48.

HAZU [Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti] (2007), »Hrvatski jezik«, *Jezik* 54/2, 41–50.

HAZU [Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti] (2007a), »Položaj hrvatskoga u europskim integracijama«, (http://hakave.org/index.php?option=com_content&task=view&id=962&Itemid=143).

Herrity, P. ([2]2001), »Bosnian«, »Serbo–Croat«, G. Price (ur.), *Encyclopedia of the languages of Europe*, Oxford, 34, 422–430.

Hetzer, A. (1993), »Sprachnorm — Vergewaltigung des Denkens?«, K. H. Wagner/W. Wildgen (ur.), *Rhetorik. Sprache und Denken. Ethnolinguistik*, Bremen, 23–50.

Hinrichs, U. (1997), »Südslavische Sprachwissenschaft und Südosteuropa–Linguistik«, *Zeitschrift für Balkanologie* 33/1, 9–25.

Hobsbawm, E. J. (1984), »Introduction: Inventing Traditions«, E. J. Hobsbawm/T. Ranger (ur.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1–14.

Hobsbawm, E. J. (1984a), »Mass–Producing Traditions: Europe, 1870–1914«, E. J. Hobsbawm/T. Ranger (ur.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 263–308.

Hobsbawm, E. J. (1991), *Nationen und Nationalismus*, Frankfurt am Main/New York.

Hohenhaus, P. (2005), »Elements of traditional and 'reverse' purism in relation to computer–mediated communication«, N. Langer/W. Davies (ur.), *Linguistic purism in the Germanic languages*, Berlin, 204–220.

Höpken, W./Sundhaussen, H. (1998), »Vorwort«, W. Höpken/H. Sundhaussen (ur.), *Eliten in Südosteuropa*, München, 1–3.

Horak, R. (2001), *Prestige, Usus, Tradition*, Wien.

Horner, K. (2005), »Reimagining the Nation: Discourses of language purism in Luxembourg«, N. Langer/W. Davies (ur.), *Linguistic purism in the Germanic languages*, Berlin, 166–185.

Hösch, E. (1999), »Kulturen und Staatsbildungen«, M. Hatschikjan/S. Troebst (ur.), *Südosteuropa: Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur; Ein Handbuch*, München, 31–52.

Hösch, E./Nehring, K./Sundhaussen, H. (ur.) (2004), *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Wien/Köln/Weimar.

Howard, S. /Gill, J. (2001), »'It's like we're a normal way and everyone else is different': Australian children's constructions of citizenship and national identity«, *Educational Studies* 27/1, 87–103.

Hübner, K. (1994), »Nation und Mythos«, C. Friedrich/B. Menzel (ur.), *Osteuropa im Umbruch*, Frankfurt am Main i dr., 29–44.

Hundt, M. (2005), »Grammatikalität — Akzeptabilität — Sprachnorm. Zum Verhältnis von Korpuslinguistik und Grammatikalitätsurteilen«, F. Lenz/S. Schierholz (ur.), *Corpuslinguistik in Lexik und Grammatik*, Tübingen, 15–40.

Hutton, C. (1999), *Linguistics and the Third Reich*, London/New York.

Ignatieff, M. (1993), *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*, New York.

Ivančić, V. (2007), »Svečani tepih«, *Feral Tribune* 1118 (23.2.2007.), 29.

Jacobsen, P. (2006), »Forum«, *Studi Slavistici* 3, 317–320.

Jacobsen, P. (2007), »Otvoreno pismo predsjedništvu HAZU«, *Književna republika* 5/7–9, 220–223.

Jacobsen, P. (2008), »O strukturalno–lingvističkim konstantama srpskohrvatskog jezika (inventar fonema i fonotaktička struktura)«, B. Ostojić (ur.), *Jezička situacija u Crnoj Gori — norma i standardizacija*, Podgorica, 25–34.

Jacobsen, P. (2008a), »Who's Whose? The Balkan Literary Context«, *Studi Slavistici* 5, 267–279.

Jacobsen, P. (2008b), »Struktura sloga«, *Južnoslovenski filolog* 64, 135–141.

Jahr, E. H./Trudgill, P. (1993), »Parallels and differences in the linguistic development of modern Greece and modern Norway«, E. H. Jahr (ur.), *Language conflict and language planning*, Berlin/New York, 83–98.

Janicki, K. (1993), »From small to large–scale language conflicts«, E. H. Jahr (ur.), *Language conflict and language planning*, Berlin/New York, 99–114.

Jenkins, B./Sofos, S. (1996), »Nation and Nationalism in Contemporary Europe«, B. Jenkins/S. Sofos (ur.), *Nation and identity in contemporary Europe*, London/New York, 9–32.

Jonke, Lj. (1954/55), »Novosadski sastanak i anketa Letopisa Matice srpske«, *Jezik* 3/3, 67–69.

Jonke, Lj. (1954/55a), »Sastanak Pravopisne komisije«, *Jezik* 3/5, 157–160.

Jonke, Lj. (1955/56), »Drugi i treći sastanak Pravopisne komisije«, *Jezik* 4/2, 58–59.

Jonke, Lj. (1961/62), »Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika«, *Jezik* 9/2, 57–59.

Jonke, Lj. (1964), *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb.

Jonke, Lj. (1968/69), »Razvoj hrvatskoga književnog jezika u 20. stoljeću«, *Jezik* 16/1, 8–19.

Jonke, Lj. (1968/69a), »Osnovni pojmovi o jeziku Hrvata i Srba«, *Jezik* 16/5, 129–134.

Joseph, J. E. (1987), *Eloquence and Power*, New York.

Jung, P. (1974), *Sprachgebrauch, Sprachautorität, Sprachideologie*, Heidelberg.

Kačić, M. (1995), *Hrvatski i srpski: zablude i krivotvorine*, Zagreb.

Kangrga, M. (2002), *Nacionalizam ili demokracija*, Novi Sad.

Kaschuba, W. (1995), »Volk und Nation: Ethnozentrisums in Geschichte und Gegenwart«, H. A. Winkler/H. Kaelble (ur.), *Nationalismus — Nationalitäten — Supranationalität*, Stuttgart, 56–81.

Katičić, R. (1965), »Problem norme u književnom jeziku«, *Jezik* 13/1, 20–23.

Katičić, R. (1988), »Predgovor«, D. Brozović/P. Ivić, *Jezik, srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb, v–vi.

Katičić, R. (1995), »Serbokroatische Sprache — Serbisch–kroatischer Streit«, R. Lauer/W. Lehfeldt (ur.), *Das jugoslawische Desaster. Historische, sprachliche und ideologische Hintergründe*, Wiesbaden, 23–79.

Katičić, R. (2000), »Weiteres zum südslawischen Sprachnormativismus. Randbemerkungen zu einem Tagungsreferat«, *Zeitschrift für Balkanologie* 32/2, 158–166.

Katičić, R. (2004), »Hrvatski jezični standard«, *Forum* 43/1–3, 5–18.

Katz, D. (1985), »Nationalismus als sozialpsychologisches Problem«, H. A. Winkler (ur.), *Nationalismus*, Königstein, 67–84.

Kedourie, E. (1993), *Nationalism*, Oxford.

Keipert, H. (2005/2006), [Recenzija prijevoda knjige:] »Bartul Kašić, *Institutiones linguae illyricae* / *Osnove hrvatskoga jezika* (knjigu preveo Zvonko Pandžić)«, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 64/1, 174–180.

Kessler, W. (1981), *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, München.

Kessler, W. (1984), »Programme und Politik der nationalen Integration in den kroatischen Ländern in der zweiten Hälfte des 19. Jah-

rhunderts«, K.–D. Grothusen (ur.), *Jugoslawien. Integrationsprobleme in Geschichte und Gegenwart*, Göttingen, 151–163.

Kessler, W. (1997), »Jugoslawien — Der erste Versuch«, J. Elvert (ur.), *Der Balkan: eine europäische Krisenregion in Geschichte und Gegenwart*, Stuttgart, 91–118.

Kilian, E. (1995), »Die Wiedergeburt Kroatiens aus dem Geist der Sprache«, N. Budak i dr. (ur.), *Kroatien: Landeskunde — Geschichte — Kultur — Politik — Wirtschaft — Recht*, Wien i dr., 373–390.

Klajn, I. (1998), »O jednom 'lahko' napisanom udžbeniku«, *Jezik danas* 7, 17–19.

Klose, A. ([2]2001), *Sprachen der Welt. Ein weltweiter Index der Sprachfamilien, Einzelsprachen und Dialekte, mit Angabe der Synonyma und fremdsprachigen Äquivalente*, München.

Klose, H.–U. (1993), »Nation, Nationalismus und Sozialdemokratie«, B. Faulenbach/H. Timmermann (ur.), *Nationalismus und Demokratie*, Essen, 68–74.

Kloss, H. (1952; [2]1978), *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950*, München.

Kloss, H. (1976), »Abstandsprachen und Ausbausprachen«, J. Göschel i dr. (ur.), *Zur Theorie des Dialekts: Aufsätze aus 100 Jahren Forschung*, Wiesbaden, 301–322.

Kluver, A. (1997), »Political Identity and the National Myth«, A. González/D. Tanno (ur.), *International and Intercultural Communication Annual XX: Politics, Communication, and Culture*, London/New Delhi, 48–75.

Kohler, G.–B. (2006), »'U ilirsko kolo mili vratite se puci!' Die Ambivalenz des nationalen Raumes zur Zeit des kroatischen Illyrismus«, *Zeitschrift für Balkanologie* 42/1–2, 108–133.

Kohn, H. (1962), *Die Idee des Nationalismus*, Hamburg.

Koller, W. (2000), »*Nation* und *Sprache* in der Schweiz«, A. Gardt (ur.), *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*, Berlin/New York, 563–607.

Konrad, G. (1994), »Von den Schwierigkeiten der Scheidung«, D. Schlegel (ur.), *Der neue Nationalismus*, Schwalbach, 32–48.

Kordić, S. (1995), *Relativna rečenica*, Zagreb.

Kordić, S. (2001), »Naziv jezika iz znanosti gledan«, *Republika* 57/1–2, 236–243.

Kordić, S. (2001a), »Naziv jezika iz 21. stoljeća gledan (odgovor Mariu Grčeviću)«, *Republika*, 57/9–10, 193–201.

Kordić, S. (2002), »Komentar diskusije o nazivu jezika (odgovor Leopoldu Auburgeru i Vinku Grubišiću)«, *Republika*, 58/3–4, 237–253.

Kordić, S. (2003), »Glotonim *srbohrvaški jezik* glede na *srbski, hrvaški, bosanski, črnogorski*«, *Slavistična revija*, 51/3, 355–364.

Kordić, S. (2003a), »Pogled unazad, pogled unaprijed (odgovor Stjepanu Damjanoviću i Mariu Grčeviću)«, *Književna republika* 1/1–2, 150–178.

Kordić, S. (2003b), »Vlast nad jezikom (rec. knjige Stjepana Babića, *Hrvatska jezikoslovna prenja*)«, *Književna republika* 1/5–6, 161–173.

Kordić, S. (2003c), »Demagogija umjesto znanosti (odgovor Daliboru Brozoviću)«, *Književna republika* 1/7–8, 176–202.

Kordić, S. (2003d), »Jezik i nacionalizam (rec. knjige Ranka Bugarskog, *Nova lica jezika*)«, *Književna republika* 1/9–10, 224–228.

Kordić, S. (2003e), »Mitovi jezičnih ideologa (odgovor Stjepanu Babiću, Leopoldu Auburgeru, Stjepanu Damjanoviću i Vinku Grubišiću)«, *Književna republika* 1/11–12, 176–200.

Kordić, S. (2004), »Pro und kontra: 'Serbokroatisch' heute«, M. Krause/C. Sappok (ur.), *Slavistische Linguistik 2002*, München, 97–148.

Kordić, S. (2004a), »Jezik kao zastava (rec. knjige Dubravka Škiljana, *Govor nacije: jezik, nacija, Hrvati*)«, *Književna republika* 2/1–2, 224–229.

Kordić, S. (2004b), »Lice purizma (odgovor Stjepanu Babiću)«, *Književna republika* 2/5–6, 217–226.

Kordić, S. (2004c), »Die aktuelle Sprachzensur in Kroatien«, B. Symanzik/G. Birkfellner/A. Sproede (ur.), *Sprache — Literatur — Politik: Osteuropa im Wandel*, Hamburg, 259–272.

Kordić, S. (2004d), »Autizam hrvatske filologije (odgovor Ivi Pranjkoviću)«, *Književna republika* 2/7–8, 254–280.

Kordić, S. (2004e), »Jezična politika i jezični nacionalizam (rec. knjige Daniela Bluma, *Sprache und Politik*)«, *Književna republika* 2/7–8, 301–305.

Kordić, S. (2004f), »Naracijom do nacije (rec. knjige Maje Buchler, *Sprachplanung im Schafspelz?!*)«, *Književna republika* 2/9–10, 254–256.

Kordić, S. (2004g), »Le serbo–croate aujourd'hui: entre aspirations politiques et faits linguistiques«, *Revue des études slaves* 75/1, 31–43.

Kordić, S. (2005), »Komentar Izjave HAZU«, *Književna republika* 3/3–4, 226–231.

Kordić, S. (2005a), »Pomračenje uma (rec. knjige Mirka Petija, *Oblici nebrojivosti u hrvatskom jeziku*)«, *Književna republika* 3/1–2, 240–250.

Kordić, S. (2005b), »Anatomija nacionalizma (rec. knjige Maria Vargasa Llose, *Nationalismus als neue Bedrohung*)«, *Književna republika* 3/5–6, 265–268.

Kordić, S. (2005c), »I dalje jedan jezik«, *Sarajevske sveske* 10, 83–89.

Kordić, S. (2005d), »Institucionalizirani jezični teror (rec. knjige Borisa Budena, *Der Schacht von Babel*)«, *Književna republika* 3/7–8, 225–227.

Kordić, S. (2005e), »U službi politike (odgovor Ivi Pranjkoviću)«, *Književna republika* 3/7–8, 171–200.

Kordić, S. (2005f), »Kroatistika i nacionalizam (odgovor Ivi Pranjkoviću)«, *Književna republika* 3/9–12, 211–238.

Kordić, S. (2006), »Sprache und Nationalismus in Kroatien«, B. Symanzik (ur.), *Studia Philologica Slavica: Festschrift für Gerhard Birkfellner zum 65. Geburtstag: Teilband I*, Berlin, 337–348.

Kordić, S. (2006a), »Jezik hrvatskih medija (rec. knjige Brigitte Busch, *Sprachen im Disput*)«, *Književna republika* 4/1–2, 214–216.

Kordić, S. (2006b), »Jezik i identitet (rec. zbornika Brigitte Busch i Helen Kelly–Holmes, *Language, Discourse and Borders in the Yugoslav Successor States*)«, *Književna republika* 4/1–2, 217–221.

Kordić, S. (2006c), »Jezični purizam i nacionalistička ideologija (rec. knjige Macieja Czerwińskog, *Język — ideologia — naród: polityka językowa w Chorwacji a język mediów*)«, *Književna republika* 4/3–4, 270–274.

Kordić, S. (2006d), »Povijest jezika (rec. knjige Helmuta Weinbergera, *Glottochronologische Untersuchung der serbokroatischen Schriftsprache*)«, *Književna republika* 4/3–4, 274–277.

Kordić, S. (2006e), »Upute jezičnim cenzorima (rec. knjige Anđele Frančić, Lane Hudaček i Milice Mihaljević, *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*)«, *Književna republika* 4/5–6, 194–208.

Kordić, S. (2006f), »Purizam u jeziku (rec. zbornika Nilsa Langera i Winifreda Daviesa, *Linguistic purism in the Germanic languages*)«, *Književna republika* 4/5–6, 211–216.

Kordić, S. (2006g), »Forum«, *Studi Slavistici* 3, 323–331.

Kordić, S. (2006h), »Pravljenje nacije kao kultura laži (rec. knjige Andreje Zorić, *Nationsbildung als 'kulturelle Lüge'*)«, *Književna republika* 4/7–8, 221–224.

Kordić, S. (2006i), »Opravdana kritika (rec. knjige Midhata Riđanovića, *Totalni promašaj*)«, *Književna republika* 4/7–8, 225–232.

Kordić, S. (2006j), »Filologija laži (rec. knjige Stjepana Babića, *Hrvanja hrvatskoga*)«, *Književna republika* 4/9–10, 154–181.

Kordić, S. (2006k), »Kultura kao kriva politika identiteta (rec. knjige Sabine Riedel, *Die Erfindung der Balkanvölker: Identitätspolitik zwischen Konflikt und Integration*)«, *Književna republika* 4/9–10, 192–199.

Kordić, S. (2006l), »Balkanac iz Osla (rec. zbornika Sveina Mønneslanda, *Jezik u Bosni i Hercegovini*)«, *Književna republika* 4/9–10, 228–236.

Kordić, S. (2006m), »Društvo etničke ravnoteže — kolijevka nacionalizma (rec. knjige Norberta Mappesa–Niedieka, *Die Ethno–Falle: der Balkan–Konflikt und was Europa daraus lernen kann*)«, *Književna republika* 4/11–12, 244–255.

Kordić, S. (2007), »Pseudoznanost na djelu (rec. knjige Marka Samardžije, *Hrvatski kao povijesni jezik*)«, *Književna republika* 5/7–9, 234–249.

Kordić, S. (2007a), »La langue croate, serbe, bosniaque et monténégrine«, *Au sud de l'Est* 3, 71–78.

Kordić, S. (2007b), »Diktatom protiv argumenata (rec. knjige Dalibora Brozovića, *Prvo lice jednine*)«, *Književna republika* 5/1–2, 184–195.

Kordić, S. (2007c), »Akademičke bajke«, *Književna republika* 5/5–6, 150–173.

Kordić, S. (2007d), »Kako HAZU pravi jezičnu paniku«, *Književna republika* 5/7–9, 224–229.

Kordić, S. (2008), »Izmišljanje neodrživih teorija (rec. knjige Josipa Silića, *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*)«, *Književna republika* 6/3–4, 230–244.

Kordić, S. (2008a), »Nationale Varietäten der serbokroatischen Sprache«, B. Golubović/J. Raecke (ur.), *Bosnisch · Kroatisch · Serbisch als Fremdsprachen an den Universitäten der Welt*, München, 93–102.

Kordić, S. (2008b), »O naciji, povijesti i jeziku (odgovor Augustu Kovačecu)«, *Književna republika* 6/1–2, 186–208.

Kordić, S. (2008c), »Purismo e censura linguistica in Croazia oggi«, *Studi Slavistici* 5, 281–297.

Kordić, S. (2008d), »Jezična povijest i formiranje nacija (odgovor Zvonku Pandžiću i Tonku Maroeviću)«, *Književna republika* 6/5–7, 257–281.

Kordić, S. (2008e), »Crnogorska standardna varijanta policentričnog standardnog jezika«, B. Ostojić (ur.), *Jezička situacija u Crnoj Gori — norma i standardizacija*, Podgorica, 35–47.

Kordić, S. (2008f), »Ne odstupiti od stereotipa (rec. knjige Ive Žanića, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi: jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*)«, *Književna republika* 6/8–10, 296–303.

Kordić, S. (2008g), »Kann man Schmetterlinge zählen?«, T. Berger/B. Golubović (ur.), *Morphologie — Mündlichkeit — Medien: Festschrift für Jochen Raecke*, Hamburg, 171–178.

Kordić, S. (2008h), »Principi znanosti (rec. knjige Michaela Schmidta–Salomona, *Manifest des evolutionären Humanismus*)«, *Književna republika* 6/11–12, 216–224.

Kordić, S. (2008i), »Jezični nacionalizam (rec. knjige Stjepka Težaka, *Hrvatski naš (ne)podobni*)«, *Slovo* 4/17, 186–205.

Kordić, S. (2009), »Policentrični standardni jezik«, L. Badurina/I. Pranjković/J. Silić (ur.), *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*, Zagreb, 83–108.

Kordić, S. (2009a), »Što je (ne)standardno za kroatiste?«, A. Bierich (ur.), *Varietäten im Slavischen*, Frankfurt am Main, 313–330.

Kordić, S. (2009b), »Proizvoljnost na mjestu znanosti (rec. knjige Anite Peti–Stantić, *Jezik naš i/ili njihov*)«, *Književna republika* 7/4–6, 321–328.

Kordić, S. (2009c), »Neprimjeren opis jezika (rec. knjige Josipa Silića i Ive Pranjkovića, *Gramatika hrvatskoga jezika*)«, *Znakovi i poruke* 2/1, 93–110.

Kordić, S. (2009d), »Plurizentrische Sprachen, Ausbausprachen, Abstandsprachen und die Serbokroatistik«, *Zeitschrift für Balkanologie* 45/2, 210–215.

Kordić, S. (2009e), »Svijet o nama (rec. knjige Bernharda Gröschela, *Das Serbokroatische zwischen Linguistik und Politik*)«, *Književna republika* 7/10–12, 316–330.

Kostomarov, V. (2000), »Rečevaja kul'tura i jazykovoj vkus (na primere sovremennogo russkogo jazyka)«, L. N. Zybatow (ur.), *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, Frankfurt am Main i dr., 503–512.

Kößler, R. (1994), »Nation, Nationalismus und erfundene Tradition«, *Neuer Nationalismus*, Münster, 5–18.

Kovačec, A. (1988), »Jezici narodnosti i etničkih skupina u SFRJ«, M. Pupovac (ur.), *Jezici i politike*, Zagreb, 56–67.

Kovačec, A. (2005), [Recenzija časopisa:] »Revue des études slaves: Dossier: Points de vue croisés sur le serbo–croate (bosniaque, croate, monténégrin, serbe)«, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 31, 511–522.

Kovačec, A. (2006), »Forum«, *Studi Slavistici* 3, 331–341.

Kovačević, M. (2001), »Jedan ili tri jezika?«, S. Mønnesland (ur.), *Jezik i demokratizacija*, Sarajevo, 33–44.

Kristophson, J. (2000), »Vom Widersinn der Dialektologie. Gedanken zum Štokavischen«, *Zeitschrift für Balkanologie* 36/2, 178–186.

Kupchan, C. (1995), »Introduction: Nationalism Resurgent«; »Conclusion«, C. Kupchan (ur.), *Nationalism and nationalism in the New Europe*, Ithaca, 1–14, 180–190.

Laitin, D. (1997), »The cultural identities of a European State«, *Politics and Society* 25/3, 277–302.

Langer, N./Davies, W. (ur.) (2005), *Linguistic purism in the Germanic languages*, Berlin.

Laškova, L. (1996), »On the Phenomenon of Slavic Languages in the Balkans«, *Linguistique Balkanique* 38/3, 231–237.

Laškova, L. (1999), »Medijnite opiti za săzdavane na bosnenski ezik«, K. Grünberg/W. Potthoff (ur.), *Ars Philologica. Festschrift für Baldur Panzer zum 65. Geburtstag*, Frankfurt am Main, 89–94.

Laškova, L. (2001), *Sărbo–hărvatska gramatika*, Sofija.

Le Page, R. (1993), »Conflicts of metaphors in the discussion of language and race«, E. H. Jahr (ur.), *Language conflict and language planning*, Berlin/New York, 143–164.

Le Page, R./Tabouret–Keller, A. (1985), *Acts of identity*, Cambridge.

Lehfeldt, W. (2000), »Rezension zu Leopold Auburger, *Die kroatische Sprache und der Serbokroatismus*«, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 59/1, 216–226.

Lemberg, E. (1964), *Nationalismus*, I–II, Reinbek.

Lencek, R. (1976), »A few remarks for the history of the term 'Serbocroatian' language«, *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 19/1, 45–53.

Leto, M. R. (2001), »Il purismo linguistico in Croazia come forma di censura«, A. Goldoni/C. Martinez (ur.), *Le lettere rubate: forme, funzioni e ragioni della censura*, Napoli, 57–67.

Lewada, J. (1994), »Der 'Homo sovieticus' als sozialer Mythos«, C. Friedrich/B. Menzel (ur.), *Osteuropa im Umbruch*, Frankfurt am Main i dr., 45–54.

Lewandowski, T. (^{5}1990), *Linguistisches Wörterbuch*, Heidelberg/Wiesbaden.

Link, J./Wülfing, W. (1991), »Einleitung«, J. Link/W. Wülfing (ur.), *Nationale Mythen und Symbole in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Stuttgart, 7–15.

Lipold, G. (1988), »Die österreichische Variante der deutschen Standardaussprache«, P. Wiesinger (ur.), *Das österreichische Deutsch*, Wien/Köln/Graz, 31–54.

Llosa, M. V. (2000), *Nationalismus als neue Bedrohung*, Frankfurt am Main.

Lončarek, K. (2009), »Uzalud vam trud, lingvisti«, *Novi list* (24.8.2009.) (http://www.h–alter.org/vijesti/kultura/uzalud–vam–trud–lingvisti).

Lucić, P. (2009), »Sloboda je jedino što me zanima«, *Dani* 605 (16.1.2009.).

Mackey, W. F. (1989), »Determining the Status and Function of Languages in Multinational Societies«, U. Ammon (ur.), *Status and Function of Languages and Language Varieties*, Berlin/New York, 3–20.

Maček, D. (1993), »Mali jezici u drugim malim kulturama. Primjer nordijskih jezika«, M. Andrijašević/Y. Vrhovac (ur.), *Trenutak sadašnjosti u učenju jezika*, Zagreb, 99–102.

Mappes–Niediek, N. (2005), *Die Ethno–Falle. Der Balkan–Konflikt und was Europa daraus lernen kann*, Berlin.

Mattheier, K. J. (1997), »Über Destandardisierung, Umstandardisierung und Standardisierung in modernen europäischen Standardsprachen«, K. J. Mattheier/E. Radtke (ur.), *Standardisierung und Destandardisierung europäischer Nationalsprachen*, Frankfurt am Main i dr., 1–9.

Mattusch, H.–J. (1999), *Vielsprachigkeit: Fluch oder Segen für die Menschheit?*, Frankfurt am Main.

Mattusch, K. (1994), »Der Zusammenbruch und die Neuschaffung politischer Mythen in den sich wandelnden Gesellschaften Osteuropas«, C. Friedrich/B. Menzel (ur.), *Osteuropa im Umbruch*, Frankfurt am Main i dr., 55–63.

McLennan, S. (1996), »Sociolinguistic Analysis of 'Serbo–Croatian'«, *Calgary Working Papers in Linguistics* 18, 103–109.

Michels, S. (1992), »Recent Changes in the Status of German as a Language of Chemistry«, U. Ammon/M. Hellinger (ur.), *Status Change of Languages*, Berlin/New York, 408–420.

Miedlig, H.–M. (1994), »Zur Frage der Identität der Muslime in Bosnien–Herzegowina«, *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte* 2, 23–42.

Milroy, J. (2005), »Some effects of purist ideologies on historical descriptions of English«, N. Langer/W. Davies (ur.), *Linguistic purism in the Germanic languages*, Berlin, 324–342.

Milroy, J. /Milroy, L. ([3]1999), *Authority in Language*, London/New York.

Mitten, R. (1995), »Was bedeutet 'Aufarbeitung der Vergangenheitsbewältigung'?«, R. Wodak/F. P. Kirsch (ur.), *Totalitäre Sprachen*, Wien, 21–40.

Moguš, M. (1991), »Povijesni pregled hrvatskoga književnog jezika«, S. Babić i dr., *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 15–60.

Moguš, M. (1993), *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb.

Mounin, G. (1978), *Schlüssel zur Linguistik*, Hamburg.

Mørk, H. (2002), *Serbokroatisk grammatik*, Århus.

Mørk, H. (2008), »Neka pragmatična zapažanja o postojanju srpskohrvatskog jezika«, B. Ostojić (ur.), *Jezička situacija u Crnoj Gori — norma i standardizacija*, Podgorica, 295–299.

Münkler, H. (1989), »Das Reich als politische Vision«, P. Kemper (ur.), *Macht des Mythos — Ohnmacht der Vernunft?*, Frankfurt am Main, 336–358.

Nećak Lük, A. (1997), »Language Planning Issues in a Yugoslav Context«, W. Wölck/A. de Houwer (ur.), *Recent studies in contact linguistics*, Bonn, 248–255.

Neuer Nationalismus (1994), Münster.

Nicolova, R. (2000), »Die Varietäten des Bulgarischen und die bulgarischen Printmedien nach 1989«, L. N. Zybatow (ur.), *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, Frankfurt am Main i dr., 263–281.

Obst, U. (2004), »Zum genitivus qualitatis und zu alternativen Möglichkeiten in den drei 'Buddenbrooks'–Übersetzungen aus dem kroatischen und serbischen Sprachgebiet«, M. Okuka/U. Schweier (ur.), *Festschrift für Peter Rehder zum 65. Geburtstag*, München, 211–225.

Ohnheiser, I. (2000), »Aktuelle Wortbildung in der Slavia: Kongruenzen und Differenzen«, L. N. Zybatow (ur.), *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, Frankfurt am Main i dr., 41–63.

Okuka, M. (1998), *Eine Sprache — viele Erben. Sprachpolitik als Nationalisierungsinstrument in Ex–Jugoslawien*, Klagenfurt.

Okuka, M. (1999), »Gramatike i nacionalna ideologija«, *Srpski jezik* 4/1–2, 633–642.

Okuka, M. (2006), *Srpski na kriznom putu*, Sarajevo.

Okuka, M. (2009), »Srpski jezik danas: sociolingvistički status«, L. Badurina/I. Pranjković/J. Silić (ur.), *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*, Zagreb, 215–233.

Olt, R. (1991), *Wider das Fremde?*, Darmstadt/Marburg.

Opačić, N. (2006), »Politički strah diktira jezične norme«, *Novi list* 12.2.2006.

Osolnik, V. (1993), »Novo v hrvaškem jezikoslovju«, *Slavistična revija* 41/3, 398–407.

Panzer, B. (2002), *Quellen zur slavischen Ethnogenese: Fakten, Mythen und Legenden*, Frankfurt am Main i dr.

Pattanayak, D. P. (2001), »Language Conflict«, R. Mesthrie (ur.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*, Amsterdam i dr., 563–567.

Payer, M. (2000), »Sprache als Ausdruck von ethnischer und nationaler Identität«, (http://www.payer.de/kommkulturen/kultur033.htm#13.).

Pazos, I. (2008), »Beitrag von iGENEA am 11.02.2008«, (http://www.igenea.com/index.php?c=132&st=25&langchange=de).

Pazos, I. (2008a), »Beitrag von iGENEA am 12.03.2008«, (http://www.igenea.com/index.php?c=132&st=25&langchange=de).

Pazos, I. (2008b), »Beitrag von iGENEA am 01.04.2008: 'Wie Illyrisch sind Albaner wirklich?'«, (http://www.igenea.com/index.php?c=132&st=25&langchange=de).

Peti, M. (1994), »Nerazlikovnost razlika«, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 20, 245–272.

Peti–Stantić, A. (2008), *Jezik naš i/ili njihov*, Zagreb.

Pfaff, W. (1994), *Die Furien des Nationalismus*, Frankfurt am Main.

PHKJ [*Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika*] (1960), Matica hrvatska i Matica srpska, Zagreb/Novi Sad.

Plümer, N. (2000), *Anglizismus — Purismus — Sprachliche Identität*, Frankfurt am Main i dr.

Pohl, H.–D. (1992), »Gedanken zum 'Fremden' in der Sprache. Zeugen gängiger Vorurteile«, *Juridikum* 2, 23–24.

Pohl, H.–D. (1996), »Serbokroatisch — Rückblick und Ausblick«, I. Ohnheiser (ur.), *Wechselbeziehungen zwischen slawischen Sprachen, Literaturen und Kulturen in Vergangenheit und Gegenwart*, Innsbruck, 205–219.

Pohl, H.–D. (1997), »Gedanken zum Österreichischen Deutsch (als Teil der 'pluriarealen' deutschen Sprache)«, R. Muhr/R. Schrodt (ur.), *Österreichisches Deutsch und andere nationale Varietäten plurizentrischer Sprachen in Europa. Empirische Analysen*, Wien, 67–87.

Pohl, H.–D. (1998), »Hochsprache und nationale Varietät: sprachliche Aspekte«, B. Kettemann/R. de Cillia/I. Landsiedler (ur.), *Sprache und Politik*, Frankfurt am Main i dr., 7–29.

Polenz, P. (1967), »Sprachpurismus und Nationalsozialismus«, *Germanistik — eine deutsche Wissenschaft*, Frankfurt am Main, 111–165.

Polenz, P. (1998), »Zwischen 'Staatsnation' und 'Kulturnation'«, D. Cherubim/S. Grosse/K. Mattheier (ur.), *Sprache und bürgerliche Nation*, Berlin/New York, 55–70.

Popp, H. (1997), *Ideologie und Sprache*, Marburg/Lahn.

Popper, K. ([7]1992), *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde, 2,* Tübingen.

Poster, M. (1999), »National Identities and Communications Technologies«, *The Information Society* 15, 235–240.

Pranjković, I. (1997), »Hrvatski standardni jezik i srpski standardni jezik«, E. Tokarz (ur.), *Język wobec przemian kultury*, Katowice, 50–59.

Pranjković, I. (2008), *Sučeljavanja*, Zagreb.

Raecke, J. (1996), »Zum Problem einer 'bosnischen Sprache'«, *Bulletin der deutschen Slavistik* 2, 19–22.

Reichmann, O. (2000), »*Nationalsprache* als Konzept der Sprachwissenschaft«, A. Gardt (ur.), *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*, Berlin/New York, 419–469.

Reiffenstein, I. (2001), »Das Problem der nationalen Varietäteten«, *Zeitschrift für deutsche Philologie* 120/1, 78–89.

Reilly, C. (2001), »Introduction: Minority Languages, Ethnicity and the State in Post–1989 Eastern Europe«, C. Reilly (ur.), *Language, Ethnicity and the State*, London/New York, 1–16.

Reiter, N. (1984), *Gruppe, Sprache, Nation*, Berlin.

Renan, E. (1993), »What is a nation?«, H. Bhabha (ur.), *Nation and Narration*, London/New York, 8–22.

Ressel, G. (2000), »Zur sprachlichen Situation im alten und neuen Jugoslawien«, B. Panzer (ur.), *Die sprachliche Situation in der Slavia zehn Jahre nach der Wende*, Frankfurt am Main i dr., 225–241.

Richter, H. (2006), »Kürzel für Namen von Sprachen«, (http://www.lrz–muenchen.de/~hr/lang/abk.html).

Richter Malabotta, M. (2004), »Semantics of War in Former Yugoslavia«, B. Busch/H. Kelly–Holmes (ur.), *Language, Discourse and Borders in the Yugoslav Successor States*, Clevedon, 78–87.

Riedel, S. (2005), *Die Erfindung der Balkanvölker. Identitätspolitik zwischen Konflikt und Integration*, Wiesbaden.

Riedel, S. (2006), *Regionaler Nationalismus. Aktuelle Gefahren für die Europäische Integration*, Berlin.

Riedel, S. (2007), »Kriegsgeschichte(n). Interpretationen zum Jugoslawienkrieg«, F. Wenninger/P. Dvořak/K. Kuffner (ur.), *Geschichte macht Herrschaft*, Wien, 21–32.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU (1887–1891), Zagreb.

Rubin, J./Jernudd, B. (1971), »Introduction«, J. Rubin/B. Jernudd (ur.), *Can Language Be Planned?*, Hawaii, xiii–xxi.

Rürup, R. (1993), »Zur Einführung«, B. Faulenbach/H. Timmermann (ur.), *Nationalismus und Demokratie*, Essen, 32–34.

Samardžija, M. (1997), *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Zagreb.

Samardžija, M. (2003), »Why would Croatians create a new language when they were forming the existing one for centuries?«, *Most/The Bridge* 2–3, 8–12.

Samardžija, M. (2006), *Hrvatski kao povijesni jezik*, Zaprešić.

Sampson, G. (1979), *Liberty and language*, Oxford.

Scheuringer, H. (1996), »Das Deutsche als pluriareale Sprache«, *Die Unterrichtspraxis — teaching German* 29, 47–153.

Schmidt–Salomon, M. (2006), *Manifest des evolutionären Humanismus*, Aschaffenburg.

Schöpflin, G. (1995), »Nationalism and Ethnicity in Europe, East and West«, C. Kupchan (ur.), *Nationalism and nationalism in the New Europe*, Ithaca, 37–65.

Schubert, G. (1997), »Einzelaspekte neuer Mehrsprachigkeit im ehemaligen Jugoslawien«, *Sociolinguistica* 11, 83–93.

Schuberth, R. (2000), »Ein solcher sollst du nicht werden! Eine Diskussion über die serbokroatische Sprache«, *Literatur und Kritik* 5, 10–13.

Segert, D. (2002), *Die Grenzen Osteuropas*, Frankfurt/New York.

Seton–Watson, H. (1977), *Nations and States*, London.

Silić, J. (2006), *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Zagreb.

Skrbiš, Z. (1999), *Long–distance nationalism*, Aldershot.

Skudlik, S. (1992), »The Status of German as a Language of Science and the Importance of the English Language for German–Speaking Scientists«, U. Ammon/M. Hellinger (ur.), *Status Change of Languages*, Berlin/New York, 391–407.

Smith, A. D. (1995), *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge.

Snyder, L. (1968), *The New Nationalism*, New York.

Sofos, S. (1996), »Culture, Politics and Identity in Former Yugoslavia«, B. Jenkins/S. Sofos (ur.), *Nation and identity in contemporary Europe*, London/New York, 251–284.

Sonderegger, S. (1985), »Die Entwicklung des Verhältnisses von Standardsprache und Mundarten in der deutschen Schweiz«, W. Besch/O. Reichmann/S. Sonderegger (ur.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, Berlin/New York, 1873–1939.

Sonntag, S. (1995), »Elite competition and offical language movements«, J. Tollefson (ur.), *Power and Inequality in Language Education*, Cambridge, 91–111.

Spillner, B. (1990), »Sprachpolitik — Sprachenpolitik — Sprache der Politik«, B. Spillner (ur.), *Sprache und Politik*, Frankfurt am Main i dr., 15–16.

Spolsky, B. (2004), *Language Policy*, Cambridge.

Stedje, A. ([5]2001), *Deutsche Sprache gestern und heute*, München.

Steltner, U. (2003), »Mindestanforderungen der Slawistik im Rahmen eines Kurzstudienganges (B.A.)«, *Bulletin der Deutschen Slavistik* 9, 25–26.

Sterbling, A. (1998), »Elitenwandel in Südosteuropa«, W. Höpken/H. Sundhaussen (ur.), *Eliten in Südosteuropa*, München, 31–47.

Stewart, W. A. (1968), »A Sociolinguistic Typology for Describing National Multilingualism«, J. A. Fishman (ur.), *Readings in the Sociology of Language*, The Hague/Paris, 529–545.

Sundhaussen, H. (1993), »Nationalismus in Südosteuropa«, »Plenumsdiskussion«, B. Faulenbach/H. Timmermann (ur.), *Nationalismus und Demokratie*, Essen, 44–48, 48–67.

Sundhaussen, H. (1995), »Der Ustascha Staat: Anatomie eines Herrschaftssystems«, N. Budak i dr. (ur.), *Kroatien*, Wien i dr., 251–287.

Sundhaussen, H. (1997), »Nation und Nationalstaat auf dem Balkan«, J. Elvert (ur.), *Der Balkan: eine europäische Krisenregion in Geschichte und Gegenwart*, Stuttgart, 77–90.

Sundhaussen, H. (2001), »Neue Untersuchungen zum destruktiven Potential von Sprache und zur Überlebensfähigkeit multilingualer Staaten«, *Forum* 17, 7–9.

Szücs, J. (1981), *Nation und Geschichte*, Köln/Wien.

Šipka, M. (2003), »Jezik Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca — problemi klasifikacije i nominacije idioma«, G. Neweklowsky (ur.), *Bosanski — hrvatski — srpski. Međunarodni skup »Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca«*, Wien, 255–282.

Škarić, I. (1994), »Hrvatski jezik danas«, *Jezik* 41/4, 97–103.

Škiljan, D. (1990), »Jezično novo ruho«, *Sol* 6/12–13, 55–64.

Škiljan, D. (2002), *Govor nacije. Jezik, nacija, Hrvati*, Zagreb.

Škiljan, D. (2002a), »'Differential' dictionaries: their motivations and goals«, R. Lučić (ur.), *Lexical Norm and National Language*, München, 126–133.

Škiljan, D. (2006), »Hrvatski ima male šanse postati radnim jezikom nekog tijela EU–a«, *Jutarnji list* 20.1.2006.

Štrkalj, K. (2003), »Kad lingvistikom ravna politika. Nekoliko zapažanja o pravilima lektoriranja na Hrvatskoj televiziji«, *Književna republika* 1/5–6, 174–185.

Šundov, Z. (2002), »O nacionalizmu i demokraciji«, *Kolo* 4 (http://www.matica.hr/Kolo/kolo0402.nsf/AllWebDocs/nacio).

Tabouret–Keller, A. (1997), »Language and Identity«, F. Coulmas (ur.), *The Handbook of Sociolinguistics*, Oxford, 315–326.

Tafra, B./Košutar, P. (2008), »Razgraničavanje jezičnih entiteta na osnovi modela (ne)identičnosti«, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 43, 177–206.

Tajfel, H. (1982), *Gruppenkonflikt und Vorurteil*, Bern/Stuttgart/Wien.

Tatzreiter, H. (1988), »Besonderheiten der Morphologie in der deutschen Sprache in Österreich«, P. Wiesinger (ur.), *Das österreichische Deutsch*, Wien/Köln/Graz, 71–98.

Težak, S. (2004), *Hrvatski naš (ne)podobni*, Zagreb.

Thom, M. (1993), »Tribes within nations: the ancient Germans and the history of modern France«, H. Bhabha (ur.), *Nation and Narration*, London/New York, 23–43.

Thomas, G. (1989), »The Relationship Between Slavic Nationalism and Linguistic Purism«, *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 16/1–2, 5–13.

Thomas, P.–L. (2003), »Le serbo–croate (bosniaque, croate, monténégrin, serbe): de l'étude d'une langue à l'identité des langues«, *Revue des études slaves* 74/2–3, 311–325.

Tornow, S. (2005), *Was ist Osteuropa?*, Wiesbaden.

Törnquist–Plewa, B. (2000), »Contrasting Ethnic Nationalisms: Eastern Central Europe«, S. Barbour/C. Carmichael (ur.), *Language and Nationalism in Europe*, Oxford, 183–220.

Trask, R. L. (1999), *Key concepts in language and linguistics*, London/New York.

Troebst, S. (1999), »Politische Entwicklung in der Nuezeit«, M. Hatschikjan/S. Troebst (ur.), *Südosteuropa: Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur; Ein Handbuch*, München, 73–103.

Trudgill, P. (2003), *A glossary of sociolinguistics*, Oxford/New York.

Turczynski, E. (1976), *Konfession und Nation*, Düsseldorf.

Turk, M./Opašić, M. (2008), »Linguistic Borrowing and Purism in the Croatian Language«, *Suvremena lingvistika* 65/1, 73–88.

Valdman, A. (1990), »Language planning in diglossic situations: Two case studies«, B. Spillner (ur.), *Sprache und Politik*, Frankfurt am Main i dr., 22–39.

VFSP [Verein zur Förderung des studentischen Pressewesens] (2004), »Nationale Identität«, 8/2004 (http://www.contradictio.de/nat_identitaet.html).

Vikør, L. (1993), »Principles of corpus planning — as applied to the spelling reforms of Indonesia and Malaysia«, E. H. Jahr (ur.), *Language conflict and language planning*, Berlin/New York, 279–298.

Völkl, S. D. (1999), »Die Sprachensituation nach dem Zerfall Jugoslawiens«, I. Ohnheiser/M. Kienpointner/H. Kalb (ur.), *Sprachen in Europa: Sprachsituation und Sprachpolitik in europäischen Ländern*, Innsbruck, 319–334.

Weinberger, H. (2005), *Glottochronologische Untersuchung der serbokroatischen Schriftsprache*, Wien.

Weirich, D. (1994), »Begrüßung«, D. Schlegel (ur.), *Der neue Nationalismus*, Schwalbach, 1–6.

Weisgerber, B. (1990), »Politische Modelle für das Zusammenleben verschiedensprachiger Volksgruppen (Nationalitäten, Minderheiten) in europäischen Staaten«, B. Spillner (ur.), *Sprache und Politik*, Frankfurt am Main i dr., 60–63.

Welt online (2007) »Nur wenige Deutsche sind echte Germanen«, 25.11.2007, (http://www.welt.de/wissenschaft/article1398825/Nur_wenige_Deutsche_sind_echte_Germanen.html).

Werner, H. (2008), »Sprachliche Säuberungen«, *Die Welt* (22.2.2008.), 27.

Wiesinger, P. (1985), »Die Entwicklung des Verhältnisses von Mundart und Standardsprache in Österreich«, W. Besch/O. Reichmann/S. Sonderegger (ur.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, Berlin/New York, 1939–1949.

Wiesinger, P. (1988), »Die deutsche Sprache in Österreich«, P. Wiesinger (ur.), *Das österreichische Deutsch*, Wien/Köln/Graz, 9–30.

Wiesinger, P. (2000), »*Nation* und *Sprache* in Österreich«, A. Gardt (ur.), *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*, Berlin/New York, 525–562.

Wildgen, W. (2003), »The roots of purism and its relevance for minor languages and dialects (with reference to Plattdüütsch und Lëtzebuergesch)«, J. Brincat/W. Boeder/T. Stolz (ur.), *Purism in minor languages, endangered languages, regional languages, mixed languages*, Bochum, 11–26.

Winkler, H. A. (1982), »Einleitende Bemerkungen«, H. A. Winkler (ur.), *Nationalismus in der Welt von heute*, Göttingen, 7–11.

Winkler, H. A. (1985), »Einleitung: Der Nationalismus und seine Funktionen«, H. A. Winkler (ur.), *Nationalismus*, Königstein, 5–48.

Winkler, H. A. (1995), »Nationalismus, Nationalstaat und nationale Frage in Deutschland seit 1945«, H. A. Winkler/H. Kaelble (ur.), *Nationalismus — Nationalitäten — Supranationalität*, Stuttgart, 12–33.

Witt, J. (2001), *Wohin steuern die Sprachen Europas?*, Tübingen.

Wodak, R. /de Cillia, R. /Reisigl, M. /Liebhart, K. (1999), *The Discursive Construction of National Identity*, Edinburgh/Cambridge.

Wrocławski, K. (2002), »Croatian, Macedonian and Ukrainian National Ideas of Their Ethnogeny«, J. Sujecka (ur.), *The National Idea as a Research Problem*, Warszawa, 241–253.

Zakošek, N. (1998), »Elitenwandel in Kroatien 1989–1995«, W. Höpken/H. Sundhaussen (ur.), *Eliten in Südosteuropa*, München, 279–287.

Zakošek, N. ([2]2004), »Das politische System Kroatiens«, W. Ismayr (ur.), *Die politischen Systeme Osteuropas*, Opladen, 677–726.

Zett, R. (1978), »Zur Geschichte des Kroatennamens«, P. Brang i dr. (ur.), *Schweizerische Beiträge zum VIII. Internationalen Slavistenkongress in Zagreb und Ljubljana, September 1978*, Bern/Frankfurt am Main/Las Vegas, 283–293.

Zorić, A. (2005), *Nationsbildung als »kulturelle Lüge«*, München.

Zybatow, L. N. (2000), »Sprachwandel in der Slavia und seine theoretische Einordnung«, L. N. Zybatow (ur.), *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, Frankfurt am Main i dr., 3–26.

Žanić, I. (2007), *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb.

Registar imena

*Registar pojmova**

* Na osnovi iskustva može se očekivati da će u reakcijama na knjigu biti netočno prenošenih tvrdnji, bez navođenja stranica na kojima se one nalaze, pa je zato izrađen detaljan registar pojmova kako bi čitatelj s lakoćom mogao naći i provjeriti sva mjesta gdje se spominje određeni pojam. Moguće je da će ovaj registar pojmova djelovati i preventivno da bude manje izmišljanja nepostojećih tvrdnji.

SNJEŽANA KORDIĆ rođena je 1964. u Osijeku, gdje je završila studij kroatistike i potom bila na Osječkom sveučilištu istraživač–pripravnik iz područja lingvističke kroatistike. Nakon nepunih godinu dana prelazi 1991. na Filozofski fakultet u Zagrebu, gdje je primljena za sveučilišnog asistenta na Katedri za suvremeni hrvatski jezik Odsjeka za kroatistiku. Tu je u samom središtu burnih previranja u kroatistici stekla dragocjeni uvid iznutra u negativne pojave u svojoj profesiji, koji joj je kasnije omogućio upućeniju analizu tih pojava. Nakon što je magistrirala 1992. i doktorirala 1993. na istom fakultetu u Zagrebu, otišla je na sveučilišni rad u Njemačku. Tamo je predavala proteklih petnaestak godina u statusu znanstvenog suradnika, docenta i profesora na fakultetima u Bochumu, Münsteru, Berlinu i Frankfurtu. Istovremeno je svoje ranije stečeno iskustvo proširila znanjem koje je stjecala u novoj sredini čitanjem vrhunske znanstvene literature u izvrsno opskrbljenim sveučilišnim knjižnicama.

Rezultat intenzivnog obrazovanja i istraživanja je stjecanje statusa habilitiranog znanstvenika (iznaddoktorski stupanj) 2002. na sveučilištu u Münsteru, a u okviru višedijelnog habilitacijskog postupka jedna od završnih usmeno obranjenih tema bila je tema kojoj je posvećena ova knjiga.

Kako bi u formi dijaloga s najistaknutijim predstavnicima kroatistike potaknula na suočavanje s nagomilanim kontradikcijama u kroatistici, pokrenula je 2001. u časopisu Republika jednu diskusiju, koja je 2003. preseljena u novopokrenuti časopis Književna republika, i tra-

je do danas. Preko petsto stranica autoričinih priloga u okviru te maratonske diskusije s brojnim filolozima bilo je svojevrsna priprema za pisanje ove knjige. A i prijevodi autoričinih članaka na razne zapadnoevropske jezike, kao i mnoštvo upućivanja na tu diskusiju u radovima stranih znanstvenika, poticali su na pisanje ove knjige.

Od prethodno napisanih knjiga Snježane Kordić navest ćemo dvije objavljene u Zagrebu: Relativna rečenica (tiskana 1995. u nakladi Matice hrvatske i Hrvatskog filološkog društva) i Riječi na granici punoznačnosti (objavljeno u Hrvatskoj sveučilišnoj nakladi 2002.). Obje monografije doživjele su izuzetno brojne i pohvalne recenzije u lingvističkim časopisima širom svijeta, i obje je izdavač Lincom Europa objavio u njemačkom prijevodu u svojoj seriji Studies in Slavic Linguistics. U inozemstvu je objavila i knjige gramatičkog i udžbeničkog tipa za publiku engleskog i njemačkog govornog područja. Gotovo sve knjige objavljene u inozemstvu doživjele su i ponovljena izdanja. Usto je objavila i više od 150 drugih lingvističkih radova u raznim, često inozemnim filološkim časopisima i zbornicima.*

* Svi članci Snježane Kordić mogu se čitati u PDF–formatu u Hrvatskoj znanstvenoj bibliografiji pristupačnoj na sljedećoj internetskoj adresi: http://bib.irb.hr/lista–radova?autor=173535

Izdavač
Durieux
Zagreb, Šulekova 23

Za izdavača
Dražen Tončić

Design biblioteke
Zoran Pavlović

Tisak
Denona, Zagreb

**Objavljivanje ove knjige pomoglo je
Ministarstvo kulture Republike Hrvatske**

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 739422

ISBN 978–953–188–311–5

Tiskanje dovršeno u lipnju 2010.